МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ТАВРІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО

Журнал заснований у 1918 році

ВЧЕНІ ЗАПИСКИ

ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО

Серія: Історичні науки

Том 35 (74) № 3 2024

Видавничий дім
«Гельветика»
2024

Головний редактор:

Попов Вячеслав Жанович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри соціології Київського національного університету імені Вадима Гетьмана

Члени редакційної колегії:

Біла Світлана Ярославівна – кандидатка історичних наук, доцентка кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін історичного факультету Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка;

Городня Наталія Данилівна – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Гриценко Галина Зеновіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка;

Каганов Юрій Олегович – доктор історичних наук, доцент, проректор з науково-педагогічної роботи Запорізького національного університету;

Каспрук Ігор Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин, суспільних комунікацій та регіональних студій, проректор з міжнародних зв'язків та проєктної діяльності Львівського університету бізнесу та права;

Кінащук Олексій Дмитрович – аспірант кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету, член Запорізького наукового товариства імені Я.П. Новицького, член Українського товариства з дослідження вісімнадцятого століття;

Козій Олександр Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка;

Космина Віталій Григорович – доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри державно-правових і гуманітарних наук Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Мальчин Юрій Макарович – доктор історичних наук, почесний професор Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Петренко Ірина Миколаївна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки та суспільних наук Вищого навчального закладу Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»;

Русначенко Анатолій Миколайович – доктор історичних наук, професор, доцент кафедри державно-правових і гуманітарних наук Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Чеканов Всеволод Юрійович (відповідальний секретар) – кандидат історичних наук, доцент кафедри державно-правових і гуманітарних наук Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Чирко Богдан Володимирович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри державно-правових і гуманітарних наук Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Blagovest Njagulov – доцент, заступник директора Інституту історії Болгарської академії наук;

Irena Wodzianowska – доктор історичних наук, доцент кафедри історії та історіографії Східної Європи Інституту історії Люблінського католицького університету Івана Павла II.

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського
(протокол № 4 від 07.11.2024 року)

Науковий журнал «Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки»
зареєстровано відповідно до Рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення
№ 1136 від 11.04.2024 року.

Мови видання: українська, англійська, польська, німецька, французька.

Журнал включений до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б»)
з історичних наук (спеціальність 032. Історія та археологія) відповідно до Наказу МОН України
від 17.03.2020 № 409 (додаток 1)

Журнал включений до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

Сторінка журналу: www.hist.vernadskyjournals.in.ua

ISSN 2663-5984 (print)
ISSN 2663-5992 (online)

© Таврійський національний університет ім. В.І. Вернадського, 2024

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Басенко О.Е.
ПОЛЬСЬКІ ВПЛИВИ НА СТВОРЕННЯ ТА НАУКОВО-ОСВІТНІ НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ XVII–XIX СТ. ... **1**

Бухта Г.О.
ВАЖЛИВІСТЬ ОСВІТНІХ ТА НАУКОВИХ СЕРЕДОВИЩ ДНІПРОВЩИНИ В СТАНОВЛЕННІ ВЧЕНОГО А. О. БАБИЧА У 1954–1970 РР. ... **9**

Вітюк О.О.
ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ МІГРАЦІЙНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ В ОГЛЯДІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ (1991–2007) ... **16**

Глушенок Н.М.
РЕАЛІЗАЦІЯ НАЦИСТСЬКОЇ ПОДАТКОВОЇ ПОЛІТИКИ НА СЕЛІ В РЕЙХСКОМІСАРІАТІ «УКРАЇНА» (1941–1944 РР.) ... **21**

Дешко П.П.
ПОХОДЖЕННЯ РУСІ В КОНТЕКСТІ КЕЛЬТСЬКОЇ ТЕОРІЇ ... **28**

Дрогобицька О.Я.
РАДЯНСЬКА ОКУПАЦІЯ ГАЛИЧИНИ 1939–1941 РР. НА СТОРІНКАХ СПОГАДІВ ВАСИЛЯ НІНЬОВСЬКОГО (1914–2002) ... **33**

Жовта І.І.
ПОНЯТТЯ «ДРУЖБИ» У ВИХОВАНОК ІНСТИТУТІВ ШЛЯХЕТНИХ ДІВЧАТ ЗА ДЖЕРЕЛАМИ ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ І ЛІТЕРАТУРНИМИ ТВОРАМИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ У XIX – ПОЧ. XX СТ. ... **40**

Звонко І.М.
ВИКЛИКИ ПЕРЕД ВІТЧИЗНЯНИМ ОПК ПІСЛЯ ВІДНОВЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ В 1991 Р. ... **47**

Кмін А.О.
СУЧАСНЕ СПРИЙНЯТТЯ УКРАЇНСЬКОЇ МІФОЛОГІЇ: КУЛЬТУРНІ СИМВОЛИ І ЇХ ЗНАЧЕННЯ ... **52**

Мілютін С.Ю.
СТАНОВИЩЕ РОБІТНИКІВ ЗАВОДУ «ЧЕРВОНА ЗІРКА» ПІД ЧАС ГОЛОДОМОРУ ... **57**

Проданюк Ф.М.
ЖИТТЯ І ТВОРЧІСТЬ ГЕОРГІЯ НАРБУТА: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ... **65**

Tonoian A.A.
BOOKS, BROCHURES, AND BELONGING: INITIATIVES OF THE JOURNAL “OSNOVA” (1861–1863) FOR EDUCATING ILLITERATE UKRAINIAN POPULATION ... **73**

Тоцька С.І.
РЕВОЛЮЦІЯ ГІДНОСТІ У М. МЕЛІТОПОЛЬ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ (ЛИСТОПАД 2013 – ЛЮТИЙ 2014 РР.) ... **82**

Турченко Г.Ф., Стьопочкін М.М.
ОБОРОНА КИЄВА В СОВЄТСЬКО-УКРАЇНСЬКІЙ (1917–1918 РР.) ТА НОВІТНІЙ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКІЙ (2014–2024 РР.) ВІЙНАХ: ІСТОРИЧНІ АНАЛОГІЇ ... **88**

Чупрінова Н.Ю., Севрук І.І., Соколовська Ю.В.
ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ТА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ
В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ (2014–2024 РР.) **95**

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Данилюк І.В., Пристайко В.В.
ФОЛКЛЕНДСЬКА ВІЙНА 1982 РОКУ:
АРГЕНТИНО-БРИТАНСЬКИЙ ЗБРОЙНИЙ КОНФЛІКТ **100**

Іванцова Є.О., Космина В.Г.
ДЕЛЕГАЦІЇ БІЛОРУСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ
НА МІЖНАРОДНИХ КОНФЕРЕНЦІЯХ У 1919–1922 РОКАХ **111**

Космина В.Г.
ЄВРОПЕЙСЬКИЙ КОЛОНІАЛІЗМ В АФРИЦІ: ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ВИМІР. **120**

Мак Т.Ф.
ЕПОХА ВІДРОДЖЕННЯ ЯК ПРОДОВЖЕННЯ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ.
ПЕРЕДУМОВИ ТА ПРОЯВИ **129**

Ніколаюк Т.А.
ДМИТРО ДОНСЬКИЙ: МІФОЛОГІЗОВАНИЙ ГЕРОЙ РОСІЇ **135**

Скочиляс Я.О., Мелеганич Г.І.
ІМПЕРСЬКА КОЛОНІАЛЬНА ПОЛІТИКА
ПРИ ЗАСНУВАННІ СРСР ТА ЮГОСЛАВІЇ **141**

Халіманенко К.В., Євсєєв І.Г.
ФОРМУВАННЯ «ОБРАЗУ ПЕРЕМОГИ» У СУСПІЛЬНІЙ СВІДОМОСТІ
АМЕРИКАНЦІВ І ПІВНІЧНОВ'ЄТНАМЦІВ ПІД ЧАС В'ЄТНАМСЬКОЇ ВІЙНИ
(1955–1975 РОКИ) **148**

АРХЕОЛОГІЯ

Біляєва С.О., Куценко С.Ю.
АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТЮРКСЬКИХ ПАМ'ЯТОК
НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ У КОНТЕКСТІ
РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ: ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД **154**

Мельничук О.А., Романюк І.М., Тучинський В.А.
ЗЕМЛЕРОБСТВО ТА ТВАРИННИЦТВО
ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ
СЕРЕДНЬОГО ПЕРІОДУ НА СХІДНОМУ ПОДІЛЛІ **163**

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Кравчук Б.В.
ПІЗНЬОПРОТЕСТАНТСЬКІ ГРОМАДИ КИЇВЩИНИ
ТА ХЕРСОНЩИНИ СЕРЕДИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ
НА СТОРІНКАХ ПРАВОСЛАВНОЇ ТА СВІТСЬКОЇ ПРЕСИ **169**

Савченко І.В.
ЖІНОЧА ІСТОРІЯ ГЕТЬМАНЩИНИ ДР. ПОЛ. XVII–XVIII СТ.
В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ **175**

Скорнякова Н.А
УКРАЇНСЬКИЙ ЖІНОЧИЙ КОСТЮМ У XVI–XVIII СТ.:
СТАН ДОСЛІДЖЕНОСТІ ТЕМИ **181**

Трубчанінов С.В.
ДОСЛІДЖЕННЯ ЕТНОГЕОГРАФІЇ ГЕРОДОТОВОЇ СКИТІЇ
В ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ «ДОВГОГО»
XIX СТОЛІТТЯ **194**

ІСТОРІЯ НАУКИ Й ТЕХНІКИ

Барановська Н.М.
РОЗВИТОК ЕЛЕКТРОЕНЕРГЕТИКИ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ МІСТ
В АВСТРО-УГОРСЬКИЙ ПЕРІОД **204**

Мина Ж.В.
FACEBOOK-БЛОГИ ЯК ПЛАТФОРМА ДЛЯ ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ТА ЇЇ ВИЗНАЧНИХ ПОСТАТЕЙ **210**

РЕЦЕНЗІЇ

Ковальков О.Л.
СПАДЩИНА. MIRAS. THE HERITAGE / АВТОРИ-УПОРЯДНИКИ:
ОЛЕКСІЙ САВЧЕНКО, ТЕТЯНА САВЧЕНКО. КИЇВ: ФЕНІКС, 2024. 256 С. **215**

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ **218**

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE

Basenko O.E.
POLISH INFLUENCES ON THE CREATION AND SCIENTIFIC-EDUCATIONAL DIRECTIONS OF ACTIVITIES OF THE KYIV-MOHYLYAN ACADEMY XVII–XIX CENTURY **1**

Bukhta H.O.
THE SIGNIFICANCE OF THE EDUCATIONAL AND SCIENTIFIC ENVIRONMENTS OF THE DNIPRO REGION IN THE MAKING SCIENTIST A. O. BABICHA IN 1954–1970 ..... **9**

Vitiuk O.O.
THE INITIAL STAGE OF THE ESTABLISHMENT OF THE STATE MIGRATION SERVICE OF UKRAINE IN THE OVERVIEW OF MODERN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY (1991–2007) **16**

Glushenok N.M.
IMPLEMENTATION OF THE NAZI TAX POLICY IN THE RURAL IN THE REICH COMMISSARIAT "UKRAINE" (1941–1944) **21**

Deshko P.P.
THE ORIGIN OF RUS' IN THE CONTEXT OF CELTIC THEORY **28**

Drohobytska O.Ya.
SOVIET OCCUPATION OF HALYCHYNA IN 1939–1941 ON THE PAGES OF THE MEMOIRS OF VASYL NINOVSKYI (1914–2002) **33**

Zhovta I.I.
THE CONCEPT OF "FRIENDSHIP" OF EDUCATEES OF INSTITUTES OF NOBLE GIRLS ACCORDING TO PERSONAL SOURCES AND LITERARY WORKS ON THE TERRITORY OF UKRAINE IN THE 19th – EARLY 20th CENTURIES **40**

Zvonko I.M.
CHALLENGES FOR THE DOMESTIC DEFENSE INDUSTRY AFTER THE RESTORATION OF UKRAINE'S INDEPENDENCE IN 1991. ..... **47**

Kmin A.O.
MODERN PERCEPTION OF UKRAINIAN MYTHOLOGY: CULTURAL SYMBOLS AND THEIR MEANINGS **52**

Milytin S.Yu.
THE POSITION OF WORKERS AT THE FACTORY "CHERVONA ZIRKA" DURING THE HOLODOMOR **57**

Prodanyuk F.M.
LIFE AND CREATIVITY OF HEORHIY NARBUT: HISTORIOGRAPHY OF THE PROBLEM **65**

Tonoian A.A.
BOOKS, BROCHURES, AND BELONGING: INITIATIVES OF THE JOURNAL "OSNOVA" (1861–1863) FOR EDUCATING ILLITERATE UKRAINIAN POPULATION **73**

Totska S.I.
REVOLUTION OF DIGNITY IN MELITOPOL, ZAPORIZHZHIA REGION (NOVEMBER 2013 – FEBRUARY 2014) **82**

Turchenko G.F., Stopochkin M.M.
THE DEFENSE OF KYIV IN THE SOVIET-UKRAINIAN (1917–1918) AND THE RECENT RUSSIAN-UKRAINIAN (2014–2024) WARS: HISTORICAL ANALOGIES **88**

Chuprinova N.Yu., Sevruk I.I., Sokolovska Yu.V.
HISTORICAL MEMORY AND NATIONAL IDENTITY IN THE CONTEXT OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR (2014–2024) **95**

WORLD HISTORY

Danyliuk I.V., Prystaiko V.V.
FALKLANDS WAR 1982: ARGENTINE-BRITISH ARMED CONFLICT **100**

Ivantsova Ye.O., Kosmyna V.G.
DELEGATIONS OF THE BELARUSIAN PEOPLE'S REPUBLIC AT INTERNATIONAL CONFERENCES IN 1919–1922 ..... **111**

Kosmyna V.G.
EUROPEAN COLONIALISM IN AFRICA: A CIVILIZATIONAL DIMENSION **120**

Mak T.F.
RENAISSANCE AS A CONTINUATION OF THE MIDDLE AGES. PREREQUISITES AND MANIFESTATIONS **129**

Nikolaiuk T.A.
DMYTRO DONSKY – THE MYTHOLOGISTED HERO OF RUSSIA **135**

Skochylias Ya.O., Melehanych H.I.
IMPERIAL COLONIAL POLICY AT THE FOUNDING OF THE USSR AND YUGOSLAVIA **141**

Khalimanenko K.V., Yevsieiev I.G.
THE FORMATION OF THE “IMAGE OF VICTORY” IN THE PUBLIC CONSCIOUSNESS OF AMERICANS AND THE NORTH VIETNAMESE DURING THE VIETNAM WAR (1955–1975) **148**

ARCHEOLOGY

Biliaieva S.O., Kutsenko S.Yu.
ARCHAEOLOGICAL STUDIES OF TURKIC SITES ON THE TERRITORY OF UKRAINE IN THE CONTEXT OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR: HISTORICAL OVERVIEW **154**

Melnychuk O.A., Romanyuk I.M., Tuchynskyi V.A.
AGRICULTURE AND ANIMAL HUSBANDRY OF THE TRYPILLIA CULTURE IN THE FIRST HALF OF THE MIDDLE PERIOD IN EASTERN PODILLIA **163**

HISTORIOGRAPHY, SOURCE STUDIES AND SPECIAL HISTORICAL DISCIPLINES

Kravchuk B.V.
LATE PROTESTANT COMMUNITIES OF THE KYIV AND KHERSON REGIONS IN THE MID-19TH AND EARLY 20TH CENTURIES ON THE PAGES OF THE ORTHODOX AND SECULAR PRESS **169**

Savchenko I.V.
WOMEN'S HISTORY OF THE HETMANATE OF THE SECOND HALF OF THE XVII–XVIII CENTURIES IN MODERN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY **175**

Skornyakova N.A.
UKRAINIAN WOMEN’S COSTUME IN THE 16TH – 18TH CENTURIES: THE STATE OF RESEARCH ON THE THEME **181**

Trubchaninov S.V.
EXPLORING SCYTHIAN ETHNOGEOGRAPHY ACCORDING TO HERODOTUS IN WESTERN EUROPEAN “LONG” 19TH CENTURY HISTORIOGRAPHY **194**

HISTORY OF SCIENCE AND TECHNOLOGY

Baranovska N.M.
DEVELOPMENT OF THE ELECTRICAL POWER INDUSTRY IN WESTERN UKRAINIAN CITIES DURING THE AUSTRIAN-HUNGARIAN PERIOD **204**

Myna Zh.V.
FACEBOOK BLOGS AS A PLATFORM FOR PROMOTING THE HISTORY OF UKRAINE AND ITS PROMINENT FIGURES **210**

REVIEWS

Kovalkov O.L.
СПАДЩИНА. MIRAS. THE HERITAGE / AUTHORS-COMPILERS: OLEKSII SAVCHENKO, TETIANA SAVCHENKO. KYIV: FENIX, 2024. 256 P. **215**

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS **218**

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94:378:001.32(477-25)“16/18”
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/3.1

Басенко О.Е.
Український державний університет імені Михайла Драгоманова

ПОЛЬСЬКІ ВПЛИВИ НА СТВОРЕННЯ ТА НАУКОВО-ОСВІТНІ НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ XVII–XIX СТ.

У статті розкриваються польські впливи на науково-освітній розвиток Києво-Могилянської академії як одного з перших освітніх закладів Східної Європи. Виявлено суспільно-політичні аспекти, що визначали статус академії, систему навчання, феномен Петра Могили як реформатора у напрямі збереження вітчизняної спадщини та запозичення західноєвропейського досвіду. Прослідковуються етапи її створення, шлях до визнання як однієї з найкращих академій того часу. Згадується про викладання різноманітних дисциплін, проведення дискусій та культурних заходів для могилянців. Завдяки допомозі польських колег освіта в академії покращувалась. Польські вчені неодноразово виступали в ролі меценатів, поповнюючи колекції наукових книг бібліотеки, що давало можливість викладачам та учням поглиблювати знання, вивчати польську, латинську та інші мови. І тому з лав могилянців вийшло багато науковців, які були затребувані в багатьох галузях та займали високі посади. Акцентується увага польського впливу також на релігійну та культурну складові навчання в Києво-Могилянській академії. Освіта в академії мала релігійний ухил, однак Петро Могила, підтримуючи стосунки з польськими та московськими релігійними діячами, намагався, щоб це не стало перепоною освітньо-культурного розвитку цього навчального закладу. В академії панувала православна віра, вивчалась філософія західноєвропейських мислителів, де була більш виражена концепція вільного мислення. Польський вплив також був помітний в культурній сфері, студенти вивчали театральне мистецтво, писали вірші та поеми, надихаючись польською літературою. У статті заявлені неоднозначні наукові підходи у вивченні цієї проблеми польськими та українськими істориками. Розкрито важливе значення козацтва у розвитку академії, а також роль польської та московської влади, що мала вплив на її статус, значимість, піднесення та занепад.

Ключові слова: *Києво-Могилянська академія, польський вплив, наука, культура, релігія, мова, бібліотека, Петро Могила, Теофан Прокопович, Річ Посполита, Росія, бароко, історіографія, козацтво.*

Постановка проблеми. Пропольські впливи відігравали важливу роль у створенні та розвитку Києво-Могилянської академії. Академія поєднала в собі дві культури викладання. Щодо філософських курсів, то більше домінували європейські звичаї та традиції, а щодо теології – то російські. Прослідковується також взаємовідносини між козацькою старшиною та польською владою, визначається їх вплив на розвиток академії. Важливим чинником у її формуванні та становленні є питання мови, книгодрукування та культури в цілому. Актуальність цієї проблеми перекликається з сьогоденням. Києво-Могилянська наукова спільнота і зараз співпрацює з польськими університетами. Допомога та співпраця Польщі з Україною в сучасних умовах російсько-української війни набувають особливого історичного значення, що сприяє покращенню дипломатичних та освітньо-наукових відносин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ґрунтовно досліджуються польські впливи на становлення та діяльність української православної церкви Світланою Кагамлик [18]. У своїй роботі історикиня описала релігійний вплив Речі Посполитої на теренах України, зокрема в головному освітньому центрі того часу – в Києво-Моги-

лянській академії. Дослідниця в роботі показала польський вплив на освіту в Україні, як з допомогою польської сторони академія отримала цілі книжкові колекції на польській та латинській мовах. С. Кагамлик розглянула у публікації вплив польських дослідників на творчість та літературні надбання в Києво-Могилянській академії, що звісно вплинуло на розвиток освіти в цілому.

Аналіз літератури з цієї теми переконує, що українські та польські історики розглядали питання наукової співпраці між державами, але їх погляди були неоднозначними. Зауважимо, що у польській науковій думці в XIX столітті сформувалися три наукові школи – Краківська, Варшавська та Львівська, де глибоко вивчалися окремі віхи української історії, що пов'язані з польськими впливами. Цікавість польських істориків до вивчення Києво-Могилянської академії завжди існувала. Однією з ґрунтовних праць польських істориків можна вважати «Akademia Kijowsko-Mohylańska. Zarys historyczny na tle rozwoju ogólnego cywilizacji zachodniej» Олександра Валер'яна Яблоновського (1829–1913) [4]. Він – польський історик, видатний науковець з історії України та східних слов'ян у польській історичній науці того часу. Досліджував XVII століття, яке було часом формування національної самобутності для російської, польської та української націй [21]. Ряд праць О. В. Яблоновського присвячені проблемам історії, етнографії та географії України. Він видав історичний атлас земель Речі Посполитої XVI–XVII ст. та досліджував історію Києво-Могилянської академії [13]. Робота О. Яблоновського про роль Києво-Могилянської академії в історії українського народу є досить цінним джерелом. Однак, якщо російські автори приписували виникнення цього навчального закладу виключно царській владі, то автор розглядав її зародження з точки зору польської освітньої практики та польського освітнього впливу. Також до його здобутків можна віднести велику кількість монографій та статей, присвячених історії України – Руси [19]. Вивченню його творчості присвячено кандидатська дисертація сучасної української дослідниці Н. Весельської [13]. На XX столітті інтерес польських науковців щодо академії трохи зменшився, але зараз вивчення цієї теми знову стає актуальним. Такі польські дослідники, як Р. Лужний [2, 3], Т. Хинчевська-Геннель [1, 29] пізніше також досліджували історію Києво-Могилянської академії та вплив польської наукової думки на руську.

Особливу увагу польські науковці приділяли теології, філософії, літературі. Інформацію про Києво-Могилянську академію було подано в «Historii Kościoła w Polsce», багатотомному виданні 1974 р., де автор Тадеуш Слива (Tadeusz Śliwa) [6] розкрив значення шкільництва в історії православної Церкви, особисту роль Петра Могили та видатних теологів у розвитку наукових знань та їх вплив на західну культуру. Доктор історичних наук Ф. П. Шевченко [30] дослідив роль Києво-Могилянської академії в міжслов'янських культурних відносинах. Українські вчені, такі як М. Симчич [24], Н. Ковальчук [20], І. К. Білодід [10] вивчали роль політичного польського впливу на наукову спільноту Києво-Могилянської академії, відзначаючи особливу роль польського короля Владислава IV.

Постановка завдання. Розкрити польські впливи на науково – освітні напрями діяльності Києво-Могилянської академії протягом XVII–XVIII ст. та виявити історіографічні особливості вивчення цієї наукової проблеми.

Виклад основного матеріалу. У своєму становленні та розвитку Києво-Могилянська академія пройшла особливі етапи та трансформаційні зміни. Сучасна дослідниця Л. М. Алексієвець вказує, «що її становлення відбулося на традиціях княжої доби із врахуванням нових суспільних вимог» [8, с. 55], а суспільно-політична роль Києво-Могилянської академії залежала від державно-правового статусу України протягом XVII–XVIII ст., будучи у межах тих держав, до складу яких вона входила (Польща, Росія). Враховуючи історико-політичні, соціально-економічні та духовні умови України в досліджуваний період, в історії КМА авторка виділяє три функціонально відмінних, політично зумовлених періоди, а саме: I – початок XVII – другу половину 50-х років XVII ст.; II – середину XVII – 60-і роки XVIII ст.; III – 70-і роки XVIII – 20-і роки XIX ст. [8, с. 55].

Без сумніву, важливі політичні процеси впливали на розвиток духовної сфери, шкільництва, писемність та культурні традиції. Так, після укладання Люблінської унії (1569 р.) більшість українських земель, включно з Києвом, увійшли до складу литовсько-польської держави, що в подальшому вплинуло на нищення української мови та культури, ментальність народонаселення, впровадження політики полонізації та окатоличення. Підписання трактату в Андрусові (1667 р.) породило факт переходу до Москви інтелектуальної еліти України (для прикладу: Теофан Прокопович, Стефан Яворський та ін.). Угода про «Вічний

мир» між Росією і Польщею (1686 р.), за яким Лівобережна Україна, Запоріжжя і м. Київ були остаточно приєднані до Росії, також вплинуло на статус, систему навчання та підпорядкування Київської академії, а надалі – відтоку інтелектуальної еліти до Москви, збагачуючи своїм розумом та знаннями чужу російську культуру.

Польський релігійно-політичний вплив відчутним був ще на початку становлення Києво-Могилянської академії. Відомо, що коли постало питання про злиття школи Київського Богоявленського братства зі школою Києво-Печерського монастиря з метою створити академію з курсами філософії та теології нарівні з польськими академіями, то польський король Владислав IV Ваза не дав на це офіційного дозволу, а побоюючись конкуренції, а надав лише статус коледжу [19, с. 48].

Впродовж віків Києво-Могилянська академія була виразником і носієм традиційних рис духовності українського народу, значним фактором формування його самосвідомості, джерелом ідей боротьби за батьківську віру і національну свободу. З самого початку існування вона мала тісні зв'язки з козацькою старшиною, яка надавала їй моральну та матеріальну підтримку. В свій час гетьман Іван Петражицький-Кулага схвалив плани Петра Могили, щодо нового навчального закладу в 1632 р. і надав їй статут. Школа, у свою чергу, виховувала наступне покоління службової еліти. У 1640-х роках, коли православна ієрархія стала на бік Польської корони проти бунтівних козаків, козацькі сини продовжували відвідувати колегіум. Серед них були майбутні гетьмани Іван Виговський, Іван Самойлович, Павло Тетеря, Іван Мазепа, Павло Полуботок. Богдан Хмельницький для підтримки навчального закладу започаткував традицію гетьманських пожалувань колегії грішми, землями та привілеями [5, с. 23].

Засновником Києво-Могилянської колегії є Петро Могила, яка була відкрита у 1632 році. Тоді відбулось злиття Київської братської школи та школи Києво-Печерської лаври. Ця подія ознаменувала другий етап в розвитку історії Києво-Могилянської академії. Петро Могила, будучи архімандритом Києво-Печерської лаври та вступивши до Київського братства, де отримав титул старшого братчика, реалізував заповіт першого ректора Київської Братської школи Йова Борецького, який підтримував школи на Подолі. В цей час Петро Могила вирішив збудувати одну з перших кам'яних споруд Києво-Могилянської академії – трапезну з церквою Св. Гліба і Бориса, де також проходили заняття, відбувались дискусії та розташовувалась перша бібліотека. Він був прихильником європейської моделі навчання, зокрема польської [29, с. 28]. Польська література певним чином позитивно вплинула на світогляд та переконання могилянців. Це був цінний внесок у розвиток науки та освіти на противагу російській владі. Україна стала посередником в процесі культурного обміну між Сходом і Заходом [2, с. 150].

Бібліотека Києво-Могилянської академії накопичила значну кількість наукових праць з різних країн. Оскільки панівною дисципліною в академії вважалась філософія, то найбільше творів було саме з цієї науки. Серед них такі роботи авторів, як: «Петра Ломбардського, Фоми Аквіната, Бонавентури, Гуго Сент-Вікторського, Гуго Страсбурзького, П'єра Абеляра, Дунса Скота, окамістів XV–XVI ст., Раймунда Лулія, краківського професора Міхаеля Вратіславського, Авіцени, Аверроеса, Маймоніда, Суареса, Вазквеза, Овієдо, Аріаги, Толетто та ін.» [25, с. 62].

Думка викладачів Києво-Могилянської академії на рахунок цих філософів та їх творів була неоднозначною, але більшість використовувала інформацію з цих праць для своїх філософських курсів. Особливу роль відігравало саме європейське світосприйняття. Однак в лекційних матеріалах прослідковується переосмислення думок відомих філософів та намагання максимально наблизитись до українських реалій того часу. Це було переплетення українських традицій з європейським бароко і посиленим впливом на теологію та натурфілософію [25, с. 63].

У 1694 році Києво-Могилянська колегія (Collegium Kijoviense Mohileanum) отримала повні привілеї академії і лише в 1701 році вона була офіційно визнана академією Петром І. Але не завжди московська влада була поблажливою до освіти в Україні та допомагала розвитку науки. У 1718 році друкарня була спалена. За наказом Петра І, була заборонена синодальна друкарня в 1721 р. Друкарство в Україні перестало бути важливим чинником розвитку національної культури [3, с. 337].

Пропольські впливи були відчутні в навчальній та науково-методичній діяльності. Засновуючи школу, Петро Могила мав на меті систематизувати навчання, внести свої особливості та відмінні риси. Взявши за взірець досвід сусідньої держави, він перейняв організаційну структуру, методи викладання та навчальну програму єзуїтських шкіл. На відміну від інших православних

шкіл, які наголошували на церковнослов'янській і грецькій мовах, Могилянська колегія надала перевагу латинській та польській мовам [15, с. 38].

Програма бакалаврату, заснована на гуманітарних науках, була розроблена для розвитку базових навичок публічних виступів, а не для передачі сукупності знань і організована на п'ять класів. Три нижчі ступені були по суті граматичними. Їм передував вступний клас, присвячений читанню та письму, а також початковій латинській, польській та слов'янській мовам.

Середній рівень мав два класи, у яких учні починали практикувати латинську прозу та вірші. Перший тривав один рік і забезпечував знання теорії та практики літератури, а також детальне вивчення творів Цезаря, Саллюстія, Лівія, Курція, Марціала, Вергілія та Горація. Читали також польську ренесансну та барокову поезію (Ян Кохановський, Самуїл Твардовський), а пізніше – українську (Іван Величковський). Дворічний клас риторики завершував програму середньої школи. У ході засвоєння правил витонченої композиції вивчалися «Поетика Цицерона» й Аристотеля. В обох класах учні засвоювали багато прозової та віршованої інформації зі світської та біблійної історії, міфології та класичної географії з метою риторики, а не знань. Київські вчителі, як і вчителі польських та інших європейських шкіл, готували власні латинські посібники з поетики та риторики. Збереглось близько сто двадцять посібників XVII–XVIII ст. [22, с. 286].

Вища освіта складалася з трирічної програми філософії, яка відкривала шлях до чотирьох років навчання з більшим релігійним впливом. Не зважаючи на заборону короля, зазвичай викладався якийсь курс філософії, а в 1642–1646 роках був запропонований курс теології. У середині 1680-х років повна програма з філософії та богослов'я отримала постійне місце в навчальній програмі. Логіка, фізика і метафізика були основними частинами програми філософії. Посібники з філософії, підготовлені професорами школи, яких збереглося близько вісімдесяти, переконують, що єдиної системи мислення не існувало, а кожен курс відображав уподобання та здібності викладача [5, с. 23].

У загальному, більшість студентів Києво-Могилянської академії поділялись на дві групи. До першої групи входили діти російських підданих, як правило, частина пов'язана з духовенством, а частина з іншими верствами населення. Друга група – це учні, які приїхали з інших країн, у переважній більшості – з Польщі. Обидві групи навчались на рівних і вчились стільки, скільки самі того прагнули [9, с. 22].

За часів викладання та ректорства в Києво-Могилянській академії Теофана Прокоповича (1711–1716 рр.) польський вплив тільки посилився. Не дивлячись на тісну співпрацю Т. Прокоповича з Російською імперією, в нього передували європейські методи викладання філософії та риторики. Він привчав своїх студентів до загальноєвропейської моделі розуміння освіти і науки, піклувався про те, щоб якимога більший прошарок населення став освіченим [16, с. 64]. Т. Прокопович був не байдужим до своїх учнів. Для підтримки зацікавленості в їх інтелектуальному розвитку, він листувався з ними, надсилав колишнім вихованцям свої роботи та рідкісну літературу, наприклад: «польська книга про коней Гіппіка, математика Фінея Оронція». Т. Прокопович також отримував книги із зібрань своїх студентів, таких як Я. Маркович та М. Ханенко [16, с. 67]. Зокрема була популярною польська література, яку замовляли випускники Києво-Могилянської академії і яку ймовірно використовував Т. Прокопович для своїх курсів: праця польського історика Й. Пасторія, С. Твадовського «Wojna domowa», Д. Братковського під назвою «Świat po części przeyrzany», яку було видано у Кракові 1697 р. [16, с. 81].

Студентам Києво-Могилянської академії, окрім філософських та богословських дисциплін, прищеплювалась любов до культури як української традиційної, так і до європейської, зокрема польської. Найулюбленішими предметами для могилянців були поетика та риторика, де їх вчили театральному мистецтву, написанню віршів, поем та іншим різновидам літературної творчості [16, с. 76].

Окрім запозичення від європейців культурного надбання, в Києво-Могилянській академії робився акцент і на точні науки. Наприклад Т. Прокопович ввів до курсу з філософії курс математики (арифметика, геометрія). Викладачі пояснювали ті чи інші явища з наукової точки зору, вчили спостерігати та експериментувати, узагальнювати та робити висновки [16, с. 84].

Наукові тези, написані сучасним науковцем Я. М. Стратієм, є цінними тому, що в них подано бібліографічний опис рукописних та деяких друкованих курсів лекцій, а також витягів з них, які використовувались в Києво-Могилянській академії в XVII–XVIII ст. До кожного лекційного курсу подається короткий історико-філософський опис та відомості про професорів, які його викладали. Зміст найбільш цінних лекційних матеріалів був

наповнений уривками з текстів, вперше перекладених з латинської мови на російську [17, с. 268].

На припущення видатного науковця викладання філософії в єзуїтських колегіях у Польщі (XVI–XVIII ст.) Романа Даровського, всі тези до заняття обов'язково готував викладач, який читав цей курс. Студент, що мав захищати їх, до написання матеріалу не мав жодного стосунку. Така сама практика панувала і в Києво-Могилянській академії [12, с. 37].

У Києво-Могилянській академії було створено поняття духовного розуму, яке поєднує знання та віру. Тому, як написав у XVII ст. київський митрополит Ісая Копинський: «Розум вищий за віру, бо веде до неї» [20, с. 9]. Хвала цьому духовному (моральному) розуму, яке знаменує не тільки проголошення істин, але і життя в них втілюється, стає альфою і омегою не тільки просвітницької діяльності Києво-Могилянської академії, але й дороговказом життя для її вихованців. Таким чином, духовний розум постає як знання, сполучені з мудрістю, як об'єднання інтелекту та моралі, що виступає проєкцією архетипу софійності» [20, с. 9].

Період пастирства київського митрополита Петра Могили був часом нормалізації східної церкви та доби відродження руської культури на польських землях. Початком цього відродження стала внутрішня реорганізація Церкви, реформа літургії та відродження богословської рефлексії, що супроводжувалося динамічним розвитком православної освіти, літератури та друкарства. Кілька років в Україні динамічно саме тоді формується автономна модель культури, в якій вона остаточно об'єднує латино-польські та візантійсько-слов'янські елементи [12, с. 187].

Польські впливи стали дуже помітними у книговиданні. В Києво-Печерській друкарні було створено спеціальний відділ, де друкувались книжки польською та латинськими мовами, які використовувались для навчання в Києво-Могилянській академії, оскільки вони одразу закривали декілька потреб. По-перше, православна церква була задоволена такою літературою для навчання в академії, а по-друге, це значно збагачувало культурний процес [18, с. 216].

Перехід частини України під вплив Московії відкрила для російської території нових науковців та церковників. Києво-Могилянська академія була одночасно найбільшим навчальним закладом у царських володіннях. Подібно до Чернігівського та Харківського колегіумів, тут давали класичну освіту. Викладання тут відбувалося переважно латинською та польською мовами. Мовне питання було актуальне в Україні, московський діалект протистояв східнослов'янському, західнослов'янському та європейському діалектам. Мовне питання в Україні змусило більше контактувати Московію з Європою [7, с. 118].

У 1640 р. Петро Могила звернувся до московського царя Михайла Федоровича з пропозицією відкрити у Москві школу, в якій викладачі з Києва навчатимуть «грамоті грецькій і слов'янській». Київський вчений Єпіфаній Славинецький створив у середині XVII ст. у Москві при Чудовому монастирі «латинську» школу, де вперше викладали латинську мову. Випускники Київської академії здійснили реорганізацію першої в Росії школи вищого типу – Московської слов'яно-греко-латинської академії за зразком Києво-Могилянської академії. Протягом 1701–1762 років до Московської академії з Києва виїхало дев'яносто п'ять викладачів і студентів. За цей час із двадцять одного ректора академії вісімнадцять були київським вченими, а з двадцяти п'яти префектів – двадцять три. У Росії києвомогилянські вихованці посідали митрополичі, єпископські кафедри, були членами Синоду [27, с. 29].

У шістнадцятому столітті і протестанти, і католики спочатку намагалися використовувати церковнослов'янську мову у своїх школах і публікаціях в Україні, але потім зрозуміли, що найкраще користуватись польською. На відміну від усіх інших, польська була водночас живою мовою і мовою культури. Польська мова найкраще відповідала їх потребам у викладанні дисциплін. Більшість офіційних документів в Україні почали писатись польською мовою [7, с. 107].

Для багатьох студентів та професорів академії другої пол. XVII – поч. XVIII ст. польська мова була літературною, якою вони писали свої твори, зокрема вірші та полемічні праці. Чимало випускників академії продовжували свою освіту у польських навчальних закладах [27, с. 38].

У середині XVII ст. польськомовний літературний діалог досяг свого апогею, проте значною мірою себе вичерпав. Власне барокова польськомовна проза того періоду не містилась у звичних рамках богословсько-суспільного переконування, література виокремилася з інтегрального комплексу наук і виявила себе як незалежне творче явище, основане передусім на художності [26, с. 219]. Найбільш вагомий вклад у розвиток києво-могилянського етапу польськомовної полеміки зробив Лазар Баранович, увівши літературний процес України у власне барокове русло своїм

твором «Nowa Miara Starey Wiary». Твори М. Смотрицького стали основою, на якій вибудовувалося літературне бароко від самих його витоків, то «Nowa Miara...» Л. Барановича засвідчила високий рівень розвиненого барокового стилю, зі словесною грою, риторичною іронією тощо [26, с. 223]. Пізніше вийшла друком монографія Р. Радишевського «Українська поезія польською мовою кінця XVI – початку XVIII століття». Автор проаналізував твори ранньобарокової поезії та зв'язки барокової поезії з освітніми та релігійними реформами Пьотра Мохії. Велику частину свого дослідження автор приділив, зокрема, Лазарю Барановичу, учневі Петра Могили. Частину праць, пов'язану з польською літературною традицією, Р. Радишевський пояснює так, що ця творчість виявляє риси зрілого українського бароко [1, с. 62].

У політичному житті та літературі України польська мова у XVII столітті була звичним явищем. «Збереженний в Могилянській колегії православний характер мав таке саме місце, як і польський характер», – писав кілька десятків років тому видатний польський дослідник історії академії Александер Яблоновський [4, с. 86]. Протягом свого існування КМА мала польські, російські та європейські впливи. Навколо неї гуртувалися кращі освітні та наукові сили, для яких основною метою було просвітництво, служіння науці та суспільству, боротьба за відродження державності України. Відомо, що в першій чверті XIX століття Академія втратила самостійність як світського навчального закладу. Побоюючись зростання та подальшого розповсюдження українського національного руху, 14 серпня 1817 р. указом Священного Синоду Російської імперії Києво-Могилянську академію було закрито.

Києво-Могилянська академія виховувала майбутніх видатних митців, науковців, козаків, шляхтичів, для яких головною метою було навіть не отримати наукові знання та навички, а знайти себе як особистість з певними чеснотами для отримання вищого блага, розуміння себе та всесвіту [16, с. 87].

Висновки. В ході дослідження проблеми було виявлено, що особливими періодами у вивченні проблеми є друга половина XIX століття, коли вперше досліджуються витоки КМА, персоналії, зміст освіти та польські впливи на діяльність цього освітнього осередку. Найбільш плідним у вивченні проблеми є новітній період – час відродження цього навчального закладу в незалежній Україні (1992 р.). У роботах польських та українських дослідників має місце неоднозначне трактування витоків та окремих періодів діяльності КМА. Дослідник О. Яблоновський [4] розглядав її зародження з точки зору польської освітньої практики та польського освітнього впливу, вказуючи при цьому, що в академії було збережено і «руський, і польський характер». У роботах науковців знаходимо також твердження, що історична обумовленість створення та діяльності Києво-Могилянської академії об'єднала в собі об'єктивні чинники впливів Речі Посполитої, Московії та особисте бажання Петра Могили. Ранні роботи з історії КМА представлені відомими церковними діячами істориками церкви XIX ст. такими як київський митрополит Є. Болховітінов [11] та С. Т. Голубєвим [14]. Першим українським узагальнюючим ґрунтовним дослідженням з історії Києво-Могилянської академії була праця З. І. Хижняк, «Києво-Могилянська академія: суспільно-політичні й ідеологічні передумови виникнення вищої освіти на Україні» [28]. Дослідниця на основі залучених архівних матеріалів розкриває важливі питання історичних витоків та організаційного становлення КМА, взаємовпливи з іншими слов'янськими країнами. У 1994 р. вийшла книга В. Микитася [23] «Давньоукраїнські студенти і професори», у якій досліджується життя та навчання у братських школах та в КМА відомих українських учених, а також їх навчання в західноєвропейських університетах. Нові підходи у вивченні питань ролі та значимості КМА як інституції та її роль в суспільно-політичному житті України XVII–XVIII ст. демонструє дослідниця Л. М. Алексієвець [8, 9] та доводить її важливу роль у відродженні та розвитку української держави, формуванні нової тогочасної політичної, військової та культурної еліти та становленні й розвитку передових європейських тенденцій в освіті та науці.

Суспільно-політична роль Києво-Могилянської академії залежала від державно-правового статусу України протягом XVII–XVIII ст. у межах тих держав, до складу яких вона входила. Звісно пропольські настрої в академії домінували в часи, коли українські землі були у складі Речі Посполитої. Використовувалась польська мова для викладання освітніх дисциплін, була збережена єзуїтська система навчання, а водночас, запозичувались інші європейські звичаї та культура. Система освіти в академії поділялась на відповідні рівні, акцент викладання робився на філософію та теологію. Засновник академії Петро Могила прагнув зберегти національні традиції української школи, а поряд з цим запроваджував латинську, бо

на той час це була ознака освіченості. Вивчення церковно-слов'янської мови зберігало та розвивало освітні традиції Київської Русі. Водночас П. Могила прагнув забезпечити українцям самостійність від польського та російського впливу. Всі свої сили він направляє на реформування національної освіти та православної церкви. Відомо, що початкову освіту він здобув у Львівській братській школі, а потім навчався у Франції та Нідерландах. Саме тому він і був прихильником європейської моделі навчання, розуміючи те, що поєднання вітчизняної освітньо-духовної спадщини з ідеями західноєвропейського світу сприятиме залученню українського народу до культурних надбань інших держав та подальшого розвитку незалежної цивілізованої держави.

Список літератури:

1. Chynczewska-Hennel T., Akademia Kijowsko-Mohylanska: Historia i wspdlczesnosc. *Przeglftd H*Łużny R., Teofan Prokopowicz a literatura polska. *Z dziejów związków literackich polsko-ruskich na przełomie XVII i XVIII w. Slavia Orientalis.* 1965. № 3. S. 331–345.
2. Pisma Aleksandra Jablonowskiego: T. 3. Warszawa, 1911. 126 s.
3. Sevèenko L., The Many Worlds of Peter Mohyla. *Harvard Ukrainian Studies. The Kiev Mohyla Academy*. June 1984. vol. 8. no. 1/2. S. 9–40.
4. Śliwa T. Życie religijne i działalność kulturalna Cerkwi prawosławnej. Akademia Mohylańska. Historia Kościoła w Polsce. t. I do roku 1764, cz. 2 od roku 1506 / red. B. Kumor, Z. Obertyński. Poznań. Warszawa, 1974. S. 320–323.
5. Snyder T. The reconstruction of nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569-1999. *New Haven : Yale University Press*. 2003. 384 p.
6. Алексієвець Л. М. Києво-Могилянська академія і європейський світ. Тернопіль, 1999. 68 с.
7. Алексієвець Л. М. Нові підходи у визначенні ролі Києво-Могилянської академії в суспільному житті України. (XVII—XVIII ст..) Наукові записки, Т. 18. Ювілейний випуск. С. 19–23.
8. Білодід І. К. Києво-Могилянська академія в історії східнослов'янських літературних мов. Київ, 1979. 200 с.
9. Болховитинов Е. Описание Киево-Софийского собора. Київ, 1825. 111 с.
10. Булгаков М. История Киевской Академии. СПб., 1843. 226 с.
11. Весельська Н. Історія Києво-Могилянської академії у дослідженнях польського історика Олександра Яблоновського (1829–1913 рр.). Славістична збірка (ІІІ). 2017. С. 168–174.
12. Голубев С. Древние и новые сказания о начале Киевской Академии. Київ, 1885. 35 с.;. Киевская Академия в конце XVII и начале XVIII ст. Київ, 1901. 101 с.
13. Денисенко В. Феномен Петра Могили як фундатора Києво-Могилянської академі. Пам'ять століть. № 2. 2006. С. 36–42.
14. Дзюба О. М. Вихованці Києво-Могилянської академії: українські мемуаристи Я. Маркович та М. Ханенко (перша половина XVIII ст.). *Український історичний журнал.* 2016. № 3. С. 64–87.
15. Захара И. С. Киево-Могилянская академия и польская культура к. XVII – н. XVIII в. : Сб. науч. тр. Исторические традиции философской культуры народов СССР и современность Київ, 1984.
16. Кагамлик С. Польські впливи на становлення та діяльність української православної церковної еліти ранньомодерного часу. *Київські полоністичні студії.* 2016. Т. 28. С. 212–220. URL: http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0000739782 (дата звернення: 17.08.2024).
17. Києво-Могилянська академія в документах і рідкісних виданнях з фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.НАН України. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського; Інститут рукопису. За ред. колегія Л. А. Дубровіна (відповід. ред.), О. С. Боляк (відповід. секр.), В. С. Брюховецький, Н. М. Зубкова, В. Ю. Омельчук, О. С. Онищенко, П. Т. Тронько, З. І. Хижняк. Рецензенти Г. В. Боряк, В. С. Шандра. Київ, 2003. Частина ІІ (Документи з історії Києво-Могилянської академії за матеріалами фондів Інституту рукопису (1615-1917)). 480 с.
18. Ковальчук Н. Києво-Могилянська академія як фортеця духовності та європейської освіти в контексті метаісторії. *Неперервна професійна освіта: теорія і практика*. 2013. Вип. 3-4. С. 7–12. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/NPO_2013_3-4_3 (дата звернення: 05.03.2023).
19. Корнієнко М. Значення Києво-Могилянської академії в історії – полеміка трьох історіографій (польський історик Яблоновський та його опоненти). *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія : Історичні науки.* 2010. Вип. 13. С. 261–270. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nz_i_2010_13_31 (дата звернення: 07.04.2023).
20. Кудрявцев П. П. Освітні мандрівки вихованців Київської академії за кордон у XVIII ст. Київ, 1914. С. 286–294.
21. Микитась В. Л. Давньоукраїнські студенти і професори. Київ, 1994. 288 с.

22. Симчич М., Philosophia rationalis у Києво-Могилянській академії компаративний аналіз могилянських курсів логіки кінця XVII – першої половини XVIII ст.: монографія. О. Власюк. Вінниця, 2009. 238 с.

23. Стратій Я. Розвиток філософської та політико-правової думки в Києво-Могилянській академії. Київ, С. 61–75. URL: https://core.ac.uk/download/pdf/149246054.pdf (дата звернення: 27.05.2023).

24. Сухарєва С. Особливості польськомовного дискурсу в українській літературі києво-могилянської доби. *Волинь філологічна: текст і контекст.* 2011. Вип. 12. С. 219–226. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vftk_2011_12_28 (дата звернення: 20.05.2023).

25. Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник: Випуск 3. За ред. М. М. Варварцева. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2012. 315 с.

26. Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія : суспільно-політичні й ідеологічні передумови виникнення вищої освіти на Україні. *Знання*. Київ, 1991. 80 с.

27. Хинчевська-Геннель Т. Києво-Могилянська академія в польській історичній науці. *Наукові записки НаУКМА. Філологічні науки.* 2015. Т. 176. С. 25–31. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaUKMAfn_2015_176_7 (дата звернення: 17.04.2023).

28. Шевченко Ф. П. Роль Києва в міжслов'янських культурних зв'язках у XVII–XVIII ст. Київ, 1963. 44 с.

Basenko O.E. POLISH INFLUENCES ON THE CREATION AND SCIENTIFIC-EDUCATIONAL DIRECTIONS OF ACTIVITIES OF THE KYIV-MOHYLYAN ACADEMY XVII–XIX CENTURY

The article reveals Polish influences on the scientific and educational development of the Kyiv-Mohyla Academy as one of the first educational institutions in Eastern Europe. The socio-political aspects that determined the status of the academy, the education system, the phenomenon of Peter Mohyla as a reformer in the direction of preserving the national heritage and borrowing Western European experience were revealed. The stages of its creation, the way to recognition as one of the best academies of that time are followed. It mentions the teaching of various disciplines, holding discussions and cultural events for Mogilians. Thanks to the help of Polish colleagues, education at the academy improved. Polish scientists repeatedly acted as patrons, replenishing the library's collections of scientific books, which gave teachers and students the opportunity to deepen their knowledge, learn Polish, Latin and other languages. And that is why many scientists emerged from the ranks of Mogilians who were in demand in many fields and held high positions. Attention to the Polish influence is also emphasized on the religious and cultural components of education at the Kyiv-Mohyla Academy. Education at the academy had a religious bias, but Petro Mohyla, maintaining relations with Polish and Moscow religious figures, tried to prevent this from becoming an obstacle to the educational and cultural development of this educational institution. Orthodox faith prevailed in the academy, the philosophy of Western European thinkers was studied, where the concept of free thinking was more pronounced. Polish influence was also noticeable in the cultural sphere, students studied theater arts, wrote poems and poems, inspired by Polish literature. The article states ambiguous scientific approaches to the study of this problem by Polish and Ukrainian historians. The important importance of the Cossacks in the development of the academy, as well as the role of the Polish and Moscow authorities, which had an impact on its status, significance, rise and fall, are revealed.

Key words: *Kyiv-Mohyla Academy, Polish influence, science, culture, religion, language, library, Petro Mohyla, Teofan Prokopovich, Polish Commonwealth, Russia, baroque, historiography, Cossacks.*

УДК 001.378+631.1.(631/5): 633 +633. 3
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/3.2

Бухта Г.О.
Національна наукова сільськогосподарська бібліотека
Національної академії аграрних наук

ВАЖЛИВІСТЬ ОСВІТНІХ ТА НАУКОВИХ СЕРЕДОВИЩ ДНІПРОВЩИНИ В СТАНОВЛЕННІ ВЧЕНОГО А. О. БАБИЧА У 1954–1970 РР.

У статті розглянуто діяльність українського вченого А. О. Бабича у контексті розвитку сільськогосподарської дослідної справи 50–70 рр. XX століття із відтворенням діяльності провідних галузевих науково-дослідних установ та видатних вчених в історії сільськогосподарської науки України. Увага зосереджена на таких аспектах: початковому етапі фахового зростання майбутнього вченого у науковому середовищі Дніпропетровського сільськогосподарського Інституту, де А. О. Бабич навчався упродовж 1954–1959 рр. та здобув освіту вченого-агронома; навчанні в аспірантурі Всесоюзного науково-дослідного Інституту кукурудзи міста Дніпропетровська, в лабораторії агротехніки кормових культур (1961–1964); проведенні оригінальних наукових досліджень під науковим керівництвом кандидата сільськогосподарських наук А. П. Гиренка на експериментальній базі Інституту кукурудзи, а згодом на Ерастівській дослідній станції, та у виробничих умовах дослідних господарств Інституту. На основі залучених до наукового обігу матеріалів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління з розвитку галузі та функціонування ДСГІ, ВНДІ кукурудзи та ПВ ВАСГНІЛ, Центрального архіву громадських об'єднань і україніки здійснено комплексне дослідження та розглянуто значення наукової спадщини вченого у контексті розвитку сільськогосподарської науки. З'ясовано, що упродовж наукової діяльності у ВНДІ кукурудзи А. О. Бабич виконав вагомі наукові дослідження з технологій допосівного та післяпосівного обробітку ґрунту, способів посіву, глибини загортання насіння, догляду за посівами, обробітку міжрядь, збирання врожаю. Розробки вченого забезпечили швидкий розвиток виробництва збалансованих кормів та інтенсивних галузей тваринництва. Доведено значущість отриманого А. О. Бабичем наукового досвіду під час навчання у ДСГІ та праці у ВНДІ кукурудзи з відображенням у друкованих виданнях вченого та науковій фаховій періодиці. Накопичений досвід з селекції та агротехніки виробництва зернобобових культур та сої сприяв подальшому розвитку галузі кормовиробництва, перетворення її в перспективну галузь з прогресивним селекційно-технологічним забезпеченням. Мета дослідження полягає у визначенні концептуальних засад діяльності вченого А. О. Бабича у галузі аграрної науки у напрямах селекції, інтенсивних технологій рослинництва, кормовиробництва і забезпечення кормовим білком у тісному зв'язку із конкретним розвитком сільськогосподарської освіти і науки, аграрної дослідної справи на тлі історичних подій, що відбувалися у народному господарстві.

Ключові слова: *А. О. Бабич, історія аграрної науки; Дніпропетровський сільськогосподарський Інститут, Інститут кукурудзи, соя, кормовий білок.*

Постановка проблеми. Передумовою становлення А. О. Бабича як вченого стало навчання у науковому середовищі Дніпропетровського сільськогосподарського Інституту (1954–1959) (далі – ДСГІ; нині – Дніпровський державний аграрно-економічний університет), де у колі видатних науковців: Й. А. Цитробланта, М. О. Бекаревича, З. Б. Борисоніка майбутній вчений здобув перші агрономічні знання й практичні навички. Відомо, що у стінах зазначеного навчального закладу здобували освіту майбутні науковці, які згодом розпочинали свій творчий шлях у Всесоюзному науково-дослідному Інституті кукурудзи міста Дніпропетровська (ВНДІ, нині – Інститут зернових культур НААН, м. Дніпро) – П. Л. Сусідко, А. П. Гиренко, В. В. Турчин та ін.

У зв'язку з реорганізацією Інституту кукурудзи у липні 1957 р. Ерастівське дослідне поле перейменовано в Ерастівську дослідну станцію, що увійшла до мережі його дослідних станцій. Із початком 60-х років XX століття дослідна станція виконувала завдання із вирощування насіння елітних сортів і гібридів зернових, зернобобових, технічних культур, трав з метою оновлення сортів у колгоспах і радгоспах Правобережної частини Дніпропетровської області. Наприкінці

60-х років на Ерастівській дослідній станції наукова робота велася під керівництвом та безпосередній участі вчених: А. І. Задонцева, І. К. Артюхова, А. П. Гіренка, Г. Я. Юхно та ін.

Вагомого значення для формування перспективних дослідницьких напрямів набув обраний у 1961 р. А. О. Бабичем шлях у науку – навчання в аспірантурі ВНДІ кукурудзи, де під безпосереднім керівництвом вченого-агронома А. П. Гиренка він вивчав методику дослідної справи, здійснював польові досліди, вивчав біологію й технологію вирощування у зоні Степу основних зернофуражних і кормових культур: кукурудзи, багаторічних трав, сої та сорго. У лабораторії Інституту кукурудзи вчений заклав перші досліди з вирощування сої, поглиблено вивчав її сортову продуктивність та агротехніку вирощування: строки сівби, густоту посіву насіння, кормові переваги та ін.

Відтак, 1961–1964 рр. – період наукової діяльності, коли А. О. Бабич виконував експериментальну частину дисертаційного дослідження, здійснював польові, вегетаційні та виробничі досліди на експериментальній базі ВНДІ кукурудзи. Вчений проводив наукові дослідження з проблеми, пов'язаної із нарощуванням продовольчих і кормових ресурсів, забезпечення населення продовольчими, а тваринництва якісними кормами та публікував результати наукових досліджень у фахових періодичних виданнях.

Відомо, що упродовж 1965–1979 рр. А. О. Бабич працював в ВНДІ кукурудзи старшим науковим співробітником, вченим секретарем, завідувачем лабораторії агротехніки кормових культур. Втім, значущість діяльності А. О. Бабича цього періоду життя, підсумок здобутків з використання білково-олійних культур у світовому землеробстві й визначення сої головною високобілковою культурою у розв'язанні проблеми білка фокусує нашу увагу на необхідності поглибленого вивчення зазначеної віхи творчої діяльності вченого, як визначальної й раніше не досліджуваної.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографічні напрацювання із зазначеної проблеми значною мірою належать науковим установам НААН, зокрема створеному у 1998 р. Інституту історії аграрної освіти і науки ННСГБ, директор – академік В. А. Вергунов, та заснуванню історико-бібліографічної серії «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії». Відтак, у збірці документів і матеріалів «Південне відділення ВАСГНІЛ 1969–1990» (2001) [1] викладені біографічні віхи академіка, члена-кореспондента ПВ ВАСГНІЛ Бабича А. О. як вченого у галузі рослинництва, кормовиробництва і луківництва. Сфера наукових інтересів, висвітлення здобутків вченого у зазначений дослідженням період представлена в укладеному колективом науковців бібліотеки В. А. Вергуновим, Н. Б. Щебетюк, О. П. Анікіною біографічному довіднику «Національна академія аграрних наук України. Персональний склад (академіки, члени-кореспонденти, почесні та іноземні члени УААН). 1990–2001» (2012) [2] з оновленим вмістом фактографічного матеріалу Водночас вивченню й аналізу наукової, дослідницької діяльності вченого присвячений персоналізований бібліографічний покажчик наукових праць за редакцією В. А. Вергунова з серії «Академіки Української академії аграрних наук» (2003) [3]. Колективами авторів НААН, ННСГБ, НДІ кормів систематизовані у хронологічному порядку книги, монографії, наукові публікації вченого, починаючи з його перших, опублікованих у 1963 р. праць з фундаментальних та прикладних досліджень.

У науковій праці О. В. Корнійчука, В. С. Задорожного, І. С. Задорожної, А. А. Бабич-Побережної «Науковий спадок академіка Бабича Анатолія Олександровича» (2012) [4] фрагментарно згадується вплив на становлення особистості А. О. Бабича, як вченого, видатних діячів науки А. І. Задонцева, В. М. Ремесла, Б. Є. Патона; формування його подальшого наукового шляху, внесок у розвиток агрономічної науки в Україні. Проте, основна увага акцентується на науково-методичній та організаційній діяльності А. О. Бабича періоду 1980–2001 рр. Частково реконструює діяльність А О. Бабича у контексті суспільно-політичних змін Г. О. Бухта у публікації «Академік НААН А. О. Бабич та розв'язання проблеми білка у 70–90 рр. XX – початку XXI століття» (2023) [5], однак, діяльності дніпровського періоду вченого приділена незначна увага.

Наприкінці XX століття, як перші спроби узагальнення життєвого й творчого шляху вченого, з'являються друковані книги про його життєвий шлях та наукову діяльність. У 1999 р. у вінницькому видавництві «Тезис» опублікована книга А. Г. Степаненка «І визнання, і шана, і довір'я» [6], яка є першою спробою узагальнення життєпису вченого з описом досягнень, починаючи із навчання в сільськогосподарському Інституті. В основі книги – стратегічна і практична цілеспрямованість академіка А. О. Бабича, зокрема, з вивчення глобальної проблеми земельних, продовольчих і кормових ресурсів. Значну нішу у книзі відведено спогадам самого А. О. Бабича про роки дитинства, період навчання у ДСГІ, критичному

аналізу змісту та значення наукової комунікації з видатними діячами науки, їх ролі та місця у його професійному рості в роки навчання в аспірантурі ВНДІ кукурудзи та ін.

Зосереджуючи увагу на дослідницьких напрямах, теоретичних, методологічних й експериментальних аспектах діяльності А. О. Бабича в Інституті кукурудзи, як на фундаменті його подальшої творчої діяльності

К. С. Михайлов у праці «Наукова школа академіка А. О. Бабича» (2006) [7] утверджує значущість набутого досвіду, як основного у творчому життєписі видатного діяча науки. Втім, наукова діяльність А. О. Бабича в зазначений проблемний період досить узагальнена та потребує глибшого розгляду із залученням фактографічного матеріалу. Автор ставить питання засвоєння українською наукою досвіду вченого-інтелектуала, як не до кінця вивченого.

Водночас інформація про життя і діяльність, наукові напрями вченого А. О. Бабича, що розглядається у контексті функціонування галузевих науково-дослідних установ, зберігається у фондах бібліотек Дніпровщини, зокрема, Дніпропетровської обласної універсальної наукової бібліотеки із виданнями в її фондах: енциклопедичне видання «Енциклопедія сучасної України» (2003) [8] презентує діяльність А. О. Бабича як фахівця у галузі рослинництва і кормовиробництва. Стаття про А. О. Бабича вміщена у книзі ДДАЕУ «Історія Дніпропетровського державного аграрного університету (1922–1997) (1997) є коротким біографічним описом з основними науковими напрями вченого [9].

Джерельна база дослідження ґрунтується на виявлених нових архівних матеріалах та залученні їх до наукового обігу. Так, у Центральному державному архіві вищих органів влади і управління (ЦДАВО) накопичені матеріали секретаріату МСГ УРСР (справи постійного зберігання), стенограми республіканської наради передовиків сільського господарства та діячів науки з вирощування високих врожаїв кукурудзи [10; 11]. У результаті об'єднання у березні 1965 р. МСГ УРСР та Міністерства виробництва і заготівель сільськогосподарських продуктів в одне союзно-республіканське МСГ відклалися справи головного управління сільськогосподарської науки, ПВ ВАСГНІЛ: «Науковий звіт Всесоюзного науково-дослідного Інституту кукурудзи за 1965 р.» [12]; матеріали ПВ ВАСГНІЛ про роботу наукових установ зі збільшення виробництва кукурудзи на зерно і зелений корм [13]. У Центральному державному архіві громадських об'єднань і україніки (ЦДАГОіу) у Ф.1. оп. 32, спр. 85 [14] накопичені довідки та інформації з питань роботи науково-дослідних Інститутів й сільськогосподарських вищих й середніх навчальних закладів; до дослідження також залучені матеріали Особової справи А. О. Бабича [15]: автобіографія, копії дипломів, копії Наказів, що стосуються періоду його діяльності у ВНДІ кукурудзи.

Важливими для дослідження проблеми є оригінальні праці вченого, підготовлені спільно з науковим керівником А. П. Гиренком, опубліковані, зокрема у «Віснику сільськогосподарської науки» (1968) [16]; узагальнююча праця «Виробництво зернобобових на корм» (1972) [17].

Постановка завдання. Метою статті є реконструкція цілісного погляду на роль і місце наукових середовищ Дніпропетровського сільськогосподарського Інституту та Всесоюзного науково-дослідного Інституту кукурудзи міста Дніпропетровська як значимих у становленні А. О. Бабича як вченого.

Виклад основного матеріалу. Історичні реалії українського суспільства, в середовищі яких здобував освіту та здійснював перші кроки, вибудовував перспективний шлях творчої діяльності А. О. Бабич – доба радянської тоталітарної системи, з характерними їй централізованим державним управлінням, пануванням планової моделі економіки та ідеологічного контролю. Запровадження версій комуністичного і партійного керівництва справило негативний вплив на розвиток сільськогосподарської науки, функціонування навчальних закладів, науково-дослідних установ та самореалізації наукового потенціалу. З цих та інших причин візія реконструкції діяльності вченого А. О. Бабича проведена нами на основі архівних документів проблемного періоду, що стосуються діяльності МСГ УРСР, ВНДІ кукурудзи, ДСГІ та утвореного у 1969 р. Південного відділення ВАСГНІЛ, як республіканського координаційно-методичного центру діяльності наукових установ УРСР.

Як свідчать архівні документи, проблема якості кормів та кормового білка залишалася актуальною впродовж 60–80 рр. XX століття. Так, у доповідній записці на адресу ЦК Компартії України про хід виконання постанови ЦК КПРС України і РМ УРСР від 29 листопада 1968 р. № 613 «Про заходи по підвищенню ефективності роботи науково-дослідних організацій і прискоренню використання в народному господарстві досягнень науки і техніки МСГ УРСР» [14, арк. 50–54], заступник

міністра М. Кузьменко зазначав про хід і стан виконання затверджених основних напрямів наукових досліджень, розроблення програми діяльності на 1971–1980 рр. науковими установами; визначення їх основних функції і завдань, подальшій оцінці їх роботи із заслуховуванням доповідей на нарадах за участю відомих вчених та керівників [14, арк. 129–130].

Також, на виконання постанови РМ УРСР № 480 (1979) «Про роботу МСГ УРСР, Міністерства радгоспів УРСР, ПВ ВАСГНІЛ зі збільшення виробництва та підвищення якості кормів 21 жовтня 1978 р. на Президії ПВ ВАСГНІЛ заслуховувалося питання збільшення виробництва і покращення якості кормів, розширення досліджень з агротехніки, механізації та економіки, зоотехнічній оцінці сої в планах науково-дослідної роботи Інститутів і станцій МСГ УРСР на 1966–1970 рр.; розроблені основні агротехнічні рекомендації з підвищення врожайності сої, механізації її вирощування та збирання [13, арк. 12, 13]. Відтак, потребували посилення селекційні дослідження з виведення нових сортів зернобобових кормових культур та сої, як основного джерела надходження рослинного білка з підвищенням їх адаптивного потенціалу, а також розробки інтенсивних технологій вирощування зернобобових кормових культур та сої [5]. Значний внесок у розв'язання питання рослинного білка здійснив видатний український вчений А. О. Бабич. (рис. 1, a, b).

Рис. 1, a. Вчений А.О. Бабич (1936–2015)

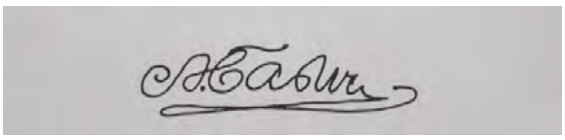

Рис. 1, b. Оригінальний підпис вченого А. О. Бабича

Народився Анатолій Бабич 6 серпня 1936 р. у селі Павлівка (давня назва Наковальщина) Васильківського району Дніпропетровської області. У 1944–1954 рр. навчався у Павлівській середній школі, проявляв нахили до точних і природничих наук [6]. Період 1954–1959 рр. – навчання й закінчення з відзнакою агрономічного факультету ДСГІ (1954–1959), (диплом вченого агронома № 541900) [15, арк. 52]. Зазначимо, що у матеріалах секретаріату МСГ, Протокол № 27 засідання колегії Міністерства від 16 листопада 1960 р. за головування міністра М. С. Співака звернена особлива увага на підготовку кадрів для сільського господарства в ДСГІ, зокрема наукових кадрів для Інституту кукурудзи, та інших науково-дослідних установ області.

Відтак у Постанові колегії «Про стан учбово-виховної роботи в Дніпропетровському сільськогосподарському Інституті, на підставі доповіді директора Інституту тов. О. Т. Лисенка щодо перебудови учбово-виховної та науково-дослідної роботи, наголошено на необхідності зміни напрямів діяльності закладу відповідно до рішень партії та Закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток народної освіти в СРСР», забезпечення навчально-виховного процесу у тісному зв'язку з учбовою та виробничою практикою студентів, у т. ч. на учбово-дослідному господарстві та стану збереження сільськогосподарської техніки [11, арк. 25–27].

Про науковий потенціал ДСГІ отримуємо інформацію із «Довідки про стан учбово-виховної роботи в Дніпропетровському сільськогосподарському Інституті» [11, арк. 81–85], у якій зазначено, що станом на 1960 р. професорсько-викладацький склад Інституту налічував 104 особи; навчалися з відривом від виробництва 953 студента. Для виконання практичних занять діяло учбово-дослідне господарство із 1289 гектарами землі; виконувалося 17 наукових тем з досліджень ґрунтового покриву, агровиробничої характеристики ґрунтів колгоспів і радгоспів області та визначення необхідних мір з раціонального їх використання та ін. Понад 40 випускників Інституту працювали науковими співробітниками ВНДІ кукурудзи, серед яких зазначені імена

к. с. н. П. Л. Сусідко, А. П. Гиренка, В. В. Турчина, який на той час очолював Ерастівську дослідну станцію та ін. [11, арк. 149–150, 173, 174].

Як згадує А. О. Бабич, значний вплив у студентські роки на нього справили лекції професорів Інституту М. Ф. Тімана, М. О. Бекаревича, З. Б. Борисоніка та інших [6]. Тісні наукові контакти з науковцями ДСГІ підтримувалися упродовж усієї трудової діяльності вченого, про що свідчить вручений йому атестат Почесного професора (1997) [15, арк. 59]. Заняття у студентському гуртку, перші польові досліди з обробітку ґрунту велися під науковим керівництвом Й. Цитробланта. За результатами дослідів, навчаючись на третьому курсі, Анатолій Бабич доповідав на загальній конференції Інституту (жовтень 1957) на тему «Агротехнічна ефективність глибокого рихлення без обертання орного шару в системі обробітку ґрунту під ячмінь». Дипломну роботу А. О. Бабич виконував на кафедрі Інституту «Економіка і організація сільського господарства» на тему «Аналіз господарської діяльності і перспективи розвитку колективного господарства на Васильківщині» [6]. У 1959–1961 рр. працював на посаді дільничного агронома у колгоспі імені Кірова Васильківського району; згодом – головним агрономом цього ж господарства із земельним фондом понад 16 тисяч гектарів [15, арк. 51]; організував дослідне поле й заклав молодий сад [7]. У 1961–1964 рр. навчався в аспірантурі ВНДІК на денній формі навчання; у 1963 р. одружився із В. В. Фільовою, у 1964 р. у них народилася донька Аліна. Працював вчений у дослідному господарстві «Дніпро» та мешкав із сім'єю в с. Дослідне Солонянського району Дніпропетровської обл. (нині – «Дослідне» Новоолександрівської сільської ТГ Дніпровського району), що було засноване у 1957 р. як поселення для наукових працівників ВНДІ кукурудзи (нині – Інститут сільського господарства Степової зони НААН).

Робота науково-дослідних установ підпорядковувалася планам партії та координувалася МСГ УРСР, щорічно проводилися звітно-планові наради, зокрема, нарада передовиків сільського господарства (1956) [10], діячів науки з обміну досвідом роботи з вирощуванню високих врожаїв кукурудзи. Згідно із матеріалами наукового звіту ВНДІ кукурудзи (1965) [12] у мережу Інституту кукурудзи у 60–70-х рр. входили 14 селекційно-дослідних та експериментальних станцій. Так, виходячи із постанови річних зборів ПВ ВАСГНІЛ (28–29 січня 1970) [1, с. 20] з метою покращення селекційних робіт із зернових, зернобобових і круп'яних культур у республіці були організовані 20 наукових і селекційних центрів в основних сільськогосподарських зонах країни на базі основних науково-дослідних установ із дослідними станціями.

У 1968 р. у «Віснику сільськогосподарської науки» [16] вчені опублікували результати наукових досліджень «Кращі сорти сої на корм для вирощування в Степу України» (1968) щодо вивчення в НДІ кукурудзи порівняльної продуктивності районованих і нових перспективних сортів сої кормового призначення – Дніпровська 12 (селекції ВНДІ кукурудзи); ВНІІК 1, Високорослa 1, Неполягаюча 2 (селекції ВНДІ олійних і ефіроолійних культур; Кіровоградська 1 та Кіровоградська 3, (селекції Кіровоградської державної сільськогосподарської дослідної станції) та ін. У дослідах найпродуктивнішими за врожаєм силосної маси й збором поживних речовин виявилися сорти ВНІІК 1, Високорослa 1, Неполягаюча 2, Кіровоградська 3. У середньому за 1961–1963 рр. з одного гектара посіву цих сортів у виробничих умовах одержали по 109–136,2 центнери силосної маси, 25,1–33,3 центнери кормових одиниць та 562–666 кг перетравного протеїну. Найурожайнішою при вирощуванні силосної маси скоростиглих сортів виявилася соя Дніпровська 12, серед середньостиглих – Кіровоградська 3, Кормова 28; серед пізньостиглих – ВНІІК 1 та Високорослa 1. Таким чином, вирощування різних за скоростиглістю сортів дозволяла їх використанню у наборі культур зеленого конвеєра й одержувати високобілкову зелену масу у різні строки. За висновками учених, соя найкраще поповнює вміст білка у кормах з основних в умовах Степу силосних культур – кукурудзи й цукрового сорго [16, с. 62, 64]. Вчені також вивчали порівняльну продуктивність посівів різних сортів сої з гібридами кукурудзи та сорго. Проведені досліди показали, що для вирощування у чистих та в сумісних посівах з кукурудзою й цукровим сорго найбільш придатні добре сорти сої кормового напряму із значною кількістю листків, в яких повне наливання або побуріння настає одночасно з молочно-восковою стиглістю злакової культури.

Узагальнюючи результати проведених наукових досліджень з агротехніки вирощування зернобобових культур, у 1972 р. А. О. Бабич видав книгу «Виробництво зернобобових на корм» [17]. У зазначеній праці вчений рекомендував технологію виробництва та збирання зернобобових культур у зоні Степу, Лісостепу та Полісся, описавши особливості ґрунтово-кліматичних умов основних

зон республіки. Вчений писав, що головною умовою отримання високих врожаїв є правильна система обробітку ґрунту, способи і час проведення окремих прийомів якої залежить від потреб вирощування зернобобових культур в окремих ґрунтово-кліматичних зонах та покликаний, цитуємо: «посилювати вологопроникність ґрунту, сприяти збільшенню запасів вологи, збереженню і раціональному використанню їх рослинами», «забезпечення кращих умов фіксації азоту з повітря», «своєчасному загортанню на необхідну глибину післяжнивних решток, органічних і мінеральних добрив, отрутохімікатів для боротьби із шкідниками» [17, с. 48], що значно поліпшують живлення рослин та створюються сприятливі умови при вирощуванні врожаю зернобобових культур.

Загалом на квітень 1980 р. наукова спадщина вченого склала 120 опублікованих наукових праць та 6 книг [3, с. 67–76], що підтверджує також і його особистий запис в картці обліку відділу кадрів НДІ кормів [15, арк. 15], куди він був переведений на посаду директора за Наказом МСГ СРСР № 419 від 14 квітня 1980 р., Наказу ПВ ВАСГНІЛ № 32-к від 16 квітня 1980 р. та Наказу НДІ кормів № 25 від 17 квітня 1980 р. про початок виконання функціональних обов'язків директора науково-дослідного Інституту кормів [15, арк. 36–38]. Очолений А. О. Бабичем науковий колектив створив нові високопродуктивні сорти зернобобових кормових культур, розробив для них адаптовані сортові технології.

Вченим одержано важливі наукові результати, сформована наукова школа з рослинництва і кормовиробництва, опубліковані фундаментальні праці з продовольчих і кормових ресурсів світу [2, 4]. У працях «Кормові і білкові ресурси світу» (1995), «Світові земельні і кормові ресурси» (1996), «Народонаселення і продовольство на рубежі другого і третього тисячоліть» (2000) вчений розглядав проблему формування кормових ресурсів України, як потенційних у світовому розвитку.

Висновки. У період навчання й наукової діяльності в ДСГІ та ВНДІ кукурудзи А. О. Бабич обрав та остаточно визначив напрям досліджень, а саме – корми й кормовий білок, що став провідним у його творчій діяльності упродовж наступних десятиліть. Про важливість отриманих фахових знань, наукового досвіду у ВНДІ кукурудзи, як фундаментальних, свідчать записані сучасниками вченого та опубліковані у друкованих виданнях його спогади. Численні наукові праці та книги А. О. Бабича, впроваджені у сільськогосподарське виробництво наукові розробки й рекомендації з селекції та агротехніки кормових культур, нові технології кормовиробництва стали значним внеском у розвиток науки й аграрного виробництва 60–70 рр. XX століття та розвинули технології кормовиробництва, перетворивши цю галузь у промислову.

Однак, зважаючи на важливість наукової спадщини А. О. Бабича, як визначного й багатогранного за колом наукових інтересів вченого, його глибоких досліджень з глобальних процесів землеробства, рослинництва, кормовиробництва, які збагатили світову теорію і сільськогосподарську практику із розв'язання проблеми білка й забезпечення кормовими ресурсами, значимість для сьогодення аграрної науки, системні розвідки його рецепції залишаються актуальними для сучасного дослідника.

Список літератури:

1. Південне відділення ВАСГНІЛ: зб. док. і матеріалів (2001). / НААН України, ДНСГБ; уклад. В. А. Вергунов [та ін]. Київ, 540.

2. Національна академія аграрних наук України. Персональний склад (академіки, члени-кореспонденти, почесні та іноземні члени УААН). 1990–200: біогр. довід. (2012). НААН, ДНСГ; уклад. В А. Вергунов, Н. Б. Щебетюк, О. П. Анікіна та ін. – 2-ге вид., К. : Аграрна наука. 872.

3. Бабич Анатолій Олександрович (2003): Біобібліогр. покажч. наук. пр. за 1963–2003 рр. Укр. акад. аграр. наук, Центр. наук. с.-г. б-ка, Ін-т кормів; за ред. В. А . Вергунова. К.: Аграр. наука, 2003.178.

4. Корнійчук, О., Задорожний, В., Задорожна, І., Бабич-Побережна, А. (2021). Наукова спадщина академіка Анатолія Олександровича Бабича. Корми та виробництво кормів, 92, 10–17 https://doi.org/10.31073/kormovyrobnytstvo202192-01

5. Бухта, Г. (2023). Академік НААН А. О. Бабич та розв'язання проблеми білка в 70–90-х рр. XX століття. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський зб. наукових праць молодих учених Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка. Серія: Історія. вип.* 70, Т. 1. Дрогобич: Видавничий дім «Гельветика», 14–21. DOI https://doi.org/10.24919/2308-4863/70-1-2

6. Степаненко, А. (1999). Академік А. О. Бабич: і визнання, і шана, і довір'я. Вінниця: Тезис. 169.

7. Михайлов, К. (2006). Наукова школа академіка А. О. Бабича. Вінниця. 120.

8. Бабич Анатолій Олександрович (1936–2015), (2003). Енциклопедія сучасної України. К.: НАН. 21.

9. Анатолій Олександрович Бабич / Історія Дніпропетровського державного аграрного університету (1922–1997). Дніпропетровськ: ДДАУ, 1997. С. 133–134.

10. Стенограма республіканської наради передовиків сільського господарства України «Про результати виробництва кукурудзи у 1956 р. в колгоспах і радгоспах УРСР і міри по підвищенню урожайності цієї культури у 1957 р.». 28–29 січня 1957 р. ЦДАВО, ф. 27, оп. 17, спр. 717. 276 арк.

11. ЦДАВО, ф. Р-27, оп. 17, спр. 924. Матеріали засідання колегії МСГ УРСР. Протокол № 27 від 16 листопада 1960 р. 271 арк.

12. ЦДАВО, ф. Р-27, оп. 21, спр. 1. [МСГ УРСР. Головне управління сільськогосподарської науки. ПВ ВАСГНІЛ. ВНДІ кукурудзи]. Науковий звіт Всесоюзного Інституту кукурудзи за 1965 рік. Дніпропетровськ, 1965. 216 арк.

13. Інформація про хід виконання постанови ЦК Компартії України і Ради Міністрів Української РСР від 5 квітня 1977 р. №170 «Про основні заходи зі збільшення виробництва і раціонального використання кормового протеїну в господарствах Української РСР на 1977–1980 рр.». [ПВ ВАСГНІЛ. Секція зведеного планування і координації. Довідки і інформації в ЦК Компартії України, Раду міністрів УРСР, Держплан УРСР про збільшення виробництва кукурудзи на зерно, силос і зелений корм, виробництва і закупок хмелю, тютюну, ефіроолійних та інших технічних культур та ін. 15 січня – 22 грудня 1980 р. 185 арк.]. // ЦДАВО. Ф. 5176. Оп. 1. Спр. 957. 132 арк.

14. ЦДАГОіу, ф.1, опис. 32, спр. 85. [Довідки відділів і працівників апарату ЦК Компартії України по листах партійних, радянських громадських та інших організацій по питаннях роботи сільськогосподарських вищих і середніх учбових закладів, науково-дослідницьких Інститутів з додатком цих листів. 31 грудня –21 грудня 1969]. 192 арк.

15. Архів Інституту кормів і сільського господарства Поділля НААН. Особова справа Бабича Анатолія Олександровича (1936–2015), 112 арк.

16. Гиренко, А., Бабич, А. (1968). Кращі сорти сої на корм для вирощування в Степу України. *Вісник сільськогосподарської науки, 6*. 61–64.

17. Бабич, А. (1972). Виробництво зернобобових на корм. К.: Урожай. 172.

Bukhta H.O. THE SIGNIFICANCE OF THE EDUCATIONAL AND SCIENTIFIC ENVIRONMENTS OF THE DNIPRO REGION IN THE MAKING SCIENTIST A. O. BABICHA IN 1954–1970

In the article examines the activities of the Ukrainian scientist A. O. Babich in the context of the development of agricultural research in the 50s and 70s of the 20th century, with a reproduction of the activities of leading branch research institutions and outstanding scientists in the history of agricultural science of Ukraine. The attention is focused on the following aspects: the initial stage of professional growth of the future scientist in the scientific environment of the Dnipropetrovsk Agricultural Institute, where A. O. Babich studied during 1954–1959 and received an education as an agronomist; studies at the postgraduate course of the All-Union Research Institute of Maize in the city of Dnipropetrovsk, in the laboratory of agricultural technology of fodder crops (1961–1964); conducting original scientific research under the scientific guidance of the candidate of agricultural sciences A.P. Girenko at the experimental base of the Corn Institute, and later at the Erastiv Research Station, and in the production conditions of the Institute's experimental farms. On the basis of the materials included in the scientific circulation of the Central State Archive of higher authorities and management for the development of the industry and the functioning of the DAI, VNDI of Maize and PV VASKHNIL, the Central Archive of Public Associations and Ukrainians, a comprehensive study was carried out and the significance of the scientist's scientific heritage in the context of the development of agricultural science was considered . It was found out that in the course of his scientific activities at the Corn Research Institute, A. O. Babich carried out important scientific research on the technologies of pre-sowing and post-sowing tillage, methods of sowing, depth of seed wrapping, crop care, inter-row cultivation, harvesting. The scientist's developments ensured the rapid development of the production of balanced feed and intensive industries of animal husbandry. The significance of the scientific experience obtained by A. O. Babych during his studies at the DSHI and work at the VNIDI of Maize, reflected in the scientist's printed publications and scientific specialist periodicals, has been proven. The accumulated experience in the selection and agrotechnics of the production of legumes and soybeans contributed to the further development of the fodder industry, its transformation into a promising industry with progressive selection and technological support. The purpose of the study is to determine the conceptual foundations of the activity of the scientist A. O. Babich in the field of agricultural science in the areas of selection, intensive technologies of crop production, fodder production and providing fodder protein in close connection with the specific development of agricultural education and science, agrarian research against the background of historical events that took place in the national economy.

Key words: *A. O. Babich, history of agricultural science, Dnipropetrovsk agricultural Institute, Maize Institute, soy, fodder protein.*

УДК 94:061.1:314.7(477) «1991/2007»
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/3.3

Вітюк О.О.
Державна міграційна служба України

ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ МІГРАЦІЙНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ В ОГЛЯДІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ (1991–2007)

У статті здійснено спробу визначення першого ключового етапу становлення Державної міграційної служби України у 1991–2007 рр. у наукових доробках сучасних дослідників. Державна міграційна служба України на сьогодні є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через Міністра внутрішніх справ і який реалізує державну політику у сферах міграції (імміграції та еміграції), у тому числі протидії нелегальній (незаконній) міграції, громадянства, реєстрації фізичних осіб, біженців та інших визначених законодавством категорій мігрантів.

Проаналізовано основні праці різних груп науковців і дослідників, в межах визначеного історіографічного періоду. Більшість авторів розглядали здебільшого проблеми міграційної політики і міграційних процесів у тісному історико-генетичному зв'язку з радянським періодом та робили відповідні висновки. Проведений аналіз історіографії свідчить про накопичення чималого фактичного матеріалу стосовно проблематики становлення національної міграційної політики та проблем, які виникали в процесі її реалізації, однак, зовсім не розкрито зміст початкового етапу становлення Державної міграційної служби України та її попередників, оскільки на даному етапі державотворення відбувалось формування державного органу.

Підсумовуючи огляд визначеного історіографічного періоду, зазначимо, що за період 1991–2007 рр. не опубліковано жодної узагальнюючої наукової праці з історії України щодо діяльності Державної міграційної служби України, а передумови її створення та функціонування вивчалися в контексті міграційних процесів та рухів, переважно поверхово, без динамічних змін та відповідних висновків на кожному етапі розбудови державного даного органу влади. Вказана проблематика досі залишається майже нерозробленою та потребує подальших наукових розвідок.

Ключові слова: *громадянство, міграція, нелегальна міграція, мігрант, еміграція, імміграція, біженці, особа без громадянства.*

Постановка проблеми. Сучасний стан розвитку нашої країни, враховуючи її геополітичне становище та розташування, потребує вивчення світового досвіду регулювання міграційних процесів, і відповідно, вироблення власного національного міграційного законодавства, яке відповідатиме міжнародним вимогам та стандартам. За доволі невеликий історичний період, протягом якого вивчались міграційні процеси, міграційна політика та управління міграційними процесами, загалом стають повністю самостійним предметом для досліджень та появи нових підходів і теорій до їх вивчення та аналізу.

Дослідники та науковці отримують свободу у виборі тематики наукових досліджень, застосовуючи відповідну теоретико-методологічну базу для вирішення поставлених перед ними завдань. Все це сприяє появі значної кількості праць як з історії України, як з соціально-економічної, політичної історії, так й проблем міграційної політики. Водночас, варто наголосити, що комплексного дослідження в галузі історії України, з історії становлення та розбудови Державної міграційної служби в Україні на сьогодні немає. Значний інтерес становить дослідження історіографії з даної проблеми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У межах сучасної історіографії, становлення і розбудова Державної міграційної служби України не стало предметом спеціальних історичних досліджень. Водночас, загальні проблеми міграційної політики розглянуті в узагальнюючих працях за загальною редакцією директора Інституту історії України НАН України, академіка В. Смолія [19; 20]. Окремі аспекти державного управління міграційними процесами висвітлено у працях О. Малиновської [9; 10] та В. Євтуха [4; 5].

Постановка завдання. Метою статті є вивчення та аналіз сучасного історіографічного доробку науковців і дослідників з проблеми становлення Державної міграційної служби України (1991–2007), діяльність якої до сьогодні не була спеціальним об'єктом дослідження в історичній науці.

Виклад основного матеріалу. Аналізуючи початковий історіографічний період становлення Державної міграційної служби України (1991–2007 рр.), доцільно наголосити на тому, що вона базувалася здебільшого на дослідженнях з історії формування міграційних рухів та процесів, які науковці та державні службовці у своїх працях розглядали як здебільшого соціально-демографічні та політико-економічні явища у суспільстві, в частині шляхів переміщення та переселення населення з регулюванням процесу відповідними державними органами. Серед них варто виділити праці Т. Петрової [14] та М. Романюка [18], у яких було в загальному охарактеризовано державну міграційну політику та сучасні виклики у міграційних загрозах національній безпеці України.

На початку 1990-х рр. держава майже не регулювала самоплинні зовнішні міграційні потоки, а законодавчі акти приймались не свідомо, здебільшого під тиском обставин [18, с. 41]. О. Малиновська зазначала, що упродовж десятиліття незалежності міграційна політика йшла за подіями, реагувала на них, а не була результатом детального вивчення ситуації та пошуків оптимальних методів досягнення цілей [11, с. 20]. Як наслідок, Україна вийшла на арену різноспрямованих та різнохарактерних міграційних процесів непідготовленою. Слід відзначити, що О. Малиновська, на відміну від інших дослідників, на даному етапі історіографічного огляду, одна із перших підтримала ідею щодо створення єдиної міграційної служби.

Те, що сьогодні громадяни мають можливість вільно пересуватися через державні кордони та є залученими в міграційні процеси, передусім європейські, на жаль, не знаходить адекватного супроводу з боку держави [2, с. 5]. Як наслідок, це призводить до масштабної проблеми формування і реалізації державної міграційної політики в цілому, за відсутності як правового так і інституційного забезпечення.

Досліджуючи діяльність Державної міграційної служби України у напрямку протидії нелегальній міграції, варто згадати працю М. Цвєткова [180]. Основний посил праці зосереджено на ролі міграційних процесів незалежної України в дослідженнях історії місті і сіл, а також на негативному впливі нелегальних мігрантів на рівень злочинності в Україні, поширенні небезпечних захворювань та розвитку «тіньового» ринку праці.

Вказаний період в історії відзначається реформуванням органів державної влади, що не стало винятком і для підрозділів міграційної служби, які були структурними підрозділами Міністерства внутрішніх справ України. Принагідно зазначимо, що до структури Міністерства внутрішніх справ України, органи міграційної служби увійшли не одразу, а в процесі неодноразових реорганізацій системи державного апарату.

Цінними та змістовними, на наш погляд, є праці безпосереднього керівництва міграційних органів та їх працівників, з початку утворення до сьогодення, особливо коли частина з них були або стали науковцями та дослідниками. Серед таких науковців слід відзначити В. Євтуха, який очолював з 1995 р. по 1996 р. Міністерство України у справах національностей та міграції та з 1996 р. по 1997 р. – Державний комітет України у справах національностей та міграції. Науковець безпосередньо не займався питаннями історичного становлення Державної міграційної служби України, хоча і очолював її «попередників», водночас, зазначав, що надзвичайно важлива роль міністерства – допомогти національним меншинам виявити себе, свою ідентичність, домогтися оптимальної кореляції цих прагнень з прагненнями титульної нації – українцями [5, с. 8], відповідно створено новий підрозділ етнополітичного менеджменту [5, с. 14].

Прагнення до поступового зростання інтересу сучасної української науки до досліджень міграційної політики в цілому та органів управління міграційними процесами, чітко прослідковується з аналізу відомих загальних праць з вітчизняної історії, багатосерійного 15-ти томного наукового видання «Україна крізь віки» за загальною редакцією директора Інституту історії України НАН України, академіка В. Смолія. Зокрема, у Т. 14. «Україна на межі тисячоліть (1991–2000 рр.)» [19] та Т. 15. «Українці в світі» [20], переважна більшість матеріалу стосується становленню незалежності України, однак виокремлено проблему, яка актуальна і на сьогодні – питання реальних проблем біженців та протидії нелегальній міграції, якими опікувався Державний комітет у справах національностей та міграції.

Важливим кроком у становленні міграційної політики нашої держави став, підготовлений Державним комітетом у справах національностей та міграції проєкт Концепції державної етнополітики України, де було зазначено, що держава, керую-

чись нормами міжнародного права, через свою етнополітику створює умови для участі української діаспори в розбудові Української держави й добивається створення умов для збереження й розвитку культури, традицій і звичаїв українцями, які проживають в різних країнах світу [20, с. 331]. Однак, слід наголосити, що даний проєкт так і не було прийнято Верховною Радою України. Науковці Інституту історії НАН України зазначали, що міграційні процеси потребують постійного відстеження, ґрунтовного вивчення й регулювання через їхній істотний вплив на соціально-економічну, етнонаціональну, політичну ситуацію в країні [20, с. 336].

Відзначаємо проведену значну роботу вчених і дослідників наукових установ найбільшого центру наукових досліджень в Україні Національної академії наук України. Їх вклад у науку є беззаперечним та змістовним для подальших досліджень національної міграційної політики та діяльності Державної міграційної служби України.

Вчені Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України досліджували демографічний характер та соціально-демографічні прогнози щодо міграційної політики, її вплив на якість життя населення в цілому. Демографічний фактор у глобальній стратегії розвитку України досліджував С. Пирожков, який зауважив, про особливість уваги на міграційний чинник, який здебільшого негативно впливає на демографічну, економічну, екологічну та соціально-політичну ситуацію в Україні [16, с. 8]. На необхідності підвищення ролі міграційного законодавства та кількості інститутів, залучених у міграційну політику, а також професійного рівня їх співробітників наголошував А. Платонов [15, с. 135].

О. Макарова підкреслила, що міграційні процеси і міграційна політика не є суто демографічними питаннями, оскільки чинниками міграції є економічний розвиток та становище на ринку праці, тому міграційну політику можна розглядати як інструмент демографічної політики [8, с. 7].

Науковці Міжнародного центру перспективних досліджень зазначали, що досі не розроблено основоположного документа – Концепції міграційної політики, яка б заклала основи міграційної політики України, як того вимагає Конституція, визначила цілі і завдання міграційної політики, механізми та інструменти її реалізації, основи фінансового забезпечення. Розроблена величезна кількість підзаконних і відомчих нормативних актів, що регулюють процедури реалізації законів, веде до суб'єктивної правозастосувальної практики. Так, один з найбільш розроблених механізм роботи з нелегальними мігрантами і шукачами притулку вже понад десять років характеризується хаотичністю в підходах, неузгодженістю дій на міжвідомчому рівні і суперечить європейським стандартам [6, с. 15]. Водночас в Україні досі немає нормативного документа, який би закладав основи міграційної політики України, визначав її цілі і завдання, механізми та інструменти реалізації, основи для фінансового забезпечення.

Упродовж першого десятиліття незалежності міграційна політика йшла за подіями, реагувала на них, а не була результатом детального вивчення ситуації та пошуків оптимальних методів досягнення цілей. Україна не виробила Концепції своєї міграційної політики, яка могла б бути комплексним механізмом вирішення міграційних проблем. Внаслідок відсутності консенсусу у розумінні суті міграційної політики не вдалося також спроба впровадити концептуальну частину до Державної міграційної програми, яка розроблялася з 1998 р. [6, с. 15].

Питання координації міграційної політики не раз передавали з одного органу до іншого. Основною причиною цього була протидія прийняттю принципового рішення про створення єдиної міграційної служби відповідними високопосадовцями, які прагнуть зберегти власні посади у різних центральних органах виконавчої влади [6, с. 14]. Нажаль, така тенденція зберігається і в сучасних умовах у державного апараті, в той час, коли є потреба оперативного вирішення державницьких проблем, а не задоволення власних потреб.

Одним із основних напрямків діяльності Державної міграційної служби України, який цілком справедливо можна вважати невід'ємною складовою забезпечення національної безпеки нашої держави є реадмісія. Проблему реадмісії досліджували, зокрема, Т. Мінка [7], Т. Гнатюк [3] та В. Новік [12]. Для розуміння значення реадмісії та ролі в ній Державної міграційної служби України варто згадати дослідження Міжнародного центру перспективних досліджень з проєктом «Вдосконалення механізмів реалізації міграційної політики України. Поширення досвіду країн ЄС щодо виконання угод про реадмісію» [6].

З часу проголошення незалежності України висвітленню історії становлення міграційної політики України присвячено низку дисертаційних робіт. Серед них ми виокремимо ті, які предметно близькі до нашої тематики. Дисертаційні роботи у галузі історичної науки щодо окремих аспектів вивчення міграційних процесів були підготовлені М. Алфьоровим [1] та Т. Пронь [17].

Однак, вони не висвітлюють питання створення Державної міграційної служби України, водночас містять фактичний матеріал з історії міграційних процесів та їх вплив на соціально-демографічний та соціально-економічний розвиток окремих регіонів України в радянську добу.

Питанням протидії та боротьби з нелегальною міграцією, адміністративно-правового регулювання міграційних процесів, міжнародно-правового регулювання реадмісії осіб, присвячені дисертаційні роботи В. Олефіра [13] та С. Чеховича [21].

Зібраний науковцями і дослідниками багатий фактичний матеріал та зроблені ними теоретичні узагальнення дають можливість розглянути проблеми міграційної політики та міграційних процесів у тісному історико-генетичному зв'язку з радянським періодом та глибше і об'єктивніше осягнути зміни, що відбувались після отримання Україною незалежності. Автори, в даний історіографічний період, звертали увагу переважно на проблематиці національної міграційної політики та проблеми, які виникали в процесі її реалізації, однак, не розкрили зміст початкового становлення Державної міграційної служби України, органу, який був відповідальним за втілення національної політики.

Підсумовуючи огляд нашого історіографічного аналізу, зазначимо, що за період 1991–2007 рр. не опубліковано жодної узагальнюючої наукової праці з історії України щодо діяльності Державної міграційної служби України, а передумови її створення та діяльності вивчалися в контексті міграційних процесів та рухів, переважно поверхово, без динамічних змін та відповідних висновків на кожному етапі розбудови державного органу влади.

Висновки. Проведений історіографічний аналіз досліджуваної проблеми свідчить, що починаючи з часу проголошення незалежності України поступово зростає інтерес сучасних науковців до досліджень міграційної політики та її органів державного управління. Однак дана зацікавленість не є масовим явищем в історичних колах, особливо в частині становлення Державної міграційної служби України. Більшість досліджень варто віднести до сфери формування та реалізації міграційної політики через призму міжнародно-правового регулювання глобалізаційних змін у сучасному світі. Досліджувана проблема є доволі перспективною на сучасному етапі державотворення, однак залишається мало вивченою, що є можливістю на пошуку нових розвідок та досліджень.

Список літератури:

1. Алфьоров М.А. Міграційні процеси та їх вплив на соціально-економічний розвиток Донбасу в 1939 – 1959 рр.: автореф. дис. … канд. іст. наук : 07.00.01. Донецьк, 2007. 19 с.

2. Власюк О.С. Вплив міжнародної міграції на сучасний розвиток України. *Міжнародна міграція та розвиток України в контексті європейської інтеграції* : збірник матеріалів міжнародної наукової конференції (Київ, 16 жовтня 2007 р.). Київ, 2008. С. 5–9.

3. Гнатюк Т.О. Угода про реадмісію з ЄС як виклик для України. Київ, 2007. URL:https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/hnatiuk_uhoda.pdf (дата звернення: 30.09.2024)

4. Євтух В.Б., Трощинський В.П. Державна етнополітика України : історичні витоки та засади формування в сучасних умовах. *Етнополітична ситуація в Україні: спроби наукової інтерпретації.* Київ, 1993. С. 94–109.

5. Євтух В.Б. Про національну ідею, етнічні меншини, міграції. Київ, 2000. URL: https://irbisnbuv.gov.ua/cgibin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0000784 (дата звернення: 30.09.2024).

6. Зелена книга. Міграційна політика України. Проект «Вдосконалення механізмів реалізації міграційної політики України. Поширення досвіду країн ЄС щодо виконання угод про реадмісію». 2006. URL: https://cdn.regulation.gov.ua/e3/9e/0d/f8/regulation.gov.ua_File_187.pdf (дата звернення: 30.09.2024).

7. Мінка Т.П. Адміністративне видворення іноземців органами внутрішніх справ : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2003. 199 с.

8. Макарова О.В. Проблеми регулювання та координації трудових міграційних процесів. *Демографія та соціальна економіка.* Науково-економічний та суспільно-політичний журнал. 2007. № 1. С. 3–11.

9. Малиновська О.А. Міграційна ситуація та міграційна політика в Україні. Київ: НІСД, 1997. 66 с.

10. Малиновська О.А. Біженці у світі та в Україні: моделі вирішення проблеми. Київ : Генеза, 2003. 288 с.

11. Малиновська О.А. Основні засади міграційної політики України та майбутні сценарії розвитку. *Проблеми міграції* : український інформаційно-аналітичний журнал. 2002. № 1(19). Т. 7. С. 18–26.

12. Новік В.О. Державна політика і регулювання імміграційних процесів в Україні: аналітичне дослідження. Київ : ВАІТЕ, 1999. 216 с.

13. Олефір В.І. Державна міграційна політика України (організаційно-правовий аспект) : автореф. дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2005. 36 с.

14. Петрова Т.П. Концепція державної міграційної політики України: цільова орієнтація і основні напрямки. Київ, 1996. 41 с.

15. Платонов А.В. Нелегальна міграція в контексті міжрегіонального співробітництва: актуальні проблеми та підходи до вирішення. Демографія та соціальна економіка. *Науково-економічний та суспільно-політичний журнал.* 2005. № 1. С. 134–140.

16. Пирожков С.І. Демографічний фактор у глобальній стратегії розвитку України. *Демографія та соціальна економіка*. Науково-економічний та суспільно-політичний журнал. 2004. Вип. 1–2. С. 5–20.

17. Пронь Т.М. Міграційні та етнічні процеси на Півдні України за доби радянської державності (на матеріалах Миколаївської та Херсонської областей) : автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01. Донецьк, 2005. 20 с.

18. Романюк М.Д. Міграції населення України за умов перехідної економіки. *Методологія і практика регулювання.* Львів, 1999. С. 38–44.

19. Україна крізь віки: у 15 т. / за ред. А.В. Смолія; Ін-т історії України НАН України. Київ: Альтернативи, 2000. Т. 14. 260 с.

20. Україна крізь віки: у 15 т. / за ред. А.В. Смолія; Ін-т історії України НАН України. Київ: Альтернативи, 1999. Т. 15. 352 с.

21. Чехович С.Б. Правове регулювання міграційних процесів в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 1998. 16 с.

Vitiuk O.O. THE INITIAL STAGE OF THE ESTABLISHMENT OF THE STATE MIGRATION SERVICE OF UKRAINE IN THE OVERVIEW OF MODERN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY (1991–2007)

The article attempts to determine the first key stage of the formation of the State Migration Service of Ukraine in 1991–2007 in the scientific works of modern researchers. Currently the State Migration Service of Ukraine is the central body of the executive power, which activities are directed and coordinated by the Cabinet of Ministers of Ukraine through the Minister of Internal Affairs and which implements a state policy in the areas of migration (immigration and emigration), including combating illegal (illegal) migration, citizenship, registration of natural persons, refugees and other legally defined categories of migrants.

The main works of various scientists and researchers groups within the defined historiographical period are analyzed. The majority of authors mostly considered the problem of migration policy and migration processes in close historical and genetic connection with the soviet period and drew appropriate conclusions. The conducted analysis of the historiography indicates the accumulation of considerable factual material regarding the issues of the formation of the national migration policy and the problems that arose in the process of its implementation, however, the content of the initial stage of the formation of the State Migration Service of Ukraine and its predecessors was not revealed at all, since at this state formation stage the very formation took place as a state body.

Summarizing the overview of the defined historiographical period, we note that during the period 1991–2007, no general scientific work on the history of Ukraine was published regarding the activities of the State Migration Service of Ukraine, and the prerequisites for its creation and functioning were studied in the context of migration processes and movements, mostly superficially, without dynamic changes and relevant conclusions at each stage of the given state authority development. The indicated problems still remain almost undeveloped and require further scientific research.

Key words: *citizenship, migration, illegal migration, migrant, emigration, immigration, refugees, stateless person.*

УДК 94(477)“1941/1944”
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/3.4

Глушенок Н.М.
Національний транспортний університет

РЕАЛІЗАЦІЯ НАЦИСТСЬКОЇ ПОДАТКОВОЇ ПОЛІТИКИ НА СЕЛІ В РЕЙХСКОМІСАРІАТІ «УКРАЇНА» (1941–1944 РР.)

У статті здійснено спробу дослідити одну із складних сторінок цього періоду, а саме, режим окупації та становище селянства на захопленій території України. Розкрито нацистську окупаційну політику пограбування населення рейхскомісаріату «Україна» у 1941–1944 рр. проаналізовано особливості податкової політики та штрафів, запроваджених німецькою владою в українському селі.

Проаналізовано методи й з’ясовано обсяги натуральних поставок, запроваджених нацистською владою серед селянства рейхскомісаріату «Україна»; розкрито основні засади та розглянуто зміст грошових податків накладених на селян рейхскомісаріату «Україна»; висвітлено таку форму експлуатації та пограбунку населення українського села як штрафи.

Встановлено, що система податків та штрафів запроваджена нацистами в рейхскомісаріаті «Україна» була однією з важливих рис німецького «нового порядку». З’ясовано, що шляхом запровадження неймовірних за розмірами натуральних контингентів та грошових зборів окупанти планували реалізувати свою заготівельну політику. Визначено, що певної єдиної системи податків не було, адже окупаційні власті в кожному підлеглому їм районі встановлювали розміри грошових податків на свій розсуд. Також крім встановлених для всього рейхскомісаріату, існувала величезна кількість штрафів на рівні окремих сільських громад. Доведено, що залякування та терор, що зрідка поєднувалися з матеріальним заохоченням, дозволили окупантам значною мірою забезпечити потреби Німеччини в продовольстві за рахунок українського селянства.

З’ясовано, що з весни 1942 р. окупаційна влада пообіцяла провести реформування в селянському господарстві. Визначено, що лише за умови виконання селянами всіх зобов’язань і здачі контингентів, сплати всіх податків, громадське господарство реформувалося у хліборобську спілку, а селяни отримували наділами землю. Доведено, що розпочата реформа не зменшувала кількості та розмірів контингентів.

Ключові слова: *нацисти, окупація, натуральні контингенти, штрафи, громадське господарство, хліборобські спілки.*

Постановка проблеми. Історія України періоду Другої світової війни безумовно зацікавлює та привертає увагу великої кількості науковців. Тематика Другої світової війни посідає вагоме місце і у сучасній українській історичній науці. Однією із важливих сторінок цього періоду, що вимагає ретельного вивчення й об’єктивного аналізу, є режим окупації та становище селянства на захопленій території України. Слід сказати, що за останні двадцять років спостерігається тенденція до розширення проблематики, пов’язаної з нацистським окупаційним режимом на українських землях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Стану сільського господарства під владою німецьких окупантів, а саме, аграрним перетворенням на основі «земельних законів», податковій системі, основним засобам вилучення сільськогосподарських продуктів присвячені праці М.А. Слободянюка [1], І.М. Романюка [2]. Правове та соціальне становище мешканців села за нового порядку та економічні тенденції життя сільського населення охарактеризував Т.Ю. Нагайко [3].

Одним з найбільш значимих для вивчення становища українського села в 1941–1945 рр. є доробок О.Г. Перехреста [4], автор аналізує економічне становище сільського господарства всіх адміністративно-територіальних одиниць України.

Соціальний та правовий статус українського населення у рейхскомісаріаті «Україна» вивчає М.П. Куницький [5]. Необхідно згадати праці О.В. Потильчака, який розкриває політику Німеччини щодо використання ресурсів українського села у військово-економічних інтересах Німеччини через систему примусової праці, загальну трудову повинність [6].

Цілісним дослідженням, що розкриває особливості існування населення різних адміністра-

тивно-територіальних одиниць періоду окупації є праця Ю.І. Левченка [7]. Особливості та специфіку діяльності органів влади німецьких загарбників у адміністративно-територіальних одиницях, зокрема, «зоні військової адміністрації», досліджує С.І. Власенко [8].

Варто звернути увагу на новітні дослідження, що дозволяють розкрити особливості здійснення окупаційної політики у окремих окупаційних утвореннях. Так регіональні особливості окреслюють дослідники Ю.В. Олійник, О.М. Завальнюк [9], Н.Я. Гандрабура [10].

Вищезгадані праці дають можливість проаналізувати окупаційний режим в українських селах, політику щодо експлуатації праці селян.

У той же час, виявлення та дослідження маловідомих документів з фондів державних архівних установ України, дозволяє дати відповіді на ще недостатньо вивчені питання, уточнити суперечливі питання щодо становище селянства у рейхскомісаріаті «Україна».

Постановка завдання. Автор статті ставить за **мету** дослідити нацистську окупаційну політику пограбування населення рейхскомісаріату «Україна» у 1941–1944 рр. шляхом виявлення особливостей податкової політики та штрафів, запроваджених німецькою владою в українському селі.

У відповідності до поставленої мети дослідження передбачає вирішення таких **основних завдань**: проаналізувати методи й оцінити обсяги натуральних поставок, запроваджених нацистською владою серед селянства рейхскомісаріату «Україна»; розкрити основні засади та розглянути зміст грошових податків накладених на селян рейхскомісаріату «Україна»; простежити таку форму експлуатації та пограбунку населення українського села як штрафи

Виклад основного матеріалу. Сільське господарство рейхскомісаріату «Україна» займало особливе місце в економічних планах німецьких загарбників. Нацистська верхівка бачила Україну житницею Німеччини, що забезпечить рейх і вермахт необхідною кількістю сільськогосподарської продукції та сировини. Відповідно, що б реалізувати такі плани було розроблено розгалужену систему оподаткування.

Дослідник Ю.І. Левченко у своїй праці аналізує масове вилучення з колгоспів та радгоспів уцілілих запасів сільськогосподарської продукції і врожаю 1941 р. та конфіскацію продуктів харчування у селян. «Вилучення відбувалося на підставі наказу «Про постачання військ» від 16 червня 1941 р., в якому говорилося: «...військова повинні жити за рахунок місцевого сільського господарства». Зазвичай, такі заходи відбувались у вигляді відкритого пограбування, хоча інколи видавалися фіктивні розписки, які мали гарантувати власникам відібраного майна виплату його вартості після завершення війни. «Так, у офіцерів вермахту, котрі потрапили в полон, були знайдені розписки такого зразка: Я _____ прийняв від селянина _____: хліба – ___ кг, корів – ___ голів, сала – ___ кг. Сплачено буде після війни» [7, с. 147].

Система оподаткування мала не лише грабіжницький а й знущальний характер. Так, на сторінках окупаційного періодичного видання «Голос Волині» опубліковано розпорядження рейхскомісара України Еріха Коха, згідно з яким податки запроваджені ще радянською владою зберігалися [11, с. 1]. Тобто, селяни повинні були наприкінці сільськогосподарського року виконати встановлені радянською владою норми податків але сплатити їх німецькій окупаційній владі.

Податки, запроваджені нацистською владою в окупованих областях були двох видів: натуральні та грошові. Що стосується перших, то сталих норм не існувало, вони постійно змінювалися в напрямку зростання. Норма здачі продуктів встановлювалася з таким розрахунком, щоб забрати в селян всю наявну продукцію. Вцілому, податкова система була настільки розроблена нацистами, що навіть за умови цілодобової праці, селяни все-рівно не змогли б вчасно сплатити податки.

Разом з тим, окупанти цілком усвідомлювали, що виконання здачі продукції, передусім зерна, в значній мірі залежатиме від ставлення селянства до «нового порядку». Тому, відповідно до того на якому етапі реалізації були аграрна реформа, змінювалися способи вилучення продукції. Формально з громадських господарств вилучення хлібу мало відбуватися наступним чином. З валового збору виключалися насінневий та фуражний фонд (за мінімальними нормами), а також продовольчий фонд з розрахунку встановленого пайка (для видачі членам громадського господарства), хліб, що залишився мав бути зданий німецькій владі. На відміну від громадського господарства в землеробських товариствах виконувалися поставки з кожного двору.

З метою завоювання авторитету серед місцевого населення нацисти з червня 1943 р. проголосили «Декларацію про власність», розроблену Міністерством у справах східних областей. У ній зазначалося, що Німеччина визнає та захищає селянську земельну власність. Документ нази-

вали продовженням земельної реформи. Згідно з його положеннями земля, що була надана селянам для постійного користування, оголошувалась їх приватною власністю. Оскільки декларація мала загальний характер і не містила конкретних умов передачі селянам землі у приватну власність, то до неї було додано відповідні директиви, де містився детально описаний порядок передачі земельної власності. Декларація передбачала також спадкову власність на землю. Окупаційна преса заявляла, що завдяки положенням Декларації в рейхскомісаріаті «Україна» станом на вересень 1943 р. українські селяни отримали у приватну власність присадибні ділянки до 1 га та грамоти про спадкову власність на землю. Однак обіцянки, виголошені в документі далі висвітлення на папері не пішли. Загалом ситуація залишалася незмінною, тобто «ніякі правові акти не заважали окупантам експропріювати ресурси села в необхідних для них масштабах» [9, с. 107–110].

Щоб повністю висвітлити роль податкової системи в окупаційних планах нацистів, та прослідкувати наскільки негативно відбились вони на становищі окупованого населення, необхідно навести характеристику основних з податків.

Досліджуючи вилучення зерна в Рейхскомісаріаті «Україна» необхідно пам'ятати, що воно здійснювалось двома етапами: перший – податок за обмолот зерна, другий – здача окупантам визначеного продовольчого контингенту. Так, у статті Шульги З. «Не буде Україна німецькою колонією» йдеться про роль податкової системи в окупаційних планах нацистів, та про те наскільки негативно відбилась вона на становищі селянства. Автор зазначає, що після сплати податку за помол та здачі продовольчої норми в селянина залишалося лише 25% врожаю [12, с. 2].

Необхідно сказати, що кількість зерна, яку селянин мав право змолотити була чітко визначена. Наприклад, в Базарському районі на Житомирщині ця норма була такою: 15 кг. – на дорослого і 8 кг. – на дитину до 16 років. З встановленої норми дозволялося молотити 10 кг. ячменю, решта – просо, гречка, кукурудза [13, Арк. 79]. До того ж, згідно з постановою від 28 серпня 1941 р. в разі обробки сурогатів (наприклад, жолудів) податок сплачувався все рівно житом [14, с. 1].

Особливу увагу окупанти приділяли саме вилученню зернових контингентів з селянства, тому їх розміри були особливо великими. Восени 1941 р., згідно з розглянутою вище постановою Е. Коха, зберігалися обсяги сільськогосподарських поставок, запланованих за радянської влади. Потім, після ретельного обліку наявних зернових запасів господарствам додали нові плани здачі – інколи 3–4 рази на зиму 1941–1942 рр. Навесні, згідно з розпорядженням Е. Коха від 20 травня 1942 р., окупанти вилучали збіжжя як в «громадських господарствах», так і з окремих господарств селян [15, Арк. 20]. В цілому, здача зернового контингенту була дуже зручним методом для повного розорення селянства. 30 червня 1942 р. рівненський гебітскомісар видав розпорядження, яке проголошувало, що селяни, які не здають планову кількість зерна роблять це свідомо і тим самим саботують справу постачання продуктами. Далі йдеться, що такі селяни не здатні вести господарство, в зв'язку з цим воно може бути передане тому селянинові, який повністю виконує поставки [16, с. 1].

Великого значення окупанти надавали отриманню м'ясного контингенту. Сталих норм поставок м'яса худоби, птиці та яєць теж не існувало. На село накладалася контрибуція відповідно кількості птаства і розписувалося скільки кур, качок повинен здати кожний двір. Причому контингент гітлерівці вимагали здавати найбільш якісний. Для його виконання встановлювався жорсткий термін, якщо ж селянин не вкладався в нього, то «новий наказ відразу ж збільшував кількість контингенту і попереджав, що у випадку невиконання винні будуть відповідати за законами військового часу» [17, Арк. 101]. Масштабність та цинізм заготівельної політики окупантів проявився й в тому, що селяни зобов'язані були здавати «всю вовну, шкіру забитої худоби і навіть волосся з кінських грив та хвостів» [18, Арк. 36–37].

За невиконання м'ясопоставок німці забирали по 20–25 корів з села. Врезультаті в багатьох селах лишалася одна корова на 5–6 дворів. Свинне поголів'я також було майже повністю винищене [19, Арк. 69]. Застосовувалися й більш жорстокі міри покарання. Так, в розпорядженні сільськогосподарського коменданта до старост Верхнє-Дубечанського району зазначалося, що в селах, де не виконується поставка худоби щонеділі буде повішено 5 чол. на село [20, Арк. 127].

За даними гебітскомісара Ізяславської округи на травень 1943 р. «у його володіннях із 2005 селянськими дворами залишилося лише 22 дійних корови, але здати рейху, як контингент, в 1943 р. селяни повинні були ще 26 корів. Контингенти «з'їли» у селян гусей, курей, качок та іншу домашню птицю» [9, с. 105].

Оскільки селянство шукало порятунку від цього заходу окупантів забиваючи велику рогату худобу, то німці залякували смертною карою

за вбій молодняка [21, Арк. 28]. Так, в зверненні рейхскомісара України Еріха Коха до крайсляндвіртів від 29 липня 1942 р. на підставі розпорядження рейхсміністра А. Розенберга йшлося про те, що «на приватний забій великої рогатої худоби необхідний дозвіл гебітскомісара, який може перекладати цю функцію на крайсляндвіртів. Загалом цей процес мав відбуватися таким чином: власник тварини не пізніше ніж за три дні до забою худоби повинен подати заяву, що б отримати, так званий, квиток. При цьому необхідно пред'явити підтвердження компетентного ветеринарного лікаря, який посвідчує, що забій є необхідним та обгрунтовує його. Розпорядження передбачало покарання за невиконання постанов: конфіскація худоби, в'язниця, в окремих випадках – смерть. Далі в документі зазначалося, що при промислових забоях квиток, який надається виключно Відділом харчування і сільського господарства дійсний місяць, а при приватних – 14 днів. Після закінчення дієздатності квитки повинні бути здані німецькій владі разом зі звітом про кількість забитої худоби» [22, Арк. 18].

Щодо норм здачі яєць, то була встановлена мінімальна межа: для громадських господарств – 20 шт., з селянських дворів – 40 шт. з кожної курки за квартал. Наприклад, для Лубенського району на 1942 р. був встановлений такий план здачі яєць – 1.652,120 шт., Хорольського району – 15.080 шт. Цікаво, що встановлені норми здачі яєць – в середньому 40 шт. на квартал, або 160 шт. в рік від однієї курки, перевищували ту кількість, яку вона могла дати протягом року (максимальна кількість становила 150 шт. в рік) [15, Арк. 33].

Таким же жорстким був порядок виконання контингенту молока. Загалом, селяни мусили здавати від 600 до 1200 л. молока від однієї корови в рік. Слід сказати, що протягом окупації спостерігається стрімке зростання норм контингенту молока. Доцільним буде навести окремий приклад. «В 1941 р. Полтавська областна сільськогосподарська комендатура наказом від 10 жовтня 1941 р. визначила норму здачі молока 620 л. в рік від кожної корови. На 1942 р. норма була збільшена до 720 л., причому, якщо селянин володіє двома коровами, то з другої має здати 940 л. На 1943 р. норми поставок молока зросли до 820 л. з однієї корови» [15, Арк. 30]. До того ж окупаційна влада вимагала, що б здана продукція була найвищої якості. Зокрема, рівненський гебітскомісар Беєр розпорядженням від 20 листопада 1942 р. звертав увагу на те, що «якщо при перевірці зданого молока буде виявлена густота менше 2,5%, то воно вважатиметься фальшивим, і все село в такому випадку буде покаране» [23, Арк. 33]. Крім того, селянам заборонялося продавати молоко на базарі [21, Арк. 23].

В цілому, можна стверджувати, що буквально все в господарстві селянина оподатковувалося. Для того, щоб заохотити селян виконувати контингенти, окупаційний уряд оголосив, що здана продукція буде оплачуватися за закупівельними цінами. Але ця постанова не була втілена в життя, до того ж ціни затверджені нею були просто жалюгідними. Так, згідно з даними господарської інспекції групи армій «Південь» «селянам за кілограм зданої продукції мало виплачуватись: за свинину – 5 крб., за яловичину – 3 крб. 10 коп., за капусту, помідори, огірки – по 25 коп., за картоплю – 35 коп.» [15, Арк. 26].

Для порівняння можна навести такий факт, що на київських базарах восени 1941 р. одна картоплина коштувала 1 крб. [24, Арк. 87]. Але селяни були позбавлені права вільно торгувати на базарах основними видами сільськогосподарських продуктів.

Так, як йдеться у дослідженні Ю. Олійника та О. Завальнюк, для своєчасного та повного виконання селянами сільськогосподарських поставок, гебітскомісари в генеральній окрузі «Волинь Поділля» заборонили продавати на ринках худобу, свиней, коней, овець, домашню птицю всіх видів, збіжжя та вироби з нього, м'ясо і м'ясопродукти. В Проскурівському районі табу поширювалось і на молоко та молочну продукцію, яйця, фрукти, городину, картоплю, олію. За невиконання розпорядження накладалися штрафи та проводилася конфіскація худоби. У деяких випадках влада дозволяла ярмаркувати, але чітко визначала для цього дні [9, с. 102–103].

Місцеве населення змушене було виплачувати окупаційній владі ще й податки грошима. Причому, грошові податки знімались не лише з об'єктів, які були джерелом прибутку, а й з об'єктів, що не мали до нього ніякого відношення. Так, «Оголошення про податки» вводило такі збори на 1942 р.:

1. Подушний податок – 100 крб., сплачувався з кожного мешканця села (від 16 років).

2. Подоходний податок з сільського господарства. Він полягав в тому, що громадські господарства сплачували німецькій державі певний процент грошима від суми, отриманої за продаж по домовленостях і здачу окупантам хліба, сіна, соломи, м'яса, молока та інших продуктів. Наприклад, згідно з розпорядженням Олевської районної управи від 14 лютого 1942 р. населення сіл зобов'язане здати до каси 4% грошима від всієї

отриманої суми в такі терміни: 25 березня – 1 квітня 1942 р., 1 вересня – 1 грудня 1942 р. [19, Арк. 26].

3. Подоходний податок від виробництва речей та їх ремонту. Для систематичної сплати даного податку в селі складалися списки всіх наявних кустарників, а саме, ковалів, кравців, столярів, чоботарів. Визначався їх місячний заробіток і списки доставлялися до фінвідділу для оподаткування [19, Арк. 26].

4. Одноразовий податок. Нацисти виголошували, що знімається він на дорожнє будівництво, утримання шкіл.

5. Податок на засоби пересування. За поїздку фурою селяни сплачували 45 крб., а за видачу перепустки для пересування пішки – 20 крб. [21, Арк. 21].

6. Податок з худоби. Наприклад, в селі Гостра Могила Київської області колгоспники повинні були щомісяця виплачувати: 180 крб. – з коня, 104 крб. – з корови, 65 крб. – з поросяти, 10 крб.– з вівці. В Дніпропетровській області податки з худоби були ще вищими: 350 крб. – з корови, 100 крб. – з свині.

7. Податок на собак. Згідно з розпорядженням заступника рейхскомісара України від 27 січня 1942 р. встановлювався податок на собак – 150 крб. на рік, якщо ж селянин володів більше ніж однією, то податок підвищувався на 300 крб. за кожну наступну [21, Арк. 20].

В різних частинах рейхскомісаріату Україна цей податок суттєво відрізнявся за розмірами. Наприклад, в Полтавській області за одного собаку в господарстві за рік виплачувлося 120 крб. [19, Арк. 26], а в Рівненській області – 225 крб. [25, Арк. 28].

Для впорядкування сплати цього виду податку вводилася процедура реєстрації тварин. Кожній із них присвоювався особистий номер, який прикріплювався до нашийника. За реєстрацію собак сплачувався збір розміром 90 крб. При збільшенні кількості собак пропорційно зростав і розмір податку. Одночасно встановлювалося правило, за яким у період нарахування ставок податку відмовлятися від собаки заборонялося [5, с. 353].

8. Податок за звільнення (від радянської влади), становив в середньому 50 крб. з двору.

Існували й грошові стягнення з населення у вигляді обов'язкового страхування будівель на випадок пожежі, стихійного лиха та ін. Так, «на території Криворізького сільського району норми оцінки будівель встановлювались з розрахунку за 1 кубометр площі, що перебували у власності місцевого населення. Крім того, будівлі ділились на два типи: перший – житлові, другий – нежитлові. Таким чином, серед житлових найдешевше обходились місцевому українському населенню землянки. Їх вартість за 1 кубометр становила 6 крб. Кам'яні ж будинки з солом'яним дахом – 14 крб., з черепичним – 16. Найдорожче коштували цегляні житлові будівлі: вкриті соломою – 18 крб., з черепичною покрівлею – 24 крб. Страхування нежилих будівель коливався в межах від 8 до 20 карбованців в залежності від якості матеріалу з якого вони будувались. Але подекуди розмір страхового внеску визначали від вартості будівлі. Так, на Запоріжжі Андріївська районна управа повідомила місцевому населенню про те, що з 7 серпня 1942 р. вводилося обов'язкове страхування в розмірі 1% від вартості будинку» [10, с. 230–234].

Крім наведених грошових зборів окупанти вводили ще й багато інших. Але якоїсь єдиної системи в цьому питанні не було, адже окупаційні власті в кожному підлеглому їм районі встановлювали розміри грошових податків на свій розсуд. В середньому селяни України повинні були виплачувати натурою та грошима більше 12 видів податків. Наприклад, в звіті партизанського з'єднання Рівненської області наголошувалося на сплаті: обов'язкового страхування – до 500 крб., за випас худоби – 20 крб. в місяць з однієї корови, реєстрація народження – 10 крб., реєстрація шлюбу – 50 крб., реєстрація смерті – 20 крб., видача довідки – 15 крб., дозвіл на забій худоби – 10 крб., за реєстрацію велосипеда – 15 крб., за видачу паспорта – 5 крб. [26, Арк. 1].

Загалом в 1942 р. на кожний селянський двір податки всіх видів складали – 2 315 крб., в 1943 р. сума податів зросла до 3 112 крб. на двір.

Тобто, якщо за допомогою натурподатків окупанти планували викачати з українського села всю сільськогосподарську продукцію, то за допомогою грошових податків забрати в селян всі наявні гроші.

Як одну з форм експлуатації та пограбунку населення окупанти використовували штрафи. Так, рівненський гебітскомісар Беєр 1 листопада 1942 р. видав розпорядження, згідно з яким за кожну бракуючу в контингенті села літру молока стягатиметься штраф в розмірі 20 крб., за кожне бракуюче яйце – 10 крб. Така кара, підкреслювалося в розпорядженні, накладатиметься на все село, що не забезпечило контингенту, а сільський староста повинен розподілити покарання на окремі господарства. Причому сплата штрафу ні в якому разі не звільнятиме від самого обов'язку поставки [23, Арк. 33].

Слід зазначити, що розміри штрафів по Рейхскомісаріату «Україна» дещо різнилися, але узагальнено можна навести такі дані:

1. За убій худоби без дозволу – 2–5 тис. крб.
2. За невиконання норми здачі молока – 5–10 тис. крб.
3. За невиконання норми яйцепоставок – 30–крб. за 1 шт.
4. За простой тягла – 150 крб. в день.
5. За самовільне використання тягла – 200 крб.
6. За невихід на роботу – 200–300 крб.
7. За несвоєчасне виконання завдання – 100 крб.
8. За нездачу голубів – 500 крб.
9. За нездачу корів для роботи в громадському господарстві – 1 тис. крб.
10. За неякісну роботу – 500 крб.
11. За неповагу до німецького солдата – 200 крб.

Слід мати на увазі, що перераховані вище дані не включають всіх видів штрафів. Право на їх встановлення мали старости громадських господарств і сільських управ, сільськогосподарські коменданти, голова райуправи, рейхскомісар. Тобто, крім встановлених для всього рейхскомісаріату, існувала величезна кількість штрафів на рівні окремих сільських громад.

Висновки. Підводячи підсумок, можна стверджувати, що система податків та штрафів встановлена нацистами в рейхскомісаріаті «Україна» була однією з важливих рис німецького «нового порядку». Шляхом запровадження неймовірних за розмірами натуральних контингентів та грошових зборів окупанти планували втілити в життя свою заготівельну політику. Залякування та терор, що зрідка поєднувалися з матеріальним заохоченням, дозволили окупантам значною мірою забезпечити потреби Німеччини в продовольстві за рахунок українського селянства.

Із весни 1942 р. окупаційна влада пообіцяла провести реформування в селянському господарстві. Реформування було можливе лише за умови виконання селянами всіх зобов'язань і здачі контингентів. У разі повного виконання непомірних податків, громадське господарство реформувалося у хліборобську спілку, а селяни отримували наділами землю. Однак розпочата реформа не зменшувала кількості та розмірів контингентів.

Список літератури:

1. Слободянюк М.А. Селяни України під нацистським окупаційним режимом, 1941–1944 рр. (на матеріалах південних областей). *Київська старовина*, 2000. Вип. 2. С. 44–57.
2. Романюк І. М. Українське село в роки німецької окупації. *Сторінки воєнної історії України* : зб. наук. статей. К., 2002. Вип. 6. С. 201–203.
3. Нагайко Т.Ю. Повсякденне життя сільського населення у 1941–1945 рр. (на матеріалах центральних областей України) : автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01. Переяслав-Хмельницький, 2009. 20 с.
4. Перехрест О.Г. Українське село в 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище : монографія / НАН України. Ін-т історії України. Черкаси: ЧНУ імені Б. Хмельницького, 2011. 668 с.
5. Куницький М.П. Соціально-правовий статус місцевого населення Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.). К.: ПП «НВЦ «Профі», 2014. 564 с.
6. Потильчак О. В. Трудові ресурси цивільного населення України і система примусової праці в часи німецької окупації. Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичний нарис у 2-х кн. Кн. 2. К., 2011. С. 92–126.
7. Левченко Ю. І. Особливості реалізації політики окупаційної влади в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр. Київ : Вид во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. 402 с.
8. Власенко С. І. Реформування німецькими окупантами аграрного сектору економіки України (на матеріалах військової зони України). *Сторінки воєнної історії України* : зб. наук. статей. К., 2005. Вип. 9. Част. 2. С. 163–172.
9. Олійник Ю.В., Завальнюк О.М. Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» (1941–1944 рр.). Хмельницький: Поліграфіст-2, 2012. 320 с.
10. Гандрабура Н.Я. Реалізація окупаційної фінансової політики на селі в генеральній окрузі «Дніпропетровськ» (1941–1944 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 2015, вип. 44, том 1. С. 230–234.
11. Голос Волині. 1941. 27 вересня.
12. Комуніст. 1942. 2 липня.
13. ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади і управління України). Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 264.
14. Українське слово. 1941. 2 вересня.
15. ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 240.
16. Урядовий вісник гебітскомісара у Рівному. № 8 1942., 1 липня.
17. ДАВО (Державний архів Волинської області). Ф. 164. Оп. 2. Спр. 2.

18. ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп.3. Спр. 261.
19. ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 250.
20. ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 285.
21. ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 262.
22. ДАРО (Державний архів Рівненської області). Ф. Р-22. Оп. 1. Спр. 3.
23. ДАРО. Ф. Р-22. Оп. 1. Спр. 4.
24. ЦДАВО України. Ф. КМФ-8. Оп. 2. Спр. 155.
25. ЦДАГО України (Центральний державний архів громадських об'єднань України). Ф. 1. Оп. 22. Спр. 76.
26. ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 244.

Glushenok N.M. IMPLEMENTATION OF THE NAZI TAX POLICY IN THE RURAL IN THE REICH COMMISSARIAT "UKRAINE" (1941–1944)

The article attempts to investigate one of the complex aspects of this period, namely, the regime of occupation and the situation of the peasantry in the occupied territory of Ukraine. The Nazi occupation policy of robbing the population of the Reichskommissariat "Ukraine" in 1941–1944 is revealed, and the peculiarities of the tax policy and fines introduced by the German authorities in the Ukrainian countryside are analyzed.

The methods and amounts of in-kind supplies introduced by the Nazi authorities among the peasantry of the Reich Commissariat "Ukraine" were analyzed; the main principles were revealed and the content of monetary taxes imposed on the peasants of the Reich Commissariat "Ukraine" was considered; such a form of exploitation and robbery of the population of the Ukrainian village as fines is highlighted.

It was established that the system of taxes and fines introduced by the Nazis in the Reichskommissariat "Ukraine" was one of the important features of the German "new order". It was found that the occupiers planned to implement their procurement policy by introducing incredible amounts of in-kind contingents and monetary levies. It was determined that there was no certain unified system of taxes, because the occupying authorities in each district under their control set the amount of monetary taxes at their discretion. Also, in addition to those established for the entire Reichskommissariat, there was a huge number of fines at the level of individual rural communities. It has been proven that intimidation and terror, occasionally combined with material encouragement, allowed the occupiers to largely ensure Germany's food needs at the expense of the Ukrainian peasantry.

It was found that since the spring of 1942, the occupation authorities promised to carry out reforms in the peasant economy. It was determined that only on the condition that the peasants fulfilled all their obligations and handed over quotas, paid all taxes, the public economy was reformed into a farming union, and the peasants received land in allotments. It has been proven that the initiated reform did not reduce the number and size of contingents.

Key words: *Nazis, occupation, natural contingents, fines, public economy, agricultural unions.*

УДК 94(477)“I/X”
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/3.5

Дешко П.П.
Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем’янчука

ПОХОДЖЕННЯ РУСІ В КОНТЕКСТІ КЕЛЬТСЬКОЇ ТЕОРІЇ

Метою нашої статті є аналіз ключових процесів державотворення, обґрунтувати кельтську концепцію походження Русі та продемонструвати значний етнокультурний вплив на слов’ян. Методи. Методологія дослідження базується на принципах наукового підходу, систематичності, об’єктивності та можливості перевірки результатів. Було застосовано проблемно-історичний, історико-порівняльний методи, а також методи ретроспективного аналізу та синхронізації. Наукова новизна дослідження полягає в тому, що вперше за 95 років в Україні представлено Кельтську або Галльську теорію походження Русі, яка по-новому висвітлює процес становлення та результати української державності. Висновки. Встановлено, що якщо племена ругів могли бути не тотожними рутенам, то вони перебували під значним їхнім впливом. Проаналізовано основні згадки щодо ототожнення рутенів і русів та ключовий археологічний матеріал у рамках кельтської концепції. На нашу думку, західні місіонери Ебон і Герборт використовували термін «Рутенія» як для Київської Русі, так і для Балтійської Ругії, тому що це пояснюється міграцією частини рутенів до Балтійського Помор’я та Подунав’я. В Балтійському Помор’ї залишились топоніми рутенів, такі як Ruge, Rugenhof, Rugenwalde тощо. В Раффельштеттенському митному статуті (904–906 рр.) та у грамоті Людовіка II Німецького від 863 року згадується «Ruzaramarcha» – руська марка на правому березі Дунаю, на землях Ругіланду. Це свідчить про давні культурно-економічні зв’язки Русі в цьому регіоні, що підтверджується численними топонімами рутен-русів у Подунав’ї, такими як Ротуларіус, Реодарій тощо. Виявлено, що кельтський вплив на слов’янські культури можна простежити від пшеворської до черняхівської культури, тобто до VII століття. Потік міграції кельтів-рутенів міг відбутися в 469 році (після розпаду гунської імперії) до 562 року (утворення Аварського каганату) або навіть значно раніше цих дат.

Ключові слова: *рутени, руги, дроміти, держава Русь, Тендрівська коса, Черняхівська культура, Раффельштеттенський митний статут.*

Постановка проблеми. Нашу статтю хочеться розпочати філософськими словами: «На початку було Слово, а Слово в Бога було, і Бог було Слово. Усе через Нього повстало, і ніщо, що повстало, не повстало без Нього» [Іоанн 1:1–3]. Як «Λόγος» (слово, наука) був первинним, так і в формуванні української державності, фундаментом її розвитку, стала держава Русь.

Наразі в історіографії існує проблематика щодо походження держави Русь та її назви, і на жаль, ця тема й досі не розкрита в повному обсязі. Якщо ми з’ясуємо походження назви «Русь», тоді зможемо краще зрозуміти витоки її державності в цілому. Александер Брюкнер колись написав: «Той, хто успішно пояснить назву Русі, опанує ключ до розуміння початків її історії» [16, с. 205].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Йоганн Філіпп Густав фон Еверс вважав, що слов’яни прийняли назву «Русь» від хозар, натомість М. І. Костомаров висунув литовське походження Русі, а О. О. Потебня пов’язує з давньоіндійською назвою «rsabháh» (бик) та з авестської мови «aršan» – чоловік [13, с. 17]. Ці припущення є досить слабкі й скептичні, немає належної аргументації та фактажу, які б прояснили та давали зазначені тези. Також слабка є версія О. М. Трубачова, де вчений виводить етимологію назви «Русь» від індоарійського «ruksá» (світлий, блискучий) [13, с. 17] та пов’язує з кримськими топонімами, так «Rosso Tar», за ним, – «білий, світлий берег» в італійських картах [13, с. 17]. Хоча з італійської мови «Rosso» перекладається як «червоний» і, слід додати, що це пізні топоніми, а вплив сіндо-меотів на слов’ян видається сумнівним.

М. Ю. Брайчевський схилявся до сармато-аланського походження Русі [1, с. 161], однак Йордан чітко виокремлював «ароксолан» (номер 247 за пер. О. Ч. Скрежинської) та «россомонів» (номер 389 за пер. О. Ч. Скрежинської) [7], також жодного сарматського племені «Русь» не було виявлено. Тільки Псевдо-Захарій писав про народ «Hros», підтвердження, що це могли бути сармати немає, так само це могли бути кельти-рутени, які дісталися Причорномор’я.

Постановка завдання. Отже, виникає питання: що означає назва «Русь» і як виникла держава «Русь», і що вона для нас? Тому, на нашу думку, це провідна й фундаментальна тематика, яку варто розкрити.

Виклад основного матеріалу. Згідно нашої концепції, суттєву роль у генезі Русі відіграли саме рутени. В Нарбонській Галлії (південь сучасної Франції) локалізувалося кельтське плем'я рутенів. Рутенів згадували античні автори I ст. до н. е. та I ст. н. е., зокрема Юлій Цезар [19], Пліній Старший [20] і Марк Лукан [22]. У VI ст. н. е. про них писав також Григорій Турський [21], якого вважають «батьком французької історії».

Згідно з С. П. Шелухіном, ім'я рутенського племені походить від кельтської назви території «Ruthenia», де «route», «rute», «rut», «rood», «roud» означають «дорога», «шлях», «тракт», «перебіг» [17, с. 28]. Навіть зараз з французької мови «route» перекладається як «дорога». Відповідну дефініцію кельтсько–слов'янського походження Русі підтримав мовознавець В. Г. Скляренко, однак він схильний вважати, що назва Русь походить не від «route», а від «roudos» («червоний» – також кельт.), французькою «roux», «rousse» – «рудий», «руда»; В. Г. Скляренко зазначає, що Марк Лукан називав рутен рудими «flavi rutheni» (руді рутени) [12, с. 70].

Як стверджує С. П. Шелухін, греки називали Рутенію Дромом, а її народ, рутен, Дромітами [17, с. 29]. «Δρόμος» (Дромос) означає «біг», «шлях», «перебіг» [17, с. 28–29]. Власне кажучи, видно, що ці назви, грецький «Δρόμος» та кельтська «Ruthenia», подібні.

Візантійський письменник і державний діяч X-го століття Симеон Логофет (Метафраст) прямо описує кельтське походження Русі, він пише:

«Того ж року прийшла Русь, звана також Дромітами, з роду Франків, на Константинополь, на 10 тисяч човнів» [5, с. 70]. Як вже зазначалося вище, греки називали рутенів «Дромітами» від слова «Дромос», що означає «біг», «шлях», «перебіг» [17, с. 28–29]. І тут йдеться про те, що руси з роду франків, тобто галли. Так як франки увірвалися в Галлію й там асимілювалися від кельтів (галл). Тому тут в контексті «франки» йдеться про кельтів.

Інший подібний текст Симеона Логофета: «Русь, вони ж Дромоміти, таке мають ім'я (Руси) за для якогось сильного Роса, прозвані так після того, як визволилися через якусь божу раду чи натхнення від прикростей тих, що їх подолали і володіли. Ім'я Дромітів дістали через те, що швидко бігають. А вони з роду Франків» [5, с. 70].

Іншим доказом впливу кельтів-рутенів на формування Русі є ймовірність їх міграції та контролю над Чорним морем. Зокрема, Тендрівська коса, вузький острів біля берегів Херсонської області, мав назву «Ахіллів Дром» (Ахіллів біг). Ми вже наголошували, що греки називали рутенів дромітами, тому рутени могли контролювати Чорне море і започаткувати Чорноморську Русь.

Польський хроніст Ґалл Анонім, автор кінця XI – початку XII ст., також пов'язує Русь із кельтськими рутенами. У його тексті зустрічається наступне: «Contigit namque uno eodemque tempore Boleslavum regem RUSSIAM, RUTHENORUM vero regem Poloniam», що перекладається як: «Сталося те, що в той самий час король Болеслав III вторгнувся в Руссію, а король рутенів вторгнувся в Польщу» [11, с. 50]. Подібним чином хроніст Суґерій, абат монастиря св. Дені (бл. 1081–1151), пов'язує правителя Русі з правителем рутенів, використовуючи титул «Rex Ruthenorum»: «Atavae Regis Ruthenorum filiae», що перекладається як: «Атави, дочки короля рутенів» [11, с. 50]. Це стосується Анни Ярославни, дочки Ярослава Мудрого та королеви Франції. Ім'я «Atavae» інтерпретується як «Анна» [11, с. 50]. Таким чином, ми бачимо, що Русь пов'язують із давньою Рутенією, оскільки Київська Русь походить від кельтів-рутенів, а не від скандинавських племен, хоча їхній внесок також важливий.

Ще одним доказом нашої концепції є міграційний потік кельтів-рутенів. У V ст., за 1300 км від столиці рутенів м. Родез (сучасний Прованс, Франція) [17, с. 29], рутени згадуються у християнських катакомбах Зальцбурга (Juvavum) в тодішній провінції Норік. Мова йде про Одоакара, короля рутенів:

«Anno Domini CCCCLXXVII Odoacer Rex Rhutenorum Geppidi Gothi Ungari et Heruli Contra Ecclesiam Dei Sevientes Beatum Maximum cum sociis suis Quinquaginta in hoc speleo Latinantibus ob Confessionem Fidei Trucidatos Precipitarunt Noricorum quoque Provinciam ferro et igne Demoliti sunt» [17, с. 22].

Цей текст на українську буде звучати так: «Року Божого 477 Одоакер, король рутенів, а також гепідів, готів, унгарів і герулів, виступаючи проти церкви Божої, благочестивого Максима з його 50 учнями, що молилися з ним в цій печері, за сповідання віри жорстоко мучено та скинуто вниз, а провінцію Норикум мечем і вогнем спустошивши».

Тут зазначено, що Одоакр, король рутенів, стратив єпископа святого Максима і його учнів. Ймовірно, Одоакр був германського походження.

Цікавим є той факт, що Одоакр скинув останнього римського імператора Ромула, тим самим ставши королем Італії. Таким чином, 476 рік вважається занепадом Західної Римської імперії. Важливо зазначити, що Одоакр згадується в Зальцбурзі, за 1300 км від столиці рутенів – Родезу, що спонукало їх мігрувати через Дунай і Чорне море на терени України.

У «Літописі» Самійла Величка гетьман Війська Запорозького Богдан Хмельницький підкреслює спадковість від Одоакра та русів з Ругії: «Навіть Стародавній Рим, який володів багатьма державами й монархіями і пишався колись своїми шістьмастами сорока п'ятьма тисячами війська, в давні віки взяла й чотирнадцять літ тримала далеко менша, проти згаданої, збірна бойова сила русів із Ругії від Балтицького, або Німецького помор'я, на чолі яких стояв тоді князь Одонацер, – сталося це в році 470 після Різдва Господнього. Отож ми йдемо за прикладом наших давніх предків, отих старобутніх русів, і хто може заборонити нам бути воїнами і зменшити нашу лицарську відвагу!» [3, с. 51].

С. Е. Цвєтков вказує, що згідно з описом Юлія Цезаря, рутени межували з лемовиками в Галлії, а Тацит зазначає, що балтійські руги сусідували з племенами лемовіїв; обидва народи мали короткі мечі та круглі щити [16, с. 206–207]. Тому на підставі цього С. Е. Цвєтков ототожнював рутен і ругів, лемовиків і лемовіїв.

З іншого боку, О. Й. Пріцак зазначає, що у ріпуарських франків відбувалася ґутуралізація приголосних звуків, тобто перехід «t» в «d» і далі в «g» (ruti > rudi > rugi) [11, с. 49]. Таким чином, рутени під впливом мови ріпуарських франків стали ругами [11, с. 48–49]. Саме тому чернець Оттона I Адальберт назвав русів ругами [11, с. 47]. У будь-якому разі руги зазнали впливу рутенів, з якими їх згодом ототожнювали.

О. М. Щодра зазначає, що А. Г. Кузьмін наголошував, що католицькі місіонери Ебон і Герборт називали як Київську Русь, так і Балтійську Ругію однаковим терміном – Рутенія [18].

Згідно нашої концепції, це пояснюється тим, що частина рутен мігрувала в Балтійське Помор'я, а інша частина в Подунав'я. До прикладу, такі топоніми рутени залишили в Балтійському Помор'ї: Ruge, Rugenhof, Rugeshus, Rugard, Ruschvitz [10], Rugenwalde [16, с. 206–207].

А у Раффельштеттенському митному статуті (між 904 і 906 рр.) згадується Руцарамарка («Ruzaramarcha»), тобто руська марка (земля). Вона розташована на правому березі річки Дунай, на землях колишнього Ругіланду, що включає частину Східної Баварії, землі Зальцбурга, Нижньої та Верхньої Австрії. У статуті йдеться про торговельні відносини, які підтримують торговці з різних країн, зокрема з Ругії (Київської Русі) та Богемії [4, с. 10–11].

Хоча ще до цього митного статуту топонім «Ruzaramarcha» міститься у грамоті східнофранкського короля Людовіка II Німецького від 863 року [11, с. 41], що свідчить про давній культурно-економічний вплив Русі в цьому регіоні. Це підтверджується наявністю численних топонімів рутенрусів у Подунав'ї: Ротуларіус, Реодарій [4, с. 11], Росдорф, Руська Мюль [18].

Розглянемо археологічну сторону нашої концепції, Е. О. Симонович та І. П. Русанова висловлюють думку, що місцеве населення Українського Закарпаття могло контактувати з кельтами у V–IV ст. до н. е. [14, с. 62–67]. На думку авторів, ці контакти можна простежити за такими знахідками, як браслети з півсфер, залізні і бронзові чоловічі та жіночі пояси, фібули, ножі, мечі, а також наявність опідумів [14, с. 62–27].

Помітний вплив кельтської культури спостерігається в пшеворській, зарубинецькій, оксивській та черняхівській культурах. Кельтські зразки фібул, зброї та прикрас вказують на те, що ці культури перебували в ареалі латенської кельтської культури [8, с. 218]. Приклад взаємодії слов'ян з кельтами простежується в пшеворській археологічній культурі, де виникла кельто-слов'янська спільнота [8, с. 227].

Цей вплив проявляється в поховальних обрядах, зокрема у звичаї згинання зброї: мечів і наконечників списів [15, с. 115]. За словами В. С. Ідзьо, у Галичині кельтський вплив також пов'язаний з наявністю у слов'янських могилах обряду трупопокладення та з витоками слов'янської кераміки, таких як округлі миски, штамповані орнаменти, двосічні мечі тощо [8, с. 232].

Окрім пшеворської культури, цей вплив чітко простежується в черняхівській культурі з кінця II до V ст. (за даними М. Ю. Брайчевського з II до VII ст. [2, с. 17]). Як наголошує Г. М. Казакевич: «за антропологічними свідченнями в період існування черняхівської культури у Верхньому Подністров'ї відбулося змішання слов'янського населення з нащадками центральноєвропейських кельтів, діалекти яких усе ще могли зберігати істотний кельтський компонент» [9, с. 237]. Згідно з М. Б. Щукіним, черняхівська культура розвивалася на базі кельтської гончарної технології, і в III–IV ст. вона була аналогічною кельтській культурі Центральної та Західної Європи, що вказує на кельтський ренесанс [8, с. 217–218].

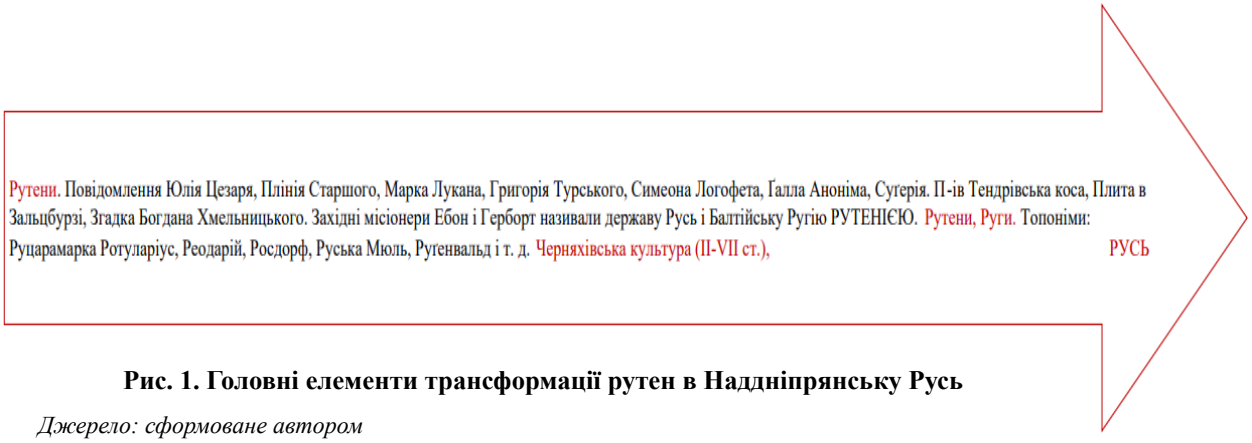

Рис. 1. Головні елементи трансформації рутен в Наддніпрянську Русь

Джерело: сформоване автором

Таким чином, кельтський вплив на слов'янські культури можна простежити від пшеворської до черняхівської, тобто до VII ст. Це підтверджує нашу концепцію в дослідженні «Генезис та становлення Русі (VI–X ст.)» [6], згідно з якою ймовірна міграція кельтів-рутен відбулася з 469 р. (після розпаду гунської імперії) до 562 р. (утворення Аварського каганату). Рутени могли ще раніше з'явитися в Наддніпрянщині (зважаючи на кельтський вплив на археологічні культури) і асимілюватися зі слов'янами, які стали союзниками гунів.

Відомо, що перший видатний правитель європейської імперії гунів Баламир, виступив проти готів, яких очолював Германаріх, і здобув перемогу. Пізніше він покарав готського короля Витимира за вбивство царя антів Божа. Цікавим є факт, що сина правителя Улдіна (очільника західного гунського каганату) звали Ругіла (Руа). Ругіла керував Панонією й Галлією, і, ймовірно, під впливом місцевих звичаїв Улдін назвав свого сина Ругіла на кельтський манер. Цей випадок демонструє значний етнокультурний вплив кельтів на інші народи, зокрема слов'ян.

Висновки. Отже, підсумовуючи все вище написане, ми вважаємо, що рутени були первинними русами. Симеон Логофет, Ґалл Анонім, Суґерій та інші ототожнювали їх. Доказом міграції рутенів є численні топоніми в Подунав'ї та Балтійському Помор'ї, згадані вище. Біля берегів Херсонської області Тендрівська коса мала назву «Ахіллів Дром» (Ахіллів біг), оскільки греки називали рутенів дромітами. Іншим підтвердженням нашої гіпотези є археологічний фактор, адже кельтський вплив на слов'янські культури простежується від пшеворської до черняхівської культури, тобто до VII століття. Міграція кельтів-рутенів могла відбутися в період від 469 року (після розпаду гунської імперії) до 562 року (утворення Аварського каганату) або навіть значно раніше зазначених дат.

Список літератури:

1. Брайчевський М. Ю. Походження Русі. Київ : Наукова думка, 1968. 228 с.
2. Брайчевський М. Ю. Про етнічну приналежність Черняхівської культури. *Археологія*. 1957. Вип. 10. С. 11–24. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Braichevskyi_Mykhailo/Pro_etnichnu_prynalezhnist_cherniakhivskoi_kultury.pdf?PHPSESSID=g26q2301ihv1ge6jfd03rh18o2 (дата звернення: 25.04.2024).
3. Величко С. В. Сказание о войне козацкой с поляками / Археографічна комісія УАН. К. : Друкарня УАН, 1926. Т. 1. 312 с.
4. Галенко О. І. Рутенська марка за джерелами IX–XII ст. *Наукові записки.* 2006. Вип. 29. С. 6–16. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzipiend_2006_29_3. (дата звернення: 22.07.2024).
5. Грушевський М. С. Виїмки з жерел до історії України-Русі. Львів : Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1895. 126 с.
6. Дешко П. П. Генезис та становлення Русі (VI–X ст.): кваліфікаційна робота на здобуття ступеня вищої освіти «магістр» / П. П. Дешко; МОН України; ПВНЗ «МЕГУ ім. акад. С. Дем'янчука»; Ф-т географії, іст. та туризму; Каф. іст., теорії держ. і права та філософії. Рівне: 2024. 88 с.
7. Иордан. О происхождении и деяниях гетов. Getica / пер., комм. Е. Ч. Скржинской. Москва: Восточная литература, 1960. 436 с. URL: https://web.archive.org/web/20181011172928/https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/iordan/02.php (дата звернення: 11.08.2023).
8. Ідзьо В. С. Кельтська цивілізація на території України. Львів: «Львівський Ставропігіон», 2015. 358 с.
9. Казакевич Г. М. Східні кельти: культури, ідентичності, історіографічні конструкції. Київ – Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. 358 с.

10. Молчанова А. А. Балтийские славяне и Северо-Западная Русь в раннем Средневековье. М., 2008. URL: http://rodnovery.ucoz.lv/forum/16-42-1 (дата звернення 20.07.2024).

11. Пріцак О. Й. Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела: в 2 т. / О. Й. Пріцак. Київ : Обереги, 1997. Т. 1. 1080 с.

12. Скляренко В. Г. Походження етноніма русини. *Життя у слові* : Зб. наук. праць на пошану акад. В. М. Русанівського. Київ : Видавн. дім Д. Бураго, 2011. С. 96–104.

13. Скляренко В. Г. Русь і варяги: Історико-етимологічне дослідження. Київ : Довіра, 2006. 119 с.

14. Славяне и их соседи в конце I тыс. до н. э. – первой пол. I тыс. н. э. / гол. ред. Б. А. Рыбаков. Москва : Наука, 1993. 327 с.

15. Филип Я. Кельтская цивилизация и ее наследие. Прага : Издательство Чехословацкой Академии Наук, 1961. 215 с.

16. Цветков С. Э. Начало русской истории. С древнейших времен до княжения Олега. Москва : ЗАО Центрполиграф, 2012. 429 с. URL: https://www.phantastike.com/history/nachalo_russkoj_istorii_s_drevn_vremen/djvu/view/ (дата звернення: 01.06.2024).

17. Шелухін С. П. Звідкіля походить Русь. Теорія кельтського походження Київської Русі з Франції. Прага : A Fiśer, Straśnice, 1929. 134 с.

18. Щодра О. М. Слов'яни і Русь в ранньому середньовіччі: передумови і початки формування імперії русів. Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2021. 481 с. URL: https://docs.google.com/file/d/1DqeDDBXI4ReqdNh5V3VFusi1CV1ovNCK/edit?usp=docslist_api&filetype=msword (дата звернення: 16.06.2024).

19. Gaius Iulius Caesar. Commentarii de bello Gallico. Liber I: 45; Liber VII: 5, 7, 64, 75, 90. URL: https://la.m.wikisource.org/wiki/Commentarii_de_bello_Gallico (дата звернення: 11.08.2023).

20. Gaius Plinius Secundus. Naturalis Historia. Liber III: 37; Liber IV: 109; Liber XIX: II: 8. URL: https://la.m.wikisource.org/wiki/Naturalis_Historia (дата звернення: 11.08.2023).

21. Gregorius Turonensis. Historia Francorum. Liber X: 8. URL: https://la.m.wikisource.org/wiki/Historiarum_Francorum_libri_X_-_Liber_X (дата звернення: 11.08.2023).

22. Marcus Annaeus Lucanus. Pharsalia. Liber I: 400. URL: https://la.m.wikisource.org/wiki/Pharsalia/I (дата звернення: 11.08.2023).

Deshko P.P. THE ORIGIN OF RUS' IN THE CONTEXT OF CELTIC THEORY

Purpose. The purpose of our article is to analyse the key processes of state formation, to substantiate the Celtic concept of the origin of Rus' and to demonstrate the significant ethno-cultural influence on the Slavs. Methods. The research methodology is based on the principles of scientific approach, systematicity, objectivity and verifiability of results. The problematic-historical, historical-comparative, as well as retrospective analysis and synchronisation methods were used. The scientific novelty of the study lies in the fact that for the first time in 95 years, Ukraine has presented the Celtic or Gallic theory of the origin of Rus', which sheds new light on the process of formation and results of Ukrainian statehood. Conclusions. It is established that if the tribes of the Rugae could not be identical to the Ruthenians, they were under their significant influence. The main references to the identification of the Ruthenians and Rusyns and the key archaeological material within the Celtic concept are analyzed. In our opinion, the Western missionaries Ebon and Herbert used the term «Ruthenia» for both Kievan Rus and Baltic Rugia, because it is explained by the migration of some Ruthenians to the Baltic Pomerania and the Danube region. In the Baltic Pomerania, place names of Ruthenians, such as Ruge, Rugenhof, Rugenwalde, etc. The Raffelstätten Customs Statute (904–906) and the charter of Louis II of Germany from 863 mention «Ruzaramarcha», a Ruthenian Marchia on the right bank of the Danube, in the lands of Rugiland. This testifies to the ancient cultural and economic ties of Rus' in this region, which is confirmed by numerous place names of Ruthenian Rus' in the Danube region, such as Rotularius, Rheodarius, etc. It has been found that the Celtic influence on Slavic cultures can be traced back to the Phevorian to Chernyakhivian culture, i.e. to the VII century. The flow of emigration of the Ruthenian Celts could have occurred in 469 (after the collapse of the Hun Empire) to 562 (the formation of the Avar Khaganate) or even much earlier than these dates.

Key words: *Ruthenians, Rugii or Rugians, Dromedaries, Rus' state, Tendra Spit, Chernyakhiv culture, Raffelstätten Customs Statute.*

УДК 39 (477.83/.86) «1939/1941»
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/3.6

Дрогобицька О.Я.
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

РАДЯНСЬКА ОКУПАЦІЯ ГАЛИЧИНИ 1939–1941 РР. НА СТОРІНКАХ СПОГАДІВ ВАСИЛЯ НІНЬОВСЬКОГО (1914–2002)

У статті проаналізовано спогади літературознавця, історика, етнографа, художника, громадського діяча і педагога Василя Ніньовського (1914–2002) «Відлуння ленінського пекла» як цінне історичне джерело до вивчення політики радянського окупаційного режиму на теренах Галичини у 1939–1941 рр. Також розкрито активну громадську роботу вчителя у міжвоєнний період, його участь у драматичному гуртку, заснуванні хору, курсів для неписьменних, філій педагогічного товариства «Рідна школа», молодіжних та кооперативних організацій. Простежено громадське життя, наукові та творчі досягнення митця на еміграції.

На думку авторки статті, спогади В. Ніньовського містять багато інформації про арешти національно свідомої інтелігенції і методи боротьби з нею. На основі мемуарів детально відтворено побут в'язнів станіславської тюрми (умови утримання в камері, особливості системи харчування, гігієни, способи комунікації та психологічної підтримки один одного). Розкрито жорстоке ставлення працівників органів НКВС до підозрюваних, способи отримання сфальсифікованих свідчень, тортури (карцер, позбавлення їжі та сну, допити на стільці, трощення кінцівок, фіктивний розстріл тощо). Авторка стверджує, що метою катувань було не тільки отримання потрібної інформації, а й фізичний та психологічний контроль над арештантами.

Звернено увагу на імена, прізвища активних діячів українського національно-визвольного руху, які постраждали від репресивної політики радянських окупантів, а також арешт керівництва польської нафтопереробної компанії «Полмін».

Не менш важливими, з точки зору авторки статті, є свідчення В. Ніньовського про розстріли в урочищі «Дем'янів лаз», які так довго приховувалися радянською владою.

Ключові слова: *радянська окупація, Галичина, спогади, Василь Ніньовський, в'язниця, тоталітарний режим, окупація, побут.*

Постановка проблеми. Події повномасштабної російсько-української війни, численні жертви серед мирного населення, масові поховання у містах Буча, Ірпінь, Ізюм, терор на окупованих територіях доводять, що Російська Федерація використовує тактику залякування і репресій, властиву для колишнього Радянського Союзу. З огляду на це, актуальним є вивчення репресивної політики радянської влади під час окупації Галичини (1939–1941 рр.). На наш погляд, найкраще аналізувати цю проблему із залученням першоджерел, до яких відносимо спогади «Відлуння ленінського пекла» літературознавця, історика, етнографа, художника та громадського діяча Василя Ніньовського (1914–2002).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тема радянської окупації Галичини 1939–1941 рр., або так званого «першого приходу совітів» неодноразово піднімалася сучасними науковцями. Попри це, спогади Василя Ніньовського так і не стали об'єктом окремого історичного дослідження. Наразі маємо тільки невеликі замітки про автора у довідкових виданнях «Реабілітовані історією. Івано-Франківська область» [15], «Українська діаспора: літературні постаті, твори, біобібліографічні відомості» [16], брошурі П. Арсенича «Галичани – жертви більшовицького режиму» [1] та статтю С. Музиченка «Обшири таланту Василя Ніньовського» [7]. Тому дана стаття базується, головним чином, на джерелах, представлених мемуарним збірником «Коломия і Коломийщина» [4], спогадами в'язнів О. Крайківського [5], М. Наконечної [8] і безперечно працями самого В. Ніньовського [9–13, 17]. Серед останніх виділяємо книгу «Відлуння ленінського пекла», в якій автор детально описав свої поневіряння від часу приходу радянської влади у вересні 1939 р. до липня 1941 р.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз спогадів В. Ніньовського як важливого історичного джерела до вивчення політики радянського окупаційного режиму на теренах Галичини у 1939–1941 рр.

Виклад основного матеріалу. Перед тим, як проаналізувати мемуарний спадок В. Ніньовського, вважаємо за потрібне простежити основні віхи його життя і діяльності. Автор народився 9 лютого 1914 р. у с. Жукотин Коломийського повіту Станиславівського воєводства (нині Коломийського району Івано-Франківської області) у родині селян [10, с. 5]. Батько Іван був відомим на всю округу знахарем й лікував селян, за що змушений неодноразово сплачувати штраф [10, с. 132]. Також він належав до товариства «Відродження», яке вело антиалкогольну боротьбу та пропагувало здоровий спосіб життя [10, с. 97].

Юнак спершу навчався у місцевій початковій школі, далі продовжив освіту в Коломийській гімназії, де вступив до молодіжної патріотичної організації «Пласт» [10, с. 5]. У 1935 р. закінчив учительську семінарію у Заліщиках на Тернопільщині, однак роботу за фахом так і не отримав. Володіючи неабиякими організаторськими й художніми здібностями, розпочав активну громадську діяльність в рідному селі Жукотин. Зокрема, при читальні «Просвіти» створив драматичний гурток, сам виготовляв декорації до вистав і грав складні ролі, а також організував хор та укомплектував місцеву бібліотеку новітньою історичною літературою [10, с. 5]. Він же налагодив тісну співпрацю з просвітянськими осередками з сусідніх сіл, влаштовував курси для неписьменних та виступав з доповідями для усіх зацікавлених. Заснував філію педагогічного товариства «Рідна школа», де і вчителював за мізерну платню [10, с. 59].

Не менш ефективною була діяльність В. Ніньовського у сфері економіки та сільського господарства. З метою залучення якомога більше молоді до різних гуртків, вчитель виголошував агітаційні промови у селах Жукотин, Коршів, Ліски, Черемхів та Михалків [10, с. 59]. Щоб сприяти фінансовій грамотності населення, він створив «касу ощадності» й самотужки навчав її працівників, підтримував кооперацію та осередок товариства «Сільський господар» [10, с. 6]. Паралельно заочно навчався в Українському технічно-господарському інституті в Подебрадах (тогочасна Чехословаччина) і впродовж року відвідував художню школу Я. Лукавецького у Коломиї [10, с. 7].

Активна робота у громадських товариствах змушена була призупинися із початком радянської окупації Галичини 17 вересня 1939 р. На початку своїх спогадів В. Ніньовський детально описав сім партійних функціонерів, які прийшли у село, щоб «національний лад перестановити на совєтський сурогат» [10, с. 19]. За наказом районного відділу освіти він був призначений директором Коршівської восьмирічної школи, однак свої обов'язки виконував не довго. Конфлікт з окупаційною владою загострився тоді, коли голова райвиконкому заборонив йому та учням взяти участь у похороні однієї школярки, а щоб діти не спостерігали за процесією через вікна, наказав забілити їх вапном [10, с. 19]. Варто також зазначити, що невдовзі після інциденту учитель був викликаний на допит з метою перевиховання, а вже 20 серпня 1940 р. заарештований за антирадянську агітацію [15, с. 223].

Тоді у Коршівському районі за одну ніч було затримано 88 громадсько-політичних діячів, з яких 15 – з с. Жукотин. Арешти в селі проходили під керівництвом майора Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС) Григорія Бичкова [4, с. 633; 10, с. 98]. Не дивно, що серед заарештованих траплялося багато родичів чи знайомих. Так, у катівні В. Ніньовський зустрів свого брата Дмитра, а також чотирьох братів Прокопівих – родичів із сусіднього села Ліски. Умови утримання підозрюваних були нестерпними. «У двох малих, із зачиненими вікнами кімнатах було страшенно душно, а подих спирав їдко-кислий гидкий сопух, бо деякі арештанти блювали, інші спльовували кров, а ще інші – з нестримною фізіологічною притичкою виділяли сечу» – згадував вчитель [10, с. 26].

Арештантів у причепі, призначеному для транспортування військових коней, перевезли до в'язниці у м. Станіслав[1], де катування продовжилися. Після прибуття В. Ніньовського тимчасово помістили у шафу, яка більше скидалася на «стоячу трунву» на замку. Такі шафи мали розмір 1×1×2 метри і не були забезпечені належною вентиляцією [10, с. 28]. Автор зазначав: «Я стояв у темній порожній домовині, лише вісім дірок у стелі лупали на мене своїми вирлами. Мозок наче завмер, жодна думка наче не підпливала до нього» [10, с. 28].

Після численних побоїв, В. Ніньовського кинули до камери № 132, переповненої ув'язненими. «…Один закривавлений, з опуклим обличчям, другий без сорочки, весь у ранах, третій зі струпами на плечах і грудях, тіло четвертого вкрите синіми басаманами, у п'ятого перебитий ніс, у його сусіда надірване вухо, ще інший без передніх зубів, з розпухлими від побоїв губами. На підлозі біля мене непорушно лежав понівечений, зі збитим на квасне яблуко обличчям чоловік. Неподалік голий в'язень теребив вивернуту сорочку, шукаючи вошей» – так він описував своїх сусідів по камері [10, с. 30].

[1] Сучасний Івано-Франківськ.

Автор також детально змалював камеру розмірами 7×5 метрів з підлогою з грубих ялинових дощок та двома заґратованими вікнами. Якщо до приходу радянської влади у ній розміщувалися від чотирьох до шести в'язнів, то тепер – усі 42 [10, с. 31]. Зауважимо, що ця камера не була винятком, адже, як згадував інший полонений цієї в'язниці, Омелян Крайківський, у його камері замість шести ледве вміщувалися 44 в'язні [5, с. 141].

Арештовані спали на долівці, підкладаючи під голову клунки з одягом і черевики. Оскільки місця не вистачало, то вкладалися відпочивати по черзі: поки 28 в'язнів лягали на підлогу, решту 14 стояли під стіною. Коли наставала відповідна година, мінялися місцями. Особливо складна ситуація була із дотриманням елементарної гігієни. Для справляння природніх потреб у кутку камери стояла «параша» – циліндрична бочка без накриття [10, с. 31]. Один раз на добу її забирали та спорожнювали «робочі», тобто в'язні, засуджені за крадіжку. Згідно правил внутрішнього розпорядку, один раз на тиждень арештанти мали право прийняти душ («баню»). Однак цього ніхто не дотримувався, тому його відвідували раз на 3–4, а то й більше тижнів. Так само рідко проводили дезінфекцію особистих речей ув'язнених [10, с. 32].

Окремий розділ спогадів В. Ніньовський відвів опису тюремних харчів. Харчування безперечно було убогим і не відповідало жодним вимогам. Приблизно о 6-й – 8-й годині ранку роздавали чай і хліб (по 400 грам на кожного, згодом норму зменшили до 350 грам). В'язні ділили свій пайок на сніданок, обід і вечерю. Хліб випікали з домішками, тому він не відзначався високими смаковими властивостями. Іноді подавали погано випечений хліб, з так званим «закальцем». Тоді арештанти з'їдали скоринку, а з глевкого тіста виліплювали шахи. Раз на тиждень замість хліба видавали четвертину паляниці, спечену з борошна з домішками гірких висівок. Інколи при випіканні такої паляниці в тісто добавляли дрібно перетерту смерекову тирсу, або ж полову, що викликало обурення усіх в'язнів. Цікаво, що з початку червня 1941 р. розмір денної норми зменшено до 300 грам, а з 26 по 30 червня їх перестали видавати взагалі [10, с. 51, 52].

Зазвичай під час роздачі хліба арештантам виділяли й дві грудки цукру до чаю, або ж у долоню сипали одну ложку цукру-піску. Чай наливали у металеві миски, які одразу ж і забирали, оскільки тримати посуд у камері заборонялося. Напій теж не вирізнявся смаком чи насиченістю кольору, часто це була просто тепла вода з тухлокислим присмаком, чи навіть чай, приправлений перцем [10, с. 52].

Обід тривав від 11.00 до 13.00. Здебільшого привозили супи різних видів: пшоняний, гречаний, капустяний, з примерзлою картоплею чи надмірно соленою дрібною рибою. Дуже рідко подавали «юшку з тельбухів». Інколи перші страви замінювали рис з олією, змішаною з технічним мастилом, чи пригорща тюльки, або ж один оселедець на чотирьох арештантів. До цих «делікатесів» обов'язково додавався ополоник води [10, с. 53]. Вечеря розпочиналася о 16.00 і закінчувалася в 18.00, однак асортимент страв практично не відрізнявся, адже «щодня пополудні обслуга розводила окропом, а то й лише злегка підігрітою водою залишки обіду, додавала до них трохи продуктів тогоденної обідньої рецептури – й вечеря була готова» [10, с. 53]. Автор книги наголошував, що неякісні та низькокалорійні харчі жахливо «розворушували» голод і помітно впливали на психічний стан в'язнів [10, с. 51–52].

Згідно з правилами внутрішнього розпорядку один раз на два тижні арештанти могли скористатися послугами «лавочки» – пересувного столика, на якому розкладали чорний хліб та найдешевші цигарки, махорку й папір для самокруток. Одна особа могла придбати не більше 2 хлібин, 12 цигарок чи 2,5 грамів махорки та 1 аркушу газетного паперу. Однак цей привілей отримували тільки ті арештанти, в яких під час обшуку були вилучені кошти. Зазвичай вони купляли 2 буханки та 12 цигарок, з яких по одній хлібині та цигарці віддавали тим, хто не мав грошей [10, с. 53–54]. У такий спосіб в'язні підтримували один одного і намагалися проявити емпатію у нелюдських умовах

Особливих зусиль треба було докласти, щоб отримати сірники, адже їх вилучали під час обшуку й не продавали. Дехто проносив сірники до камери затиснутими між пальцями, або ж випрошував у вартового. Цікаво, що за допомогою голки, особливо вправні в'язні розколювали головку сірника на дві, а той чотири частини [10, с. 54].

У «Відлунні ленінського пекла» В. Ніньовський описував процес комунікації між арештантами з різних камер: «Для такого зв'язку ми мали горизонтальний "телефон" (в'язні називали його "дучка"), який з'єднував нас із камерами праворуч і ліворуч. "Телефон" той містився трохи нижче від туалетного сідала. […] в кутку камери здавна було пристосоване фаянсове сідало, аби аре-

штанти могли справляти свої природні потреби. Позаду цього пристрою була кругленька дучка, сантиметрів шість у діяметрі, закоркована чопом. За більшовицьких часів механізм із сідалом не діяв» [10, с. 70].

Коли потрібно було налагодити зв'язок із сусідніми камерами, арештанти-вартові ставали на чати коло отвору в дверях, крізь який наглядач стежив за поведінкою в'язнів. Найспритніший «телефоніст» Орест Плав'юк «лягав на підлогу, виймав чіп і глухо ляпав долонею по дучці, звук той переносився трубою сідала до пристрою в сусідній камері й викликав їхнього "телефоніста". Почувши відгук із сусідньої камери, Орест устромляв голову в куток між стіною й задньою конструкцією сідала, балакав у дучку, через яку розмова передавалася сусідньому "зв'язківцеві". По закінченні розмови знов закорковував дучку чопом» [10, с. 70].

Як стверджує дослідник О. Коломийчук, дещо пізніше в стінах станіславської тюрми було винайдено достатньо ефективну форму внутрів'язничної комунікації – «Рунда» [3]. «Рундою» називали передачу письмової інформації окружним шляхом: не з однієї камери в іншу, а через харчоблок чи посудомийку [2][2]. На металевих мисках арештанти видряпували свої особисті дані чи псевда, короткі написи, вироки, передавали інформацію родичам та ін. Наприклад, на одній із таких мисок було видряпано: «Василя Бараника перевезли з тюрми Чортківської до Станиславівської та приєднали до транспорту в незнане» [10, с. 71]. На іншій – «Оля С. і Надія Б. кара смерти. Маруся Г. вже з нами по касації дістала 10 літ» [1, с. 40]. Останній напис, як і багато інших, переписав 3 вересня 1941 р. економіст в'язниці Д. Храбатин на прохання громадсько-політичного діяча М. Литвиновича [1, с. 42].

Популярним способом передачі інформації була також тонка мотузка з тягарцем, до якої кріпилася записка чи якийсь невеликий пакунок. Для забезпечення горизонтального зв'язку, цю нитку з тягарцем опускали вниз і сильно розгойдували, щоб в'язні з вікон, розташованих ліворуч чи праворуч, могли спіймати її гачком [10, с. 71]. Таку передачу арештанти між собою називали «коником» [5, с. 138]. Одного разу саме завдяки цьому засобу в'язні з камери №132 відправили дівчатам-смертницям власноруч виготовлену голку. Натомість у Великодню суботу 1941 р. ті передали блакитну стрічку з вишитим жовтими нитками надписом: «Христос Воскрес! Воскресне Україна! Маруся, Надя, Оля[3] [10, с. 73]. У такий спосіб дівчата не тільки хотіли підтримати своїх побратимів, але й на власному прикладі засвідчити незламність свого національного духу та тверду віру в майбутнє визволення України.

У спогадах В. Ніньовського знаходимо й методи, якими намагалися вибити зізнання. Зокрема, мова йде про мережу зрадників, які доносили інформацію органам НКВС, а також різні способи тортур, що застосовувалися як до чоловіків, так і жінок [10, с. 32–34]. Наприклад, ув'язненого на прізвище Гудима змушували годинами сидіти на краю стільця від чого «хрящ пекло, як вогнем», а потім ще й вибивали його з-під ніг. Далі наказували лягти на спину таким чином, щоб голова і руки висіли з одного боку крісла, а ноги – з другого. Кайданками кати стягували руки й ноги докупи, спричиняючи неймовірний біль [10, с. 34].

До «класичних» способів тортур належало розтрощення пальців рук за допомогою спеціального затискача та позбавлення в'язнів сну. У спогадах детально відображено цей спосіб отримання сфальсифікованих свідчень: «Від тривалого стояння ноги катованого наче грубшали, пухли, перетворювалися на колоди. Тіло набирало ваги й уже, здавалося, важило цілу тонну; задубілим ногам несила була слугувати йому надійною опорою – коліна підкошувалися, й арештант присідав» [10, с. 35].

Сам автор спогадів також неодноразово піддавався тортурам. Після кількох невдалих спроб вибити зізнання, його помістили в маленьку кімнату з крижаною водою на долівці, яку наглядачі називали між собою «адіночная камера», «камера прінуждєнія», а в'язні – «ленінська яма», «калюжа» чи «карцер». Це приміщення не мало вікон, а тільки заґратований отвір для провітрювання. Так само не було ліжка. Його заміняв спеціальний металевий каркас, який також служив знаряддям для тортур. Як тільки виснажений голодом і холодом в'язень хотів сісти щоб перепочити, гострі леза перекладин впивалися в його тіло [10, с. 76–77].

З психологічної точки зору особливо негативний вплив на в'язнів здійснював так званий «фіктивний» розстріл. Зокрема В. Ніньовський описав, як йому в одному з приміщень в'язниці, яке

[2] Слово «runda» – польського походження, означає рух навколо доріжки, дороги, шляху (наприклад, почесне коло на стадіоні наприкінці змагань велосипедистів) тощо [2].

[3] Мова йде про Марію Грабовенську, Надію Білобрам і Ольгу Слюсарчук. Детальніше про поневіряння дівчат у станіславській в'язниці див. Наконечна М. «У тюрмі НКВД в Станиславові» [8, с. 364–366]; О. Л. Л. «На вічну пам'ять подругам полум'яних літ» [14, с. 367–369].

нагадувало залу суду, зачитали смертний вирок за статтею 54 (п. 2, 6, 11) Кримінального кодексу УРСР. Після цього одразу ж відвели у підвал, де імітували розстріл. «Мені здалося, що куля наскрізь продірявила мій мозок. Нерви рвалися, наче мотузки з лика, у вухах лунали постріли. Я знав, що ще живу, але страх паралізував усі мої чуття і скував м'язи, ноги мертвими стовбурами вросли в поміст» – писав автор про свій травматичний досвід [10, с. 93].

У спогадах зустрічаються й інші, не менш жахливі, обставини побуту в'язнів. Наприклад, якщо арештантові наказували збиратися разом з речами, то це означало, що його переводять до іншої камери чи в'язниці, або ж забирають на етап у Сибір і останній варіант – на розстріл. Коли ж підозрюваного виводили з камери, а речі забирали тільки на наступний день, це означало, що того вже «пустілі в расход», тобто розстріляли [10, с. 37].

Крім цього, на сторінках книги часто знаходимо прізвища активних діячів національно-визвольного руху, серед яких Юліан Ґуляк з Бучаччини. Він був товаришем по навчанню В. Ніньовського й довго переховувався від енкаведистів [10, с. 42]. Автор також згадує про обставини арешту керівництва польської нафтопереробної компанії «Полмін», в тому числі й головного інженера П. Мазурека. Перебуваючи у в'язниці, той часто любив дискутувати на теми українсько-польських відносин, ставлення Німеччини до Польщі та України тощо. Крім нього, у камері знаходилося ще десять арештантів польської національності [10, с. 45–47]. Серед в'язнів камери №132 були й два радянські прикордонники, яких вкинули туди за неналежне виконання обов'язків [10, с. 40].

Справжній суд над затриманими з Коршівського району відбувся тільки наприкінці травня 1941 р. [10, с. 101]. Після оголошення вироку В. Ніньовського перевели в камеру смертників, а вже 29 червня разом з усіма в'язнями (близько 900 осіб) загнали до колишньої тюремної каплиці [10, с. 110–111]. Далі з зав'язаними за спиною руками вклали у вантажівки та повезли на розстріл у сумнозвісне урочище «Дем'янів лаз» на околицях с. Пасічна (нині район в Івано-Франківську). Там автору спогадів дивом вдалося врятуватися, адже, скориставшись загальною панікою, викликаною появою у небі німецьких літаків, один із засуджених зіштовхнув його до ями з понівеченими тілами. Після від'їзду енкаведистів за черговою партією ув'язнених, він разом із двома товаришами зумів втекти [10, с. 115–116].

Про масштаби цього злочину, скоєного радянською владою під час відступу, свідчать розповіді мешканців навколишніх сіл. Наприклад, як згадував Б. Вінтоняк, «три дні у лазах гудів трактор, а під його шум розстрілювали людей. До лісу привозили і розстріляних в'язнів зі станіславської тюрми… кожного дня вранці я бачив, що вся вузька дорога скроплена кров'ю» [6, с. 87]. Схоже знаходимо у свідченнях Г. Федика «До тих нещасних, що були розстріляні в лісі, підвозили розстріляних з станіславської тюрми. Ранком на шляху, що вів до лісу, наші селяни бачили свіжу кров. Кров капала з машин, які перевозили небіжчиків» [6, с. 91–92].

Зауважимо, що після дивовижного порятунку В. Ніньовський не довго перебував на свободі. Вже у 1944 р. його арештували німці та запроторили до концтаборів. Після звільнення у 1945–1948 рр. він очолював Комітет українців у Гогенемсі (Австрія) та учителював у школі табору для переміщених осіб. Емігрувавши до Канади, вивчав природничо-математичні науки, педагогіку, філологію в Альбертському та Оттавському університетах [16, с. 339]. Викладав у Саскачеванському та Манітобському університетах. Як лінгвіст займався науковою і видавничою діяльністю, написав праці «Міжнародний воєнний трибунал про Україну» [11], «Поетичні образи та мітологічні сліди в колядках і щедрівках Гуцульщини» [12], «Поетичні форми Івана Франка», «Антоничів таємний перстень» [9], історичний нарис «Коломия – столичне місто Покуття» [4] та інші. Важливу роль для популяризації української культури в Канаді відіграли видані ним «Український зворотний словник» на 60 тисяч слів і «Українсько-англійський та англо-український словник» [17]. Перебуваючи в еміграції, розвинув свій талант художника. Зокрема, у 1980 р. в Українсько-Канадському архіві-музеї була влаштована його персональна виставка графічних робіт [7, с. 83–84]. Помер у Канаді в 2002 р., так і не відвідавши Батьківщину.

Висновки. Таким чином, попри всі наукові та творчі досягнення Василя Ніньовського, найважливішими у його друкованій спадщині є спогади «Відлуння ленінського пекла». Саме їх можна розглядати як цінне історичне джерело до вивчення політики радянського окупаційного режиму на теренах Галичини у 1939–1941 рр. Особливо багато інформації вони дають про арешти національно свідомої інтелігенції і методи боротьби з нею. У книзі детально відтворено побут в'язнів станіславської тюрми, а саме:

умови утримання в камері, харчування, гігієна, способи комунікації та психологічної підтримки. Найтрагічніші сторінки спогадів розкривають нелюдське ставлення окупантів до підозрюваних, шляхи отримання сфальсифікованих свідчень, тортури. Останні були неодмінною складовою роботи репресивно-каральної системи органів НКВС і вирізнялися особливою жорстокістю по відношенню як до чоловіків, так і до жінок. Карцер, позбавлення їжі та сну, допити на стільці, трощення кінцівок, фіктивний розстріл – це далеко не повний список катувань, які застосовувалися до арештантів. Їхньою метою було не тільки отримання потрібної інформації, а й повний фізичний та психологічний контроль над затриманими, позбавлення їх можливості об'єктивно оцінювати ситуацію та адекватно реагувати.

Не менш важливими є свідчення В. Ніньовського про розстріли в урочищі «Дем'янів лаз», які так довго приховувалися радянською владою, однак ця тема потребує окремого дослідження.

Список літератури:

1. Арсенич П. Галичани – жертви більшовицького режиму. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2006. 72 с.
2. Бойчук З. «Заходіть – не плачте. Виходіть – не смійтеся!». Підпільний зв'язок «рунда» зі Станіславівської в'язниці. URL: http://www.rpo.if.ua/index.php?act=page&id=642 (дата звернення: 10.08.2024).
3. Коломийчук О. Як з приходом «перших совітів» в'язні Станиславівської тюрми передавали інформацію. URL: http://pravda.if.ua/yak-z-pryhodom-pershyh-sovitiv-vyazni-stanyslavivskoyi-tyurmy-peredavaly-informacziyu/ (дата звернення: 10.08.2024).
4. Коломия й Коломийщина. Збірник споминів і статей про недавнє минуле. Філадельфія, 1988. 960 с.
5. Крайківський О. «Визволителі»: описи-спогади; літ. ред. Я. Радевич-Винницький. Дрогобич : Відродження, 1998. 815 с.
6. Круцик Р. «Дем'янів лаз». Геноцид Галичини. К.: Видавничий дім «ПРОСТІР», 2009. 352 с.
7. Музиченко С. Обшири таланту Василя Ніньовського. *Народна творчість та етнографія.* 1992. № 1. С. 83–84.
8. Наконечна М. У тюрмі НКВД в Станиславові». *Альманах Станиславівської землі*. Нью-Йорк – Торонто – Мюнхен 1975. Т. II. С. 364-366.
9. Ніньовський В. Антоничів таємний перстень і число три. Мюнхен: Український Технічно-Господарський Інститут, 1977. 13 с.
10. Ніньовський В. Відлуння ленінського пекла. Івано-Франківськ: Ярина, 2017. 140 с.
11. Ніньовський В. Міжнародний воєнний трибунал про Україну. Едмонтон: Видано фондом Товариства Українських Сеньйорів імени Марка Боєслава, 1989. 230 с.
12. Ніньовський В. Поетичні образи та мітологічні сліди в колядках і щедрівках Гуцульщини. Мюнхен: Український Технічно-Господарський інститут, 1968. 32 с.
13. Ніньовський В. Український зворотний словник. Мюнхен-Едмонтон: Накладом української книгарні в Едмонтоні, 1969. 482 с.
14. О.Л.Л. На вічну пам'ять подругам полум'яних літ. *Альманах Станиславівської землі*. Нью-Йорк – Торонто – Мюнхен 1975. Т. II. С. 367–369.
15. Реабілітовані історією. Івано-Франківська область. Кн. 2. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2006. 990 с.
16. Українська діаспора: літературні постаті, твори, біобібліографічні відомості / Упорядк. В. А. Просалової. Донецьк: Східний видавничий дім, 2012. 480 с.
17. Українсько-англійський і англо-український словник / Уклад. В. Ніньовський. К.: МП «Памятки України», 1993. 690 с.

Drohobytska O.Ya. SOVIET OCCUPATION OF HALYCHYNA IN 1939–1941 ON THE PAGES OF THE MEMOIRS OF VASYL NINOVSKYI (1914–2002)

The article analyzes the memoirs of the literary critic, historian, ethnographer, artist, public figure, and teacher Vasyl Ninovskyi (1914–2002) «Echoes of Lenin's Hell» as a valuable historical source for studying the policy of the Soviet occupation regime in Halychyna in 1939–1941. The author also analyzes the teacher's active public work in the interwar period, his participation in a drama club, the founding of a choir, courses for illiterates, branches of the pedagogical society «Ridna Shkola», youth and cooperative organizations. The author reveals the active public life, scientific and creative achievements of the artist in exile.

According to the author of the article, V. Ninovskyi's memoirs contain a lot of information about the arrests of nationally conscious intellectuals and methods of struggle against them. Based on the memoirs, the author recreates in detail the life of the prisoners of the Stanislavska prison (conditions of detention in the cell, peculiarities of the food system, hygiene, methods of communication and psychological support for each other). The author reveals the cruel treatment of suspects by NKVS officers, ways of obtaining false testimony, and

torture (solitary confinement, deprivation of food and sleep, interrogations on a chair, crushing of limbs, fictitious executions, etc.) The author argues that the purpose of torture was not only to obtain the necessary information, but also to exercise physical and psychological control over the prisoners.

Attention is drawn to the names of active figures of the Ukrainian national liberation movement who suffered from the repressive policies of the Soviet occupiers, the arrest of the management of the Polish oil refinery company «Polmin».

No less important, from the author's point of view, is V. Ninovski's testimony about the executions in the «Demianiv Laz» tract, which were concealed by the Soviet authorities for so long.

Key words: *Soviet occupation, Halychyna, memoirs, Vasyl Ninovskyi, prison, totalitarian regime, occupation, everyday life.*

Публікація створена в рамках стипендіальної програми Центру діалогу ім. Юліуша Мєрошевського.

УДК 37.018.54-055.2:316.613.42](091)(477)"18/19"(045)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/3.7

Жовта І.І.
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ПОНЯТТЯ «ДРУЖБИ» У ВИХОВАНОК ІНСТИТУТІВ ШЛЯХЕТНИХ ДІВЧАТ ЗА ДЖЕРЕЛАМИ ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ І ЛІТЕРАТУРНИМИ ТВОРАМИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ У XIX – ПОЧ. XX СТ.

У статті розглянуто поняття «дружби» у вихованок інститутів шляхетних дівчат за джерелами особового походження на території України у XIX – поч. XX ст. і встановлено особливості товариських відносин між інститутками. У дослідженні використано спогади, автобіографії та літературні твори інституток або їх родичів таких закладів як Харківський, Одеський та Київський, а також спогади і художні твори вихованців Полтавського кадетського корпусу. Історіографія проблеми налічує невелику кількість праць, адже тема «дружби» мало досліджена в українській історіографії, на відміну від західної. Показано, що під час першого року навчання дружба допомагала дівчатам побороти тугу за домом і адаптуватися до інститутської системи освіти. Виявлено, що для вихованок дружні взаємини базувалися на спільних інтересах, проведенні спільного часу, на повазі до приватності та на заступництві. Також дружба була емоційною і включала поняття «любові», про яке згадується на написах із зворотного боку фото вихованок. Досліджено було кодекс інститутської дружби, який забороняв протест проти несправедливої кари і доносництво, за яке винна вихованка отримувала покарання. Виявлено, що обожнювання як характерна риса інститутського життя у вихованок відрізнялося від дружби, і було скоріше прагненням до встановлення приятельських відносин. Дружба в інституті не залежала від соціального становища родича чи опікунів вихованки, бо інститутська система зрівнювала усіх за допомогою укладу життя й уніформи. Доведено, що на формування товариських відносин впливали поняття «свій/чужий», що полягало у захисті вихованки українського чи російського походження у конфліктних ситуацій, на відміну від представниць-іноземок. Виявлено випадки дружби з дівчатами з інших шкіл-пансіонів і з представниками іншої статі, зокрема кадетами. Інформація про тривалу дружбу після закінчення інститутів шляхетних дівчат відсутня.

Ключові слова: *дружба, вихованка, інститути шляхетних дівчат, жіночі студії, історія України XIX – поч. XX ст.*

Постановка проблеми. Поняття «чоловічої дружби» почало зароджуватися ще у добу античності і утверджувалося у наступні століття. Поетична традиція від міфів давньої Греції до балад Ренесансу оспівувала чоловічу дружбу як найвищий прояв найшляхетніших чеснот, що продовжувалося і в наступних століттях. У XVIII ст. визнавалося існування товариських відносин між чоловіками навіть деякими із відомих тогочасних жінок, які заперечували жіноче товаришування. Поняття «жіночої дружби» не виділялося і вважалося неможливим, що пояснювалося неспроможністю останніх зав'язувати глибокі тривалі дружні стосунки через брак сильних почуттів до будь-чого [11, с. 313].

На поч. XIX ст. у європейському суспільстві підтримувалася ця ідея, однак з другої половини XIX ст. відбуваються дебати з цього питання. На сторінках британських видань зустрічаємо дві протилежні точки зору. За 1870 р. вийшли дві публікації у Saturday Review, де жіночу дружбу називали привласнюючою, суперницькою і недовірливою. Натомість у журналі Victoria Magazine авторки зазначали, що у жіночій дружбі більше співпереживання, справжньої ніжності і благородного милосердя, можливостей до дружніх відносин жінок між собою, ніж з чоловіком. Суперечки продовжувалися й наступні десятиліття. Зав'язування тісних зав'язків між жінками пояснювалося їхньою спільною роботою в організаціях або ж спільною метою у певному виді діяльності [26, p. 36]. Адже, у цей період на європейських теренах відбувається активна боротьба жінок за свої права (доступ до вищої освіти, полі-

тичні права, зокрема право голосу у виборах), з'являється поняття «фемінізму», відбувається створення жіночих організацій [3].

На території України, що поділена у XIX – на поч. XX ст. між Російською і Австро-Угорською імперіями, знаходимо згадки про дружні відносини серед відомих діячок. Сприяло налагодженню відносин і зав'язування товариських відносин діяльність жінок у організаціях «Товариство руських жінок» (1884 р.), «Жіночу громада» (1906 р.), Кружок українських дівчат (1908 р.), «Союз українок» (1917 р.) і т. п. [3]. Проблематика «дружби» у жіночих колективах мало висвітлена в українській історіографії, особливо у колективах жінок, які здобували освіту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Про жіночу дружбу знаходимо чимало публікацій у західних науковим виданнях. Йдеться про дослідження дружби у вікторіанську епоху Англії XIX ст., її характерних рис, причин зміцнення стосунків між жінками у цей період, їх романтичне наповнення [25, 26, 27], або ж про жіночі товариські відносини на території Богемії у згаданий період, які були вписані у патріотичний рух краю [24]. В українській історіографії знаходимо інформацію про товариські відносини між українками ГУЛАГу у доробку О. Кісь, які є частиною дослідження життя жінок у радянських таборах XX ст. [12].

Висвітленню діяльності інститутів шляхетних дівчат, зокрема темам навчання, виховання, повсякдення і дозвілля вихованок, присвячено праці Т. Сухенко [21], А. Кізлової [6, 9], К. Кобченко [13], А. Коробчук [14], Т. Шевчук [23], А. Махінько [17] та ін. Ми робимо першу спробу дослідити поняття «дружби» у вихованок інститутів шляхетних дівчат на території України вище зазначеного періоду.

Джерельна база складається з джерел особового походження й біографічних літературних творів. Зокрема, з автобіографії Н. Сохановської (40-ві рр. XIX ст. – р.н.) [1] і Т. Морозової (поч. XX ст. – р.н.) [19], які здобували освіту в Харківському закладі; із спогадів одеської інститутки – Н. Алєннікової (поч. XX ст. – р.н.) [2]; із спогадів і літературних творів вихованок Київського закладу – Н. Манасеїної (60–70-ті рр. XIX ст. – р.н. матері О. Скібіцької) [17], М. Лучицької (60–70-ті рр. XIX ст. – р.н.) [16], Н. Королевої (поч. XX ст. – р.н.) [15], Є. Сатіної (поч. XX ст. – р.н.) [20]; та спогадів і творів кадетів Полтавського Петровського кадетського корпусу про взаємини з інститутками на поч. XX ст. [4, 8]. Також у дослідження було включено фото вихованок інститутів шляхетних дівчат території України з дарчим написом і словами подяки дівчат до подруг, де частково розкрито їх відносини.

Постановка завдання. Мета статті: охарактеризувати дружні відносини інституток між собою за джерелами особового походження на території України у XIX – поч. XX ст. і виявити особливості дівочої дружби. Ми використовуємо загальнонаукові та спеціально історичні методи.

Виклад основного матеріалу. Інститутська система навчання вимагала від дівчат перебувати у закладі на постійній основі упродовж 6–7 років, а то і більше, навчатися і проживати, відлучаюсь на великі релігійні свята і на літні канікули додому [7, с. 41]. Тобто, панянки в інститутах шляхетних дівчат взаємодіяли упродовж довготривалого часу один з одним.

Зародження дружніх відносин між вихованками відбувалося під час першого року їхнього навчання. Знаходимо повідомлення харківської інститутки Т. Морозової, яка описувала своє бажання зблизитися з кимось із дівчат у перші дні вступу до закладу [19, с. 383]. Варто зауважити, цей період був один з найскладніших, бо як ми дослідили на прикладі київських інституток, більшість дівчат переживали психоемоційний стан як «тугу за домом» і їм потрібно було пристосуватися до нових умов життя. Вихованка Київського закладу М. Лучицька наголошувала, що на початку свого перебування в школі-пансіоні, завдяки допомозі класної дами і своїх подруг, їй вдалося звикнути до інститутського життя: «мої сльози швидко осушилися, і якщо починали знову текти, то хутко переставали» [16, с. 44]. Вихованка Одеського інституту шляхетних дівчат Н. Алєннікова, яка сумувала за рідними і домівкою, розповідала про своїх найкращих подруг, дружба з якими була на початку навчання була «великим порятунком у … новому житті» [2], так як було складно перебувати в закладі [2]. Тому товариські відносини між вихованками, зокрема у перший рік навчання у закладі, допомагали дівчатам адаптуватися до інститутського життя. Інститутки підтримували одна одну, коли вони тужили за домівкою.

Варто зауважити, що підтримка як основа дружби була не лише у перший рік навчання, а продовжувалася і у наступні роки. Харківська інститутка Т. Морозова згадувала про те, як одна з її подруг постійно сумувала і підходила до неї: «…я не вміла розвіяти її тугу, сказати їй підбадьорливе слово. Але я вміла послухати» [19, с. 403], і це допомагало дівчині [19, с. 403].

Адаптація до інститутського середовища і довготривале навчання у всіх вихованок відбувалося по-різному. У автобіографії харківської вихованки Н. Сохановської описано перший навчальний рік як складний, загалом як і наступні. Вона не згадувала друзів, і коли інші інститутки гралися разом, то вона самотньо проводила вільний час [1, с. 29]. При аналізі автобіографії помічаємо, що вихованка під час складних моментів навчання (конфлікти з колективом інституту і т.п.) зверталася до релігійних практик, і не розділяла певні турботи з кимось іншим [1]. Тому ми припускаємо, що саме дружба допомагала вихованкам адаптуватися до інститутської системи і полегшувала їм процес перебування у закладі закритого типу.

Нам важко виокремити критерії, за якими інститутки знаходили собі друзів. Однак, як зазначала вихованка Одеського закладу Н. Алєннікова, у неї з її подругами були спільні інтереси, готували домашні завдання разом, допомагали одна одній, веселилися, і багато комунікували [2].

Харківська інститутка Т. Морозива, розповідаючи про найкращу подругу Ольгу, виокремила рівність як основу їхньої дружби [19, с. 401]. Подібне знаходимо у київської вихованки, яка недовго навчалася у закладі, З. Гіппіус. Вона наголошувала про дружні відносини з батьком, бо він завжди говорив з нею як з рівною собі [5, с. 178]. Тобто, бути рівною у відносинах – це основа дружби для інститутки.

У питанні рівності варто звернути увагу на те, чи впливав соціальний чи суспільний статус батьків вихованок на їх вибір друзів. Адже ми знаємо, що в інституті навчалися і заможні, і бідні вихованки, і такі, які мали впливових і відомих батьків, і такі, у кого батьки не були дворянами, а належали до купецтва. За соціальним чи суспільним статусом в інституті вихованки не були рівними. Але однакові умови життя, загальні щоденні практики, уніформа нівелювали соціальну диференціацію між вихованками у стінах закладу [7, с. 63]. Хоча дівчата розуміли, хто багатий/бідний, впливовий/невпливовий і т. п. Про це віднаходимо у Н. Королевої, яка характеризує інституток. Однак, вона більше наголошувала на тому, що різниця у віці ставала перешкодою у дружбі. Старші вихованки не хотіли товаришувати з молодшими. Київська інститутка роздумувала про те, що, якби не різниця у віці, вихованки О. Нєстєрова і Л. Ходоровська могли б дружити, бо вони не поділяли захоплення їхніх батьків у тих видах мистецтва, що ославили їх [15, с. 98, 105–106].

Однак в інших спогадах інституток є приклади товариських відносин дівчат різного віку, зокрема у Т. Морозової [19, с. 401] та ін. Тому ми не можемо стверджувати, що вік був критерій у виборі друзів, скоріше спільні погляди були одним з головних факторів при зав'язуванні тісних відносин в інституток, про що було вище сказано.

Харківська вихованка Т. Морозова ще наводила такі особливості дружби із своєю подругою Ольгою. Зокрема, йшлося про повагу, довіру, про те, що дівчата не ображалися і не сварилися, не було ніяких заборон чи обмежень у дружбі з іншими вихованками: «У нас ніколи не було жодних зіткнень чи непорозумінь. Наша дружба включала у собі глибоку повагу та абсолютну довіру один до одного. Водночас ми ніколи не обмежували одна одну. Кожна з нас мала своє незалежне життя. Я писала щоденник, Оля до нього не торкалася. Кожна з нас мала коло своїх приятельок, які не заважали нашій основній дружбі» [19, с. 401]. Тобто, основними рисами дружби у цих вихованок була повага одна до одної, у тому числі до приватності.

Проявами дружби інституток одна до одної були обійми, поцілунки, підвищене емоційне спілкування. Про це згадувала Н. Манасеїна, яка описувала прощання вихованок на наступний день після випускного дня у присутності батьків: «Розлучатися з подругами було дуже сумно. Ми обіймалися, цілувалися, обіцяли, що будемо писати одна одній часто-часто, і не забудемо одна одну ніколиніколи» [17, с. 36]. Через емоційне прощання дівчат насварили батьки, тому на наступну зустріч дівчата поводилися стримано [17, с. 37]. Але те, що вони проявляли при комунікації емоції і проявляли їх доторками і цілунками свідчило про їхнє зближення у стінах інституту і товариські відносини. Дружба у вихованок характеризувалася емоційністю під час комунікації і фізичних контактах.

На випускних фото інституток знаходимо записи про вдячність за спільно проведені роки і про «любов» вихованок одна до одної (рис. 1, 2, 3) [22], що підтверджує тезу про емоційну складову дружби між панянками і про вияв глибокої прихильності.

У Н. Королевої знаходимо важливий уривок тексту, де висвітлені певні засади дружби у жіночому колективі. Йдеться про так званий «товариський кодекс інститутської етики»: «Протест, коли вже хтось був покараний, уважали за непристойну легкодушність. Випадало з гідністю й пихою прийняти і відбути, хоч і незаслужену, – як це здебільша бувало, – кару» [15, с. 59]. Тобто, коли

Рис. 1. Фото харківської інститутки із написом на звороті. Поч. XX ст.

Рис. 2. Фото харківської інститутки із написом на звороті. 1907 р.

наставниці карали котрусь із дівчат або декількох за вчинок, який вони не робили, а вчинила інша інститутка або група дівчат, то покарана вихованка не протестувала і приймала на себе вину.

Іншим «злочином» у розумінні дівчат було доносництво. Н. Королева писала, що в інституті за період її навчання практично не було таких випадків, «…бо ж "зрадницю" чи "донощицю" карали інститутки вельми суворо. Били її часом дуже сильно мокрими рушниками. Переказували, що такі випадки траплялися дуже рідко, але ж іноді екзекуцію провадили аж до млости винуватої» [15, с. 128–129]. Фактично вихованки не прагнули виказувати один одного перед наставницями за вчинений ними проступок і намагалися вирішувати конфліктні ситуації самостійно, навіть вдаючись до каральних заходів.

Були випадки, коли в закладах траплялися випадки доносництва. Вище згадана Н. Королева описувала суперечку зі своєю товаришкою Катрьою на релігійному ґрунті, і одна з дівчат донесла наставницям. Цей епізод важливий не тільки тому, що був зафіксований випадок зрадництва у дівочому колективі, а через релігійну причину конфлікту і мовну ідентичність. Так як Катря, що була православною і розмовляла «московською», викинула чотки Н. Королевої, яка була католичкою і не розмовляла ані українською, ані російською. І в цьому конфлікті у класі вихованки підтримали Катрю, яка для них була своя, а не Н. Королеву, що була для них чужинкою

Рис. 3. Фото харківської інститутки із написом на звороті. Поч. XX ст.

[15, с. 122–123]. Тому і недивно, що Н. Королевій було важко знайти собі подруг, так як її сприймали не своєю. Хоча вона підтримувала тісні відносини з однією з обдарованих вихованок, яка допомагала їй перекладати завдання з математики [15, с. 98–99]. Тобто, у колективі на дружбу впливали фактор свій/чужий, і можна припустити, що дівчатам, які були католичками і не розмовляли українською чи російською було важче побудувати приятельські відносини в колективі.

Окрім доносництва як негативного фактору у -відносинах вихованок, варто виокремити позитивний бік – заступництво за подругу. Київська інститутка Є. Сатіна розповідала випадок, що трапився з її подругою-інституткою, відомою актрисою Л. Гаккебуш. Коли у коробці від студента до неї потрапила політична прокламація, за що її керівниця закладу хотіла вигнати [20, с. 12]. Незважаючи на те, що це доволі була серйозна ситуація, Є. Сатіна з іншою подругою побігли до директорки закладу і почали благати її не виключати Л. Гаккебуш, так як та не була винною: «…я, вперше і востаннє в житті так принизившись, кинулась навколішки і, цілуючи біля руки Муравйової, благала її помилувати подругу» [20, с. 12]. Ситуація закінчилася позитивно, Л. Гаккебуш дозволили скласти іспити, і вона закінчила навчання [20, с. 12]. Цей приклад достатньо показовий, так як характеризує не тільки позицію вихованок, коли карають невинну товаришку, а й висвітлює їх діяльність, що допомогла вийти з конфлікту. Припускаємо: заступництво за товаришку характеризувало також інститутську дружбу.

Віднаходимо випадки у спогадах вихованок, з ким інститутки не прагнули товаришувати. У автобіографічному творі «Мамине дитинство» розповідається про одну вихованку Лелю з Київського закладу, яка була в карцері і відрізнялася від усіх поведінкою (носила ніж, відкривала ним пакунки для дівчат, лазила на горище і смажила там яйця птахів, дружила із прислугою), і з якою ніхто з дівчат не приятелював [17, с. 25–26]. У М. Лучицької описано київську інститутку Дахович, яка крала речі однокласниць. Коли дівчину викрили, класна дама пояснила поведінку дівчини хворобою клептоманія, і що це потрібно зберегти у таємниці [16, с. 48]. Інститутки (крім однієї) перестали з нею товаришувати й уникали будь-яких контактів: «Клас… разом з тим вирішив не розмовляти з Даховичем, перервати з нею всі зносини, і вона зачумлена жила серед нас до випуску» [16, с. 49]. Тобто, в інституті вихованки не прагнули дружити з дівчатами, які вирізнялися нетиповою чи девіантною поведінкою, і припиняли будь-які контакти з ними.

У джерелах особового походження та автобіографічних художніх творах віднаходимо приятельські відносини вихованок з представниками колективу закладу. Н. Манасеїна у творі «Мамине дитинство» згадувала постать однієї київської вихованки, що постійно товаришувала з прислугою [17, с. 25]. Н. Королева описувала дружбу з медсестрою Аліною, з якою у них була несуттєва різниця у віці, і з якою вони часто спілкувалися в інститутському шпиталі [15, с. 125]. У нашому дослідженні щодо ролі колективу у повсякденні київських вихованок зазначеного періоду ми довели, спираючись на спогади інституток, що неприязні взаємини між класними дамами могли впливати на ставлення вихованок одна до одної, однак, ймовірно, дружні стосунки залежали від особистісних якостей дівчат [7, с. 123].

Варто зауважити, в інститутському житті окрім дружби, існувало і так зване обожнювання, яке вселяли дівчатам їх наставниці і культивувалося в інститутах шляхетних дівчат у Російській імперії у XIX – поч. XX ст. Тобто, дівчата дарували щось вихованці, яку обожнювали, милувалися її зовнішнім виглядом чи талантами, і робили для неї приємні речі [7, с. 126]. За словами харківської вихованки Т. Морозової, це поняття часто зображали як безглузде, сміховинне, штучне, однак, воно було виявленням бажання до дружби [19, с. 400]. Ми не спостерігаємо, щоб обожнювання, на відміну від дружби, було довготривалим явищем, і що згодом це переростало у товариські зносини.

У спогадах та літературних творах випускниць Інституту та вихованців інших навчальних закладів знаходимо інформацію про дружбу інституток за межами закладу в період їх навчання (ми не беремо до уваги приятельські відносини, коли дівчата перебували вдома). Київська випускниця Н. Королева описувала своє спілкування з вихованкою жіночого єпархіального училища під час відвідин Видубицького монастиря, де дівчата сиділи за спільною трапезою і спілкувалися на різні теми, зокрема, про прочитані книги [15, с. 205–211]. У розповідях полтавських кадетів знаходимо свідчення про те, що вони комунікували, гуляли і гралися з інститутками на запрошення директорки Полтавського закладу [8, с. 101]. У повісті «Три пори року в чотирьох стінах» випускник Полтавського кадетського корпусу згадував про симпатію до інституток, бо їхнє інститутське життя було схожим до кадетського, але через те, що зрідка бачилися, то їхнє «захоплення та дружба тягнуться до гімназисток» [4, с. 32]. У Київському закладі не допускали близького спілкування між дівчатами і кадетами, яких запрошували на бал, щоб ніхто не порушував правил поведінки і моралі. За им пильно слідкували наставниці [7, с. 99, 130]. Важко сказати, наскільки дружба інституток відрізнялася від дружби вихованки з кадетом чи кадетів між собою, бо недостатньо свідчень. Однак знаходимо слово «дружба» при згадці взаємин дівчат і хлопців.

Відкритим залишається питання, чи тривала дружба між інститутками після закінчення закладу. У спогадах відсутні повідомлення про подальше спілкування між дівчатами. Харківська інститутка Т. Морозова пише, що вона листувалася зі своєю подругою, а згодом припинилася комунікація [19, с. 418]. На одній з фотокарток харківської інститутки із зворотної сторони є повідомлення про те, що вона дарує фото напам'ять своїй подрузі, так як прийшов час їм розлучитися і не сказано про подальше спілкування (рис. 2) [22]. Ми припускаємо, що після завершення закладу дівчата не комунікували, хоча, як свідчать опрацьовані нами спогади, зберігали про своїх подруг хороші спомини.

Висновки. Таким чином, дружба вихованок інститутів шляхетних дівчат допомагала дівчатам адаптуватися під час першого року навчання, і характеризувалася рівністю у ставленні дівчат одна до одної, спільними зацікавленнями, виявом емоцій, повагою до приватності, заступництвом, і не залежала від соціального статусу родичів чи опікунів. В інституток існував кодекс дружби, що полягав у забороні протесту проти покарання, що вважалося легкодушністю, і доносництва, за яке вихованок карали. На фактор приятельських взаємин впливав фактор свій/чужий. Існували товариські відносини дівчат з протилежною статтю, зокрема кадетами. Після завершення навчання дружба між вихованками припинялася.

Список літератури:

1. Автобиография Н. С. Сохановской (Кохановской). Москва, 1896. 193 с.
2. Аленникова Н. Русская трагедия. Дороги дальние, невозвратные. Москва, 2010. URL: http://surl.li/rcuzr
3. Богачевська-Хомяк М., Веселова О. М. Жіночий рух в Україні [Електронний ресурс]. Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й. Київ : «Наукова думка», 2005. Режим доступу: http://surl.li/pmclmg
4. Волошин-Петриченко П. Три времени года в четырех стенах. *Сборник воспоминаний бывших питомцев Петровского Полтавского Кадетского Корпуса издаваемый Объединением в Париже по случаю 125-летия со дня основания Корпуса.* Париж, 1965. С. 32–53.
5. Гиппиус З. Н. Дневники. Воспоминания. Москва, 2021. 600 с.
6. Жовта І. І., Кізлова А. А. Дозвілля вихованок інститутів шляхетних дівчат за джерелами особового походження (XIX – перші десятиліття XX ст.). *Уманська старовина.* 2024. №11. С. 5–19.
7. Жовта І. І. Колектив Київського інституту шляхетних дівчат в організації повсякдення вихованок (XIX – перші десятиліття XX ст.). Дис. … доктора філософії: 032 – Історія та археологія. Київ, 2023. 189 с.
8. Караченцев Н. А. Строевая рота. *Сборник воспоминаний бывших питомцев Петровского Полтавского Кадетского Корпуса издаваемый Объединением в Париже по случаю 125-летия со дня основания Корпуса.* Париж, 1965. С. 99–115.
9. Кізлова А. А. Київський інститут шляхетних дівчат у путівниках XIX – початку XX ст. *Київські історичні студії.* 2021. Вип. 1 (12). С. 124–133.
10. Кізлова А. А. Чинні законовчителі Київського інституту шляхетних дівчат у публікаціях «Киевских епархиальных ведомостей» останньої третини XIX – початку XX ст. *Літопис Волині.* 2020. Чис. 22. С. 31–35.
11. Кіммел М. Гендероване суспільство. Київ : Сфера, 2003. 490 с.
12. Кісь О. Українки в ГУЛАГу: вижити значить перемогти. Львів : Інститут народознавства НАН України, 2018. 288 с.
13. Кобченко К. А. Освіта жінок як форма емансипації: приклад Наддніпрянської України (середина XIX – початок XX століття). *Українські жінки в горнилі модернізації.* Харків : КСД, 2017. С. 72–102.
14. Коробчук А. С. Батогом і пряником: специфіка виховного процесу в Одеському інституті шляхетних дівчат. *Старожитності Лукомор'я.* 2022. № 3. С. 35–43.
15. Королева Н. Твори. 3-тє вид. Клівленд : Укр. Лікарське т-во Півн. Америки. 1968. Т. 2: Без коріння (життєпис сучасниці). 217 с.
16. Лучицкая М. В. Мемуары. Москва, 2003. 196 с.
17. Манасеина Н. Мамино детство. Санкт-Петербург : Тропинка, 1914. 46 с.
18. Махінько А. Жіноча освіта в Україні у XIX – початку XX століття. *Вісник аграрної історії.* Зб. наук. праць. 2014. Вип. 8 – 9. С. 35–42.
19. Морозова Т. Г. В институте благородных девиц. *Институтки: воспоминания воспитанниц институтов благородных девиц.* Москва : Новое литературное обозрение, 2005. С. 391–506.
20. Сатина Е. А. Воспоминания. Тбилиси, 1965. 216 с.
21. Сухенко Т. Інститути шляхетних дівчат в Україні в XIX столітті. *Етнічна історія народів Європи.* 2000. Вип. 7. С. 80–84.

22. Фото вихованок Харківського інституту шляхетних дівчат. *Генеалогічний сайт*. Режим доступу: http://surl.li/rkevxq; http://surl.li/pxcszr

23. Шевчук Т. Викладання історії в Київському інституті шлялхетних дівчат за спогадамми вихованок. *Вісник науки та освіти*. 2023. № 6 (12). С. 166–174.

24. Dása Francíková. Female Friends in Nineteenth-Century Bohemia: Troubles with Affectionate Writing and "Patriotic Relationships". *Journal of Women's History*. 2020. Volume 12. Issues 3. P. 23–28.

25. Holly Furneaux. Emotional Intertexts: Female Romantic Friendship and the Anguish of Marriage. *Australasian Journal of Victorian Studies.* 2009. Volume 14. Issues 2. P. 26–37.

26. Pauline Nestor. Female Friendships in Mid-Victorian England: New Patterns and Possibilities. *Sage Journal.* 2008. Volume 17. Issue 1. URL: https://journals.sagepub.com/doi/10.7227/LH.17.1.4

27. Philippa Levine. Love, friendship, and feminism in later 19th-century England. *Women's Studies International Forum*. 1990. Volume 13. Issues 1–2. P. 63–78.

Zhovta I.I. THE CONCEPT OF "FRIENDSHIP" OF EDUCATEES OF INSTITUTES OF NOBLE GIRLS ACCORDING TO PERSONAL SOURCES AND LITERARY WORKS ON THE TERRITORY OF UKRAINE IN THE 19th – EARLY 20th CENTURIES

The papers examine the concept of "friendship" among educatees of institute of noble girls which is based on sources of personal origin in the territory of Ukraine in the 19th century – the beginning of 20th century and the peculiarities of social relations between institutes are established. The research used memoirs, autobiographies, and literary works of institute girls or their relatives from institutions such as Kharkiv, Odesa, and Kyiv, as well as memoirs and works of pupils of the Poltava Cadet Corps. The historiography of the problem has a small number of works, because the topic of "friendship" has not been studied much in Ukrainian historiography, in contrast to the Western one. It is shown that during the first year of study, friendship helped girls overcome homesickness and adapt to the institute education system. It was found that for female students, friendly relations were based on common interests, spending time together, respect for privacy and patronage. Also, friendship was emotional and included the concept of "love", which is mentioned on the back of photos of girls. The code of institutional friendship was studied, which prohibited protest against unfair punishment and whistleblowing, for which the guilty student received punishment. It was found that adoration as a characteristic feature of the institute's life of female pupils differed from friendship and was rather a desire to establish friendly relations. Friendship in the institute did not depend on the social status of the girls' relatives or guardians, because the institute system equalized everyone with the help of the way of life and uniform. It has been proven that the formation of social relations was influenced by the concept of "own/other", which consisted in the protection of pupils of Ukrainian or Russian origin in conflict situations, in contrast to foreign representatives. Cases of friendship with girls from other boarding schools and with representatives of the opposite sex, in particular cadets, were revealed. There is no information about a long-term friendship after graduating from the institutes of noble girls.

Key words: *friendship, educatee, institutes of noble girls, women's studies, history of Ukraine 19th – beginning 20th centuries.*

УДК [351:86+94](477)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/3.8

Звонко І.М.
Національна академія сухопутних військ
імені гетьмана Петра Сагайдачного

ВИКЛИКИ ПЕРЕД ВІТЧИЗНЯНИМ ОПК ПІСЛЯ ВІДНОВЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ В 1991 Р.

У статті досліджено особливості функціонування оборонно-промислового комплексу після відновлення незалежності України в 1991 р,. З'ясовано що перехід держави до ринкових методів господарювання потребував прийняття оперативних заходів у сфері управління галуззю ОПК. Водночас зазначено, що після відновлення незалежності та отримання значної частки військово-промислового комплексу колишнього СРСР, Україна отримала можливості для вітчизняного ОПК.

Розкрито чинники, які гальмували розвиток ОПК, до яких віднесено втрату ринків збуту, відсутність ефективної системи управління та координації між підприємствами, застарілість обладнання і технологій, економічну нестабільність що призвело до зменшення інвестицій у розвиток галузі. З'ясовано що управління вітчизняним ОПК здебільшого включало в себе методи які були притаманні військово-промисловому комплексу СРСР. Усі ці чинники суттєво сповільнили процес реформування оборонно-промислового комплексу в перші роки незалежності.

Зазначено, що ратифікація Верховною Радою у 1992 році Договору про Звичайні Європейські Сили, який встановлював максимальну кількість важкої військової техніки в Україні, мала неоднозначний вплив на функціонування оборонної галузі. З одного боку, надлишки зброї стимулювали розвиток підприємств за рахунок збуту озброєння за кордоном, з іншого, відсутність внутрішнього попиту на нову зброю негативно вплинула на розвиток вітчизняного оборонно-промислового комплексу.

Досліджено, що у перші роки відновлення незалежності України не було проведено ефективних реформ у сфері ОПК. Відсутність стратегії розвитку та неспроможність у вирішенні системних проблем лише гальмували процеси модернізації та реорганізації галузі, спричинивши до поступової втрати специфіки функціонування оборонно-промислового комплексу та спрямовувавши його діяльність переважно на виробництво цивільної продукції.

Ключові слова: *оборонно-промисловий комплекс, реформи, озброєння, Збройні сили України, економіка, військово-промисловий комплекс, Верховна Рада Української РСР.*

Постановка проблеми. 26 грудня 1991 р. відбулося останнє засідання Ради Республік Верховної Ради СРСР, на якому було офіційно зафіксовано припинення існування Радянського Союзу. Така подія стала справжнім викликом для військово-промислового комплексу (ВПК) колишніх радянських республік, зокрема й для України. Науково-дослідні установи, дослідно-конструкторські бюро та заводи держави опинилися на територіях різних країн Співдружності незалежних держав (СНД), що безумовно порушило колишні кооперaційні зв'язки.

На той час український спадок від ВПК СРСР містив близько 3600 підприємств, з яких біля 700 спеціалізувалося на виробництві військової продукції, а понад 1000 – на виробництві товарів подвійного призначення. Країна також володіла значним потенціалом у таких напрямках як стратегічні ракетні комплекси, виробництво бронетехніки та кораблебудування. Станом на 1991 рік в Україні діяло військове формування, в складі якого було: 720 тис. військовослужбовців, 6500 танків, 7150 БТР і БМП, 3400 артилерійських систем, 1430 бойових літаків та 285 бойових гелікоптерів. Окрім того, до 1996 року на території держави було розміщено 130 міжконтинентальних ядерних боєголовок та 3000 одиниць тактичної ядерної зброї [6, с. 3–4].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі питання особливості функціонування ОПК України після відновлення незалежності розглядалися науковцями та експертами в оборонній галузі. Більшість дослідників обраної проблематики – це фахівці з юридичних наук, з військового будівництва, військово-політичні експерти. Серед найбільш значимих, на наш погляд, робіт

в окресленій тематиці варто відзначити наукові праці Горбуліна В. [3], Балуєва О., Ляшенка В. [1], Дідича О. [4].

Постановка завдання. Мета статті розглянути виклики перед вітчизняним ОПК після відновлення незалежності України в 1991 р.

Виклад основного матеріалу. На заключному етапі політики демократизації та перебудови в Українській РСР в кінці 1980-х – початку 1990-х р., країна продовжувала потерпати від серйозної соціально-економічної кризи, спричиненою недоліками у командно-адміністративній системі управління. Перехід держави до ринкової економіки виявився болючим і непередбачуваним процесом, та вимагав чіткого планування та реалізації необхідних реформ які включали б відмову від багатьох стереотипів та практик радянської економіки.

24 серпня 1991 р. сталася знакова подія – УРСР оголосила свою незалежність від СРСР. Того ж дня Верховна Рада Української РСР ухвалила Постанову «Про створення військових формувань на території України» [11], якою передбачалося підпорядкувати всі військові формування на території держави Верховній Раді. Це означало, що військові сили, які були розташовані в Україні, стали на сторожі внутрішньої державності, а не центрального радянського уряду. Крім того, значна частина підприємств ВПК СРСР також перейшла до складу України [12].

Оскільки Україна продовжувала перехід від планової до ринкової економіки, критично важливо стало встановити надійний правовий фундамент. Так, у перші місяці після відновлення незалежності державою було ухвалено заходи щодо нормативного закріплення власності держави на підприємства, установи та організації, зокрема й на оборонно-промисловий комплекс. Згідно зі законом України від 10.09.1991 № 1540-XII «Про підприємства, установи та організації союзного підпорядкування, розташовані на території України» [10], майно та фінансові ресурси підприємств, установ, організацій та інших об'єктів союзного підпорядкування, включно з військово-промисловим комплексом, розташованих на території України, були визнані державною власністю України. Отже, саме цей закон визначив ключові кроки для формування державної власності в незалежній країні [14, с. 41–43].

Попри певні зрушення на шляху до розвитку демократії та встановлення нового політичного ладу перехід до ринкової економіки в країні був досить складним та супроводжувався численними викликами. Обмеження, що виникали через необхідність розвивати державні інституції та розв'язувати економічні проблеми з якими зіштовхнулася Україна ускладнювали процес реформування оборонної галузі, що перетворювалася із передового сектору промисловості на тягар для економіки країни. Зокрема до чинників, що гальмували повноцінне функціонування ОПК України на той час можемо віднести:

– втрату ринків збуту: зміни в політичній та економічній сферах призвели до розпаду колишнього соціалістичного ринку та втрати зв'язку з певними регіонами, де раніше був попит на військову продукцію;

– відсутність правового забезпечення механізму управління державним оборонним замовленням в Україні;

– застаріле обладнання і технології: більшість підприємств ОПК використовували малоефективне обладнання, що ускладнювало їх конкурентоспроможність на світовому ринку [7, с. 6–17].

Так, на кінець 1997 року залишилось лише 250 компаній, які могли чітко ідентифікувати себе як підприємства оборонної промисловості, з них менше 25 підприємств були задіяні у виконанні українського оборонного замовлення, інші ж шукали замовлення поза межами України [8]. Водночас недостатньо системні реформи призвели до поступової втрати специфіки діяльності ОПК, скерувавши його функціонування на виготовлення здебільшого цивільної продукції. Як результат, ОПК втратив спроможність створювати та випускати сучасні зразки озброєння і військової техніки [2].

Поряд із тим, ратифікація Верховною Радою 1992 року Договору про звичайні збройні сили в Європі [9] яким встановлювалася максимальна кількість озброєння і військової техніки (ОВТ) в Україні досить неоднозначно вплинула на функціонування оборонної галузі. Так, продаж ОВТ за кордон дав поштовх для розвитку експортної діяльності, проте відсутність внутрішнього попиту на нову зброю негативно позначилося на розвитку вітчизняної оборонної галузі.

Цікаво, що протягом пострадянського періоду українські підприємства виготовили 285 танків і 430 бронетранспортерів для експорту, при тому, що за той самий час зі сховищ Збройних Сил України було продано за кордон 1162 танки, 1221 броньовану бойову машину (БРДМ, БМП, БТР), 529 артилерійських систем, 134 бойових літаки, 112 бойових вертольотів, а також значну кількість засобів протиповітряної оборони. Приблизно 80% виробленої продукції було експортовано до країн Африки, Азії-Тихоокеанського регі-

ону, Близького Сходу, а також до Росії та інших країн ближнього зарубіжжя. У деякі роки частка експорту від українських оборонних підприємств сягала навіть 95%. [5].

Зазначимо, що в державі було зроблено кілька спроб створити ефективну систему управління ОПК. Так з метою керівництва оборонною промисловості та машинобудуванням на території України, за постановою Кабінету Міністрів України від 29 жовтня 1991 року № 297, було створено Державний комітет України по оборонній промисловості і машинобудуванню (Держоборонпроммаш України). Цей центральний орган державного управління, підпорядковувався Кабінету Міністрів України, здійснював керівництво розробкою та впровадженням стратегій у галузі оборонної промисловості та машинобудування.

Держоборонпроммаш України відповідав за такі завдання як виконання інвестиційної стратегії, організація та координація державних замовлень, узгодження обсягів державних замовлень на військову техніку та озброєння між різними відомствами України та відповідними міністерствами, розроблення програм для підтримки та розвитку підприємств з метою підвищення рівня технологічності, якості та конкурентоспроможності продукції, формування планів міжвідомчої співпраці та програм для зменшення монополізації виробництва, впровадження економічних та організаційних методів стимулювання процесів конверсії тощо.

Згідно з додатком до постанови Кабінету Міністрів України від 29 жовтня 1991 року № 227, до відання Державного комітету України по оборонній промисловості і машинобудуванню були передані підприємства, установи та організації з галузей управління колишнього СРСР. Ці відомства та підприємства включали, зокрема, ДАТ «Верстатоінструмент», МДО «Коммаш», МДО «Промприлад», МДО «Нафтоком», Мінважмаш, Мінавтосільгоспмаш, МДО «Електроміра» та інші.

Таким чином, Держоборонпроммаш України став першим органом незалежної України, що здійснював державне управління в галузі оборонної промисловості. При цьому головними його завданнями були координація господарської діяльності підприємств, організація розроблення та реалізації стратегій розвитку галузей, захист і підтримка державної політики у сфері науково-технічного розвитку та соціального розвитку тощо.

Відповідно до рішення Верховної Ради України від 7 лютого 1992 року щодо перегляду структури Уряду України та з метою удосконалення системи центральних органів державної виконавчої влади України, Указом Президента України від 25 лютого 1992 року № 98 було створено Міністерство машинобудування, військово-промислового комплексу та конверсії України (Мінмашпром) на базі колишнього Державного комітету України по оборонній промисловості і машинобудуванню. Функції Мінмашпрому включали: здійснення державної політики щодо розвитку народного господарства в Україні, як у сфері машинобудування, так і у військово-промисловому комплексі, підтримку процесів, які передують структурним перетворенням економіки, створення системи заходів, спрямованих на забезпечення економічної та військово-політичної самостійності України.

На Міністерство машинобудування покладалися такі завдання як впровадження державної політики щодо розвитку економіки України як у сфері машинобудування, так і у військово-промисловому комплексі; сприяння процесам, що передують структурним змінам економіки; формування заходів для забезпечення економічної та військово-політичної незалежності України, організація виробництва машинобудівної, військово-промислової та цивільної продукції, оптимізація виробничих і міжгалузевих структур у машинобудуванні та військово-промисловому комплексі, орієнтована на залучення нових ринків постачання сировини та збуту продукції, а також пошук нових зв'язків і кооперацій тощо.

На підприємствах Мінмашпрому планувалося виготовлення продукцію для задоволення потреб пріоритетних галузей економіки, а саме: машини та обладнання для паливно-енергетичного комплексу, такі як парові турбіни, електролічильники, галогенні побутові лампи, трансформатори, машини та обладнання для сільського господарства, харчової та переробної промисловості, наприклад трактори, плуги, культиватори, доїльні установки, пивоварні заводи малої потужності, обладнання для виробництва ковбас, складну медичну техніку, інструменти та препарати, засоби реабілітації для населення, що постраждало внаслідок Чорнобильської катастрофи, складну радіоелектронну апаратуру та мікроелектроніку тощо.

Водночас можемо стверджувати, що відсутність сформованої стратегії конверсії призвело до катастрофічних наслідків, оскільки не було належного наукового обґрунтування організаційно-економічного механізму реалізації необхідних заходів, подальшого оцінювання їх наслідків. Незважаючи на те, що державі вдалося реалізувати деякі заходи задля збереження державної

власності, на підприємствах не було враховано те, що будь-який розвиток обумовлений також державною підтримкою. Отримавши значний арсенал озброєнь після відновлення незалежності будь-які програми переозброєння, створення нових зразків зброї чи проведення науково-дослідних робіт не обговорювалися. Через відсутність можливості забезпечити підприємства військово-промислового комплексу державними замовленнями на належному рівні, держава повністю взяла курс на конверсію та використання експортного потенціалу цих підприємств [13, с. 33–46].

Висновки. Після розпаду Радянського Союзу у 1991 році Україна продовжувала орієнтуватися на попередню галузеву приналежність та загальносоюзну систему науково-технічної і виробничої кооперації. Належність більшості оборонних підприємств до сфери управління Міністерства машинобудування, військово-промислового комплексу і конверсії України не сприяло ефективному управлінню підприємствами.

Отже, попри значну спадщину радянської епохи відбулося суттєве гальмування розвитку оборонно-промислового комплексу України. Ситуація ускладнилася тим, що функціонування ОПК одночасно відбувалося з переходом держави до ринкових методів господарювання, що потребувало прийняття оперативних заходів у сфері управління ОПК. Перед підприємствами постала необхідність значного оновлення номенклатури продукції та функціонування в умовах технологічної замкнутості. До того ж, перехід до інших методів управління вимагав підготовки нових кадрів, які б мали досвід роботи в ринкових умовах.

Таким чином управління галуззю ґрунтувалося здебільшого на радянській моделі, що здавалася більш знайомою та зрозумілою на той час. Водночас це унеможливило впровадження будь-яких нових стратегій та підходів, проведення радикальних реформ задля удосконалення системи управління та поліпшення фінансово-економічного стану ОПК країни.

Список літератури:

1. Балуєва. О.В, Ляшенко В.І. Стан та передумови відродження оборонно-промислового комплексу України. *Інвестиції: практика та досвід* : журнал. 2017. С. 74–81.

2. Володимир Горбулін: Забезпечення оборони та безпеки України: проблеми і шляхи їх вивчення. *Аргумент*. 2019. URL: https://argumentua.com/stati/volodimir-gorbul-n-zabezpechenya-oboroni-ta-bezpeki-ukra-ni-problemi-shlyakhi-kh-vivchennya (дата звернення 08.03.2024).

3. Горбулін В.П. Забезпечення оборони та безпеки України: актуальні проблеми і шляхи їх вирішення. *Наука і суспільство* : журнал. 2019. № 9. С. 3–18.

4. Дідич О.Р. Основні проблеми оборонно-промислового комплексу та шляхи їх подолання. *Ефективність державного управління* : журнал. 2023. № 67. С. 54–66.

5. 29 років безпеки та оборони України: від спадщини СРСР до НАТО. *Defense Express.* 2020. URL: https://defence-ua.com/army_and_war/bezpeki_ta_oborona_ukrajini_vid_nasliddja_srsr_do_nato-1473.html (дата звернення 09.03.2024).

6. Куцька О.М. Періодизація функціонування оборонно-промислового комплексу України у 1991–2021 роках. *Воєнно-історичний вісник*. 2022. № 43. С. 3–4.

7. Красников Є.В. Генезис та структура нормативно-правового регулювання державного оборонного замовлення в Україні. *Вісник Національного університету цивільного захисту України. Серія : Державне управління.* 2016. № 1. С. 6–17.

8. ОПК, який Україна втратила. *Дзеркало тижня.* 2020. 22 серпня. URL https://zn.ua/ukr/ukraina-1991-2020/opk-jakij-ukrajina-vtratila.html (дата звернення 08.03.2024).

9. Про звичайні збройні сили в Європі : Договір від 19 листопада 1990 року (ратиф. Постановою ВР України від 01.07.1992 р. № 2526-XII. Дата оновлення: 19.11.1999 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_314#Text (дата звернення 08.03.2024).

10. Про підприємства, установи та організації союзного підпорядкування, розташовані на території України (Закон України) (1991). № 1540-XII. https://tsdavo.gov.ua/gmedia/1-16-4633-12-jpg/ (дата звернення 08.03.2024).

11. Про військові формування на України : Постанова Верховної ради України від 24 серпня 1991 року N 1431-XII.

12. Україна: 30 років на європейському шляху. Ю. Якименко та ін. Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/2021-nezalezhnist-30.pdf (дата звернення 08.03.2024).

13. Ярусевич А.С. Адміністративно-правовий статус суб'єктів управління об'єктами державної власності в оборонно-промисловому комплексі : дис. д-ра філософських наук. Суми. 2023. С. 33–46.

14. Ярусевич, А.С. Бондаренко О.С. Нормативні аспекти управління військово-промисловим комплексом після проголошення незалежності України. *ΛΟΓΟΣ* : збірник наукових праць. 2020. С. 41–43.

Zvonko I.M. CHALLENGES FOR THE DOMESTIC DEFENSE INDUSTRY AFTER THE RESTORATION OF UKRAINE'S INDEPENDENCE IN 1991

The article analyzes the peculiarities of the defense industry after the restoration of Ukraine's independence in 1991. It is found that the transition of the state to market methods of management required the adoption of operational measures in the field of management of the defense industry. At the same time, it is noted that after regaining independence and obtaining a significant share of the military-industrial complex of the former USSR, Ukraine received opportunities for the domestic defense industry.

The author reveals the factors that hindered the development of the defense industry, which include the loss of markets, the lack of an effective system of management and coordination between enterprises, the obsolescence of equipment and technologies, and economic instability, which led to a decrease in investment in the development of the industry. It is found that the management of the domestic defense industry mostly included methods that were inherent in the military-industrial complex of the USSR. All these factors significantly slowed down the process of reforming the defense industry in the first years of independence.

It is noted that the ratification by the Verkhovna Rada of the Treaty on Conventional European Forces in 1992, which established the maximum number of heavy military equipment in Ukraine, had an ambiguous impact on the functioning of the defense industry. On the one hand, surplus weapons stimulated the development of enterprises by selling weapons abroad, while on the other hand, the lack of domestic demand for new weapons negatively affected the development of the domestic defense industry.

The article shows that in the first years of Ukraine's restoration of independence, no effective reforms in the defense industry were carried out. The absence of a development strategy and the inability to solve systemic problems only slowed down the processes of modernization and reorganization of the industry, leading to a gradual loss of the specifics of the defense industry and directing its activities mainly to the production of civilian products.

Key words: *defense-industrial complex, reforms, weapons, Armed Forces of Ukraine, economy, military-industrial complex, Verkhovna Rada of the Ukrainian SSR.*

УДК 398(477):130.2+316.7
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/3.9

Кмін А.О.
Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного

СУЧАСНЕ СПРИЙНЯТТЯ УКРАЇНСЬКОЇ МІФОЛОГІЇ: КУЛЬТУРНІ СИМВОЛИ І ЇХ ЗНАЧЕННЯ

У статті проводиться ґрунтовне дослідження сучасного сприйняття української міфології та її впливу на формування культурної ідентичності в умовах глобалізації та швидких соціокультурних змін. Також здійснюється детальний аналіз традиційних міфологічних символів, таких як козаки, природні духи та обереги, і те, як вони інтегруються у сучасні культурні та соціальні практики. Особлива увага приділяється способам використання цих символів у різних сферах суспільного життя, включаючи освіту, культурні ініціативи, медіа, в тому числі кінематограф, та мистецтво. Вони не лише сприяють збереженню культурної спадщини, а й стають основою для формування нових культурних наративів, що відповідають сучасним викликам та мають позитивний відголосок від населення України та за її межами. Відродження цих традицій також сприяє зміцненню національної єдності та культурної самосвідомості в умовах російсько-української війни, що надає особливої актуальності досліджуваній темі. Методологія дослідження включає аналіз архетипів української міфології та їх еволюції у відповідь на трансформаційні процеси в суспільстві. Дослідження також застосовує методи соціокультурного аналізу для виявлення способів інтерпретації міфологічних елементів у сучасному мистецтві та масовій культурі. Наукова новизна полягає у тому, що аналізуючи приклади з сучасного українського мистецтва, літератури та кінематографу, стаття підкреслює значущість міфології як інструмента підтримки національної ідентичності та культурної єдності, а також поширення української культури серед іноземних країн. Зрештою, дослідження робить висновок про те, що українська міфологія відіграє важливу роль у формуванні патріотизму та збереженні національної спадщини в умовах постійних викликів сучасності, підкреслюючи її адаптивність та актуальність у глобальному контексті.

Ключові слова: *міфологія, сучасність, кінематограф, традиції, українська культура.*

Постановка проблеми. У контексті сучасного культурного та соціального розвитку України питання відновлення та інтерпретації міфологічних традицій набуває особливої актуальності. Українська міфологія, що формувалася протягом століть і містить багатий пласт народних вірувань, символів і образів, продовжує відігравати значну роль у формуванні національної ідентичності та культурної спадщини. В умовах глобалізації та соціальних змін, відродження міфологічних елементів не лише забезпечує збереження культурних традицій, але й слугує основою для сучасних культурних та соціальних практик.

Міфологічні символи, такі як образи козаків, духів природи та оберегів, знаходять нове життя в культурних і освітніх ініціативах, медіа та мистецтві. Ці символи допомагають зберегти зв'язок з історичним минулим і формувати нові культурні наративи, що відповідають сучасним потребам суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Актуальність дослідження міфологічних уявлень у сучасному українському суспільстві визначається їх значною роллю в культурній ідентичності та соціальних практиках. Останні дослідження в цій області надають різноманітні перспективи на це явище, що підтверджує важливість подальшого вивчення. Юлія Буйських у своїй роботі зосереджується на теоретико-методологічних підходах до вивчення міфологічних уявлень в повсякденному житті українців. Авторка аналізує, як міфологічні елементи інтегруються в сучасні соціальні практики і обряди, підкреслюючи важливість культурологічного та соціологічного підходів у дослідженні міфології. Науковиця також розглядає вплив міфологічних уявлень на масову культуру та індивідуальні переконання, що дозволяє краще зрозуміти їх роль у сучасному культурному контексті [10].

У «Міфологічних аспектах культурної ідентичності» розглядається взаємозв'язок між міфологічними аспектами та культурною ідентичністю. Дослідження показує, як міфологічні символи формують національну ідентичність та впливають на соціальну структуру. Автори підкреслюють,

що міфологічні образи активно використовуються в освітніх і культурних програмах для підтримки національної єдності і патріотизму. Це підтверджує роль міфології в сучасних процесах культурного формування та національної самоідентифікації [9, с. 75–79].

«Культурні та міфологічні трансформації в сучасній Україні» – ця публікація аналізує трансформації міфологічних і культурних традицій в умовах глобалізації та модернізації. Автори досліджують, як традиційні міфологічні елементи адаптуються до нових культурних умов і які нові форми вони приймають у сучасному мистецтві і медіа. Висвітлені в статті приклади демонструють, як міфологічні сюжети інтегруються в сучасні культурні практики та медійний контекст, що підкреслює їхню важливість і актуальність [8, с. 37–46].

Аналіз літератури підтверджує, що міфологічні уявлення відіграють важливу роль у формуванні культурної ідентичності та соціальних практик в Україні. Дослідження різних аспектів, таких як теоретичні підходи до вивчення міфології, вплив міфологічних символів на культурну ідентичність і трансформації міфології в умовах глобалізації, дозволяє створити комплексну картину сучасного сприйняття української міфології.

Постановка завдання. На основі комплексного аналізу дослідити, як сучасне сприйняття української міфології впливає на культурну ідентичність.

Виклад основного матеріалу. Російсько-українська війна певною мірою стала поштовхом для пошуку ідентичності серед українського народу. Сьогодні українську міфологію можна зустріти не лише на уроках історії, а й у кінематографі, музичній індустрії та літературі, сучасному мистецтві та популярній культурі. Образи давніх богів, духів та міфічних героїв дедалі частіше з'являються в нових творах, слугуючи символами боротьби, сили та незламності. Такий ренесанс української міфології не лише допомагає відновити втрачені зв'язки з минулим, а й надає сучасним українцям нові сенси у власній культурній спадщині, що відображають актуальні виклики та прагнення нації.

Українська міфологія збагачена численними образами, серед яких герої-козаки займають особливе місце. Вони є символами боротьби за незалежність, свободи та мужності, що глибоко закорінені в національній свідомості. На початку свого становлення козацтво виступало як захисник православної віри та рідної землі від зовнішніх ворогів, що відображено в народних думах та піснях. У цей період козак постає як герой-воїн, відданий своїй громаді та готовий пожертвувати життям заради її захисту. В літературних творах, таких як «Повість минулих літ», цей образ набуває символічного значення, представляючи ідеал мужності та незалежності. У XVII–XVIII століттях, коли козацтво відіграє ключову роль у визвольній боротьбі проти іноземного панування, образ козака стає ще більш героїзованим. У народних піснях і думах цього періоду козак часто зображується як незламний борець, що протистоїть польській шляхті, турецьким та татарським загарбникам. Його відвага та винахідливість вихваляються як основні чесноти, а життя в Січі описується як ідеал демократичної свободи. З початком XIX століття, в контексті романтичного руху, образ козака набуває нових граней. Козак стає символом національної гідності, яка протистоїть іноземному гнобленню. У XX столітті, особливо в контексті радянської ідеології, образ козака зазнає нових трансформацій. Він часто використовується як символ боротьби за соціальну справедливість. В радянській літературі козаки часто зображуються як представники народних мас, що борються проти феодальної та капіталістичної експлуатації. Проте з відновленням незалежності України в кінці XX століття відбувається повернення до класичного національно-патріотичного образу козака. У сучасній українській літературі та мистецтві образ козака набуває нових значень, поєднуючи традиційні уявлення з сучасними ідеями про національну ідентичність та свободу. Козаки представляються не тільки як воїни, але і як носії культурних цінностей, хранителі традицій і символи незламності українського духу [1].

Природа посідає центральне місце в українській міфології, де вона репрезентується через образи різноманітних духів і демонів, що відображають світогляд стародавніх українців. Аналіз архетипів, таких як Лісовик, Водяник, Русалка, показує глибоку зв'язок українців з природою, а також страхи і надії, пов'язані з нею. Лісовик, один з ключових архетипів української міфології, символізує дух лісу, що втілює силу, загадковість та небезпеку дикої природи. У народних віруваннях Лісовик часто постає як охоронець лісів, який може бути як доброзичливим, так і ворожим до людей. З одного боку, він захищає ліс і його мешканців від шкоди, заподіяної людьми, з іншого – може карати тих, хто не поважає природу або намагається порушити гармонію. Через цей архетип українці висловлювали свої побоювання перед невідомими силами природи, які могли бути водночас і захисниками, і каральни-

ками. Образ Лісовика підкреслює важливість лісу в житті українців як джерела ресурсів, притулку та простору для релігійних та міфологічних уявлень. Водяник представляє сили водної стихії, і в українському фольклорі він символізує контроль над водоймами та їх мешканцями. Як і Лісовик, Водяник має амбівалентний характер – він може бути добрим до тих, хто з повагою ставиться до води і її мешканців, але водночас жорстоко карати тих, хто порушує її закони. Образ Водяника відображає страхи людей перед водними стихіями, які часто були непередбачуваними і небезпечними. Уособлюючи річки, озера та болота, Водяник був тісно пов'язаний з повсякденним життям українців, особливо тих, хто мешкав поблизу водних ресурсів. Через цей архетип передавалися уявлення про те, як необхідно поводитися з водою, щоб уникнути її гніву і забезпечити собі благополуччя. Русалка в українській міфології має складний і багатогранний образ. З одного боку, вона втілює красу і привабливість природи, зокрема водної стихії, з іншого – символізує небезпеку та таємничість, що приховує за своєю зовнішньою красою. Русалки часто зображуються як душі молодих жінок, що померли неприродною смертю, і живуть у водоймах, заманюючи чоловіків у свою пастку. Цей архетип відображає не тільки страх перед водою, але й глибші психологічні аспекти, такі як страх перед жіночою силою і сексуальністю, які в контексті традиційної патріархальної культури могли сприйматися як загрозливі. Русалка також втілює уявлення про перехідний стан між життям і смертю, між людським і надприродним, що додає цьому образу ще більшої глибини [3].

Ці архетипи не лише відображають глибокий зв'язок українців з природою, але й демонструють страхи та надії, які пов'язані з нею. Ці образи також є свідченням того, як українці намагалися пояснити і впорядкувати своє розуміння світу, надаючи йому більшої значущості через створення таких міфологічних постатей.

Обереги та духи в українській міфології виконували захисні функції, але також мали глибокий символічний сенс. Обереги, як Мотанка, мають складну символіку і використовувалися в різних ритуалах для забезпечення захисту та добробуту.

Обереги, такі як хрестики, рушники, писанки, а також різноманітні предмети домашнього вжитку, вважалися магічними засобами, що могли захистити від злих сил, хвороб та негараздів. Наприклад, писанки, окрім їхньої ролі в обрядовості Великодня, часто наділялися здатністю відганяти злі духи та забезпечувати добробут родини. Рушники, зокрема ті, що вишивалися з особливими орнаментами, також служили оберегами – їх використовували під час весіль, народження дітей та інших важливих подій, щоб забезпечити захист і благословення для нової родини чи дитини [2].

Обереги символізували не тільки фізичний захист, але й духовний захист від злих думок і впливу. Орнаменти, що наносилися на обереги, часто мали сакральний сенс. Наприклад, восьмипелюсткова зірка – один з найпоширеніших мотивів у вишивці та писанкарстві – символізувала сонце, джерело життя і світла, а також нескінченність і безперервність життя. Такі символи несли в собі уявлення про те, що життя людини є частиною більшого космічного порядку.

Традиції та обряди, пов'язані з українською міфологією, є одним з ключових аспектів культурної спадщини, які сприяють збереженню і передаванню знань та вірувань від покоління до покоління.

Традиції та обряди, такі як святкування Івана Купала, Різдвяні колядування, весняні та осінні обряди, були глибоко вкорінені в народному календарі та житті сільської громади. Вони служили своєрідними «живими» підручниками, які передавали знання про міфологічних персонажів, сакральні місця та ритуали, що забезпечували гармонію з природою і світом духів.

Наприклад, святкування Івана Купала, яке поєднувало в собі язичницькі та християнські елементи, було спрямоване на забезпечення родючості, добробуту та захисту від злих сил. Обряди, пов'язані з цим святом, включали плетіння вінків, стрибки через вогонь, пошуки квітки папороті – всі ці дії мали магічний характер і були глибоко символічними. Вони допомагали зберігати і передавати знання про природу, ритми життя, а також про роль людини у всесвіті.

Обряди, що пов'язані з українською міфологією, несуть у собі багатий символізм, який відображає світогляд українського народу. Кожна дія, кожен елемент обряду має своє значення і спрямований на забезпечення певного результату – будь то добробут родини, здоров'я, захист від злих сил чи забезпечення урожаю. Наприклад, весільні обряди, де рушник, коровай, вінок, ікона та інші атрибути мали не лише практичне, але й сакральне значення, що символізувало єдність, продовження роду та захист від негараздів.

Такі традиції, як колядування чи щедрування, окрім святкового настрою, мали глибоке релігійне і міфологічне підґрунтя. Колядувальники, які приносили у домівки благословення, вважалися посередниками між світом людей і світом духів, а

їхні пісні містили як елементи християнської, так і давньої язичницької традиції. Це яскравий приклад того, як міфологічна спадщина інтегрувалася в щоденне життя і ставала невід'ємною частиною культурної свідомості.

Незважаючи на багатовікові утиски та заборони української культурної спадщини з боку радянської влади та інших сил, сьогодні ця тема набуває нової актуальності та поширеності. Наразі можна виділити кілька аспектів, на які впливає міфологія:

По-перше, це формування національної ідентичності. У складний період соціальних і політичних змін, таких як війна та геополітичні виклики з якими зіштовхнувся український народ, міфологія стала важливим елементом національної ідентичності. Вона допомагає зберегти культурні корені, створити відчуття єдності та приналежності до спільної історії. Наприклад, у фільмі «Захар Беркут» (2019) режисера Ахтема Сеітаблаєва, адаптація відомого твору Івана Франка демонструє боротьбу за свободу, натхненну українськими легендами. У 2020 році відбулась прем'єра комедійного серіалу «Козаки. Абсолютно брехлива історія». Продюсери серіалу наголошували, що даний проект не історичним, однак він покликаний пробудити у глядача інтерес до власної української історії. Варто зазначити, що даний серіал був першим в історії українського кінематографу, який був показаний в кінотеатрах як України, так і закордоном [5]. Окремо хочеться відмітити Короткометражний фільм «Перелесник», що зосереджує увагу на персонажі української міфології – перелесника. Даний проект розповсюджений на інтернет-платформі «YouTube» та охоплює більше як пів мільйона переглядів [4].

По-друге, зміцнення культурної спадщини. Відродження та популяризація міфологічних елементів сприяє збереженню культурної спадщини, яка може бути загублена в умовах глобалізації та культурних змін. Це також дозволяє передавати знання і традиції наступним поколінням. Наприклад, сучасний анімаційний проект «Мавка. Лісова пісня» від студії Animagrad, який базується на відомій драмі Лесі Українки, активно використовує українську міфологію та фольклор. Анімаційний фільм не лише зберігає традиції, але й адаптує міфологічні сюжети для сучасної аудиторії, роблячи їх привабливими для дітей та дорослих, як в Україні, так і за її межами.

По-третє, духовна підтримка. Міфологічні образи та символи можуть надавати моральну та духовну підтримку в тяжкі часи. Вони можуть слугувати джерелом натхнення, надії та сили, особливо коли суспільство переживає важкі соціальні або політичні кризи. Так наприклад, пісня українського виконавця Yarmak – Дике поле, є яскравим прикладом того, як сучасна українська музика може поєднувати історичні та міфологічні мотиви з актуальними темами. Автор випустив цей трек для підтримки бойового духу військовослужбовців, які зараз борються проти російської агресії [7]. У живописі роботи таких художників, як Марія Примаченко, передають міфологічні та фольклорні мотиви, які пробуджують почуття національної гордості та стійкості [6].

Висновки. Міфологічні символи, архетипи та обереги, що мають глибоке історичне коріння, продовжують відігравати важливу роль у формуванні сучасних культурних і соціальних практик. Вони не лише зберігають зв'язок з минулим, але й допомагають створювати нові культурні наративи, які відповідають сучасним потребам та прагненням українського суспільства.

Дослідження показує, що сучасне сприйняття української міфології, зокрема її образів і символів, не є статичним. Воно динамічно адаптується до змін, збагачуючи культурне життя і сприяючи національному відродженню.

Отже, українська міфологія залишається не лише важливим елементом культурної спадщини, але й активно впливає на сучасне суспільство, формуючи його ідентичність та культурні практики. Відродження і переосмислення цих традицій сприяє зміцненню національної єдності та культурної самосвідомості, що є особливо актуальним у сучасних умовах.

Список літератури:

1. Особливості української культури в козацьку добу. URL: https://osvita.ua/vnz/reports/culture/10552/ (дата звернення: 29.08.24)

2. Обереги українського народу. URL: http://kluby.if.ua/blog/view/oberegi-ukrayinskogo-narodu. (дата звернення: 29.08.24)

3. Галайчук В. Топ 10 образів української демонології. URL: https://localhistory.org.ua/texts/statti/top-10-obraziv-ukrayinskoyi-demonologiyi/ (дата звернення: 30.08.24)

4. Павлова Л. Перелесник. Українське горор-фентезі. URL: https://www.youtube.com/watch?v=1h61EHUXdPQ&t=791s&ab_channel=%D0%9B%D1%8E%D0%B1%D0%BE%D0%B2%D0%9F%D0%B0%D0%B2%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B0 (дата звернення: 28.08.24)

5. «Брехливий» пригодницький серіал про козаків пробудив масовий інтерес до справжньої історії прагнення Волі… Прочерк. 31 січня 2021. URL: http://surl.li/oyinvs (дата звернення: 28.08.24)

6. Марія Примаченко – 115 років з дня народження: Оксана Семенік про видатну художницю, звірів, війну та Чорнобиль. *Суспільне*. 11.01.24. URL: http://surl.li/ofjsao (дата звернення: 28.08.24)

7. Український реп на фронті: Олександр Ярмак у проєкті #Муз_Оборона/ URL: https://kanaldim.tv/ukrayinskyj-rep-na-fronti-oleksandr-yarmak-u-proyekti-muz_oborona/ (дата звернення: 30.08.24)

8. Костюк І. Культура XXI століття у полоні міфологій: причини та перспективи. *Вісник ЛНАМ. Серія: Культурологія*. Вип. 29, 2016. С. 37–46.

9. Мельничук М.М. Сучасна міфотворчість та соціалізація особистості. *Теорія і практика сучасної психології*, № 2, Т. 1, 2019. С. 75–79.

10. Міфологія в сучасній українській культурі: соціологічний аспект. URL: https://core.ac.uk/reader/149244320 (дата звернення: 15.08.2024)

Kmin A.O. MODERN PERCEPTION OF UKRAINIAN MYTHOLOGY: CULTURAL SYMBOLS AND THEIR MEANINGS

The article conducts a thorough investigation of the modern perception of Ukrainian mythology and its influence on the formation of cultural identity in the context of globalization and rapid sociocultural changes. A detailed analysis of traditional mythological symbols, such as Cossacks, nature spirits, and protective charms, is also conducted, along with how they are integrated into contemporary cultural and social practices. Particular attention is paid to the ways these symbols are used in various areas of public life, including education, cultural initiatives, media, including cinema, and the arts. They not only contribute to the preservation of cultural heritage but also serve as a foundation for the formation of new cultural narratives that address contemporary challenges and resonate positively with the population of Ukraine and beyond. The revival of these traditions also contributes to strengthening national unity and cultural self-awareness in the context of the Russian-Ukrainian war, which adds particular relevance to the topic being studied. The research methodology includes the analysis of archetypes in Ukrainian mythology and their evolution in response to transformational processes in society. The research also applies methods of sociocultural analysis to identify ways of interpreting mythological elements in contemporary art and mass culture. The scientific novelty lies in the fact that by analyzing examples from contemporary Ukrainian art, literature, and cinema, the article emphasizes the significance of mythology as a tool for supporting national identity and cultural unity, as well as for promoting Ukrainian culture among foreign countries. Ultimately, the research concludes that Ukrainian mythology plays an important role in shaping patriotism and preserving national heritage in the face of ongoing modern challenges, highlighting its adaptability and relevance in a global context.

Key words: *mythology, modernity, cinematography, traditions, Ukrainian culture.*

УДК 94(477)”1932–1933”
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/3.10

Мілютін С.Ю.
Комунальний заклад «Ліцей «Науковий» Кропивницької міської ради»

СТАНОВИЩЕ РОБІТНИКІВ ЗАВОДУ «ЧЕРВОНА ЗІРКА» ПІД ЧАС ГОЛОДОМОРУ

У статті комплексно проаналізовано становище робітників заводу «Червона зірка» під час Голодомору 1932–1933 рр. На основі архівних документів Державного архіву Кіровоградської області встановлено, що робітників підприємства активно залучали до роботи на селі для участі в хлібозаготельних заходах й агітаційній роботі. Визначено, що через нереальні хлібозаготівлі міський партійний комітет ухвалив рішення зменшити норми харчування для робітників підприємства. Доведено, що погіршення харчування, податковий тиск, складні побутові умови праці й затримка зарплати спровокували з-поміж робітників критичні висловлювання на адресу заводського керівництва, зменшення трудової активності та саботаж. На основі інформаційно-аналітичних звітів Державного політичного управління встановлено, що спротив робітників мав поодинокий характер і був швидко придушений, що обумовлено наступними причинами: представники органів безпеки вчасно ізолювали найактивніших агітаторів спротиву; керівництво заводу ефективно комбінувало репресивні та заохочувальні методи взаємодії з персоналом; в умовах голоду робітники через фізичний стан були здатні лише на пасивний спротив. Встановлено, що перший випадок смерті від голоду з-поміж робітників заводу стався у другій декаді грудня 1932 р. Розглянуто дії заводського та міського керівництва спрямовані на організацію допомоги голодуючим робітникам. Проаналізовано стан харчового забезпечення робітників у 1932–1933 рр. Виявлено, що найбільша кількість померлих від голоду робітників та членів їхніх родин припадає на весну 1933 р. Висловлено припущення, що через стан першоджерел визначити точну кількість робітників, які померли від голоду або спричинених ним хвороб неможливо. Встановлено, що персонал «Червоної зірки» продовжував страждати від голоду навіть у липні 1933 р.

Ключові слова: *Голодомор, «Червона зірка», хлібозаготівлі, робітники.*

Постановка проблеми. 1874 р. британські підприємці Роберт і Томас Ельворті заснували в м. Єлисаветград завод із виробництва сільськогосподарської техніки. Завдяки грамотному управлінню, впровадженню інновацій та сумлінній праці робітників завод братів Ельворті швидко став флагманом у своїй галузі. З утвердженням на українських землях комуністичного тоталітарного режиму підприємство націоналізували. 1922 р. завод отримав нову назву – «Червона зірка». Наприкінці 20-х років минулого століття на підприємстві створено першу тракторну сівалку Т-1, що стало своєрідним технологічним проривом для радянського сільськогосподарського машинобудування. Попри технологічні досягнення побутове життя робітників підприємства значно погіршилося у порівнянні з дореволюційним періодом. Особливо критичним становище персоналу стало під час Голодомору. Події 1932–1933 рр. в історії заводу ще не були предметом окремого дослідження, що спробуємо виправити у запропонованій історичній розвідці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Основу джерельної бази дослідження складають документи Державного архіву Кіровоградської області (ДАКірО). За функціональним призначенням з-поміж залучених нами документів переважають організаційно-розпорядчі, звітні та інформаційно-аналітичні. Особливу цінність для дослідження становить фонд П-192 (Єлисаветградська міська контрольна комісія робітничо-селянської інспекції), який дозволяє проаналізувати соціальні настрої робітників під час Голодомору, ставлення персоналу до хлібозаготівель та інших заходів радянської влади. Важливим для дослідження є фонд П-173 (Партійний комітет заводу «Червона зірка» м. Кіровоград), що дає можливість з’ясувати політичні настрої та участь робітників у хлібозаготівельних заходах, специфіку роботи цехів за умов продовольчих труднощів. У фонді П-4 (Кіровоградський міський комітет Компартії України) виявлено документи, які характеризують матеріальний стан працівників заводу на початку 1933 р.

Постановка завдання. Мета статті – комплексно дослідити становище робітників заводу «Червона зірка» під час Голодомору. Для досягнення поставленої мети потрібно виконати наступні завдання: визначити, як змінювалося продовольче забезпечення робітників з осені 1932 до літа 1933 рр.; встановити, як працівники заводу реагували на зміни продовольчої ситуації та погіршення умов праці; розглянути випадки саботажу з боку робітників.

Виклад основного матеріалу. Для посилення хлібозаготівель на селі влада залучала відповідальних працівників з промислових підприємств. 1 серпня 1932 р. на загальних зборах партійного активу заводу «Червона зірка» ухвалено рішення призначити на виконання збиральної та хлібозаготівельної кампанії 60 робітників, з яких не менше 35 осіб – із заводського партактиву. На обговорення кандидатур мобілізованих на хлібозаготівлі відводилась одна доба [3, арк. 25]. Окремо заводський партійний комітет (ЗПК) ухвалив: особи, які спробують уникнути відправки на хлібозаготівлі або ж самовільно покинуть село, будуть притягнуті до партійної відповідальності як дезертири з хлібозаготівельного фронту [3, арк. 26]. Попри загрозу дисциплінарних покарань не всі робітники й партійці виявили готовність вирушити до сіл. Зокрема, в одному із звітів ЗПК зазначалося, що на роботу не прибули Альтіс (Черняхівська сільрада), Балануца (Лелеківська сільрада), Гавриленко (Тарасівська сільрада), Мечеристов (Клинцівська сільрада), Осадчий (Покровська сільрада) та Плінер (Березівська сільрада). Також зафіксовано випадки, коли мобілізовані на хлібозаготівлі приїздили до сіл у нетверезому стані [4, арк. 93–94].

Неспроможність виконати хлібозаготівельний план змусила владу урізати продовольче забезпечення для працівників заводу. Зменшення харчування робітників пояснювалося тим, що у Зінов'євську було зафіксовано дефіцит хлібних ресурсів об'ємом 96 тон й місцева влада вимагала від управління заводу зекономити 40 тон хліба. Для подолання дефіциту ЗПК ухвалив рішення виявити витрати хліба за рахунок осіб, які перебувають на лікуванні та приписані в забірні книжки інших працівників. Це не дало бажаних результатів, оскільки дозволило зекономити лише 5500 кг хліба. Щоб зекономити ще 34,5 тон, ЗПК ухвалив рішення скоротити видачу хліба на 100 грам для кожного робітника [4, арк. 96].

Інформація про зменшення норм хліба викликала негативну реакцію у робітників заводу. 9 грудня 1932 р. група працівників ливарного цеху на чолі з колишнім меншовиком Ситником звернулися до голови цехового комітету з вимогою, щоб керівництво заводу особисто пояснило причини зменшення норм хліба. У розмові з колегами робітник інструментального цеху Дмитренко інтерпретував дії місцевого керівництва як контрреволюційну діяльність. Аналогічні міркування висловив кандидат в партію Почесенко. Ближчим до істини був М. Яковлєв, який вважав, що причиною зменшення продовольчого пайка є нереальні хлібозаготівлі [4, арк. 96].

Наступного дня робітники заводу продовжили висловлювати невдоволення діями ЗПК. Зокрема, комсомолець і робітник збірного цеху Донченко назвав причетних до зниження норм хліба експлуататорами. Партійний функціонер Ф. Альтгауз інформував керівництво заводу: «В ковальсько-пресовому цеху з-поміж робітників невідомо ким розповсюджуються чутки, що зменшення норм хліба – це контрреволюційна діяльність заводського керівництва, й варто вимагати у міської ради, щоб хліб видавали, як і раніше». В інструментальному цеху під час обідньої перерви на запитання одного з робітників, чому не говорили про хліб, колишній комсомолець Будник зауважив: «Скоро замість хліба будуть давати обрізки з синагоги» [4, арк. 97].

Керівництво заводу вжило заходів, щоб заспокоїти робітників. Проте це не дало бажаних результатів, про що свідчить звіт про політичну ситуацію на підприємстві: «На заводі почали проявлятися по цехам хворобливі явища та контрреволюційні балачки з боку позапартійних робітників, а також окремих членів й кандидатів партії та комсомольців» [4, арк. 98]. Окрім розмов про контрреволюційну діяльність заводського та районного керівництва, з-поміж персоналу зафіксовано відверту критику політичного курсу партії. Зокрема, робітник механічного цеху Косов стверджував, що життя в СРСР не покращується, а навпаки погіршується. На думку чоловіка, головною причиною такої ситуації в країні є відсутність мудрого керівництва. Пакувальник складу №10 Матвієнко у приватній розмові, критикуючи політику держави, сказав, що комуністів треба вбивати, а його колега, пакувальник зі складу №4 Чорний стверджував: краще організувати ще одну революцію, ніж терпіти знущання діючої влади [4, арк. 99].

13 грудня 1932 р. в окремих цехах зафіксовано заклики до саботажу. З-поміж тих, хто агітував робітників припинити роботу до відновлення нормального харчування, – Донченко, Захаров і Жабинський. Разом із закликами до саботажу

ширилися й песимістичні настрої. Зокрема, Коверкова зізналась, що через відсутність хліба покінчить життя самогубством.

У відповідь на невдоволення робітників ЗПК направив у цехи агітаторів, переважно партійців та комсомольців. У промовах вони апелювали до обов'язку робітників як класу, розповідали про наростання класової боротьби всередині країни та про потреби пролетарів Харкова, Дніпропетровська, Москви й інших промислових міст. Агітація не дала бажаних результатів. Робітники ставили під сумнів інформацію в газетах, а також звинувачували заводське й міське керівництво у незаконних діях. Один із представників персоналу заводу в розмові з партійцем Альтісом зізнався: «Як би це не ти з нами говорив, а хто другий прийшов до нас, відчитатися, то ми б йому голову побили» [4, арк. 99]. Досвідчений працівник Столярчук у відповідь на агітацію зауважив, що зараз радянські робітники живуть гірше, ніж у колоніях, й поскаржився на відсутність рівноправ'я в країні рад [4, арк. 102]. У звіті Ф. Альтгауза навіть зафіксовано випадок, коли комсомолець Добровольський у приватній розмові зізнався: «Я робити в комсомолі не хочу тому, що правди не бачу, тільки умовляють та агітують, щоб один одному очі замилити» [4, арк. 101].

Невдоволення досягло піку 14 грудня 1932 р. Коли робітники зрозуміли, що їхні дії не дають бажаного ефекту, то змінили тактику й відмовлялися від обідів через відсутність хліба [4, арк. 105]. Однак це також не дало результатів. Спостерігаючи за ситуацією з хлібом на заводі, економіст інструментального цеху Савицький висловив припущення, що навесні на вулицях міста будуть валятися трупи людей й наберуть розповсюдження інфекційні хвороби чума та холера [4, арк. 101]. Як надалі виявилося, прогноз Савицького був близьким до істини.

У грудні 1932 р. частина робітників вже страждала від недоїдання. 17 грудня 1932 р. до робітничої лікарні з ознаками тривалого недоїдання потрапив ливарник заводу «Червона зірка» Андрій Повзлов. Того ж дня чоловік помер. Через два дні до лікарні потрапив маляр заводу Григорій Лєбєдєв, який помер 21 грудня [2, арк. 10].

20 грудня 1932 р. на заводі скликано екстрене засідання з приводу смерті двох робітників. Це дає підстави вважати, що, окрім А. Повзлова, на той час був щонайменше ще один померлий від голоду. Присутні ухвалили рішення перевірити фізичний стан робітників, які скаржаться на недоїдання. Крім того, секретарям партійних осередків наказувалося вжити заходів, щоб не допустити розголосу чуток про голод як причину передчасної смерті робітників [3, арк. 23].

У січні 1933 р. кількість померлих від голоду почала стрімко зростати не лише з-поміж робітників, але й серед членів їхніх родин. Зокрема, у робітника Дубченка померла дитина [6, арк. 4]. Районний відділ ДПУ повідомив Зінов'євському МПК про ситуацію на заводі. 29 січня 1933 р. чиновники міського парткому ухвалили рішення провести вибіркову перевірку не менш як 30 родин робітників. Для перевірки стану родин, які потерпали від голоду, створювалася спеціальна комісія, куди ввійшли голова РКК Євдокименко й члени бюро МПК Кравченко і Смолій. На обстеження голодних робітників та їхніх родин комісії виділялося дві доби. По завершенню роботи комісію зобов'язували подати детальний звіт [2, арк. 2].

Всього комісія обстежила 28 родин робітників заводу й констатувала у більшості осіб безбілкові набряки, які були наслідком тривалого недоїдання. Особливо тяжким визнано стан ливарника Степана Гореного, який мав набряклі ноги і з великими труднощами пересувався. На питання лікаря стосовно скарг чоловік відповів: «Їсти хочу аж душа болить» [2, арк. 5]. Члени комісії відвідали родину слюсаря збірного цеху Дмитра Дубченка. На заводі чоловік отримував 100 крб., однак цього бракувало для утримання дружини та чотирьох дітей. Оглянувши домівку, члени комісії констатували: родина харчується картопляними лушпайками. Окрім того, члени комісії стали свідками бійки дітей за лушпайки. Коментуючи це, дружина Д. Дубченка зізналась, що нещодавно одна дитина померла від голоду й зауважила: на інших чекає така ж доля [2, арк. 8].

Не кращою була доля робітників, які мали партійні квитки. Зокрема, робітник заводу і член партії Скляревський знепритомнів під час роботи у цеху, після чого був доставлений каретою швидкої допомоги додому. При зустрічі з членами комісії чоловік зізнався, що отриманий на роботі хліб віддає дітям, а сам п'є кип'ячену воду, заправлену сіллю. У звіті комісії стверджується: Скляревський розплакався й вибачився за сльози, зауваживши, що плаче не про себе, а про дітей. Наступного дня чоловіка доставили до лікарні [2, арк. 7]. Також комісія відвідала родину бурильника та члена партії Захарія Янкова. Виявлено, що сім'я продає домашні речі, щоб купити щось поїсти. Янкові вживають переважно сурогати. Під час розмови з членами комісії дружина Янкова поскаржилась на скрутне матеріальне становище і повідомила, що через це готова умертвити дітей [2, арк. 6].

На думку комісії, головною причиною голоду з-поміж робітників заводу була затримка зарплати і факти продажу працівниками хліба для купівлі сурогатів [2, арк. 9]. Однак цей висновок є неповним, оскільки погіршення продовольчої ситуації в місті спровоковано свідомими діями правлячої верхівки СРСР.

Наприкінці січня 1933 р. Зінов'євський МПК ініціював низку заходів, спрямованих на покращення продовольчого постачання і збільшення калорійності обідів для робітників заводу «Червона зірка». Планувалося за короткий термін досягнути калорійності обідів на фабриці-кухні до 1500 ккал без урахування хліба. Відповідальними за це призначено голову ЗЧРК Завірюху, голову ЗПК Штокмана, секретаря ЗПК Олейнікова та директора заводу Познякова.

Для виконання поставленої мети передбачалося, що фабрика-кухня отримає від заводу 1080 пудів м'яса, 360 пудів риби, 1800 л молока та 4800 кг цукру. Приміське господарство «Червоної зірки» не могло задовольнити цих потреб, тому відповідальні особи були зобов'язані закупити м'ясо в колгоспах району, а рибу – в м. Очаків [2, арк. 2–3].

Представники місцевої влади взяли до уваги той факт, що значна частина робітників не може самостійно забезпечити себе продовольством, тому ухвалили рішення створити спеціальний профілакторій, розрахований на 100 осіб. Керівництво установою поклали на І. Кондрашова. На потреби профілакторію виділено 20 тисяч карбованців з місцевого бюджету. Планувалося, що аналогічна сума буде виділятися на потреби профілакторію щомісячно. За фінансове забезпечення установи відповідав Стрижак. Для потреб профілакторію вилучено 300 центнерів хліба з радгоспу робітничої лікарні. Також у розпорядження профілакторію передавалося 180 пудів живої ваги свиней з господарства Райспоживспілки. Планувалося, що решту продуктів профілакторій отримуватиме через заготівельні організації за підтримки міської ради [2, арк. 3].

Попри дії місцевої влади ситуація з продовольством продовжувала погіршуватися. За офіційною інформацією Зінов'євського МПК, у місті з 1 січня по 25 лютого 1933 р. лише у трьох лікарнях померло від голоду 78 осіб [2, арк. 22]. Станом на 25 лютого 1933 р. на заводі «Червона зірка» зафіксовано 425 випадків безбілкових набряків у робітників та їхніх родичів. Для порівняння: на швейній фабриці зафіксовано 12, а на типографії – 10 випадків. З 47 осіб, які перебували у профілактичному відділі Робітничої лікарні, більшість складали робітники «Червоної зірки». Також хворі перебували у профілактичних відділеннях Міжрайонної лікарні та місцевого диспансеру. Всього на стаціонарному лікуванні у медичних закладах міста перебувало 92 особи, в яких діагностували безбілкові набряки й високий ступінь виснаження через тривале недоїдання [2, арк. 22]. Однак навіть місцеві партійні чиновники визнавали: кількість людей, які потребували негайного стаціонарного лікування, значно більша.

Влада намагалась вирішити проблеми дефіциту продовольства за рахунок приміського господарства «Червоної зірки». На березень 1933 р. завод мав у своєму розпорядженні 4500 гектарів землі, 470 голів великої рогатої худоби, 300 голів свиней, 600 кролів та 19 тракторів. За підрахунками Зінов'євського МПК, приміське господарство могло задовольнити 35–40% загальних потреб у м'ясі та 70–80% потреб у молоці [1, арк. 4]. На нашу думку, висновок чиновників з міського парткому є надто оптимістичним, оскільки робітники приміського господарства впродовж чотирьох місяців не отримували зарплату, що негативно вплинуло на продуктивність їхньої праці. Крім того, господарству бракувало коней, зерносховищ, приміщень для худоби та гуртожитків для робітників.

Ускладнювала ситуацію позиція Облспоживсоюзу та Викупспілки, які гальмували процедуру отримання кредитів приміським господарством заводу «Червона зірка». Інформація про труднощі дійшла до секретаря Зінов'євського МПК Підсухи [1, арк. 4]. Чиновник написав скаргу в Одеський обком партії, проте це не вирішило проблему продуктивності приміського господарства заводу.

Паралельно з погіршенням продовольчої ситуації на заводі персонал продовжували активно залучати для роботи в селах. 6 лютого 1933 р. на загальнозаводських партійних зборах постановили негайно мобілізувати 100 відданих партійців-робітників для постійної роботи в селах [5, арк. 1]. Є підстави вважати, що впродовж місяця з цією метою виїхало ще декілька десятків робітників. Переважно співробітники залучалися на роботи до сусідніх сіл та в Знам'янський і Новоукраїнський райони [7, арк. 44–45]. Працівники займали відповідальні посади в колгоспах та партійній організації, допомагали здійснювати агітаційну роботу, а також долучалися до пошуку прихованого хліба.

Далеко не всі робітники висловили згоду їхати в села. Нами встановлено, що відмовилися від поїздки або покинули населені пункти: Ганна Бутенко, Григорій Бронштейн, Микола Левченко,

Олексій Ткаченко, Никифор Терещенко, Іван Філіпенко та Андрій Хамренко [8, арк. 59–63]. Згодом їх виключили з партії як саботажників.

У березні 1933 р. увагу робітників привернув новий колективний договір. Керівництво заводу розраховувало, що документ буде укладено за декілька днів, однак його обговорення й подальше прийняття зайняло майже місяць. Дискусія довкола умов договору спровокувала негативні висловлювання про директорат «Червоної зірки» та партійну верхівку СРСР, що, природно, викликало зацікавлення співробітників ДПУ. Начальник Зінов'євського міського відділу ДПУ Ходос інформував партком, що невдоволення новим колективним договором обумовлено продовольчими труднощами, які переживають робітники. Цей висновок підтверджують зафіксовані інформаторами ДПУ висловлювання персоналу. Зокрема, робітник заводу Шарпар напередодні зборів зауважив: «Як би замість колективного договору робітників краще годували і своєчасно давали получку, то можна було жити й виконувати програму без всіляких зобов'язань». Інший робітник ковальського цеху стверджував: «Насміхаються та знущаються над людьми – морять голодом, як би нам дали поїсти, як слід і видали получку, щоб сім'я не голодувала, то виконували б програму без всіляких договорів» [10, арк. 93–94].

19 березня 1933 р. інформатор ДПУ занотував критичні висловлювання з боку досвідченого робітника Любченка, який на зібранні цеху зауважив: «Навіщо нам обговорювати розцінки колективного договору, все рівно нам його нав'яжуть. Старий договір невірний, адже одні отримують 70 рублів, а інші 300. Зарплату не виплачують, а програму вимагають, ще й знижують розцінки». Про несправедливу оплату праці й податковий тиск з боку керівництва заводу висловились робітники Бубаренко, Поворовко та Яковлєв [10, арк. 94–97].

Загальне невдоволення колективним договором висловив майстер ливарного цеху Макогон, який у розмові з колегами стверджував: «У колективному договорі вказано, що адміністрація зобов'язується покращувати побутові умови, а де ж це покращення? Кооперація нічого не дає, а цю нещасну зарплату видають нерегулярно. Ось вам і виконання колективного договору». Недовіру до положень запропонованого колективного договору висловив інший ливарник – Волкарчевський, який публічно повідомив: «Необхідно основні параграфи колективного договору записати на лобі цехової адміністрації, щоб вони їх не забули після підписання» [10, арк. 93].

Практично у всіх цехах робітники демонстрували апатію до обговорення положень колективного договору й відкрито висловлювались, що незалежно від їхньої позиції договір буде прийнято в односторонньому порядку. Настрої апатично налаштованих робітників підсумував Микита Майборода, який у розмові з колегою Іваном Скрипниченком зауважив: «Зараз ніхто нічим не цікавиться, у всіх лише одне бажання – поїсти» [10, арк. 92].

Соціальна напруга на заводі ще більше зросла після того, як керівництво «Червоної зірки» повідомило робітникам про необхідність підписатися на «добровільну» позику. За офіційною версією, ініціаторами підписання на позику виступили робітники Харкова. Рядові працівники заводу в ініціативу харківського пролетаріату не повірили й висловлювали переконання, що підписання на позику нав'язано з Москви.

Переважна більшість тих, хто не хотів підписуватися на позику, мотивували відмову поганим матеріальним становищем і потребою годувати сім'ї. Показовий випадок зафіксовано в інструментальному цеху, де слюсар Струков зізнався: на позику підписуватися не планує, оскільки у нього хвора дружина. У цьому його підтримав Бойко, зауваживши, що сім'я дорожче всіляких позик [10, арк. 241].

Перші випадки небажання підписуватися на позику зафіксовано у деревообробному цеху. За інформацією співробітників ДПУ, проти виступив робітник цеху Лев Якушенко, який у розмові з колегою стверджував: влада вичавлює останні соки з простих людей й намагається відібрати кровно зароблені гроші. До розмови приєднався столяр Гудевич: чоловік висловив думку, що це не добровільна позика, а звичайний грабунок [10, арк. 243].

Наступного дня аналогічні виступи проти підписання на позику відбулися у ливарному цеху. Начальник міського відділу ДПУ Ходос інформував партком, що проти підписання на позику у ливарному цеху виступили кандидати у члени партії Павленко і Чабаненко. В інструментальному цеху довго не погоджувалися підписатися комсомолки Добрянська та Свириденко.

15 травня 1933 р. співробітники ДПУ зафіксували найбільшу кількість критичних висловлювань робітників заводу з приводу підписання на позику. Під час обговорення позики працівник заготівельного цеху Русокевич вигукнув: «Коли вже це знущання закінчиться? Хочете замучити нас окончательно голодом? І так люди пухнуть... Ото тільки працюєш задарма». На вимогу підпи-

сатися на позику відреагував вже згаданий вище ливарник Макогон: «Уже здається так набридли ці позики, що не тільки підписуватися нікому не хочеться, а навіть говорити про них» [10, арк. 241].

Зазначимо, що попри критичні висловлювання частини робітників з приводу підписання на позику більшість персоналу виконали вимогу керівництва заводу. Ті ж, хто цього не зробив, потрапили під посилений нагляд співробітників ДПУ.

Навесні 1933 р. продовольче становище на заводі вкотре погіршилось. З-поміж робітників розповсюджувалися чутки про складну продовольчу ситуацію в місті та сусідніх селах, а також інформація про високу смертність від голоду. Занепокоєння демонстрували навіть члени партії. Зокрема партієць та робітник інструментального цеху Козлов у розмові з колегами й однопартійцями скаржився, що за останні два дні у місті офіційно задокументовано 135 випадків смертей. На це один з присутніх зауважив: у с. Федвар все набагато гірше, адже там зафіксовано випадки людоїдства [10, арк. 259].

Аналіз джерельної бази свідчить, що калорійність обідів на фабриці-кухні становила в середньому 500–750 ккал. Найвищі показники зафіксовано наприкінці квітня 1933 р., що обумовлено видачею додаткових продовольчих пайків до Дня солідарності трудящих. Після 7 травня калорійність обідів зменшилась до 350–400 ккал, а вартість, як і у випадку з м'ясними обідами, залишалась 80 копійок.

8 травня 1933 р. в інструментальному цеху п'ятеро слюсарів відмовились працювати понаднормово, мотивуючи це тим, що їм набридло ремонтувати трактори голодними і платити за чисту воду по 80 копійок. Начальник цеху оперативно відреагував на ситуацію і дістав на фабриці-кухні для робітників хліб та додаткові продукти. Після цього персонал залишився працювати [10, арк. 255].

10 травня 1933 р., за інформацією ДПУ, в їдальні фабрики-кухні один з робітників ливарного цеху почав викрикувати: «За що ви з нас шкуру здираєте? Берете з нас по 80 копійок, а даєте одну воду. Де адміністрація? Давайте їх сюди, ми їх змусимо їсти цю баланду». Також чоловік негативно висловився про рядових робітників заводу, які попри погіршення якості обідів не протестують й продовжують виконувати трудові обов'язки [10, арк. 259]. Прізвище цього робітника так і залишилося невстановленим.

Також фіксувалися випадки, коли робітники отримували талон на обід вартістю 80 копійок, брали лише 100 грам хліба та йшли не обідаючи. В окремі дні кількість відмовників доходила до двох тисяч осіб, що становило понад 25% від кількості робітників заводу «Червона зірка». На думку лікарів заводського медичного пункту Грінберга та Клеванова, причиною масової відмови робітників від обідів була низька калорійність – всього 300 ккал [10, арк. 255]. Помітивши таку тенденцію, керівництво фабрики-кухні пішло на хитрість, розмістивши оголошення: хліб отримають лише ті, хто буде обідати. 31 травня виникла непередбачувана ситуація: робітники погодились взяти обід, однак хліба вистачило лише кільком особам [12, арк. 51]. Подекуди працівникам доводилося чекати на їжу декілька годин.

Обіди, приготовані на фабриці-кухні, були не тільки низькокалорійними, а й небезпечними для здоров'я робітників. 15 травня 1933 р. на фабриці-кухні було приготовано несвіже м'ясо. На зауваження, що робітники можуть отруїтися, відповідальний за приготування відповів: «Люди не свині – поїдять». Наступного дня персонал нагодували кислим молоком. Унаслідок цього частина робітників заводу та працівників фабрики-кухні отруїлися [10, арк. 255–256]. Згодом ситуація з отруєнням повторилась: ймовірно причиною стала пересолена риба [12, арк. 54].

У першій половині травня 1933 р. з-поміж робітників Зінов'євська зафіксовано зростання випадків безбілкових набряків. Зокрема, на першу половину травня на заводській амбулаторії зареєстровано 88 осіб з симптомами безбілкових набряків, з них 56 осіб – за останні п'ять днів. Для порівняння: у третій декаді квітня з симптомами безбілкових набряків зареєстровано 24 особи. Також про зростання кількості опухлих від голоду робітників свідчить статистика профілакторію: за квітень видано 1735 обідів, а за першу половину травня – 1596 [10, арк. 256–257].

Для покращення ситуації міський партком спрямував на потреби заводу і фабрики-кухні додаткові продовольчі ресурси. Це дозволило зменшити динаміку зростання кількості опухлих від голоду. З 15 по 27 травня 1933 р. на заводській амбулаторії зареєстровано 43 особи з безбілковими набряками. Близько 60% від кількості опухлих становили робітники ливарного, ковальського та збірного цехів [10, арк. 276].

Покращення харчування виявилося короткотривалим, оскільки вже у червні 1933 р. відбулося чергове зменшення норм хліба з 500 до 300 грам. Насамперед зміни стосувалися ваговиків, приймальників і табельників [12, арк. 46]. Це посилило саботажницькі тенденції. Показовий випа-

док стався 21 червня 1933 р. у деревообробному цеху. На першу зміну не вийшло шість висококваліфікованих робітників, і виготовлення молотарок призупинилось. Під час обідньої перерви цехова адміністрація зібрала летючий мітинг і поставила питання про необхідність деяким робітникам залишитися на другу зміну, щоб ліквідувати затримку. Заперечень не було і пропозицію прийняли одноголосно, однак на другу зміну не залишилося нікого, навіть тих, кого адміністрація цеху намагалась зупинити на виході. Робітники пояснювали, що вийдуть, щоб передати дружинам хлібні картки, і повернуться до роботи, але не повертались [12, арк. 126–127].

Улітку 1933 р. на заводі зберігалась заборгованість по зарплаті, яка перевищувала суму в 600 тисяч карбованців, з яких 466047 крб. 95 коп. доводилося на другу половину травня [12, арк. 129]. Затримка зарплати впливала на мотивацію робітників. Зокрема, в інструментальному цеху токарі Макаренко, Шабля та Шейко відмовилися працювати й залишили робочі місця. На зауваження цехового керівництва чоловіки повідомили про небажання працювати задарма, оскільки їм не видають зарплату і немає за що обідати.

Невдоволення робітників відсутністю зарплати дійшло піку в останні дні червня. 27 числа цього місяця в механічному цеху токар Іщенко звернувся до голови цехового комітету з проханням, щоб той вимагав від керівництва заводу своєчасної оплати праці, оскільки робітники півтора місяці нічого не отримують. Варто зазначити, що невдоволення ситуацією, яка склалася, висловлювали не лише працівники, але й інженери П. Найдьонов, А. Крючков, Н. Дубонос і технік Рева: у приватній розмові вони висловлювалися про наміри покинути завод у випадку подальшої затримки зарплати [12, арк. 134–135].

Зазначимо, що завод заборгував не лише робітникам, але й фабриці-кухні. У червні 1933 р. борг складав понад 40 тисяч карбованців. До наступного місяця ця проблема так і залишилась невирішеною [12, арк. 132].

Унаслідок заборгованості робітники продовжували голодувати у липні. Станом на 20 липня 1933 р. в амбулаторії «Червоної зірки» було зареєстровано 67 осіб, які отримали лікарняні листи через втрату трудової активності, спричинену тривалим недоїданням. Усього на заводі було зареєстровано близько 200 осіб, які втратили дієздатність і перебували на лікуванні [12, арк. 202]. Загальну оцінку ситуації не лише на заводі, а й у Радянській Україні дав ливарник Березовський у приватній розмові: «Хто виживе, той довго буде згадувати 1933 рік» [12, арк. 208].

За складних продовольчих умов робітники для виживання продавали домашні речі або вимінювали їх на продукти харчування. Зафіксовано випадки, коли працівники заводу вимінювали частину хлібного пайку на сурогати. За інформацією ДПУ, окремі члени трудового колективу вдавалися до спекуляцій, продаючи на чорному ринку частину хлібного пайка за завищеними цінами. У спекуляції підозрювалися робітниця спеціального цеху Анна Ялова, мати робітника Петра Зубова Єфросинія Зубова, ливарники Іван Дубівка та Іван Дробниченко, робітниця експериментального цеху Євгенія Рябоконь, робітниця заводської кузні Марія Шишкевич, робітник відділу кадрів Василь Швець та робітник ковальського цеху Андрій Єрофєєв [11, арк. 102]. На допитах згадані особи мотивували свої дії тим, що декілька місяців не отримували зарплату й змушені продавати частину пайка для додаткової купівлі молока й інших продуктів.

Через голод частина людей ішла на злочин: одні крали для виживання, а інші – для продажу крадених продуктів голодним. Траплялися випадки, коли осіб, відповідальних за заготівлю, продаж чи закупівлю продуктів, звинувачували у витратах продовольчих ресурсів або нецільовому використанні коштів. На заводі «Червона зірка» з-поміж засуджених фігурували торговий агент Калашников, якому інкримінували присвоєння та витрати продуктів харчування і дефіцитних матеріалів [2, арк. 40]; працівники фабрики-кухні Олександр Пересунько та Петро Волошин [13, арк. 4–5]; завідувачі заводських буфетів та члени партії Є. Скакун і Т. Мартиновська, завідувач ларька О. Вавінський [9, арк. 1–2]. Ступінь провини, а також мотивацію згаданих осіб встановили складно через стан джерельної бази.

У контексті нашого дослідження варто окремо зупинитися на показниках смертності на заводі під час Голодомору. За підрахунками ДПУ, за перші п'ять місяців 1933 р. у Зінов'євську померло 2515 осіб, що на 1510 осіб більше порівняно з аналогічним періодом минулого року [12, арк. 44]. Немає сумнівів, що насправді кількість померлих є значно більшою. Точні дані у цифрах про тих членів колективу «Червоної зірки», хто загинув від голоду, не встановлені через стан першоджерел. У звіті начальника міського відділу ДПУ Ходоса стверджується: з-поміж робітників заводу з серпня по жовтень 1932 р. зафіксовано 14 летальних випадків. При цьому немає інформації про причину

смерті робітників. Натомість за перші три місяці 1933 р. померло 47 робітників та 78 членів їх родин. За квітень-травень зафіксовано смерть 42 робітників і 83 утриманців. За інформацією Ходоса, з 42 летальних випадків 26 спричинені голодом. Зазначимо, що до цієї статистики Ходос не вніс людей, які померли від невизначених діагнозів, пов'язаних із виснаженням, пороком серця й шлунковими захворюваннями [12, арк. 45].

Висновки. Отже, під час Голодомору робітники заводу «Червона зірка» відчули на собі наслідки державної політики на селі. Подекуди персонал залучали до хлібозаготівель та агітаційної роботи, однак більшість ставилась до цього без ентузіазму. Погіршення харчування і затримка зарплати негативно впливали на трудову дисципліну робітників. У приватних розмовах та під час офіційних цехових зборів вони висловлювали невдоволення керівництвом заводу, діями місцевої влади й політикою перших осіб держави. Попри наявність мотивів, а саме: невдоволення колективним договором, економічний визиск та погіршення харчування, робітники заводу не змогли організувати ефективний спротив. На нашу думку, це обумовлено наступними факторами: співробітники ДПУ вчасно ізолювали найактивніших агітаторів спротиву; керівництво заводу ефективно комбінувало репресивні та заохочувальні методи взаємодії з персоналом; в умовах голоду люди були здатні лише на пасивний спротив і більше концентрувалися на стратегії виживання. Що стосується смертності на заводі, то наявні джерела не дають можливості визначити точну кількість померлих від голоду.

Список літератури:

1. Державний архів Кіровоградської області. Ф. П-4. Оп. 1. Спр. 194. Арк. 33.
2. Державний архів Кіровоградської області. Ф. П-4. Оп. 1. Спр. 195. Арк. 43.
3. Державний архів Кіровоградської області. Ф. П-173. Оп. 1. Спр. 262. Арк. 27.
4. Державний архів Кіровоградської області. Ф. П-173. Оп. 1. Спр. 267. Арк. 128.
5. Державний архів Кіровоградської області. Ф. П-173. Оп. 1. Спр. 297. Арк. 59.
6. Державний архів Кіровоградської області. Ф. П-173. Оп. 1. Спр. 298. Арк. 72.
7. Державний архів Кіровоградської області. Ф. П-173. Оп. 1. Спр. 299. Арк. 46.
8. Державний архів Кіровоградської області. Ф. П-173. Оп. 1. Спр. 301. Арк. 67.
9. Державний архів Кіровоградської області. Ф. П-192. Оп. 1. Спр. 83, Арк. 23.
10. Державний архів Кіровоградської області. Ф. П-192. Оп. 1. Спр. 239. Арк. 289.
11. Державний архів Кіровоградської області. Ф. П-192. Оп. 1. Спр. 240. Арк. 116.
12. Державний архів Кіровоградської області. Ф. П-192. Оп. 1. Спр. 242. Арк. 278.
13. Державний архів Кіровоградської області. Ф. П-192. Оп. 1. Спр. 256. Арк. 5.

Milytin S.Yu. THE POSITION OF WORKERS AT THE FACTORY "CHERVONA ZIRKA" DURING THE HOLODOMOR

The article comprehensively analyzes the situation of the workers at the «Chervona Zirka» during the Holodomor in 1932–1933. On the basis of archival documents of the State Archive of the Kirovohrad region, it was established that the workers of the enterprise were actively recruited to work in the countryside to participate in grain collection activities and campaign work. It was determined that due to unrealistic bread procurement, the city party committee decided to reduce the food standards for the workers of the enterprise. It has been proven that the deterioration of nutrition, tax pressure, difficult domestic working conditions, and delayed wages provoked critical statements from the workers against the factory management, a decrease in labor activity, and sabotage. On the basis of the information and analytical reports of the State Political Department, it was established that the resistance of the workers was isolated and was quickly suppressed, due to the following reasons: representatives of the security agencies promptly isolated the most active agitators of the resistance; the management of the factory effectively combined repressive and encouraging methods of interaction with the staff; in conditions of famine, workers were only capable of passive resistance due to their physical condition. It was established that the first case of death from hunger among the factory workers occurred in the second decade of December 1932. The actions of the factory and city management aimed at organizing aid to the starving workers were considered. The state of workers' food security in 1932–1933 was analyzed. It was found that the largest number of workers and their family members died of hunger in the spring of 1933. It was suggested that the exact number of workers who died of hunger or diseases caused by it can be determined due to the state of primary sources impossible. It was established that the personnel of the «Chervona Zirka» continued to suffer from hunger even in July 1933.

Key words: *Holodomor, «Chervona zirka», bread harvesting, workers.*

УДК 76+7.071](477.52)(092)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/3.11

Проданюк Ф.М.
Київський національний університет технологій та дизайну

ЖИТТЯ І ТВОРЧІСТЬ ГЕОРГІЯ НАРБУТА: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У статті проаналізовано стан висвітлення в науковій літературі творчості відомого вітчизняного графіка Г. Нарбута – одного із творців українського графічного стилю. Метою даної наукової роботи є аналіз різних історіографічних напрямів висвітлення творчого доробку відомого діяча вітчизняної культури Г. Нарбута. Серед історіографічних робіт, присвячених даній науковій проблемі, прийнято виділяти такі: дореволюційну, радянську, українську зарубіжну та сучасну вітчизняну історіографію.

Основу дореволюційної історіографії становлять мистецькі роботи в оздобленні яких брав активну участь Г. Нарбут. Їхня практична цінність визначається тим, що саме там були надруковані ряд унікальних робіт художника: незатверджені герби Г. Нарбута та його ілюстрації старовинних садиб Харківської губернії.

На початку 1920-х рр. в радянській історіографії сформувалися два важливі центри щодо дослідження творчості відомого графіка: ленінградський та київський. З першої половини 1930-х по другу половини 1950-х рр. творчість Г. Нарбута була заборена та оголошена контреволюційною. Найвідомішими радянськими дослідниками творчості Г. Нарбута були мистецтвознавець П. Білецький та науковець С. Білецький. В радянській історіографії творчість Г. Нарбута розглядалася як діяльність зачинателя української радянської графіки.

В українській зарубіжній історіографії утвердилася точка зору, що творчість Нарбута спочатку була класично-ампірна, але поступово вона збагачувалася мистецькими традиціями козацького бароко, візантійськими впливами та здобутками українського народного мистецтва. Разом з М. Бойчуком і В. Кричевським Нарбут став основоположником нового українського мистецтва і мав великий вплив на українську графіку наступних десятиліть.

Значний вплив на становлення досліджень сучасної вітчизняної історіографії мали роботи відомого українського вченого С. Білоконя. В роботах сучасних українських вчених проаналізовано основні напрями діяльності Г. Нарбута.

Ключові слова: *Георгій (Юрій) Нарбут, історіографія, творчість, графіка, мистецтво, дослідження.*

Постановка проблеми. Ще й сьогодні, серед плеяди відомих митців національної культури можна виділити певну частину її представників, творчість яких відома лише серед вітчизняних фахівців та за межами нашої держави. До них належить й Георгій Нарбут – один із творців українського графічного стилю та креативного діяча національної культури. Аналіз сучасного стану дослідження творчості Г. Нарбута, його біографії, а також внеску у світову та національну культуру має не лише наукове, але й практичне значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Творчість Г. Нарбута досліджують В. Агеєва, М. Дмитрієнко, І. Дудник, Т. Іващенко, О. Кохан, О. Лагутенко, Є. Маланюк, Г. Міщенко, М. Рівначенко, Г. Рудницький, Т. Осташко та інші. Лише на початку 2020-х рр. було надруковано англійською, французькою та українською мовою монографічне дослідження Мудрак М. «Образний світ Георгія Nарбута і творення українського бренду» (2021) та ряд інших робіт.

Постановка завдання. Метою роботи є аналіз різних історіографічних напрямів висвітлення творчого доробку відомого діяча вітчизняної культури Г. Нарбута.

Виклад основного матеріалу. В дослідженні творчості Г. Нарбута прийнято виділяти декілька течій (напрямів) вітчизняної та зарубіжної історіографії: дореволюційну, радянську, українську зарубіжну та сучасну вітчизняну.

В дореволюційній історіографії відсутні роботи, присвячені аналізу творчості Г. Нарбута. Її переважну більшість становлять мистецькі роботи в оздобленні яких брав активну участь Г. Нарбут. Серед них особливий інтерес викликають робота В. Лукомського та В. Модзалевського «Малорійський гербовник» [1] та праця Г.К. Лукомського «Старовинні садиби Харківської

губернії» (1917) [2]. В них було надруковано ряд креативних робіт Г. Нарбута. Зокрема, незатверджені герби України: герб гетьмана, герб графа Розумовського, герб Чернігівської губерні та фронтиспис (frontispice) до даного видання [1].

В радянській історіографії певний інтерес щодо висвітлення творчості Г. Нарбута виник лише на початку 1920-х рр. В цей час сформувалися два основні центри дослідження творчого доробку відомого графіка: ленінградський та київський. У 1922 р. в Державному Російському музеї (Ленінград) відбулася одна з перших посмертних виставок творів Г. Нарбута, яка акцентувала увагу на першому (дореволюційному) періоді творчості відомого графіка. Г. Нарбут був представлений як відомий російський графік. Дана теза була підтримана і знайшла свій розвиток в подальших дослідженнях російських радянських мистецтвознавців. Зокрема, місце силуетів у творчості Г. Нарбута та його ілюстрації до байок І. Крилова досліджував Голлербах. В середині 1960-х р. місце силуетів у творчості Г. Нарбута продовжив досліджувати В. Кузнецов та інші.

Київський центр дослідження творчого доробку Г. Нарбута сформувався лише в середині 1920-х рр. Партійне керівництво Радянської України тривалий час забороняло організацію посмертних виставок творів Г. Нарбута. Лише після проведення у 1922 р. в Ленінграді першої посмертної виставки творів Г. Нарбута керівництво Радянської України змінило свою позицію та дозволило провести аналогічну виставку. Особливо активно втілити в життя дану ідею намагався відомий дослідник українського мистецтва Федір Ернст. У 1924 р. йому вдалося заручитися підтримкою керівництва Всеукраїнського Історичного Музеї ім. Шевченка у Києві, створити спеціальний Комітет для вшанування виставки творів Г. Нарбута та видати працю «Георгій Нарбут. Посмертна виставка творів» [3, с. 7–8]. Робота складалася з короткої передмови від музейного комітету, розвідки Ф. Ернста «Георгій Нарбут. Життя й творчість» та каталогу посмертної виставки творів Г. Нарбута [3]. Особливий інтерес викликає й розвідка Ф. Ернста «Георгій Нарбут. Життя й творчість» [4], яку можна вважати однією із перших радянських біографій відомого художника. В ній вперше утверджується теза про те, що Георгій Нарбут – відомий український радянський художник. Дана теза була підтримана в розвідках М. Бурачека [5], М. Зерова [6], С. Таранушенка [7] та інших.

На початку 1930-х рр. прізвище Г. Нарбута внесено до списку заборонених радянською владою. Лише наприкінці 1950-х рр. Г. Нарбута було частково реабілітовано. У 1959 р. український художник та мистецтвознавець Платон Білецький [8, 9] надрукував ілюстрований нарис «Георгій Нарбут. Нарис про життя і творчість» [10]. Це було перше радянське дослідження творчості Г. Нарбута в другій половині XX століття. Передмову до неї написав М. Рильський. В нарисі проаналізовано творчість Г. Нарбута та здійснено спробу визначити його місце в розвитку вітчизняної графіки. В роботі вперше було вміщено значну кількість репродукцій та художніх робіт Г. Нарбута [10].

В 1960-х – 1980-х рр. П. Білецький став одним із найвідоміших дослідників творчості Г. Нарбута не лише в Радянській Україні, але й СРСР. У 1983 р. він підготував до друку альбом творчих праць відомого художника-графіка [11]. Він був надрукований значним тиражем українською, російською, англійською, французькою, німецькою та іспанськими мовами. Альбом складався з двох частин: біографічного нарису та 88 репродукції робіт Г. Нарбута. П. Білецький запропонував вважати Г. Нарбута – «зачинатилем української радянської графіки» [11, с. 23].

В 1970-х рр. надруковано ще один альбом з репродукціями творів Г. Нарбута, які зберігалися в Харківському художньому музеї [12]. В ньому дано короткий біографічний нарис Г. Нарбута. Творчість Георгія Івановича Нарбута представлена як найвидатнішого майстра книжкової графіки Росії та зачинателя українського графічного мистецтва [12, с. 5].

У 1985 р. в Ленінграді надрукована монографія П. Білецького «Георгій Іванович Нарбут» російською мовою. В ній життя та творчість Г. Нарбута розглянуті на фоні політичних подій в 1910–1920 рр. В монографії надруковано також значну частину ілюстрацій мистецьких робіт Г. Нарбута. Завдяки роботам П. Білецького в радянській історіографі утверджується теза про те, що Георгій Нарбут відомий український радянський художник-графік. На теренах Радянської Росії він залишався відомим російським книжним графіком.

В 1960-х – 1980-х рр. творчість Г. Нарбута досліджували й інші радянські дослідники. Вплив українського мистецтва на київський період творчості Г. Нарбута проаналізував у своїй статті «Крила музи Георгія Нарбута» український радянський дослідник І. Диченко [13]. Особливу увагу

автор акцентував на використанні у творах Г. Нарбута мотивів селянської вибійки та витинанки.

В першій половині 1970-х рр. творчість Г. Нарбута розпочав досліджувати й молодий науковець, згодом кандидат філологічних наук (1978), відомий вітчизняний історик, джерелознавець, доктор історичних (2000) наук Сергій Білокінь. У 1974 р. в журналі «Архіви України» він опублікував розвідку «Про дату народження видатного українського графіка Г.І. Нарбута» [14]. Важливість цієї невеликої наукової роботи полягала в тому, що до середини 1970-х рр. в різних дослідженнях СРСР, УРСР та за кордоном можна було знайти дві різні дати народження Георгія Нарбута – 25 та 26 лютого 1886 р. Сергій Білокінь дослідив фонди Державного архіву Ленінградської області, Київського державного музею українського образотворчого мистецтва, інших архівів СРСР та УРСР й аргументовано довів, що Георгій нарбут народився 25 лютого 1886 р., а 26 лютого його хрестили [14, с. 72]. Сергій Білокінь розглядав життя і творчість Г. Нарбута традиційно для радянської історіографії, як приклад братерського єднання двох культур – російської й української» [14, с. 71]. Вчений продовжив досліджувати життя та творчість Георгія Нарбута й в 1980-х та в 1990-х рр. [15, 16, 17, 18].

Оцінюючи науковий доробок двох найвідоміших вітчизняних дослідників радянської доби П. Білецького та С. Білоконя, ми не можемо не погодитися з думкою відомого історика І. Гирича: «Попри те, що Нарбутом цікавився і видавав його репродукції як мистецтвознавець Платон Білецький, по-справжньому в науковий контекст доби його ввів саме Сергій Білокінь» [19].

Новий всплеск зацікавленості творчістю Г. Нарбута в СРСР прослідковується в роки перебудови та відзначення ювілею 100-річчя від дня народження відомого майстра української графіки. У грудні 1986 р. в газеті «Літературна Україна» надруковано статтю І. Дзюби «Нарбут... для нарбутознавців» [20]. Відомий літературознавець, громадський діяч та дисидент дав своїй статті підзаголовок «Сумне слово про радісну подію», який закликав читачів та громадськість до роздумів. В ній він не лише критично розглянув ювілейні Нарбутівські читання, присвячені 100-річчю від дня народження Г. Нарбута, але й проаналізував доповіді та виступи С. Білоконя, В. Скуратівського, В. Шевчука, М. Брайчевського, Я. Дашкевича та інших учасників даних читаннях [20]. І. Дзюба з сумом акцентував увагу на тому, що участь у читаннях взяла обмежена кількість науковців [20].

Значний науковий доробок у дослідженні творчого шляху Г. Нарбута зробили й представники української діаспори. Його творчість проананізували Є. Вировий, М. Голубець, П. Ковжун, Г. Колодій, І. Крушельницький, Є. Кузьмін, Є. Маланюк, Л. Маслов та інші. Серед цих робіт привертають особливу увагу дослідження відомого графіка та мистецтвознавця Івана Мозалевського. Зокрема, ряд з них були надруковані у 1926–1929 рр. в двотижневику «Українські Вісті» – органі Союзу українських громадян у Франції.

Серед робіт 1930-х рр. хотілось би виділити працю І. Крушельницького «Георгій Нарбут. Мистецько-історичний нарис» [21], який акцентував увагу на творчості Г. Нарбута у 1919–1920 рр. У своїй роботі він підкреслював, що в цей період Нарбут «розгортає у своїх працях новий підхід до старовинного українського друку. Він зв'язує традицію старовинного друку із сучасним і закладає основи під модерну українську графіку» [21, с. 34].

Певні нові підходи щодо аналізу творчого доробку Нарбута серед представників української діаспори відбулися під час Другої світової війни. В. Січинський в своїй праці В «Юрій Нарбут. 1886–1920» [22] вперше, в науковій літературі представників української діаспори утверджує ім'я Юрій як відповідник грецького Георгій. В своїй роботі В. Січинський зробив висновок, що «Юрій Нарбут – найвидатніший український графік новішої доби, мистець, що з'являється раз на століття, індивідуальність світової міри, творець модерного українського мистецтва і своєрідного українського стилю! Він не тільки підніс сучасне українське мистецтво на загальноєвропейський рівень, але у великій мірі попередив і став вище інших світових творців новітнього мистецтва» [22, с. 7]. Дана теза була підтримана переважною більшістю представників української діаспори у їхніх подальших роботах.

В. Січинський не лише проаналізував основні етапи життя та творчості Нарбута, але й дав загальну характеристику багатьом його роботам. У творчості відомого художника-графіка він виділив два великі періоди: петербурзький та київський. Дослідник вважав, що для київського періоду творчості Нарбута характерні наявність барокових та народних мотивів [22, с. 48]. З усієї графічної мистецької спадщини дослідник виділив українські державні, видавничі і фірмові знаки [22, с. 53–56]. Особливу увагу він акцентував на характерних рисах творчості графіка

у 1919–1929-х рр. Серед них В. Січинський називає дві найсуттєвіші: 1) в творчості Ю. Нарбута починають переважати народні мотиви; 2) виконання творів графіка стало більш класичним з синтетичною і упрощеною формою [22, с. 56].

Серед наукових робіт другої половини 1940-х – початку 1950-х рр. особливу увагу привертають розвідки І. Вигнанця «Юрій Нарбут» [23] та О. Оглоблина «Нарбут – мазепинець. Нові матеріали до біографії Юрія Нарбута» [24]. І. Вигнанець назвав перший період творчості Нарбута «періодом становлення творчого шляху». На противагу російським та радянським вченим дослідник вважав, що на творчість Нарбута мали вплив традиції української старовини, національного мистецтва, українських та німецьких старих шрифтів, М. Добужинського та інших представників російського художнього об'єднання «Мир искусства» [23, с. 7]. У своїй роботі І. Вигнанець підняв також питанням про стан дослідження Мюнхенського періоду, а також впливу творчості Дюрера на творчу манеру Нарбута [23, с. 7–8]. Він гостро поставив питання про «білу пляму» у висвітленні участі творів Нарбута на Всесвітній виставці друкарської справи і графіки у 1914 р. в Лейпцигу та про долю втрачених його творів [23, с. 7–8]. На превеликий жаль, і сьогодні це питання потребує подальшого наукового дослідження.

У роботі «Нарбут – мазепинець. Нові матеріали до біографії Юрія Нарбута» професор О. Оглоблин дав чітку відповідь на запитання: чому у створеному у 1912 р. родовому гербі Нарбутів художник-графік назвав себе мазипинцем [24, с. 10]. В даній роботі також вперше було оприлюднено два листи Нарбута до відомого фахівця з української геральдики Вадима Модзалевського [24, с. 10–11].

В 1960-1980-х рр. на шпальтах журналу «Сучасність» надруковано ряд публікацій, присвячних творчості Юрія (Георгія) Нарбута. На думку В. Маркуся, всіх реабілітованих політичних, державних та культурних діячів України в 1950-х рр. можливо було поділити на чотири основні категорії [25, с. 14]. До другої групи частково реабілітованих діячів В. Маркусь відносить тих представників вітчизняної культури, які внесли визначний внесок в розвиток культури УРСР і частину діяльності яких можна вважати неворожою до більшовизму...» [25, с. 14]. До цієї категорії діячів В. Маркусь відность М. Куліша, Д. Курбаса, В. Підмогильного та Г. Нарбута [25, с. 14].

У 1966 р. в 5-му томі Енциклопедії українознавства надруковано розвідку С. Гординського «Нарбут Юрій (26.2.1886 – 23.5.1920), в якій узагальнені підходи вчених діаспори щодо оцінки творчості відомого українського графіка. В ній акцентовано увагу на те, що мистецька творчість Нарбута спочатку була класично-ампірна, але поступово вона збагачувалася мистецькими традиціями козацького бароко, візантійськими впливами та здобутками українського народного мистецтва. Разом з М. Бойчуком і В. Кричевським Нарбут став основоположником нового українського мистецтва і мав великий вплив на українську графіку наступних десятиліть. До безпосередніх учнів і послідовників відомого графіка були віднесені Р. Лісовський, М. Кірпарський, А. Середа, П. Ковжун та інші [26, с. 1682].

У 1971 р. відомий український художник-графік, мистецтвознавець, поет, перекладач, редактор та журналіст С. Гординський надрукував в журналі «Сучасність» розвідку в якій здійснив спробу узагальнити відомості про причини та наслідки проведеної влітку 1952 р. партійними органами Радянського Союзу та Радянської України і КГБ таємної операції «Спецфонд» у Державному музеї українського мистецтва у Львові (Національний музей у Львові») [27]. Головним завданням цієї операції стало масове знищення (спалення) значної частини спецфонду Державного музею українського мистецтва у Львові. Твори багатьох діячів української культури, які зберігалися у спецфонді музею, безжально знищили (спалили) у печі Національної бібліотеки ім. Василя Стефаника влітку 1952 р. [28]. Серед знищених були твори М. Глущенка, М. Мороза, І. Труша, М. Бойчука, С. Гординського, О. Грищенка, В. Хмелюка, М. Андрієнка-Нечитайла [28], роботи бойчукістів, О. Архипенка, Ю. Нарбута та старої української графіки [27, с. 40]. Серед творів Ю. Нарбута в музеї зберігалися 45 графічних робіт, які входили до так званого фонду «Експедиції заготовки державних паперів України» [27, с. 41].

Український письменник-романіст, літературознавець та перекладач О. Ізарський дав критичний аналіз монографії П. Білецького «Георгій Іванович Нарбут» [29].

У 1987 р. Б. Певний критично проаналізував ряд публікацій в газеті «Літературна Україна» періоду перебудови, які були присвячені творчості Юрія Нарбута та Михайла Бойчука [30]. На думку, дослідника, творчість цих діячів об'єднувало те, що Нарбут і Бойчук – провідні постаті українського національного відродження, які мали значний вплив на становлення сучасного українського національного мистецтва… [30, с. 37]. Вони не лише створили окремі течії в національ-

ному образотворчому мистецтві, започаткували власні творчі школи та залишили після себе плеяду здібних послідовників [30, с. 37–38]. Відмінними ж рисами їхнього творчого доробку було те, що основою творчості Нарбута були традиції козацького бароко та декоративні народні елементи, а Бойчук спирався на культуру фрескового малярства Київської держави і здобутки італійського Ренесансу [30, с. 37]. Б. Певний був одним із тих хто вважали, що Ю. Нарбута ліквідувала радянська влада [30, с. 38].

Серед мистецьких робіт 1980-х рр. української діаспори заслуговувала на увагу розвідка «Українські історики мистецтва про Юрія Набута і його школу, яка побачила світ у 1983 р. у Мюнхені в Українському Вільному Університеті [31].

У 2020 р. видавництво Родовід разом із Українським Інститутом Модерного Мистецтва в Чикаго за активної підтримки Українського культурного фонду видали монографію «Narbut. The Imaginative World of Heorhii Narbut and the of a Ukrainian Brand» професорки Університету штату Огайо, докторки мистецтвознавства, дослідниці східноєвропейського та українського модернізму Мирослави Мудрак [32, 33].

Через рік, на відзначення 135-річчя від дня народження Георгія Нарбута надрукувано україномовний переклад цієї монаграфії М. Мудрак «Образний світ Георгія Нарбута і творення українського бренду» [34], а також її франкомовний переклад «De L'imaginaire De Gueorgui Narbout Vers Une Identite Ukrainienne». На думку дослідниці, протягом свого короткого життя Г. Нарбуту вдалося виокремити й увічнити образи, в яких втілилися довгі століття культури і традиції, які відрізняли Україну на тлі інших національних утворень. Художник надав цим новим символам української спадщини модерного, незалежницького духу і подарував українцям XX століття бренд, який водночас втілював їхню належність до західної цивілізації й відображав місцеву мистецьку спадщину, якій інші можуть лише позаздрити [34]. В своєму науковому дослідженні Мирослава Мудрак презентувала читачам не лише основні досягнення творчого доробуку Г. Нарбута, але й намагалася проаналізувати й особливості формування його школи, вплив творчості відомого графіка на національне мистецтво XX та XXI ст., а також на розвиток книжкового дизайну даного періоду.

Значний вплив на становлення сучасної української історіографії мали позиції вчених української діаспори, а також позиції відомих вітчизняних вчених. В 1990-х – 2000 рр. творчість Г. Нарбута продовжив активно досліджувати С. Білокінь [35, 36, 37, 38, 39, 40, 41,42, 43, 44]. В роки незалежності побачили світ значна частина наукових видань, які були присвячені широкій плеяді найвидатніших державотворців, діячів культури, науки, освіти та церкви. Почесне місце серед них належало й Г. Нарбуту [45, 46, 47]. Серед видань присвячених визначним шедеврам України почесне місце належить знаменитій абетці Нарбута [48].

Внесок Г. Нарбута в становлення та українських грошових знаків досліджували Г. Рудницький, Т. Іващенко, М. Дмитрієнко та інші.

Основні напрями творчості Г. Нарбута проаналізували в своїх роботах В. Агеєва, О. Лагутенко, В. Ткаченко, Є. Маланюк, О. Ковальчук, Н. Мірошниченко, П. Нестеренко, Федорук О, Т. Іващенко, О. Кохан, О. Лагутенко та інші.

Значний інтерес викликає й дослідження «Українська абетка та казки в ілюстраціях Георгія Нарбута», яка побачила світ у 2020 р. [52]. В ній проаналізовано ілюстрації Нарбута до казок «Снігуронька» та «Горшеня». Місце Г. Нарбута в становленні та розвитку української прикладної графіки кінця XIX – першої половини XX ст. досліджувала в дисертаційній роботі І. Мельник [49]. В праці розкрито основні джерельні орієнтири української графіки кінця XIX – початку XX століть та їх роль в національній самоідентифікації мистецтва і появі українського стилю. Встановлено функціональну специфіку, художньостильові особливості, національну своєрідність прикладної графіки, спираючись на творчість фундаторів новітньої української графіки Г. Нарбута, В. Кричевського, О. Кульчицької. Обґрунтовано поняття постнарбутівської плеяди художників-графіків (учнів і послідовників Г.Нарбута) та зроблено художній аналіз основних пам'яток для розкриття питання про естетичну цілісність графіки українського модернізму як одного з найбільших його досягнень [49].

Серед рецензій на наукові та мистецькі роботи, які присвячені творчості Г. Нарбута помітно виділяється рецензія О. Сидора-Гібелинда «Нарбут наш» на чотири останні видання, в яких проаналізовано творчість Г. Нарбута [33, 34, 50. 51, 52]. О. Сидор-Гібелинд констатував, що в XXI ст. відбувся вже другий «Нарбутів ренесанс» в Україні [50].

Основним віхам життя та творчості відомого графіка присвячено й дослідження О. Нагорної «Георгій Нарбут» [53]. Георгія Нарбута автор відносить до когорти найвизначніших українських графіків та художників-ілюстраторів.

Висновки. Таким чином, в дореволюційній історіографії відсутні роботи, присвячені аналізу творчості Г. Нарбута. Її переважну більшість становлять мистецькі роботи в оздобленні яких брав активну участь Г. Нарбут.

На початку 1920-х рр. в радянській історіографії сформувалися два важливі центри щодо дослідження творчості відомого графіка: ленінградський та київський. З першої половини 1930-х по другу половини 1950-х рр. творчість Г. Нарбута була заборена та оголошена контреволюційною. Найвідомішими радянськими дослідниками творчості Г. Нарбута були мистецтвознавець П. Білецький та науковець С. Білецький. Радянська історіографія розглядає Г. Нарбута як відомого російського та українського художника, а також як діяльність зачинателя української радянської графіки.

В українській зарубіжній історіографії утвердилася точка зору, що творчість Нарбута спочатку була класично-ампірна, але поступово вона збагачувалася мистецькими традиціями козацького бароко, візантійськими впливами та здобутками українського народного мистецтва. Разом з М. Бойчуком і В. Кричевським Нарбут став основоположником нового українського мистецтва і мав великий вплив на українську графіку наступних десятиліть.

Значний вплив на становлення досліджень сучасної вітчизняної історіографії мали роботи відомого українського вченого С. Білоконя. В роботах сучасних українських вчених проаналізовано основні напрями діяльності Г. Нарбута. Переважна більшість сучасних дослідників відносить Г. Нарбута до когорти найвизначніших українських графіків та художників-ілюстраторів.

Список літератури:

1. Путро О.І. «Малоросійський гербовник». *Енциклопедія історії України:* У 10 т. / редкол.: В.А. Смолій та ін.; Ін-т історії України НАН України. Київ: 2009. Т. 6. 790 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Malorosiysky_gerbovnyk (останній перегляд: 30.07.2024)
2. Як три людини зробили книгу, що зберегла харківянинам минуле. URL: https://www.slk.kh.ua/news/khronograf/ak-tri-ludini-zrobili-knigu-so-zberegla-harkivanam-ih-minule.html (останній перегляд: 30.07.2024).
3. Георгій Нарбут. Посмертна виставка творів. Київ. 1926. 166 с.
4. Ернст Ф. «Георгій Нарбут. Життя і творчість». *Георгій Нарбут. Посмертна виставка творів.* Київ. 1926. С. 12–86.
5. Бурачек М. Спогади про Г.І. Нарбута. *Бібліологічні вісті.* 1927. № 1. С. 91–101.
6. Зеров М. Мої зустрічі з Г.І. Нарбутом. *Бібліологічні вісті.* 1927. № 1. С. 104–107.
7. Таранушенко С. Згадка про Г. Нарбута. *Бібліологічні вісті.* 1927. № 1. С. 108–109.
8. Кот С.І. Білецький Платон Олександрович. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій та ін.; Ін-т історії України НАН України. Київ. 2003. Т. 1. 688 с. URL: *http://www.history.org.ua/?termin=Biletskyj_P* (останній перегляд: 14. 07. 2024)
9. Побожій С. Мистецтвознавець, художник і педагог Платон Білецький (до 80-річчя від дня народження). URL: https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/58537/6/Pobozhii_Mystetstvoznavets.pdf;jsessionid=DE4BB8F86907AB2C50C14EDEF2354F42 (останній перегляд: 14. 07. 2024)
10. Білецький П. Георгій Нарбут. Нарис про життя і творчість. Київ. 1959. 90 с.
11. Георгій Нарбут: Альбом. Київ. 1983. 119 с.
12. Георгій Іванович Нарбут. З колекції музею. Харків. 1973. 49 с.
13. Диченко І.С. Крила музи Георгія Нарбута. *Народна творчість та етнографія.* 1966. № 6. С. 29–35.
14. Білокінь С. І. Про дату народження видатного українського графіка Г.І. Нарбута. *Архіви України.* 1974. № 6 (128). С. 71–72.
15. Білокінь С. Талант Георгія Нарбута. *Вітчизна.* 1982. № 8. С. 203–206.
16. Білокінь С. Шляхетних ліній плин. *Україна.* 1982. № 28. С. 22–23.
17. Білокінь С. Нарбутівські сюжети. *Жовтень.* 1983. № 7. С. 91–97.
18. Білокінь С. Георгій Нарбут і українське народне мистецтво. *Наука і культура: Україна: Щорічник.* К., 1987. Вип. 21. С. 432–439.
19. Гирич І. Сергій Білокінь. In memoriam. URL: https://localhistory.org.ua/texts/kolonki/sergii-bilokin-in-memoriam/ (останній перегляд: 14. 07.2024).
20. Дзюба І. Нарбут... для нарбутознавців? *Літературна Україна.* 1986. 25 грудня.
21. Крушельницький І. Георгій Нарбут. Мистецько-історичний нарис. Львів. 1930. 37 с.
22. Січинський В. Юрій Нарбут. 1886 – 1920. Краків-Львів, 1943. 65 с.
23. Вигнанець І. Юрій Нарбут. *Арка: журнал літератури, мистецтва і критики.* 1948. Ч. 2 (8). С. 6–8.
24. Оглоблин О. Нарбут – мазепинець. Нові матеріали до біографії Юрія Нарбута. *Арка: журнал літератури, мистецтва і критики.* 1948. Ч. 2. С. 9–11.

25. Маркусь В. українська культура в прокрустовому ложі. *Сучасність.* 1961. № 2. С. 8–14.
26. Гординський С. Нарбут Юрій (26.2. 1886 – 23. 5. 1920). *Енциклопедія українознавства.* Т. 5. 1966. С. 1682.
27. Гординський С. Балянс культурних втрат. *Сучасність.* 1971. Ч. 1 (121). С. 40–50.
28. Національний музей у Львові: фатальний 1952-й... URL: https://zbruc.eu/node/36982 *(*останній перегляд: 14. 07. 2024).
29. Ізарський О. Солідна праця про Нарбута. *Сучасність.* 1962. № 5 (17). С. 108–114.
30. Певний Б. Селективним оком. *Сучасність.* 1987. № 4. С. 37–51.
31. Українські історики мистецтва про Юрія Набута і його школу. / Ukrainische Kunsthistoriker uber Jurij Narbut und seine Schule / Укр. Вільний Ун-т. Мюнхен : [б. в.], 1983. 45 с.
32. Мудрак Мирослава. URL: https://book.artarsenal.in.ua/gosti-2018/myroslava-mudrak/ *(*останній перегляд: 14. 07.2024).
33. Mudrak, Myroslava M. Narbut. The Imaginative World of Heorhii Narbut and the of a Ukrainian Brand». KYiV: Rodovid. 2020. 160 p.
34. Мудрак М. Образний світ Георгія Нарбута і творення українського бренду. Київ. 2021. 159 с.
35. Білокінь С. Георгій Нарбут і українська поштова марка. *Пошта і філателія України.* 1996. № 1. С. 17–19.
36. Білокінь С. Георгій Нарбут за часів «перестройки» та незалежності. *Слово і час.* 1996. N 2 (422). С. 21–23.
37. Білокінь С. Нарбут гербу Тромби. *Артанія.* Кн. 3. 1997. С. 32–34.
38. Білокінь С. Сторінками загиблого «Діаріуша». *Пам'ятки України*. 1998. Ч. 1 (118). С. 30–57.
39. Білокінь С. Нарбут і Шевченко. *Українська культура.* 2003. № 11-12. С. 25–26.
40. Білокінь С. Нарбутівський збірник. *Збереження історико-культурних надбань Глухівщини: Матеріали Другої науково-практичної конференції (17 квітня 2003 р.)*. Глухів. 2003. С. 76–85.
41. Білокінь С. Чернігівсько-петербурзький історичний гурток, 1908-1917. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики; Збірка наукових праць.* Число 10. Частина 2. Київ. 2003. С. 288–298.
42. Білокінь С. Нарбутівські сюжети: Видавнича діяльність товариства «Друкарь». *Сіверщина в контексті історії України: Зб. наук. праць. Матеріали шостої науково-практичної конференції (17–18 травня 2007 р.).* Суми. 2007. С. 128–142.
43. Білокінь С. Початки Української державної Академії мистецтв. *Студії мистецтвознавчі.* Київ. 2007. Ч. 1 (17). С. 159–190.
44. Білокінь С. Життя геніального майстра. *Образотворче мистецтво.* 2017. № 4. С. 14–17.
45. Георгій Нарбут (1886-1920) – графік, педагог. *100 найвідоміших українців* / Х. Бедрик-Білан, М. Гнатюк, Л. Громовенко та ін. Київ. 2005. 640 с.
46. Нарбут Георгій Іванович. Український художник-графік. *Провідники духовності в Україні* : довідник / за ред. І.Ф. Кураса. Київ. 2003. 783 с.
47. Шаров І. Нарбут Григорій Іванович. *Шаров І. 100 видатних імен України.* Київ. 1999. С. 273–276.
48. Українська абетка Г. Нарбута (1917–1919). *Ламова О. 100 найвідоміших шедеврів України* / О. Ламонова, Т. Романовська, М. Русяєва та ін. Київ. 2004. 496 с.
49. Мельник І.А. Українська прикладна графіка кінця XIX – першої половини XX ст.: становлення та утвердження мистецьких констант: дис... канд. мист.: 17.00.06. Львів, 2009. 17 с.
50. Сидор-Гібелинда О. Наш Нарбут. *Критика.* 2022. № 5-6. С. 28–33.
51. Нарбут. Студії. Спогади. Листи. Реконструкція знищеного 1933 року «Нарбутівського Збірника». Київ. 2020. 408 с.
52. Українська абетка. Малюнки Георгія Нарбута / передмова Маркіяна Філевича. Харків. 2020. 64 с.
53. Нагорна О. Георгіій Нарбут. Харків. 2021. 121 с.

Prodanyuk F.M. LIFE AND CREATIVITY OF HEORHIY NARBUT: HISTORIOGRAPHY OF THE PROBLEM

The article analyzes the state of coverage in the scientific literature of the work of the famous domestic artist H. Narbut – one of the creators of the Ukrainian graphic style. The purpose of this scientific work is the analysis of various historiographic directions of highlighting the creative output of the famous figure of national culture H. Narbut. Among the historiographic works devoted to this scientific problem, it is customary to single out the following: pre-revolutionary, Soviet, Ukrainian, foreign and modern domestic historiography. The basis of pre-revolutionary historiography is artistic works in the decoration of which G. Narbut took an active part. Their practical value is determined by the fact that a number of the artist's unique works were printed there: the unapproved coats of arms of G. Narbut and his illustrations of ancient manors of the Kharkiv

province. In the early 1920s, two important centers for the study of the work of the famous graphic artist were formed in Soviet historiography: Leningrad and Kyiv. From the first half of the 1930s to the second half of the 1950s, H. Narbut's work was banned and declared counter-revolutionary. The most famous Soviet researchers of H. Narbut's work were the art critic P. Biletskyi and the scientist S. Biletskyi. In Soviet historiography, the work of H. Narbut was considered as the activity of the founder of Ukrainian Soviet graphics.

In Ukrainian foreign historiography, the point of view was established that Narbut's work was initially classical-Empiric, but gradually it was enriched by the artistic traditions of the Cossack Baroque, Byzantine influences and achievements of Ukrainian folk art. Together with M. Boichuk and V. Krychevsky, Narbut became the founder of the new Ukrainian art and had a great influence on Ukrainian graphics in the following decades. The works of the famous Ukrainian scientist S. Bilokon had a significant influence on the development of modern national historiography research. The main directions of H. Narbut's activity are analyzed in the works of modern Ukrainian scientists.

Key words: *George (Yuri) Narbut, historiography, creativity, graphics, art, research.*

UDC 94(477)"1861/1863":070.48:37.011.33:323.13
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/3.12

Tonoian A.A.
National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute"

BOOKS, BROCHURES, AND BELONGING: INITIATIVES OF THE JOURNAL "OSNOVA" (1861–1863) FOR EDUCATING ILLITERATE UKRAINIAN POPULATION*

The article focuses on the cultural and educational activities of the Ukrainian intelligentsia, united around the St. Petersburg journal «Osnova» (1861–1863), towards the illiterate Ukrainians during a period of partial liberalization of intellectuall life in the Russian Empire. Through its network of correspondents and travelers, «Osnova» actively promoted Ukrainian-language literature, educational texts, and cultural activities aimed at fostering a feeling of belonging together among Ukrainian peasants. The journal's editorial board provided standardized questionnaires that guided the correspondents' reports, emphasizing key themes like education and the 1861 peasant reform. These correspondents distributed works by Panteleimon Kulish, Taras Shevchenko, and other prominent Ukrainian authors at fairs and cultural events, despite initial skepticism from the illiterate population. Findings reveal that peasants began to recognize the value of education and Ukrainian-language literature. «Osnova» integrated historical narratives, particularly the Cossack period, into educational practices, using emotionally charged stories written in the Ukrainian language to create a sense of shared heroic past. Although challenges persisted, such as censorship and competing cultural influences, the journal's initiatives significantly contributed to the growth of Ukrainian cultural awareness, especially in Kyiv, Chernihiv, and Poltava gubernias. The study revealed that the problem of poor learning stems not only from deficiencies in non-Ukrainian language education but also from the lack of practice in applying acquired knowledge. In response to this, the «Osnovians» encouraged the development of folk theaters, literary readings, and cultural events where peasants played the main roles in historical reenactments. These activities reinforced the educational initiatives by providing platforms for the illiterate population to engage with Ukrainian history and language in a communal setting. The systematic efforts of «Osnova» suggest a noticeable shift in the attitudes of the illiterate population towards Ukrainian cultural and educational practices.

Key words: *«Osnova», illiterate Ukrainian, Ukrainian language, education, textbook, Sunday school, travelogue.*

Statement of the problem. The late 1850s to early 1860s in the Russian Empire marked a time of cautious intellectual liberalization, albeit within the confines of imperial control [1, c. 177–183; 2, p. 42–43]. This period witnessed the emergence of a network of pro-Ukrainian organizations, clubs, and publishing houses that functioned as vital intellectual communities [3, c. 171]. The monthly bilingual (Ukrainian and Russian) journal «Osnova» («Foundation»), published in St. Petersburg from 1861 to 1863 (censorship delayed publication of the last issue for October 1862 until February 1863) exemplifies this trend, serving as a distinctive intellectual hub for the Ukrainian intelligentsia. The former members of the Brotherhood of Saints Cyril and Methodius (1845–1847) formed the core of «Osnova»: Vasyl Bilozersky (editor), Panteleimon Kulish, Mykola Kostomarov, and Taras Shevchenko [4, c. 58–61]. Beyond its publishing activities, the journal's editorial board sponsored the publication of Ukrainian books and directed the correspondents to address key problems in Ukrainian education.

The paper focuses on the exploration of the journal's educational activities through interactions with the illiterate Ukrainian population. Existing scholarship on interactions between the intelligentsia and the peasantry often overemphasizes nation-building processes or broad cultural aspects. This study, however, adopts a different approach. By focusing on how «Osnova» members implemented educational initiatives to the illiterate Ukrainians, I intend to amplify the voice of the peasantry and provide a more nuanced understanding of their engagement with the

* This paper was prepared as part of an individual research project, with financial support from the Invisible University for Ukraine program (Spring Semester 2023) at Central European University.

intelligentsia. This study will contribute to a broader understanding of literacy initiatives and their impact on social and cultural transformation, providing valuable insights for scholars of education, social history, and nation-building processes. By examining the educational endeavors of «Osnova», we gain insight into how «thick» journals in the Russian imperial context functioned not merely as sources of information, but as major intellectual think tanks aimed at practical implementation.

The journal's subscription announcement characterized the process of public education as a «question of life» [5, с. 4]. Following the abolition of serfdom in that same year, the «Osnovians», through various educational initiatives, aimed to expand the peasantry's understanding of their rights, history, culture, and language [5, с. 4–5]. I argue that the educational and cultural activities of the «Osnovians» were aimed at building a «feeling of belonging together» [6, p. 19–20] among the illiterate Ukrainians in 1861–1862.

Analysis of recent research and publications. This article draws on the historiography that examines the educational activities of the journal «Osnova». In particular, the role of the journal in promoting the Ukrainian language and educational literature for Sunday schools [2, p. 58–63; 7, с. 53–64; 8, с. 48–52], cooperation with local Ukrainian communities [4, с. 82–103], and the challenges of implementing the cultural visions of «Osnova» in the competitive environment of the Russian Empire [9, p. 66–98]. Viktor Dudko's article on censorship (1997) provides a crucial lens for understanding the role of authorities in shaping the activities of the «Osnovians» [10, с. 71–102].

Anton Kotenko's dissertation (2013) is noteworthy as he referred to the specificity of «Osnova's» travelogues as the creation of a «national space» of Ukraine [11, p. 82]. While I concur with Kotenko's assertion, I further posit that these journeys through Ukrainian territories and the resulting interactions with «ordinary people» not only fostered a shared «national space» for the Ukrainian intelligentsia but also profoundly impacted the self-awareness of the illiterate population.

Tetiana Portnova's monograph (2016) fills a gap in the discourse on the peasantry in the second half of the nineteenth century [12]. In her view, the journal «Osnova» predominantly portrayed an idealized image of the peasantry [12, с. 191], which, on one hand, underscores the significance of the rural world in «Osnova's» worldview, but on the other hand, reveals an overly axiomatic perspective held by the «Osnovians» on various aspects of peasant life.

In order to incorporate the Ukrainian territories into the general imperial context, I involved the work of Stephen Frank and Ben Eklof [13, p. 115–132]. While they have little direct relevance to Ukrainian problematic, they provide a broader perspective on the matters of education and readership within the Russian Empire as a whole.

The methodology is based on the Reinhart Koselleck's theory of temporal sediments. According to the theory, historical time consists of short-term, medium-term, and long-term temporal sediments (or layers) [14, с. 21–41]. I am focusing on short and medium layers, which are responsible for unique events and the recurring structures that lead to them. This allows me to view the sources from the perspective that all unique events are components of a certain structure. In particular, I am tracing «event-structure» connection between the correspondents and the editorial board of «Osnova».

I use the Max Weber's term «feeling of belonging together», which includes the dependence of the category, in our case illiterate Ukrainians, on specific events, prevailing public narratives and discourses [6, p. 19–20].

The printed legacy of the journal «Osnova» constitutes the main part of the source base. I devoted the majority of my attention on the «Visti» («News») section, which provides the most detailed descriptions of the interactions between the intelligentsia and the illiterate population. Additionally, taking into account the organizational function of «Osnova», editorial articles are an important source as they testify to the general policy of the publication.

Task statement. The aim of the study is to comprehensively outline the interactions of the journal «Osnova» as a network of Ukrainian intelligentsia with the illiterate Ukrainian population in their educational activities of forging commonal self-awareness.

Throughout the paper I seek to answer the following questions. At first, what were the practical enlightening activities of the «Osnova» members in their interactions with the illiterate Ukrainian population? This entails investigating the scope and main thrusts of these activities, as well as examining how the illiterate Ukrainians reacted to them. At second, how organized was the activity of Ukrainian intelligentsia around «Osnova»? This involves examining the relationship between the editorial board and correspondents, and analyzing the journal's editorial policy and guidelines.

Outline of the main material of the study. The journal «Osnova» engaged with relevant problems of its time, particularly the state of education in

Ukrainian gubernias [15, c. 97]. The journal's authors were vocal critics of the prevailing educational system, which they saw as stagnant and riddled with shortcomings. Instead, they advocated for increased financial support for Sunday Schools and the promotion of Ukrainian language literature as an alternative. The problems of education were one of the most popular topics in the «Visti» section of the journal. According to my calculations, the journal published 125 articles in this section over the course of two years of its existence; 48 of them addressed the problem of public education.

Sunday schools were official institutions. Their status, number of subjects, time and place of classes were clearly regulated by the legislation of the Russian Empire. They were supposed to teach four disciplines: God's law, reading and writing in Russian, arithmetic, and drawing [15, c. 93]. In fact, they were not intended to differ from the classical educational institutions of that period. However, a certain number of teachers did not follow these instructions and taught Ukrainian language, literature, and history [16, c. 5; 17, c. 65].

History was strictly prohibited in Sunday schools. At the same time, Ukrainian activists were searching for different ways to introduce Ukrainian language into the educational process. Some of the Ukrainophiles collected signatures and sent petitions to the St. Petersburg Committee of Literacy demonstrating discrepancies between the perceptions of Ukrainian and Russian-language textbooks by Ukrainian pupils [18, c. 107–110; 19, c. 14–15]. They even argued that learning Ukrainian would help to better understand Russian [20, c. 71–72], but officials rejected their initiatives.

Despite the rejection, «Osnova» effectively spread Ukrainian historical and cultural narratives in Sunday schools by producing inexpensive textbooks, brochures, and grammar books in Ukrainian language. In particular, Kulish's printing house (the journal «Osnova» was also published there) produced «Metelyky» («Butterflies») – inexpensive Ukrainian-language brochures containing selected works of Ukrainian writers. They published 39 editions of this series [21, c. 25]. There is evidence that teachers used «Butterflies» in Sunday school in the city of Khorol (Poltava gubernia) [16, c. 5]. The number of cheap Ukrainian-language books sold also speaks to the popularity of this literature. From January to October 1861, 12,195 cheap books (priced from three to fifteen kopecks) were sold in Poltava, Chernihiv, Kyiv, Katerynoslav, and Kharkiv gubernias [22, c. 155–156]. Interestingly, the largest number of books were sold in Khorol – 2,478 copies. [22, c. 155]. It is difficult to determine how significant this number within the context of the imperial book circulation since statistics are unfortunately unavailable. However, the «Osnovians» themselves referred to these figures as a positive example in other references [23, c. 18]. Furthermore, in 1862 young people were actively purchasing Ukrainian books, including «Butterflies», from Vasyl Hnylosyrov at the Kaplunivka and Ohtyrka fairs [24, c. 67].

«Osnova» took part in the creation of Ukrainian primers and grammars [7, c. 61]. I will focus on two popular Ukrainian language textbooks by the «Osnovians»: Shevchenko's «Bukvar' Yuzhnorusskiy» («Southern Russian Primer») and Kulish's «Hramatka» («Grammar book»).

«Osnova» published Shevchenko's letter dated January 4, 1861, in which he sent the first ten copies of his primer for trial and, if necessary, was willing to sell 5000 copies at a low price with the proceeds going to the development of Sunday schools [25, c. 26]. In total, Shevchenko's primer was printed in an edition of 10,000 copies [26, c. 166].

In 1861, Kulish was preparing a reissue of his «Hramatka», which first appeared in 1857. The first edition was popular but became a bibliographic rarity by 1861 [27, c. 328–329]. To reduce the price, Kulish halved the volume of the second textbook (from 149 to 68 pages) [8, c. 48] and published a print run of 5000 copies, similar to the first edition [26, c. 166].

Oleksandr Konysky tested Kulish's textbook in his travels around the Poltava gubernia. In April 1862, he spent two days in the village of Stari Sanzhary and visited the local school. The best pupil read a text from their Russian textbook to Konysky, but couldn't explain it in his own words. Instead, Konysky asked him to read a similar text in Ukrainian from Kulish's «Hramatka» (edition not specified). The child read the text and was able to explain it [19, c. 14]. In the same article, Konysky characterizes Ukrainian-language education as a «new method» and emphasizes that local teachers are amazed that a child can be taught to read in a week [19, c. 15].

Ukrainian-language textbooks were the connecting link through which the «Osnovians» conveyed Ukrainian history. A content analysis of these texts supports this claim. For instance, in Kulish's «Hramatka» (1857), the term «Ukraine» and its derivatives appear more than 40 times, while references to «Malorossia» («Little Russia») and its derivatives are entirely absent [28]. In addition to psalms, Kulish added to children's reading practice the heroic epic of the Cossacks. In particular, on thirteen pages there is a lenghty «Starosvitska duma pro hetmana Nalyvaika»

(«Old Testament about Hetman Nalyvaiko») with author's historical explanation [28, c. 27–40]. At the end of the book, Kulish included an article in which he tried to form mental and geographic boundaries of Ukraine, emphasizing on its ancient existence by the language perspective: «The Ukrainian land stretches far on both sides of the Dnipro River; it extends as far as the people speak our language, and the people speak our language even in the Austrian reign, up to the very Carpathian Mountains. […]. More than two hundred years have passed – and what hasn't been turned upside down in Ukraine! There were hetmans, there were voivodes and governors; […] but the language remained the same as it was during the reign of King Stephen, the same song resounds throughout Ukraine, from the Carpathians to the Esman, from Poland to the Don» [28, c. 146–148].

Shevchenko's primer contains similar national elements. He included two folk dumas about Oleksiy Popovych and Marusya Boguslavka as reading exercises [29, c. 14–22]. They glorify the Cossack army and honor the deed of Marusya Bohuslavka, who achieved the liberation of the Cossacks from Turkish captivity.

Such emotionally charged texts, written in the reader's native language, could create in the peasants' minds an image of a heroic past. To understand how these texts circulated and their impact, we can look to examples like Hnylosyrov's account in «Osnova». He describes reading works by Shevchenko, Kulish, and Hrebinka at a fair in Ohtyrka, noting that the crowd listened with great enthusiasm, particularly when he read from Kulish's «Khmelnyshchyna» («The period of Khmelnytsky»). [24, c. 71]. In another article, Vsevolod Kakhovsky informs «Osnova» that in the village of Starodubivka in the Kharkiv gubernia, the works of Shevchenko, Marko Vovchok, Kvitka-Osnovianenko, and a number of others began to gain great popularity [30, c. 58].

What is particularly striking is the initial reaction these books evoked. In both instances, the authors observe that some individuals, primarilly those who were illiterate, found the very idea of Ukrainian-language literature – or even the existence of a written Ukrainian language – so unbelievable that it led to outright laughter. However, this initial disbelief gradually transformed into acceptance and, eventually, enthusiasm [24, c. 71; 30, c. 58].

At the same time, these publications do not provide unequivocal evidence of the success of Ukrainian-language literature, as «Osnova» often presented an exaggerated image of the peasantry. For instance, in T. Rylsky's article «Z pravoho bereha Dnipra» («From the Right Bank of the Dnipro»), he mentions how folk sayings reflect the peasants' perception of the acceptability of theft or the return of certain goods for money. The editorial board added a footnote in this article offering counterarguments and emphasizing the need for further study of the «popular view on property» [12, c. 85]. According to Portnova, the editorial board consistently applied similar defensive strategies regarding the peasantry in other publications as well [12, c. 125].

While the actions of «Osnova» and its correspondents were significant in promoting Ukrainian language and literature, it's crucial to remember that they operated within a complex network of cultural influences. The program of «Osnova» encountered a counter-program in the form of Russian and Polish literatures, which also held sway over segments of the Ukrainian population. Pavlo Chubynskyi wrote to «Osnova» from Boryspil expressing his concern about the fact that people were singing Russian songs at fairs or mixing them with Ukrainian ones [31, c. 130–131]. At the mentioned fairs in Ohtyrka and Kaplunivka, people often asked Hnylosyrov about well-known Russian lubok works such as «The Battle of Russians with the Kabardians» and «Yeruslan Lazarevich» [24, c. 72]. In this way, it is true that the cultural situation in Ukrainian lands had a competitive and ambiguous nature [9, p. 70]. However, amidst this competition, Ukrainian-language literature possessed a distinct advantage. Thematically and linguistically, they resonated more deeply with the illiterate population. The stories, characters, and language of Ukrainian literature were familiar and accessible, fostering a stronger connection with readers.

Therefore, «Osnova» played a pivotal role in disseminating Ukrainian educational and literary materials to the rural population on a broad scale. The journal's strategy revolved around producing affordable brochures and concise textbooks in large quantities, aiming to reach the widest possible network of Sunday schools. These texts often revolved around the Cossack era, employing narratives of a heroic past to foster a sense of belonging together among the peasantry, bound by a common history and a defined geographical territory.

Travelogues and local history articles offer valuable insights into the perception of specific regions. A traveler encounters the imagined (based on what they have read or expected prior to the journey) with the real (what they actually see as a result of the trip). These journeys gave rise to a widely accepted belief that the people populating the Ukrainian lands actively share common distinctive traits.

An important task for «Osnova» was to coordinate these travelogues, providing them with a specific thematic focus. According to Kotenko, the journal «Osnova» consciously shaped the perception of the «national space» of Ukraine by actively promoting the collection and publication of guidebooks and travelogues from Ukrainian cities and villages [11, p. 82]. The journal contains direct evidence that researchers received financial support from «Osnova» to conduct trips across Ukrainian lands [32, с. 75–76].

In order to actively coordinate the activities of traveling or local authors, the journal also provided them with a specific questionnaire. While the questionnaire itself may not be explicitly documented, its existence can be inferred from the recurring themes and rhetoric evident in the «Osnova's» travelogues. The format of their articles resembles a classic letter-reply, suggesting that correspondents were responding to a predetermined set of questions. in two instances, authors explicitly mention fulfilling their earlier commitments to «Osnova» [33, с. 188; 34, с. 66]. Further evidence is provided by another article where the correspondent explicitly states that they were directly contacted by «Osnova» and asked to contribute a piece on interesting events within their region, with a specific thematic focus [35, с. 92]. However, the most remarkable example is an article by an anonymous author, where they express frustration toward «Osnova», accusing the journal of demanding too much and listing various topics: «You want to know, of course, a lot – everything. How the peasant affairs are going, how land demarcation is progressing, how the economy is doing, the education of the people, the number of schools in each area, what they teach there, the interests of the upper-class society (aristocracy), what they aspire to, their plans, and so on and so forth? Oh my God! It's almost impossible to answer so many questions» [36, с. 89].

Although Osnova's archive, including letters from the editorial board, remains inaccessible, the rhetoric strongly suggests that the journal used a specific questionnaire for its correspondents. This questionnaire guided their efforts by directing attention to certain topics, with a particular focus on the successes and shortcomings in the development of public education [4, с. 30].

The problem of poor education was not only pressing but also practical. Illiteracy contributed to the problem of distrust between peasants and landlords in certain regions, as peasants could not read the regulations on the abolition of serfdom themselves. They often mistrusted the information provided by officials, leading to resistance against the reform in some gubernias [37, с. 47–48]. Therefore, it became essential for a trusted individual to be able to read the documents. Following the reform, peasants experienced a «disruption» in their understanding of the world, which prompted them to recognize the practical benefits of education. «To prevent landlords from reestablishing serfdom, we must educate children and teach them to read», – Konysky captured the sentiments of the Poltava peasants [38, с. 52]. The consistent use of phrases like «novyi lad» («new order»), «nove zhyttia» («new life»), «teper vony vilni liudy» («now they are free people»), and similar expressions among both the peasants and the intelligentsia also indicates a shift in illiterate Ukrainians' attitude towards education [39, с. 59; 40, с. 16].

Travelogues and local history articles clearly illustrate the activities that the «Osnovians» actively pursued to address the educational needs of illiterate population. According to my calculations, the journal published a total of 110 travelogues and local history pieces. These articles spanned all sections of «Osnova», offering personal observations of specific regions, with insights into geography, population, economy, history, and culture. The highest concentration of documented entries came from Left Bank of the Dnipro River, particularly the Poltava and Chernihiv gubernias, while on the Right Bank, the majority of reports originated from the Kyiv gubernia.

The activity of local Ukrainian Hromadas in these three gubernias explains such statistics. Leonid Hlibov published the newspaper «Chernihivskyi Lystok» («Chernihiv Leaflet») (1861–1863) in Chernihiv, which closely aligned with «Osnova» [4, с. 27]. In Kyiv, the «Chlopomans» community (primarily descendants of assimilated Polish families, who advocated for closer ties with the Ukrainian peasantry) was highly active, and «Osnova» frequently published their articles. A police chief's report to the General-Governor of Kyiv, Podillia, and Volyn gubernias confirms the link between «Osnova» and the Kyiv Hromada (including the «Chlopomans»), implicating them in the dissemination of the «Little Russian» language [41, арк. 18зв.].

One of the most active travel correspondents from Poltava gubernia was Konysky. In «Osnova», he published at least nine travelogues and local history articles, focusing primarily on literacy. In particular, he informed «Osnova» about the unsuccessful initiatives of the «Society for Literacy» and the publication «Niva», which the Poltava Hromada wanted to establish to foster cultural interest [38, с. 52]. Furthermore, following Hlibov's example in Chernihiv, Konysky intended to publish the «Poltavsky horodo-

voy Lystok» («Poltava City Leaflet»), but this project also failed, although «Osnova» expressed hope for its eventual realization [42, c. 65].

It was noted that Konysky tested Kulish's «Hramatka» by having the top student at the local school in Stari Sanzhary recite texts from both «Hramatka» and a Russian textbook. This method was common practice among the «Osnovians». In another article, Konysky employed the same approach with a female student from the village of Machukhy [43, c. 10]. While traveling through the Poltava gubernia, Lev Zhemchuzhnikov read historical and lyrical works by Kulish, focused on the Cossack era, to the peasants [44, c. 97]. In the village of Starodubivka (nowadays Donetsk region), there was a circle in the estate of the landlord where Ukrainian books were read aloud [30, c. 58]. In one of the schools of Poltava, the parents of 114 out of 157 students demanded the introduction of Ukrainian language in the educational process [2, p. 60].

Cultural events were another traditional method of disseminating Ukrainian narratives. One less obvious factor contributing to low literacy rates was the lack of opportunities to practice. A child might learn to read and write proficiently, but without the need or opportunity to apply these skills in daily life, regression was inevitable. Eklof cites imperial statistics from the late nineteenth to early twentieth century, which show that 84% of students experienced a decline in spelling skills after completing primary school, while 16% regressed in reading skills [13, p. 124–125]. Unfortunately, there is no information available regarding how this data correlates with the situation in Ukrainian gubernias. However, I assume that the problem was even more acute considering that the official education was conducted in Russian. «Osnova's» texts clearly point to the lack of practice: «... peasants who learned to read and write quickly forget due to the lack of books to read» [45, c. 122].

Therefore, «Osnovians», while traveling, actively organized evening gatherings, folk theaters, literary readings, with peasants playing the central role. They promoted the concept of a Ukrainian theater that would include three key elements: the Ukrainian language, folk actors, and domestic or historical Ukrainian themes [46, c. 183]. After graduating from St. Volodymyr University in Kyiv, the «Chlopoman» Borys Poznansky settled in the village of Dudari near Kyiv, where he began teaching in 1861 [47, c. 89]. He recounted his attempls to stage two plays by the Ukrainian poet and composer Denys Bonkovskyi, «Tropak» and «Ukrainets Kozak», for the peasants, but these performances failed to gain popularity among the rural population [18, c. 110]. In the same year, Vasyl Kulyk writes that during the Illinska fair in Poltava, the local Hromada organized a commemoration event dedicated to Shevchenko, which was attended by many people, including peasants [48, c. 107]. The two folk plays, «Bidnist' ne porok» («Poverty is not a vice») and «Shelmenko, volosnyi pysar» («Shelmenko, provincial scribe»), were supposed to be performed in Poltava during the Easter holidays, but the authorities did not allow their staging [49, c. 171–172]. Meanwhile, in Hadiach, a Ukrainian folklorist Ivan Rudchenko successfully held performances for Christmas in August 1861 and used the proceeds to open a city library [50, c. 150]. In Tarascha, Kyiv gubernia, an unknown author reported organizing literary readings to raise funds for sending the top student from the local school to the gymnasium [51, c. 103–104].

Thus, travelers and local researchers contributed to shaping new experiences among peasants, which emerged following the 1861 peasant reform. Their articles, while unique in content, repeatedly focused on themes crafted by the editorial board of «Osnova». Notably, of the four articles from «Osnova» that were banned by censorship, two dealt with peasant resistance during the reform, and the other two related to public education [10, c. 73–75]. The travelers' primary mission remained the promotion of education in the Ukrainian language, using textbooks embedded with historical and cultural Ukrainian narratives. Simultaneously, an important aspect of the «Osnovians» educational efforts involved engaging peasants in cultural activities, encouraging them to practice the language through folk theaters, literary gatherings, and evening events. It is also worth noting the repeated attempts by the Ukrainian intelligentsia to establish local publishing houses similar to Osnova. While such efforts succeeded in Chernihiv, they failed in Poltava.

Conclusions. In 1861–1862, the journal «Osnova» launched an ambitious cultural initiative. The most significant effort was the publication of affordable Ukrainian-language fiction books, known as «metelyky», along with educational literature. These books became widely popular due to their broad distribution, low cost, and large print runs. They were used for teaching in Sunday schools and sold at fairs and bookstores. «Osnova» actively promoted the sale of these books, sharing information about distribution locations, offering free copies, and encouraging their widespread circulation.

An analysis of the content in two textbooks by Kulish and Shevchenko, actively promoted by «Osnova», reveals that these works served as a bridge

between the past and the present. The «Osnovians» deliberately highlighted recent Cossack history in their reading exercises, as it resonated with collective memory and lived on through folk legends, tales, and songs. The use of the Ukrainian language was a key feature of this literature. The spatial perception of imagined Ukraine, shaped through the linguistic factor and thematic content, found its most detailed expression in Kulish's «Hramatka». These and similar Ukrainian-language publications introduced a new experience for illiterate Ukrainians, as seen in their reaction to the language and historical narratives, primarily conveyed through «Osnova's» lens.

At the same time, educational practices were aimed not only at helping students acquire literacy but also at preserving it for the future. «Osnova's» local correspondents, while traveling through villages and towns, not only distributed Ukrainian-language texts but also sought to organize cultural events. Their central idea was to establish folk theaters where peasants would play the leading roles, depicting historical and everyday themes.

As an organizational body, «Osnova» guided the activities of its correspondents and travelers by providing them with a unified questionnaire. The primary focus of the travelogues and local histories revolved around the state of education and the progress of the peasant reform (1861). An analysis of the geographical distribution of these writings reveals that the «Osnovians» were most active in Poltava, Chernihiv, and Kyiv gubernias.

The available sources do not offer a definitive answer regarding the success of the «Osnova» in fostering a sense of belonging together among illiterate Ukrainians. The absence of concrete statistical data on book circulation and literacy rates in the second half of the 1850s and early 1860s limits my ability to definitively assess the full impact of their endeavors. However, I can confirm that the Ukrainian intelligentsia around «Osnova» pursued such a goal and organized activities toward this end. Correspondents from different regions documented similar transformations among the illiterate population in their reception of Ukrainian-language books ranging from initial mockery to eventual acceptance and praise – as well as a growing recognition of the need for basic education following the 1861 peasant reform. This indicates a transformation in the experiences of the illiterate Ukrainian population, creating a foundation for the continued growth of Ukrainian cultural and educational practices.

Bibliography:

1. Лисяк-Рудницький І. Історичі есе. В 2 т. Том 1. Київ : Основи, 1994. 554 с.
2. Moser M. Osnova and the Origins of the Valuev Directive. *East/West: Journal of Ukrainian Studies*. 2017. Vol. 4, no. 2. P. 39–95.
3. Колесник І. І. Інтелектуальне співтовариство як засіб легітимації культурної історії України XIX століття. *Український історичний журнал*. 2008. № 1. С. 169–193.
4. Айтов С. Українська історіографія та журнал «Основа» в контексті культурно-національного відродження України : дис. … канд. іст. наук : 07.00.06. Дніпропетровськ, 2001. 208 с.
5. Білозерський В. [Передплатне оголошення]. *Основа*. 1861. № 1. С. 1–8.
6. Brubaker R., Cooper F. Beyond «Identity». *Theory and Society*. 2000. Vol. 29, no. 1. P. 1–47.
7. Бернштейн М. Д. Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50-60-х років XIX ст. Львів : АН УРСР, 1959. 214 с.
8. Шаркань В. «Граматка» П. Куліша - перший буквар українською мовою в Східній Європі: зіставна характеристика першого (1857) та другого (1861) видань. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2008. № 382–384. С. 48–52.
9. Zayarnyuk A., Sereda O. Joining with People. *The Intellectual Foundations of Modern Ukraine*. London – New York, 2022. P. 66–98.
10. Дудко В. Статті для журналу «Основа» (1861–1862), заборонені цензурою. *Київська старовина*. 1997. № 5. С. 71–102.
11. Kotenko A. The Ukrainian project in search of national space, 1861–1914 : doctoral dissertation. Budapest, 2013. 387 p.
12. Портнова Т. Любити і навчати: селянство в уявленнях української інтелігенції другої половини XIX століття. Дніпропетровськ : Ліра, 2016. 240 с.
13. The World of the Russian Peasant: Post-Emancipation Culture and Society / ed. by B. Eklof, S. Frank. Boston : Unwin Hyman, 1990. 244 p.
14. Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії. Київ : Дух і літера, 2006. 436 с.
15. Училища, образовавшиеся на Юге в последнее время. *Основа*. 1861 № 6. С. 79–107.
16. Димський М. Хорол, який він тепер є. *Основа*. 1861. № 7. С. 1–7.
17. Чубинський П. Из с. Твердохлибов Кременчугского уезда. *Основа*. 1862. № 1, С. 62–66.
18. Познанський Б. Другий лист з Дударів. *Основа*. 1861. № 11-12. С. 107–110.

19. Олександр Переходовець. [Конiський О. Я.]. З Старих Санжар (Полтавського повіту). *Основа*. 1862. № 5. С. 11–16.
20. Гатцук А. Библиография. *Основа*. 1862. № 5. С. 52–73.
21. Міхно О. Просвітницьке подвижництво Пантелеймона Куліша. *Велет українського слова (до 200-ліття Пантелеймона Куліша)* : зб. матеріалів Всеукр. науково-практ. конф., м. Київ, 18 жовт. 2019 р. 2019. С. 23–26.
22. Сведение о числе проданных дешевых изданий на украинском языке. *Основа.* 1861, № 10. С. 155–156.
23. [Гайдебуров П. О.]. Современная южнорусская летопись. *Основа.* 1862. № 8. С. 1–25.
24. Гавриш А. [Гнилосиров В. С.]. Пять день з життя Х-го студента. *Основа.* 1862. № 9. С. 60–73.
25. Сава Ч. [Чалий М. К.]. Новые материалы для биографии Т. Г. Шевченка. *Основа.* 1862. № 6. С. 1–27.
26. Луцький Ю. Пантелеймон Куліш. *Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані*. Нью-Йорк – Торонто, 1984. С. 7–18.
27. Горницький П. [Куліш П. О.]. Из-под Киева. *Основа*. 1861. № 1. С. 328–330.
28. Куліш П. Граматка. Санкт-Петербург : Типография П. А. Кулиша, 1857. 149 с.
29. Шевченко Т. Букварь южнорусский. Санкт-Петербург : печат. Гогенфельдена и Ко. 1861. 24 с.
30. Каховський В. Лист до «Основ'ян». *Основа*. 1862. № 1. С. 56–59.
31. Чубинський П. Из Борисполя. *Основа*. 1861. № 10. С. 128–136.
32. Шиманов А. О путешествии по Украине. *Основа*. 1862. № 1. С. 75–78.
33. Нечуй-вітер А. [Білозерська-Куліш О. М.]. С дороги. *Основа*. № 2. С. 188–197.
34. Мизко Н. Из с. Карабиновки (Новомосковского уезда, Екатеринославской губ.). *Основа*. 1861. № 5. С. 65–68.
35. В. И. Из Черниговской губернии. *Основа*. 1862. № 7. С. 92–96.
36. Из –вской губернии. *Основа*. 1862. № 3. С. 88–94.
37. Ге Г. М. Выдержки из записок мирового посредника. *Основа*. 1862. № 1. С. 44–48.
38. Олександр Переходовець [Конiський О. Я.]. З Полтави (1 января 1862). *Основа*. 1862. № 2. С. 52–54.
39. Леся—ій [Тищинський О. А.]. З Городницького повіту Черніг. губ. *Основа*. 1862. № 1. С. 59–62.
40. Ромашка П. Из села Товкачівки під г. Прилукою. *Основа*. 1861. № 7. С. 13–17.
41. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 442. Оп. 811. Спр. 91. Арк. 18–19зв.
42. Отчет о состоянии Полтавского Женского Училища 1-го разряда за 1861 учебный год. *Основа*. 1862. № 2. С. 58–71.
43. Городиський А. [Кістяківський О. Ф.]. Чему и как учат наш народ. *Основа*. 1862. № 9. С. 7–25.
44. Жемчужников Л. Полтавщина. (Из записной книжки 1856 года). *Основа*. 1861. № 10. С. 77–99.
45. [Гайдебуров П. О.]. Современная южнорусская летопись. *Основа*. 1862. № 3. С. 100–140.
46. Мизко Н. Воспоминание о Соленике, знаменитейшем украинском актере. *Основа*. 1861. № 2. С. 176–184.
47. Познанський Б. Лист з Дударів. *Основа*. 1861. № 8. С. 88–91.
48. Кулик В. Дещо з Полтави. *Основа*. 1861. № 11-12. С. 99–107.
49. З Полтави. *Основа*. 1861. № 6. С. 171–172.
50. Кивайголова І. [Рудченко І. Я.]. З Гадфча, Полтавської губ. *Основа*. 1861. № 10. С. 150–151.
51. Из г. Таращи (Киевской губ.). *Основа*. 1862. № 4. С. 101–104.

Тоноян А.А. КНИГИ, БРОШУРИ ТА ПРИНАЛЕЖНІСТЬ: ІНІЦІАТИВИ ЖУРНАЛУ «ОСНОВА» (1861–1863) ДЛЯ ОСВІТИ НЕПИСЬМЕННОГО УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ

У статті досліджується культурно-освітня діяльність української інтелігенції, об'єднаної навколо петербурзького журналу «Основа» у період 1861–1863 рр. Акцент робиться на просвітницьких практиках, спрямованих на подолання неписьменності серед українського населення в умовах часткової лібералізації громадського та інтелектуального життя в Російській імперії. Через свою мережу кореспондентів та мандрівників, «Основа» активно просувала україномовну літературу, освітні тексти та культурні заходи, спрямовані на формування почуття спільної приналежності серед українських селян. Редакція журналу надавала стандартизовані анкети, які скеровували звіти кореспондентів, акцентуючи увагу на ключових темах, таких як освіта та селянська реформа 1861 року. Ці кореспонденти поширювали твори Пантелеймона Куліша, Тараса Шевченка та інших видатних українських авторів на ярмарках та культурних подіях, незважаючи на початковий скептицизм з боку неписьменного населення. Результати дослідження показують, що селяни почали усвідомлювати цінність освіти та україномовної літератури. «Основа» інтегрувала історичні наративи, особливо козацький період, в освітні практики, використовуючи україномовні оповіді з вираженою емоційною

насиченістю, для створення відчуття спільного героїчного минулого. Незважаючи на труднощі, такі як цензура та конкуруючі культурні впливи, ініціативи журналу значно сприяли зростанню української культурної свідомості, особливо в Київській, Чернігівській та Полтавській губерніях. Дослідження виявило, що проблема поганого навчання випливає не лише з недоліків не-україномовної освіти, але й з відсутності практики застосування набутих знань. В контексті практики «Основ'яни» заохочували розвиток народних театрів, літературних читань та культурних подій, де селяни відігравали головні ролі в історичних реконструкціях. Ці заходи підсилили освітні ініціативи, надаючи платформи неписьменному населенню для взаємодії з українською історією та мовою в громадському середовищі. Систематичні зусилля «Основи» свідчать про помітний зсув у ставленні неписьменного населення до українських культурних та освітніх практик.

Ключові слова: *«Основа», неписьменний українець, українська мова, освіта, підручник, недільна школа, тревелог.*

УДК 94(477.64)"2013.11.30/2014.02.23"
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/3.13

Тоцька С.І.
Запорізький національний університет

РЕВОЛЮЦІЯ ГІДНОСТІ У М. МЕЛІТОПОЛЬ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ (ЛИСТОПАД 2013 – ЛЮТИЙ 2014 РР.)

У статті здійснено спробу всебічного аналізу подій Революції Гідності в місті Мелітополь Запорізької області в період з листопада 2013 до лютого 2014 рр. Місто Мелітополь, як і багато інших міст України, стало учасником подій, що увійшли в історію як Революція Гідності. Хоча протести тут не мали такого масового характеру, як у великих містах, Мелітополь відіграв важливу роль у загальноукраїнському русі за демократію, європейську інтеграцію та зміну влади. Зокрема, нами висвітлено, досліджено та проаналізовано такі ключові аспекти: перебіг подій Євромайдану у м. Мелітополі під час Революції Гідності; масштабність руху і вимоги мітингувальників протиборчих сторін; реакція населення на трагічні події лютого 2014 р.; Антимайдан у м Мелітополі. Нами було виділено 3 етапи перебігу подій Революції Гідності у м. Мелітополі: 1 етап (листопад-грудень 2013 р.) характеризується поодинокими закликами до протистоянь зі сторони Євромайдану через соціальні мережі, простежується реакція населення, з закликами до зборів, на трагічні події розгону київського Євромайдану у листопаді 2013 р.; 2 етап (грудень 2013 – січень 2014 рр.) – перші мітинги та протистояння між представниками Євромайдану та Антимайдану, під час цього періоду Революції Гідності у м. Мелітополі спостерігаються наймасштабніші мітинги та протести між протиборчими сторонами, Антимайданівці намагаються психологічно та фізично тиснути на представників Євромайдану; 3 етап (кінець січня – лютий 2014 рр.) перемога сил Євромайдану у м. Мелітополі, Запорізькій області та Україні в цілому. Зроблено висновки щодо специфіки перебігу подій Революції Гідності на території м. Мелітополі (листопад 2013 – лютий 2014 рр.) Зроблено висновки щодо специфіки перебігу подій Революції Гідності на території м. Мелітополя (листопад 2013 – лютий 2014 рр.).

Ключові слова: *Революція Гідності, Євромайдан, Антимайдан, мітинги, віче, протести, м. Мелітополь, Запорізька область.*

Постановка проблеми. Актуалізація дослідження полягає в розумінні специфіки та особливостей подій Революції Гідності на території м. Мелітополя Запорізької області протягом листопада 2013 – лютого 2014 рр. В умовах активної фази російсько-української війни маємо актуалізувати питання, що стали ключовими у боротьбі за становлення проєвропейської позиції України та захисту національних інтересів й державності. Вивчення подій Революції Гідності на регіональному рівні, зокрема і в м. Мелітополі, є ключовим для розуміння всієї складності та різноманітності руху за проєвропейські зміни в Україні протягом листопада 2013 – лютого 2014 рр. Розглянуто м. Мелітополь, як частину південного сходу України, де традиційно сильними були проросійські настрої, проте було продемонстровано унікальний (проєвропейський) перебіг подій під час Революції Гідності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогодні дослідження подій Революції Гідності на регіональному рівні, зокрема у м. Мелітополі Запорізької області, є важливим і актуальним завданням для українських науковців. Існує низка наукових робіт, присвячених загальноукраїнському контексту подій Революції Гідності, серед яких варто виділити доробки Б. Глотов та Н. Сидоренко [1], А. Колодій [6], А. Киридон [5], Ю. Шведи [12], Г. Турченко та Ф. Турченко [8, 11]. У роботах Г. Турченко та С. Тоцької «Революція Гідності у Запоріжжі: хроніка подій (листопад 2013 – лютий 2014 рр.)» [9] та «Революція Гідності у м. Бердянськ Запорізької області (листопад 2013 – лютий 2014 рр.)» [10] відображено регіональний контекст подій Революції Гідності у м. Запоріжжя та м. Бердянську. Отже, події Революції Гідності у м. Мелітополі ще не стали предметом окремого ґрунтовного наукового дослідження.

Постановка завдання. Метою статті є схарактеризувати та проаналізувати події Революція Гідності у м. Мелітополі Запорізької області протягом листопада 2013 – лютого 2014 рр.

Виклад основного матеріалу. У листопаді 2013 р. мешканці м. Мелітополя, як і в багатьох інших містах України, активно реагували на події Євромайдану, що відбувалися у м. Києві. Мелітопольці рішуче виступали проти дій влади та підтримували проєвропейський курс розвитку країни. 21 листопада 2013 р. в місті зібрався Євромайдан під гаслом «Ні капітуляції – ні кроку назад». Це було вираженням протесту проти політики тодішньої влади та підтримки європейських цінностей і демократичного розвитку України. Колишній мер Мелітополя В. Єфименко публічно закликав до активної участі в мітингу через соціальні мережі та наголошував на необхідності захисту незалежності та свободи України. Його заклик: «Ні капітуляції – ні кроку назад!» був спрямований на об'єднання громади проти можливих поступок і загроз з боку Росії [2].

29 листопада 2013 р. у м. Мелітополі відбувся Євромайдан, організований у відповідь на жорстокий розгін студентів на Майдані Незалежності в м. Києві. Зібралося близько трьох десятків небайдужих громадян, які висловили протест проти дій влади. Вони підняли державні прапори та разом виконали гімн України, демонструючи солідарність із тими, хто боровся за європейське майбутнє України в столиці. 4 грудня 2015 р., через два роки після цих подій, у Мелітополі відбувся мітинг на згадку про Євромайдан. Цього разу акція мала ще й благодійну мету – учасники зібрали 2072 гривні, які передали на потреби української армії [4].

Події, які розгорталися у м. Мелітополі в грудні 2013 та лютому 2014 рр., ознаменувалися своєрідним розколом містян на представників Євромайдану а Антимайдану. Організація Антимайдану і активізація проросійських сил у м. Мелітополі стали важливою частиною політичної та економічної кризи міста, області, країни. Зібрання, 4 грудня 2013 р., під гаслом «Ні розколу України!» відбувалося на тлі боротьби двох протилежних таборів – проєвропейських сил, які підтримували Євромайдан, та проросійських, що активно виступали проти. Характерною рисою зібрання була участь молодих людей, які нагадували «тітушок» – сумнозвісних найманців, які використовувалися для насильницького придушення проєвропейських протестів. Це були не поодинокі випадки, адже залучення «ті тушок» і працівників бюджетних установ для підтримки Антимайдану вказувало на організовані зусилля зі сторони проросійських політичних сил. Відбувалися поїздки на Антимайдан до Києва посадовців, наприклад, голови Мелітопольської районної ради Ю. Єсипенка, а також медиків і освітян. Крім цього, мітинги на підтримку проросійських позицій, що часто збирали переважно людей похилого віку, супроводжувалися антагоністичною риторикою проти Євромайдану, зокрема через використання гасел про «фашизм» та «колонізацію», що часто ставали засобом дискредитації проєвропейських сил. Хоч Мелітополь і не був центром Революції Гідності, події в місті відображали загальнонаціональну боротьбу між двома політичними і світоглядними векторами, яка на той час охопила Україну. Сутички між учасниками Євромайдану та Антимайдану вказували на глибокі розбіжності у поглядах серед громадян [2].

Починаючи з 1 грудня 2013 р., в м. Мелітополі розпочалися регулярні мітинги на підтримку проєвропейського курсу, які відбувалися майже щотижня. Перший такий мітинг зібрав близько 300 учасників на центральній площі міста біля пам'ятника Т. Шевченку. Учасники тримали державні прапори України, прапори Європейського Союзу та «Правого сектору», а їхні гасла відображали невдоволення протиправними діями уряду В. Януковича та прем'єр-міністра М. Азарова. Мітингувальники голосно засуджували репресивні дії влади, скандуючи «Банду геть!», «Зека геть!», «Не чіпайте наших дітей!» та «Ми за цивілізовану Україну!». Зібрання проводили місцеві політичні партії та громадські організації, такі як «Удар», «Батьківщина», «Свобода» та «Партія Зелених», які відігравали активну роль в організації протестних заходів. Протягом грудня 2013 року подібні мітинги продовжувалися майже кожні вихідні. Вони мали однаковий формат і підкреслювали прагнення громади до змін та європейського майбутнього, виражаючи солідарність з учасниками Революції Гідності в м. Києві [3].

2 грудня 2013 р. у м. Мелітополі на площі Перемоги відбулася чергова акція протесту проти насильницького розгону київського Євромайдану. Ця акція, як і інші подібні зібрання по всій країні, відображала настрої частини населення, які засуджували жорсткі дії влади. Цікавим моментом цих зборів стала розмова між пенсіонеркою та учасниками акції. Жінка, не вірячи, що молодь може добровільно стояти на холоді, підозрювала, що їм за це заплатили. Водночас вона висловила байдужість до того, який курс обере Україна, адже її більше хвилювали пенсійні виплати та ціни. Така позиція пенсіонерки ілюструє розподіл думок у суспільстві того часу: для старшого покоління важливішими були матеріальні питання,

тоді як молодь прагнула змін і підтримки європейських цінностей. Наступного дня, 3 грудня, на акції «Євромайдан-2013» зібралося вже близько 200 людей, які виступали на підтримку київського Євромайдану та проводили паралелі з Помаранчевою революцією. Учасники акції критично ставилися до проросійських політиків та вбачали в їхній авторитарній політиці загрозу для демократичних ідей і національних інтересів [4]. 9 грудня 2013 р. у м. Мелітополі відбувся мітинг, на якому зібралося близько 400 людей, що виступили проти місцевої та обласної корумпованої влади. Основною вимогою мітингувальників була відставка президента В. Януковича, що було одноголосно підтримано всіма присутніми. Протестувальники активно скандували гасла, серед яких виділялося: «Навіть собаки втомилися від «смотрящих»». Це гасло символізувало загальне невдоволення місцевими «смотрящими» – неофіційними представниками влади, які контролювали корупційні схеми. Події 9 грудня стали свідченням того, що мелітопольці підтримували загальнонаціональні та обласні протести, демонструючи прагнення до змін і європейської інтеграції України. Мітингувальники засуджували насильницькі дії влади, зокрема жорстокі дії «Беркуту» щодо мирних протестувальників, особливо студентів та дітей. Вони виступали проти «злочинного режиму» В. Януковича та М. Азарова, вимагаючи справедливого покарання винних у політичних репресіях, імпічменту президента та негайних перевиборів усіх рівнів влади. Окрім опозиційних сил і студентів, на мітингу були присутні й представники громадськості, включаючи захисників прав тварин, які привели на акцію своїх чотирилапих «делегатів» [2].

Події грудня 2013 р. у м. Мелітополі стали частиною загальноукраїнського Євромайдану, коли містяни рішуче висловлювали підтримку європейському майбутньому. Зокрема, 10 грудня 2013 р. кілька військовослужбовців з Мелітопольського батальйону поліції, відправлені до Києва для підтримання порядку, втратили свідомість через суворі умови – погане харчування і неналежне транспортування. Ці правоохоронці зі складу військової частини № 3033 були розміщені разом із «беркутівцями» в спортзалі школи, де їм доводилося спати на спортивних матах. 22 грудня 2013 р. біля пам'ятника Т. Шевченку у м. Мелітополі зібрався черговий мітинг, на якому протестувальники виступали проти уряду В. Януковича й М. Азарова. Акція об'єднала представників бюджетних установ, місцеві осередки політичних партій («Удар», «Свобода», «Батьківщина») та звичайних мешканців міста. Цікаво, що серед присутніх були не лише прихильники Євромайдану, але й деякі прихильники Антимайдану. Про реальний стан справ на київському Майдані розповіли місцеві активісти, які особисто побували в столиці: О. Ревенок, О. Булгаков і О. Гайсумова. Мітинг 22 грудня мав кілька символічних моментів. Одним із них була реконструкція поховальної процесії, де в імпровізованій труні лежали уособлення корупційних схем, продажних судів, програми В. Януковича, пенсійної та медичної реформ. Ця труна, обв'язана синьо-жовтими прапорами, символізувала «смерть» старого корумпованого режиму. Мітингувальники, несучи її, скандували популярні гасла Євромайдану, такі як «Слава Україні! – Героям слава!» та «Банду геть!», виконували гімн України. Також того дня відбувся символічний референдум, на якому 395 мелітопольців одностайно проголосували за відставку президента Януковича, демонструючи рішучість місцевого населення в підтримці змін і європейської інтеграції. На мітингу було зібрано 2839 гривень 17 копійок, а також теплі речі й картки для поповнення мобільних рахунків. Частина коштів (500 гривень) була зібрана підприємцями Центрального ринку [3].

У січні 2014 р. мелітопольці продовжили активно долучатися до проєвропейських мітингів, демонструючи підтримку Євромайдану. Однією з важливих подій стала всеукраїнська акція «Україна – це я», яка відбулася 7 січня 2014 р. у м. Мелітополі. Метою акції було консолідувати суспільство навколо ідеї захисту кордонів України та підтримки суверенітету. На головній площі м. Мелітополя зібралося близько 350 людей, які несли державні прапори, скандували патріотичні гасла, такі як «Слава Україні!» і «Україна понад усе!». Учасники акції також збирали теплі речі та кошти для підтримки протестувальників на київському Майдані. Наприкінці січня 2014 р. у м. Мелітополі розпочався процес декомунізації, який символізував бажання відмовитися від радянського минулого. Однією з перших знакових подій став демонтаж пам'ятника В. Леніну. Цей акт був здійснений невідомими, що стало сигналом для змін у суспільстві. 11 лютого 2014 р. пам'ятники В. Леніну також було демонтовано в селах Біленьке та Новослобідка Мелітопольського району. За інформацією місцевої Самооборони, ці пам'ятники були зруйновані настільки, що не підлягали відновленню. Правоохоронці шукали винних, проте протягом 2014 р. їм не вдалося знайти відповідальних за демонтаж. Ці події не лише підтримували загальноукраїнський рух

Євромайдану, але й відображали глибокі зміни в свідомості населення м. Мелітополя та Запорізької області, що прагнуло європейського майбутнього й позбавлення від радянських символів [2].

19 лютого 2014 р. у м. Мелітополі планувалося провести позачергове засідання сесії міської ради, проте через загострену соціально-політичну ситуацію в країні воно не розпочалося. Засідання було перенесено на 21 лютого 2014 р., але навіть цього дня не вдалося зібрати достатню кількість депутатів (28 із необхідних 30). На порядку денному було звернення до президента В. Януковича з вимогою припинити кровопролиття в країні. 21 лютого 2014 р. було організовано депутатські збори, де обговорювали події, що відбувалися на Майдані у м. Києві. Більшість учасників засуджували насильницькі дії проти євромайданівців, зокрема застосування зброї та жорстоке поводження з активістами Євромайдану. У результаті зборів депутати висловилися за проведення дострокових президентських виборів, зміну зовнішньополітичного курсу через Всеукраїнський референдум, повернення до Конституції 2004 р. та заборону діяльності ультраправих формувань. Того ж дня біля будівлі міської ради м. Мелітополя відбувся мітинг Євромайдану. До протестувальників вийшов тодішній мер Мелітополя А. Чаппа, який намагався відповісти на запитання від представників Євромайдану. Проте мітингувальники вимагали від нього скласти повноваження через його членство в Партії регіонів. А. Чаппа заявив, що не збирається змінювати свої політичні переконання, стверджуючи, що вступив до Партії регіонів ще тоді, коли вона була в опозиції, і не вважає це приводом для каяття [4].

23 лютого 2014 р. у м. Мелітополі на площі Перемоги відбулося велике зібрання представників Євромайдану. Ця подія була присвячена пам'яті Героїв Небесної Сотні, які загинули під час трагічних подій у м. Києві. На Майдані представник місцевої політичної організації «УДАР» О. Булгаков тричі прочитав молитву «Отче наш», а присутні вшанували загиблих хвилиною мовчання. Важливим символічним моментом був залп із мисливських рушниць, організований на честь полеглих. Під час мітингу, протестуючі несли синьо-жовті стяги, прапори Європейського Союзу, а також квіти, які поклали до підніжжя пам'ятника Т. Шевченку. Біля пам'ятника розмістили військову каску та унітаз, як символ корумпованості й боягузтва режиму В. Януковича, який на той момент уже втік з країни. Цей акт став виявом глибокого презирства до старої влади та її прихильників, особливо тих, хто підтримував Митний Союз і проросійські настрої. Протистояння не обмежилося лише мирним зібранням. Одночасно з Євромайданом у Мелітополі зібралися представники Антимайдану. Проросійські налаштовані учасники стали напроти євромайданівців. Найбільшу напругу викликали молодики у спортивній формі, які провокували патріотів, розмахуючи проросійськими плакатами та вигукуючи принизливі слова, називаючи євромайданівців фашистами й бандерівцями. Однак завдяки втручанню тогочасної міліції вдалося уникнути відкритого зіткнення між протиборчими сторонами [3].

Символами мелітопольського Євромайдану стали сестри Ніна, Валентина та Зоя Саламатови. Вони приєдналися до протестів після побиття студентів у Києві в листопаді 2013 р. і залишалися активними учасницями протесту. У 2015 р. вони були нагороджені званням «Обличчя мелітопольського Майдану» [2].

Наприкінці лютого 2014 р. у м. Мелітополі була створена місцева Самооборона, яка взяла на себе патрулювання міста в нічний час для підтримання безпеки. Це об'єднання мало на меті запобігти кровопролиттю та розбійним нападам, що було надзвичайно важливим у період загострення ситуації в країні [3].

Варто виділити активну роль в організації мелітопольського Антимайдану у 2013–2014 рр. та участь у подіях так званої «Русской весни» протягом березня-травня 2014 р. Зауважимо, що після втечі В. Януковича з України, К.Уманець поїхала до Росії, а пізніше, після початку повномасштабного вторгнення, повернулася до Мелітополя для підтримки місцевих колаборантів. К. Уманець в умовах Революції Гідності брала активну участь у пропагандистських заходах, відродженні радянських символів та спробах подальшої підтримки російської влади через залучення місцевого. Створення відео та проведення мітингів з червоними прапорами, а також спроби популяризувати ідею «братніх народів» і «визволення» російськомовного населення – це частина російської стратегії дезінформації та маніпуляції громадською думкою на окупованих територіях, впроваджуваних у тому числі за сприяння К. Уманець [4].

Активною прихильницею та однією з організаторок мелітопольського Антимайдану була Т. Дюніна. З даними ЗМІ, спочатку вона не цікавилася політикою, але з початком Революції Гідності та російської агресії проти України, її поведінка та погляди кардинально змінилися. Активістка

підтримувала проросійські наративи у соцмережах, таких як «ВКонтакте». Т. Дюніна не тільки публічно підтримувала сепаратистські рухи, але й брала участь у сприянні діяльності ДНР/ЛНР, що призвело до відкриття кримінальних проваджень проти неї відповідно до статей 110 та 258-3 Кримінального кодексу України [3, 4].

Висновки. З 21 листопада 2013 р. Україну охопив Євромайдан, який у січні 2014 р. переріс у Революцію Гідності – масовий рух за європейську інтеграцію та проти корумпованого режиму В. Януковича. Жителі м. Мелітополя, як і вся Україна, активно долучилися до цього руху. Як і в інших регіонах України, головними вимогами були європейська інтеграція, подолання корупції та відставка проросійського президента В. Януковича.

Проте, зауважимо, що у м. Мелітополь була присутня проросійська орієнтація частини місцевого населення у тому числі через політичний вплив партій, які підтримували проросійський курс. Це значно ускладнювало організацію та масовий характер проєвропейських акцій у місті. Проте наявність навіть невеликого, спонтанного Євромайдану свідчила про те, що не всі у місті підтримували союз з Російською Федерацією. У багатьох містах, де проросійські настрої були сильними, Революція Гідності викликала серйозне протистояння між проєвропейськими та проросійськими силами, що часто призводило до конфліктів. Незважаючи на ці виклики, ключовим моментом було те, що в таких містах, як Мелітополь, активні громадяни продовжували відстоювати ідеї європейської інтеграції.

Таким чином, можемо виділити 3 етапи Революції Гідності у м. Мелітополі: 1 етап (листопад-грудень 2013 р.) характеризується поодинокими закликами до протистоянь зі сторони Євромайдану через соціальні мережі; 2 етап (грудень 2013 – січень 2014 рр.) – перші мітинги та протистояння між представниками Євромайдану та Антимайдану, під час цього періоду Революції Гідності у м. Мелітополі спостерігаються наймасштабніші мітинги та протести між протиборчими сторонами, Антимайданівці намагаються психологічно та фізично тиснути на представників Євромайдану; 3 етап (кінець січня – лютий 2014 рр.) перемога сил Євромайдану у м. Мелітополі, Запорізькій області та Україні в цілому.

Список літератури:

1. Глотов Б., Сидоренко Н. Реформування системи організації державної влади в умовах глибокої політичної кризи. Київ. Державне управління та місцеве самоврядування, 2014. 196 с. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/dums_2014_2_3

2. Інтерв'ю С. Тоцької з учасником Революції Гідності у м. Мелітополі А. Турубаром, 1986 р.н., м. Мелітополь. 27.10.2021 р.

3. Інтерв'ю С. Тоцької з учасником Революції Гідності у м. Мелітополі О. Іваненко, 1974 р.н., м. Мелітополь. 19.12.2022 р.

4. Інтерв'ю С. Тоцької з учасником Революції Гідності у м. Мелітополі С. Сердюк, 1953 р.н., м. Мелітополь. 19.12.2022 р.

5. Киридон А. Євромайдан / Революція Гідності: причини, характер, основні етапи. *Історична пам'ять*. 2015. Вип. 33. С. 17–32.

6. Колодій А. Феномен Майдану в контексті пошуку моделі врядування в Україні. Київ : Стилос, 2014. 244 с. URL: www.kennan.kiev.ua/Library/Agora/Agora13.pdf

7. Снайдер Т. «Українська історія, російська політика, європейське майбутнє». Київ : Дух і літера, 2014. 200 с.

8. Турченко Г. Історична наука і сучасна гібридна війна Росії проти України. *Zaporizhzhia*. *Historical Review.* 2016, Том 1, № 46. С. 295–301.

9. Турченко Г., Тоцька С. Революція Гідності в Запоріжжі: хроніка подій (листопад 2013 – лютий 2014 рр.) *Zaporizhzhia Historical Review.* 2021, № 57. С. 139–147.

10. Турченко Г., Тоцька С. Революція Гідності у м. Бердянськ Запорізької області (листопад 2013 – лютий 2014 рр. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки»*. 2024. Том 35 (74) № 1. С. 99–104.

11. Турченко Г., Турченко Ф. Проект «Новоросія»: 1764–2014. Ювілей на крові. Запоріжжя : ЗНУ, 2014. 158 с.

12. Шведа Ю. Революція Гідності у контексті загальної теорії соціальних революцій. URL: http://zaxid.net/news/showNews.do?revolyutsiya_gidnosti_u_konteksti_zagalnoyi_teoriyi_sotsialnih_revolyutsiy&objectId=1301345 (дата звернення: 26.01.2014).

Totska S.I. REVOLUTION OF DIGNITY IN MELITOPOL, ZAPORIZHZHIA REGION (NOVEMBER 2013 – FEBRUARY 2014)

The article attempts to provide a comprehensive analysis of the events of the Revolution of Dignity in the city of Melitopol, Zaporizhzhia region, in the period from November 2013 to February 2014. The city of Melitopol, like many other cities in Ukraine, became a participant in the events that went down in history as the Revolution of Dignity. Although the protests here were not as widespread as in larger cities, Melitopol played an important role in the nationwide movement for democracy, European integration and change of government. In particular, we highlighted, researched and analysed the following key aspects: the course of Euromaidan events in Melitopol during the Revolution of Dignity; the scale of the movement and the demands of the protesters of the opposing sides; the reaction of the population to the tragic events of February 2014; Anti-Maidan in Melitopol. We have identified 3 stages of the Revolution of Dignity in Melitopol: Stage 1 (November-December 2013) is characterised by isolated calls for confrontation from Euromaidan through social networks, the reaction of the population, with calls for meetings, to the tragic events of the dispersal of Kyiv Euromaidan in November 2013; Stage 2 (December 2013 – January 2014) – the first rallies and confrontations between representatives of Euromaidan and Anti-Maidan, during this period of the Revolution of Dignity in Melitopol. The largest rallies and protests between the opposing sides are observed in Melitopol, and the Anti-Maidan supporters try to put psychological and physical pressure on the Euromaidan representatives; Stage 3 (late January – February 2014) – victory of the Euromaidan forces in Melitopol, Zaporizhzhia region and Ukraine as a whole. Conclusions about the specifics of the events of the Revolution of Dignity in Melitopol (November 2013 – February 2014) Conclusions about the specifics of the events of the Revolution of Dignity in Melitopol (November 2013 – February 2014).

Key words: *Revolution of Dignity, Euromaidan, Anti-Maidan, rallies, assembly, protests, Melitopol, Zaporizhzhia region.*

УДК 94(477.411):355.442]:[355.01(477:47+57)"1917/1918"+355.01(477:470)"2014/2024"]
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/3.14

Турченко Г.Ф.
Запорізький національний університет

Стьопочкін М.М.
Запорізький національний університет

ОБОРОНА КИЄВА В СОВЄТСЬКО-УКРАЇНСЬКІЙ (1917–1918 РР.) ТА НОВІТНІЙ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКІЙ (2014–2024 РР.) ВІЙНАХ: ІСТОРИЧНІ АНАЛОГІЇ

У статті розкриваються історичні аналогії, пов'язані з обороною Києва в совєтсько-українській (1917–1918 рр.) та новітній російсько-українській (2014–2024 рр.) війнах. Наводиться схожість «гібридних» методів Совєтської Росії та РФ: створення квазідержавних утворень на території України; імітація Росією ефекту «громадянської війни» серед українського населення і використання нею квазівійськових формувань; функціонування російського пропагандистського апарату. Розкрито стан і розвиток української армії напередодні і в часи військових конфліктів із Росією: початковий етап становлення українських збройних сил; гідна відсіч переважаючим силам ворога в часи ворожої навали; дієвість, окрім регулярних збройних сил України, також і добровольчих формувань. Зазначається, що російські комуністичні сили причетні також і до новітніх сепаратистських рухів в Україні. Наведено особливості бліцкригу більшовицьких та російських військ на Лівобережжі України на початку обох російсько-українських конфліктів. Розкрито план наступу совєтських та російських військ на Київ в 1918 та 2022 рр.; Київ висвітлено як головну стратегічну мету Росії в обох конфліктах. Зазначено про оборону Києва та його околиць, як про «переломний» фактор в обох війнах: суттєвий спротив російським військам, які чинили українці на підступах до Києва; відчайдушний бій за столицю України та знищення численних сил росіян на Київщині. Вказується про масові військові злочини росіян на Київщині, які мали місце в совєтсько-українській (1917–1918 рр.) та новітній російсько-українській (2014–2024 рр.) війнах. Міжнародна політична та військова допомога Україні, як необхідна складова боротьби України проти сильнішого ворога, мала місце в обох конфліктах. Надання Україні військової допомоги Четверним союзом в совєтсько-українській війні (1917–1918 рр.) та блоком НАТО в новітній російсько-українській війні (2014–2024 рр.) зумовило подальшу боротьбу українців за власну державність та незалежність.

Ключові слова: *Українська Народна Республіка, Російська Совєтська Республіка, Україна, РФ, Київ, російсько-українські війни.*

Постановка проблеми. Актуальність досліджуваної теми полягає в тому, що в новітній російсько-українській (2014–2024 рр.) та совєтсько-українській (1917–1918 рр.) війнах прослідковуються конкретні історичні аналогії. Одна з них це оборона Києва, який став напрямком головного удару російських військ. Враховуючи схожість дій ленінської та путінської Росії в їхніх спробах окупувати всю Україну, в т.ч. і Київ, важливо дослідити ті методи, які використовувало російське політичне керівництво у цих війнах та встановити історичні аналогії, які прослідковуються у боях за Київ в совєтсько-українській та новітній російсько-українській війнах.

Аналіз джерел та останні публікації. Події совєтсько-української війни (1917–1918 рр.), в т.ч. і оборона Києва, висвітлені в багатьох наукових публікаціях, зокрема у працях Тинченко Я., Турченко Ф., Каганова Ю., Турченко Г. [15]. Аналізу загального перебігу військових дій в часи совєтсько-української війни, в т.ч. висвітлення оборони Києва та розбудови українського війська, присвячено дослідження Тинченко Я. «Новітні запорожці. Війська Центральної Ради, березень 1917 – квітень 1918» [10]. Більш деталізований виклад перебігу совєтсько-української війни зустрічаємо в праці Тинченко Я. «Перша Українсько-Більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918)» [11]. Корот-

кий огляд битви за Київ в лютому та березні 2022 р. є в статтях Морфінова С. «Колона. Як і чому російська армія програла битву за Київ і відступила» [7]; Семенець Ю. «Бій під Крутами 100 років потому. 28 лютого 2022 року там розгромили росіян» [9] та в інших працях. Контекст історичних аналогій між двома вказаними війнами розглянуто нами в статтях «Крути 1918/2022 рр.: історичні аналогії на уроках історії України 10 класу» [6] та «Історичні аналогії на уроках історії 10 класу з теми «Українська революція»» [4].

Постановка завдання. Метою статті є висвітлення історичних аналогій в подіях совєтсько-української (1917–1918 рр.) та новітньої російсько-української (2014–2024 рр.) війн, зокрема в боях за Київ.

Виклад основного матеріалу. В часи відкритої агресії Росії проти України, українцями переосмислюються цінності власної свободи, незалежності і державності. Російське керівництво у 2014 р. розпочало військове вторгнення і окупацію українських земель. Твердження про штучний характер української держави; заперечення російським політичним керівництвом окремішності української мови, історії і культури; невизнання навіть самого поняття «українець» виявило ще одну сутність російської агресії – геноцид української нації.

Зіштовхнувшись з рашизмом, українці почали звертатися до історичних витоків цього явища. Досліджуючи історію через контекст столітньої російської агресії проти України слід приділити пильну увагу подіям совєтсько-української війни 1917–1918 рр.. В цій війні антиукраїнський фактор виявився «наріжним каменем» для російської більшовицької ідеї. Сьогодні війна ведеться з так званою «демократичною» Росією. Хоча, по-суті, росіяни вміло зберегли неоцаратські та неокомуністичні наративи зумівши їх поєднати в так званий «рашизм».

Новітня російсько-українська війна (2014–2024 рр.), як і совєтсько-українська (1917–1918 рр.), мають ознаки гібридних війн. В обох конфліктах Росія штучно створювала квазідержавні утворення на території України. Прикладом тому є так звані «Луганська/Донецька Народні Республіки», які були проголошені під час новітньої російсько-українській війни та «Донецько-Криворізька радянська республіка» (проголошена 9–14 лютого 1918 р.), «Одеська радянська республіка» (проголошена 17 січня 1918 р.) та «Радянська республіка Тавриди» (проголошена 19 березня 1918 р.), які були проголошені під час совєтсько-української війни [13, сс. 92–103]. Ці утворення використовували власні квазівійськові формування з місцевих сепаратистів (в часи новітньої російсько-української війни 2014–2022 рр.) та з місцевих більшовиків (в часи совєтсько-української війни 1917–1918 рр.). Це створювало постановочний вигляд «громадянської війни». Також в обох конфліктах росіяни вміло використовували пропаганду. Причому вона поширювалася в совєтсько-українській (1917–1918 рр.) та новітній російсько-українській (2014–2024 рр.) війнах, як на території квазідержавних утворень, де російськими агітаторами проводилася деструктивна робота на розкіл суспільства, так і на території Росії, де події в Україні подавалися мешканцям Росії таким чином, що нібито самі українці потребують «допомоги» росіян.

В совєтсько-українській (1917–1918 рр.) та новітній російсько-українській (2014–2024 рр.) війнах присутній елемент відкритого терору проти цивільного українського населення, який можна кваліфікувати як геноцид, оскільки українців знищували через їх національну приналежність. Під час совєтсько-української війни, більшовики, увійшовши до Києва, вчинили відкритий масовий терор проти киян. Жертвами цього терору стали від 2 до 5 тисяч осіб. Багатьох з киян розстріляли тільки через те, що вони розмовляли українською мовою [15, с. 76]. Терор проти цивільних осіб вказує на геноцид за національною ознакою, який проводився російськими більшовиками.

В часи новітньої російсько-української війни (2014–2024 рр.) частина Київщини опинилася окупованою росіянами, зокрема м. Буча. За весь час окупації росіяни теж вдалися до терору проти місцевого населення. В м. Буча росіяни вбили 637 цивільних осіб; по всьому Бучанському району кількість жертв нараховується в 1137 осіб [18]. Важливо зазначити, що систематичні вбивства цивільних людей на Київщині не мали якоїсь військової необхідності. Саме тому, ми приходимо до висновку щодо того, що це був свідомо проведений геноцид.

Варто ще вказати про фактор іноземної військової допомоги, яку отримує український народ сьогодні, і яку він отримав в минулому від Четверного союзу. В часи совєтсько-української війни (1917–1918 рр.) 9 лютого 1918 р. був укладений Брест-Литовський мирний договір між Українською Народною Республікою та Четверним союзом. За умовами мирного договору Німеччина та Австро-Угорщина забов'язувалися відправити в Україну своє військо на допомогу українським

військовим частинам [10, с. 16]. Навесні 1918 р. українські частини, разом з німцями та австрійцями, розпочали контрнаступ. Не дивлячись на те, що українські частини на той час нараховували усього приблизно 15 тисяч вояків, вони наступали в авангарді численного 300-тисячного німецько-австрійського війська [10, с. 16; 15, с. 83; 1]. 1 березня 1918 р., долаючи незначний спротив більшовиків, було звільнено Київ [10, с. 17]. В квітні 1918 р. було остаточно витіснено більшовиків з Донбасу і Півдня України [15, с. 84].

В сучасній війні війська НАТО офіційно не воюють на боці України, хоча існує залученість іноземних добровольців в лавах ЗСУ. Проте багато країн виказали військову підтримку Україні передачою зброї. Виразно це продемонструвала Естонія, яка 23 січня 2023 р. віддала Україні всі свої 155-мм гаубиці, та Фінляндія, яка 20 січня 2023 р. віддала Україні свій рекордний пакет допомоги на більш ніж 400 мільйонів євро. Також Україну підтримали США, які надали Україні декілька пакетів військової допомоги. Серед них військовий пакет в розмірі 60,84 мільярда доларів, ухвалений Конгресом США 20 січня 2024 р.

Битва за Київ мала ключове, переломне значення в совєтсько-українській (1917–1918 рр.) та новітньої російсько-українській (2014–2024 рр.) війнах. Охарактеризуємо стан українських збройних сил напередодні совєтсько-української війни (1917–1918 рр.). Ще у квітні 1917 р. почався процес українізації Російсько-імператорської армії, тобто формування окремих військових підрозділів в цій армії з вояків-українців. З листопада 1917 р. створюються також добровольчі збройні формування. З квітня 1917 р. виникають воєнізовані загони самооборни – «Вільне Козацтво» [15, с. 52]. За підрахунками В. Голубко, до початку совєтсько-української війни (1917–1918 рр.) усіх вояків в українізованих частинах налічувалось приблизно 400 тисяч осіб [3]. За даними, які наводить М. Ковальчук, загальна кількість українізованих військ на теренах України напередодні совєтсько-української війни (1917–1918 рр.) налічувала близько 90 тис. вояків [5]. Однак значна частина вояків українізованих військ симпатизувала більшовикам і не бажала воювати з совєтськими військами [10, с. 13]. Отже, за даними М. Ковальчука, реальна кількість військ, готових воювати з більшовиками в совєтсько-українській війні (1917–1918 рр.) налічувала не більше 20 тисяч осіб [5]. Озброєння, оснащення та одяг в українських військах залишалися старого російсько-імператорського зразка [20].

Повертаючись до сучасності зазначимо, що починаючи з 1991 року відбувалося постійне скорочення української армії. З майже 800 тисяч військовослужбовців, яких налічувалося в 1991 році, українська армія зберегла на 2013 р. приблизно 120 тисяч [19]. З початку війни, окрім регулярних збройних сил України, розпочалося формування добровольчих батальонів.

До надання західної військової допомоги в 2022 р., Україна мала, головним чином, техніку та зброю старого совєтського виробництва [2]. Під час новітньої повномасштабної російсько-української війни (з 2022 р.) Україна отримала французькі артсистеми CAESAR та італійські гаубиці Melara Mod, американські реактивні системи HIMARS та чеські RM-70 «Вампір», важкі фінські міномети 120 KRH 92 та шведські «зенітки» Bofors L70, британські Spartan та німецькі Gepard, легендарні танки Leopard 2 та багато іншого. Такого різноманіття техніки та озброєння, яке має Україна, ніколи не мала жодна армія світу в історії [8].

Боротьба за Київ напередодні совєтсько-української війни (1917–1918 рр.) розпочалася ще до того, як СНК Росії оголосив війну Україні. З 29–31 жовтня 1917 р. (за ст. ст.) більшовики організували повстання в Києві. Заколот було придушено українськими частинами. 30 листопада 1917 р. (за ст. ст.) більшовики розпочали нове повстання, яке теж закінчилося провалом. Спроби збільшовизованих солдат колишньої Російсько-імператорської армії захопити Київ в грудні 1917 р. теж не увінчалися успіхом [15, с. 66–67]. Генеральний секретаріат, у своїй відповіді до СНК, зазначив: «українські солдати роззброїли анархічно настроєних великоросійських солдатів, які робили змови проти влади українського народу…» [17, с. 512]. В. Винниченко, виступаючи на Всеукраїнському з'їзді совєтів, пригадував про буремні події жовтня – листопада 1917 р.: «Протягом 3 тижнів весь Київ жив під загрозою розгрому. Більшовики хотіли розпочати своє діло» [17, с. 506].

Після цих невдач більшовики провели в Києві 3–5 грудня 1917 р. (за ст. ст.) «Всеукраїнський з'їзд совєтів». На цьому заході вони планували оголосити створення совєтської України. Проте більшість українських делегатів цього з'їзду не підтримали більшовиків; делегату від більшовиків Затонському навіть не дали можливості виступати [17, с. 502]. Після цього СНК Росії 18 грудня 1917 р. оголосив повномасштабну війну проти України [15, с. 69]. З початку війни більшовики

захопили Харків, де 25 грудня 1917 р. було проголошено створення «совєтської УНР» як частини совєтської Росії [15, с. 70].

Як і 100 років тому, комуністичні сили виявилися причетними до сепаратистсько-проросійських рухів і в новітній Україні. Ще до розпаду СРСР у Південно-Східних регіонах України комуністи проводили деструктивну роботу. «У Донбасі, на Харківщині, Дніпропетровщині й у Запоріжжі» місцеве партійне керівництво, при підтримці директорів великих промислових підприємств, які перебували під їх контролем (т. зв. «червоні директори») поширювали «ідею створення місцевої автономії як засобу протистояти «жовто-блакитній експансії»» [13, с. 7]. У квітні 2014 р. у мережу Інтернет потрапила «карта України» в якій Україна була розділена на 5 квазідержавних утворень: «Республіка Крим, Донбаська республіка, Дніпровська-Слобожанська республіка, Республіка Новоросія та Україна». Було встановлено, що ця «карта України» була створена в офісі КПУ у Києві. У квітні 2014 р. в Одесі створюється т. зв. «Народна республіка Новоросія». «Керівництво» цієї «республіки» вирішило, що «майбутнього з Україною у Новоросії немає». У травні 2014 р. в Донецьку були проголошені т. зв. «Донецька» та «Луганська народні республіки» при підтримці «представників Миколаєва, Одеси, Херсона, Дніпропетровська та Запоріжжя»; «керівництвом» т. зв. «республік» було підписано документ «про об'єднання цих республік у складі «єдиної держави «Новоросія»» «з наступним його включенням до Російської Федерації» [14, с. 8–10]. Проросійські сили розраховували, що схожі сценарії відбудуться і в інших областях Півдня і Сходу України. Але «тут окупанти і місцеві сепаратисти зустріли опір». Антиросійський спротив, який проявився «весною 2014 р. в Харкові, Одесі, Дніпропетровську, Миколаєві, Херсоні» продемонстрував проукраїнську позицію мешканців цих регіонів [16, с. 148].

Після проголошення в Харкові «совєтської УНР» більшовики, на чолі з В. Антоновим, розгорнули свій наступ далі. Совєтська армія наступала з окупованого Харкова йдучи на з'єднання з більшовицьким квазівійськовим формуванням на Донеччині, «Червоною гвардією Донбасу». Більшість військовослужбовців українізованих формувань на Лівобережжі склали зброю [2 с. 10]. Ці та інші фактори обумовили успіхи більшовицьких військ на Лівобережжі. Захопивши наприкінці грудня 1917 р. Донбас більшовики продовжували свій наступ далі і ними 15 січня 1918 р. було захоплено Олександрівськ, 27 січня Миколаїв, 31 січня Одесу, 1 лютого Херсон та інші міста Південної та Східної України [15, с. 72–73].

Головнокомандувач більшовицьких військ В. Антонов оголосив 19 січня 1918 р. загальний наступ совєтських військ на Київ. В його розпоряджені були совєтські війська А. Знаменського та С. Кудинського (до 1200 багнетів), М. Муравйова (близько 1200 багнетів), П. Єгорова (майже 2000 багнетів) та Р. Берзіна (3400 багнетів). План більшовицького наступу був наступний. Загони Знаменського, Кудинського та Берзіна через Чернігівщину мали наступати на Київ. Загони Муравйова мали наступати через Харківщину на Полтавщину. Загони Єгорова мали перейти на правий беріг Дніпра і наступати на Київ вздовж ріки. Окрім цього на Київ з Правобережжя наступали збільшовизовані солдати колишньої Російсько-імператорської армії [10, с. 12].

Після початку повномасштабної фази російсько-української війни у лютому 2022 р. і подальшого вторгнення росіян на Лівобережжя окупанти теж намагалися захопити Харків, проте безуспішно. З окупованої Харківщини російське угруповання наступало на з'єднання з квазівійськовими формуваннями т. зв. «ДНР» та «ЛНР». Також росіяни окуповали території Запорізької (з 24 лютого 2022 р.), Миколаївської (з 26 лютого 2022 р.), Одеської (24 лютого – 7 липня 2022 р.), Херсонської (з 24 лютого 2022 р.) та інших областей.

План наступу російських військ на Київ теж мав проходити приблизно за тим же самим сценарієм, як у більшовиків. Велике російське угруповання, яке було на білоруському кордоні біля Київщини (до 20 тисяч військових) мало наступати через Чорнобильську зону на з'єднання з угрупованням російського десанту в Гостомелі (приблизно 4 тисячі військових). По цьому напрямку мали наступати десантні війська 104-го десантно-штурмового полку з Псковщини, 76-ої «Псковської» десантно-штурмової дивізії, 234-го і 237-го десантно-штурмових псковських полків; також мали бути бійці ОМОН та СОБР. Інше російське угруповання мало наступати на Київ через Чернігівщину [7]. В лютому 2022 р. керівником російського наступу на Київ було обрано генерал-полковника О. Чайку.

В часи совєтсько-української війни (1917–1918 рр.) Центральна Рада мала на Чернігівщині та на Полтавщині приблизно 8880 військовослужбовців. В самому Києві знаходилось приблизно 10 тисяч [10, с. 13]. Це були вояки полків ім. Б. Хмельницького, П. Полуботка, І. Богуна,

К. Гордієнка, куреня ім. П. Конашевича-Сагайдачного, Куреня Січових Стрільців, Київского полку Вільного Козацтва, броньових частин, громадських відділів та інших формувань [11, с. 314–317]. Але, як уже було зазначено, велика частина українських військовослужбовців не бажала воювати проти більшовиків [10, с. 13]. Ситуація ускладнювалась ще й тим, що у українських військ не було кваліфікованого військового керівництва. Більшість українізованих військ, які ще могли воювати, знаходились на Правобережжі і стримували наступ збільшовизованих солдатів колишньої Російсько-імператорської армії. [15, с. 74]. Таким чином, коли на Лівобережжі совєтські війська розпочали наступ на Київ, столиця опинилася перед реальною загрозою захоплення.

22 (9) січня 1918 р. УЦР проголосила незалежність Української Народної Республіки. Це активізувало, зміцнило і консолідувало ті військові сили українців, які боролися за незалежність.

Вже на підступах до Києва більшовики почали грузнути в боях. 26 січня 1918 р. на ст. Гребінка і 27 січня на ст. Бахмач більшовицькі війська зіштовхнулися з суттєвим спротивом українських військ. Ці станції боронили вояки Гайдамацькогу кошу Слобідської України, 1-ї Української військової школи ім. Б. Хмельницького та куреня «Смерть» Вільного Козацтва [10, с. 14–15].

29 січня 1918 р. відбувся важкий 10-годинний бій за станцію Крути [6, с. 56]. Студенти-добровольці Помічного Студентського Куреня (114 осіб), юнаки та старшини 1-ої Української військової школи ім. Б. Хмельницького (250 осіб) та козаки куреня «Смерть» зуміли стримати багатопереважаючі війська Знаменського, Кудинського та Муравйова (до 3000 вояків). Більшовики зазнали суттєвих втрат. Оборонці Крут все таки були змушені відступити, але, відступаючи, демонтували залізничний шлях на Київ [15, с. 74]. Більшовицькі війська, які наступали бронепотягом, були змушені шукати інший транспорт.

В часи новітньої повномасштабної російсько-української війни (з лютого 2022 р.) більшість українських військ знаходилася на Донбасі; Київ теж був практично незахищений. Його прикривала 72-а бригада ЗСУ та декілька інших частин. Українськими військовими на Київщині 25 лютого 2022 р. були знищені декілька мостів біля Ірпеня, Гостомеля та інших населених пунктів. Частина російських військ, які наступали через Київщину, починаючи з 19 березня 2022 р. були відтіснені і розбиті біля с. Мощун; частина була знищена біля м. Гостомель 1 квітня 2022 р. [7]. На Чернігівщині, в т. ч. через станцію Бахмач, теж наступали російські війська. Місцеві мешканці Бахмача намагалися зупинити росіян. Серед них А. Коросташивець, який на своїй автівці навмисно збив декількох окупантів, за що був розстріляний 26 лютого 2022 р. [12].

Біля станції Крути з 28 лютого по 1 березня 2022 р. велися бої. Через Крути наступали війська 6-го танкового полку 90-ої танкової дивізії РФ на чолі з полковником А. Захаровим. Українські військові заздалегідь завалили виїзд через с. Крути спиляними деревами. Поки російська війська копирсалися в завалах українська артилерія встигла зайняти зручні позиції і «накрити» ворога. Остаточно ці війська росіян були розбиті у бою на Київщині [9].

Під час совєтсько-української війни, в Києві, 29 січня 1918 р. почався черговий більшовицький заколот на заводі «Арсенал». Київські більшовики мали в своїх лавах стільки ж, скільки мали і війська УНР: 1,5–2 тисяч бійців [10, с. 16]. Заколот було придушено.

5 лютого 1918 р. до Києва підійшли совєтські війська М. Муравойва та А. Антонова, які мали у своїх лавах більше ніж 7 тисяч вояків (українські війська в Києві мали не більше 3 тисяч). Бої поновилися. Більшовики використовували важку артилерію, якою обстрілювали житлові квартали. Через обмаль сил українські війська з 8 на 9 лютого 1918 р. відступили з Києва [10, с. 16].

Висновки. Совєтсько-українська (1917–1918 рр.) та новітня російсько-українська (2014–2024 рр.) війни мають багато спільних рис. В цих конфліктах боротьба ведеться за державність та незалежність українського народу: в совєтсько-українській війні українці захищали незалежну Українську Народну Республіку; в новітній російсько-українській війні відстоюється незалежна Україна. Окрім цього в цих війнах використовуються схожі «гібридні» методи агресії Совєтської Росії та РФ: створення під протекторатом Росії квазідержавних та квазівійськових утворень, функціонування пропагандистсько-інформаційного апарату, проведення геноциду українців і т. д. Українські збройні сили, напередодні обох конфліктів, проходили непростий шлях становлення, проте зуміли вистояти. Напередодні совєтсько-української війни відбувалася стихійна демобілізація в українізованих частинах. Перед новітньою російсько-українською війною відбувалося скорочення українських військ. Битві за столицю в совєтсько-українській війні передували збройні заколоти більшовиків в Києві в жовтні та листопаді 1917 р. До розколу українського суспільства зсе-

редини в новітній війні вдалися також і рашисти, які ініціювали проросійські сепаратистські рухи в Донецьку, Луганську та інших містах. На захоплення столиці більшовики та рашисти кидали в обох російсько-українських війнах найбільші та найкращі військові формування. Шляхи ворожого наступу на Київ проходили по схожим траєкторіям в обох війнах: в совєтсько-українській та новітній російсько-українській війнах більшовики та рашисти наступали через Київщину, Чернігівщину, Харківщину та з Донбасу. Саме битва за Київщину та Київ зупинила стрімкий бліцкриг більшовиків на Лівобережжі, адже більшовицькі війська вперше зустріли суттєвий спротив саме на станціях Гребінка, Бахмач і Крути, через які проходив залізничний шлях на столицю. І саме відбиття Києва в новітній російсько-українські війні зберегло українську державність. На підступах до Києва, зокрема на станції Крути, а також біля населених пунктів Мощун, Гостомель та ін. російські війська на Київщині було остаточно розгромлено. Більшовицькими та російськими військами здійснювався відкритий геноцид українців: більшовиками в окупованому Києві в 1918 р.; рашистами на окупованій Київщині, в т. ч. в м. Буча, в 2022 р. Іноземна допомога зумовила можливість подальшої боротьби України: Четверний союз відправив в Україну німецько-австрійські війська; країни НАТО в новітній війні підтримали Україну зброєю та іноземними добровольцями.

Список літератури:

1. Буравченков А. Армія Української Народної Республіки. Енциклопедія історії України. *Інститут історії України. Національна академія наук України*. URL: http://s URL.li/knigoj

2. Вовк К. Військовий злет. Як змінювалася українська армія після відновлення української незалежності. *Свідомі*. URL: http://s URL.li/rqvfht (дата звернення 23.05.2024)

3. Голубко В. Якою була армія УНР. *Локальна історія*. URL: https://localhistory.org.ua/videos/bez-bromu/viktor-golubko/ (дата звернення 23.05.2024)

4. Історичні аналогії на уроках історії 10 класу з теми «Українська революція» / Молода Наука – 2023. Запоріжжя: ЗНУ, 2023. с. 332–333.

5. Ковальчук М. Битва двох революцій: Перша війна Української Народної Республіки з Радянською Росією. 1917–1918 рр. Київ : «Стилос», 2015. Т. 2. 608 С.

6. Крути 1918/2023 рр..: історичні аналогії на уроках історії України 10 класу / Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Актуальні проблеми теорії та методики навчання історії». Запоріжжя: ЗНУ, 2023. с. 52–57.

7. Морфінов С. Колона. Як і чому російська армія програла битву за Київ і відступила. *BBC News Україна*. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/news-64754500 (дата звернення 23.05.2024)

8. Морфінов, С. Уся західна зброя ЗСУ: що Україна отримала від союзників з початку великої війни. *BBS News Україна*. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/news-64761359

9. Семенець Ю. Бій під Крутами 100 років потому. 28 лютого 2022 року там розгромили росіян. *Texty. Org. Ua*. URL: http://s URL.li/chqsyh (дата звернення 23.05.2024)

10. Тинченко Я. Новітні запорожці. Війська Центральної Ради, березень 1917 – квітень 1918 : науково-популярне видання. Київ : Темпора, 2010. 112 С.

11. Тинченко Я. Перша Українсько-Більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918). Львів: 1996. 491 С. URL: http://s URL.li/ybmoqj (дата звернення 23.05.2024)

12. Тіток Ю. Наїхав на російських солдат і поплатився життям: житель Бахмача на своїй автівці погнався за технікою окупантів. *Суспільне. Чернігів*. URL: http://s URL.li/zebvbn (дата звернення 23.05.2024)

13. Турченко Г. Південна Україна на зламі епох (1914-1922 рр.). Запоріжжя : Просвіта, 2005. 324 С.

14. Турченко Г., Турченко Ф. Проект «Новоросія». Ювілей на крові. Запоріжжя : ЗНУ, 2014. 116 с.

15. Турченко Ф., Каганов Ю., Турченко Г. Історія України (1914 – 1945) : підручник для здобувачів вищої освіти ступеня бакалавра у галузі гуманітарних наук. Запоріжжя : «Гельветика», 2021. 368 С.

16. Турченко Ф., Турченко Г. Проект «Новоросія» і новітня російсько-українська війна. Київ : Інститут історії України НАН України, 2015. 166 С.

17. Українська Центральна Рада: документи і матеріали: у 2 томах. Том 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. / упоряд. В. Верстюк та ін., відп. ред. В. Смолій та ін. Київ : Наукова думка, 1996. 589 С.

18. Черкасець О. Трагедія Бучі: місто відзначає річницю звільнення від російських загарбників. *Україна молода*. URL: https://umoloda.kyiv.ua/number/0/2006/174284 (дата звернення 23.05.2024)

19. Черниш О. З щитом або на щиті. Як змінювалась українська армія за 30 років Незалежності. *РБК-Україна*. URL: http://s URL.li/lfamnh (дата звернення 23.05.2024)

20. Штик Т. Техніка і зброя доби визвольних змагань. URL: http://s URL.li/foebhw (дата звернення 23.05.2024)

Turchenko G.F., Stopochkin M.M. THE DEFENSE OF KYIV IN THE SOVIET-UKRAINIAN (1917–1918) AND THE RECENT RUSSIAN-UKRAINIAN (2014–2024) WARS: HISTORICAL ANALOGIES

The article reveals historical analogies related to the defense of Kyiv in the Soviet-Ukrainian (1917–1918) and recent Russian-Ukrainian (2014–2024) wars. The similarity of the «hybrid» methods of Soviet Russia and the Russian Federation is indicated: the creation of quasi-state entities on the territory of Ukraine; Russia's imitation of the «civil war» effect among the Ukrainian population and its use of quasi-military formations; functioning of the Russian propaganda apparatus. The state and development of the Ukrainian army on the eve and during the military conflicts with Russia are revealed: the initial stage of the formation of the Ukrainian armed forces; a worthy repulse to the overwhelming forces of the enemy in times of enemy attack; the effectiveness of, in addition to the regular armed forces of Ukraine, also volunteer formations. It is noted that Russian communist forces are also involved in the latest separatist movements in Ukraine. The features of the blitzkrieg of Bolshevik and Russian troops on the Left Bank of Ukraine at the beginning of both Russian-Ukrainian conflicts are given. The plan for the offensive of Soviet and Russian troops on Kyiv in 1918 and 2022 was revealed; Kyiv is highlighted as Russia's main strategic objective in both conflicts. The defense of Kyiv and its surroundings was mentioned as a «turning point» factor in both wars: substantial resistance to the Russian troops, which the Ukrainians did on the approaches to Kyiv; a desperate battle for the capital of Ukraine and the destruction of numerous Russian forces in the Kyiv region. It is pointed out about the mass war crimes committed by Russians in the Kyiv region, which took place in the Soviet-Ukrainian (1917–1918) and recent Russian-Ukrainian (2014–2024) wars. International political and military assistance to Ukraine, as a necessary component of Ukraine's struggle against a stronger enemy, took place in both conflicts. The provision of military aid to Ukraine by the Quadruple Alliance in the Soviet-Ukrainian war (1917–1918) and the NATO bloc in the latest Russian-Ukrainian war (2014–2024) led to the further struggle of Ukrainians for their own statehood and independence.

Key words: *Ukrainian People's Republic, Russian Soviet Republic, Ukraine, Russian Federation, Kyiv, Russian-Ukrainian war.*

УДК 94 (477)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/3.15

Чупрінова Н.Ю.
Національна академія Національної гвардії України

Севрук І.І.
Національна академія Національної гвардії України

Соколовська Ю.В.
Національна академія Національної гвардії України

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ТА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ (2014–2024 РР.)

Стаття присвячена аналізу ролі історичної пам'яті у формуванні та зміцненні національної ідентичності українців у контексті російсько-української війни, що триває з 2014 року і до сьогодні. Це дослідження підкреслює важливість збереження та відновлення історичної пам'яті, що є ключовим елементом національної впевненості та боротьби України за незалежність. У статті розглядаються основні аспекти національної історичної пам'яті та її вплив на сучасне українське суспільство. Аналізуючи процес формування суспільної свідомості під час війни, автори акцентували на зміцненні ідентичності українців своєю національною історією, культурою, мовою. Особливу увагу приділено дослідженню механізмів впливу національної історичної пам'яті на соціальну згуртованість та протидії російським інформаційним атакам. Стаття також висвітлює питання, пов'язані з історичним спотворенням та історичною ревізіоністською політикою, яку використовує російська пропаганда для впливу на український народ. В умовах російсько-української війни історична пам'ять стає полем битви за правду та справедливість, тому збереження та захист історичної пам'яті є першочерговим завданням для українського народу. У висновку статті наголошується, що національна історична пам'ять є основою, на якій будується сучасна українська ідентичність. Вона забезпечує не лише збереження історичної спадщини, але й формує стійкість суспільства перед зовнішніми викликами. Стаття обґрунтовує необхідність подальшого розвитку національної історичної пам'яті як інструменту забезпечення національної безпеки та стійкості української держави в умовах війни. У контексті російсько-української війни цей аспект особливо важливий, бо збереження та розвиток національної пам'яті дозволяє українцям зберегти свою незалежність та суверенітет. На цьому тлі в статті робиться висновок про необхідність подальшого вивчення та популяризації української історії як важливого чинника національного відродження та державотворення.

Ключові слова: *національна історична пам'ять, національна ідентичність, наратив, історична спадщина, національна свідомість, декомунізація, незалежність, російсько-українська війна.*

Постановка проблеми. Історична пам'ять нації є важливою складовою формування національної ідентичності, особливо у період військової нестабільності. Питання національної історичної пам'яті стало дуже актуальним для України, яка з 2014 року перебуває у тривалому військовому конфлікті з росією – державою-агресором. В умовах російсько-української війни національна пам'ять стала не лише інструментом збереження культурно-історичної спадщини, а й важливим чинником об'єднання суспільства, підтримання моралі та захисту національного суверенітету.

Історична пам'ять українського народу завжди піддавалася маніпуляціям і спотворенням, особливо за часів радянщини, коли українська історія замовчувалася або спотворювалася для обслуговування імперіалістичних наративів. Тому відновлення історичної справедливості та правди стало важливим завданням для українського суспільства після здобуття незалежності, і є особливо важливим зараз в умовах триваючої російсько-української війни.

З огляду на зазначене, в основі актуальності цієї роботи лежатиме те, як історичні наративи та

події минулого сприяють зміцненню національної свідомості та єдності українців у ситуації зовнішнього нападу, і те як національна історична пам'ять виступає важливою основою для розбудови майбутнього України на основі глибокого розуміння минулого, героїчного досвіду боротьби за незалежність та прагнення до свободи й суверенітету.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тема національної історичної пам'яті та її впливу на формування національної ідентичності українців, особливо в контексті російсько-української війни, привернула значну увагу українських дослідників. У сучасній конфліктній ситуації питання національної пам'яті стало одним із центральних у науковому дискурсі, оскільки безпосередньо впливає на процес національної самоідентифікації та консолідації.

Зокрема, дослідження таких українських вчених, як Н. Кузьмінець, О. Стадник та Т. Букіна [1], наголошують на важливості історичної пам'яті у формуванні національної ідентичності, зокрема через аналіз національних міфів, героїв і головних подій. О. Гриценко у своїй праці [2] констатує на відмові від радянського минулого та необхідності декомунізації як на одному з основних аспектів зміцнення національної ідентичності сучасної України.

Дослідження, які аналізують історичну травму, відіграють важливу роль у розумінні сучасної національної пам'яті. У своїй праці О. Стасюк [3] акцентує на важливості таких подій, як Голодомор, для становлення сучасного українського національного наративу, зауважуючи, як ці події використовуються для зміцнення національної ідентичності та посилення патріотизму в сучасних конфліктних ситуаціях.

І. Рафальський, В. Загурська-Антонюк та В. Сергєєв [4] розглядають історичну пам'ять у контексті європейської історії та підкреслюють, що боротьба за незалежність України є частиною загальноєвропейського процесу національного визволення. У своїй роботі вони привертають увагу до важливості критичного переосмислення історії та створення нових наративів, які відповідають викликам сучасності. О. Мороз та В. Коткевич [5] аналізують, як прояснення історії через радянський наратив сприяє формуванню нової національної ідентичності. Вчені зазначають, що декомунізація допомогла українцям створити власний історичний наратив, відмінний від радянського.

О. Казакевич [6], М. Шумка [7], О. Копивська [8] розглядають роль культури та мови у формуванні національної ідентичності та підкреслюють, що національна пам'ять відіграє важливу роль у збереженні та розвитку національної ідентичності, особливо в ситуаціях зовнішнього нападу.

Попри на значний обсяг наукових досліджень у цій сфері, питання національної історичної пам'яті в контексті російсько-української війни, що триває, залишається актуальним і потребує подальшого дослідження. Особливий інтерес становлять ті, які зосереджуються на сучасних тенденціях формування національної пам'яті, впливі нових технологій і соціальних медіа на поширення історичних наративів, а також на взаємозв'язку між національною пам'яттю та громадянським суспільством у контексті триваючої російсько-української війни.

Постановка завдання. Метою наукової статті є дослідження ролі історичної пам'яті у формуванні та зміцненні національної ідентичності українців у контексті російсько-української війни (2014–2024 рр.). Для досягнення мети статті доцільно дослідити вплив історичних наративів, символів і минулих подій на українську суспільну єдність та проаналізувати, як національна пам'ять допомагає протистояти зовнішній агресії й формувати сучасну українську ідентичність.

Виклад основного матеріалу. Російсько-українська війна привернула увагу до процесу переосмислення історичної пам'яті українців. Вона визнала важливість історичних зв'язків з минулим і роль, яку ці події відіграли у зміцненні національної довіри. Важливим аспектом цього перегляду стало визнання подій, які донедавна розглядалися в іншому контексті, крізь нову призму національної боротьби за незалежність.

Революція Гідності та війна, що наступила за нею, стали поштовхом до зміни уявлень про сучасних українських Героїв, які віддали своє життя за краще майбутнє України. Вони стали символом опору та героїзму, втілили дух національної самопожертви та віри у свободу.

Історична пам'ять нації є однією з ключових складових її національної ідентичності, особливо в умовах сучасних війн, коли нації стикаються з загрозами своєму існуванню та суверенітету. Під час російсько-української війни, яка триває з 2014 і до тепер, історична пам'ять стала важливим чинником збереження єдності та зміцнення національної ідентичності українців.

Історичний контекст формування української національної ідентичності має глибоке коріння – від доби Гетьманщини через радянське поневолення до доби незалежності. Ключові етапи української історії – козацька доба, визвольна боротьба початку XX ст., радянські репресії та боротьба

за незалежність – складають основу сучасного національного само образу [1; 8]. У контексті російсько-української війни цей історичний контекст набуває нових відтінків, оскільки сучасні українці активно використовують свою історію для зміцнення національної ідентичності та підтримки патріотизму.

Національна ідентичність формується через інтерпретацію та переосмислення історичних подій, які визначають народ як націю. В українському контексті період визвольних змагань, особливо Українська революція 1917–1921 років, боротьба українських повстанців (УПА), Голодомор 1932–1933 років і події Другої світової війни, є важливими історичними подіями, які впливають на національну ідентичність [1; 3].

В період російсько-української війни ці історичні наративи активно переосмислювали та використовували для зміцнення національної ідентичності. Наприклад, боротьба УПА проти радянської влади та нацистів стала символом українського опору, який набув нового змісту в контексті конфлікту з державою-окупантом. Такі історичні події не лише підтримують патріотизм, а й служать для того, щоб відрізнити українську ідентичність від наративу росії, яка прагне стерти історичну пам'ять України [5].

Аналіз впливу російсько-української війни на формування національної історичної пам'яті включає розгляд ролі війни як каталізатора зміцнення національної ідентичності. Тому важливо дослідити, як сучасні військовий конфлікт стає чинником переосмислення історичних подій і який вплив він має на популяризацію історичних символів, пам'ятних дат, героїв, оскільки у часи війни пам'ять про героїв і трагедії минулого стає важливим інструментом мобілізації та підтримки національної єдності.

Важливим аспектом національної історичної пам'яті в контексті російсько-української війни є побудова нового національного наративу поза впливом росії. Цей процес передбачає не лише переосмислення історії, а й створення нових символів та ідеалів, які відповідають сучасним українським реаліям.

Вирішальну роль у формуванні української національної ідентичності відіграв процес виходу з-під впливу росії в умовах російсько-української війни. Історичний імперіалістичний вплив росії на Україну включав як культурні, так і політичні елементи, які тривалий час впливали на формування української історіографії та історичних уявлень.

Важливим кроком у виході з-під впливу росії став процес декомунізації, який передбачав усунення радянської символіки, перейменування вулиць і міст, переосмислення ролі радянських героїв і подій. Декомунізація дозволила Україні відновити власний історичний наратив і відзначити такі події, як боротьба з Голодомором і УПА, як важливі етапи в історії країни, відмінні від поглядів держави-агресора [2].

Після 2014 року вплив російської культури та історії в Україні значно зменшився, що сприяло зміцненню української національної ідентичності. Важливим аспектом цього процесу стало відродження національних символів, традицій і мови, що стало основою для розвитку нового наративу української національної ідентичності [6; 7].

В умовах війни та сучасних політичних змін конструювання нового національного наративу стало важливим елементом у формуванні української ідентичності, оскільки новий наратив створює альтернативу наративу росії та стає основою національної єдності й зміцнення патріотичного духу.

Відродження та популяризація нових історичних символів і героїв стало важливим елементом у формуванні національної ідентичності українців. Сучасні Герої – це українські воїни, добровольці та потерпілі від війни мирні жителі – стали новими символами національної єдності та мужності. Ці новітні Герої замінюють радянську чи російську символіку, яка раніше домінувала в українському суспільстві.

Варто зауважити, що історична пам'ять відіграє важливу роль у національних інтеграційних процесах, особливо у воєнний час. В Україні процес об'єднання суспільства навколо спільної історичної пам'яті посилився з початку російського вторгнення у 2014 році. Важливим кроком у цьому напрямку стала декомунізація, заміна радянської символіки на державну та запровадження нових дат [3].

Відзначимо, що російсько-українська війна, яка триває з 2014 по сьогодні, має значний вплив на зміцнення національної історичної пам'яті українців. В умовах російської агресії українське суспільство активізувало процес переосмислення своєї історії та ідентичності. Зростання інтересу до національної пам'яті знайшло своє відображення у відновленні та популяризації історичних символів, пам'ятних дат і героїв, раніше замовчуваних чи спотворених радянською пропагандою.

Війна також сприяла переосмисленню ролі радянських героїв і подій у сучасній Україні. Декомунізація та перегляд минулої ролі радян-

ського союзу є не лише політичними, а й культурними процесами, спрямованими на побудову нової національної ідентичності поза імперіалістичним впливом.

Через переосмислення та оновлення історичної пам'яті значно зміцнилася національна ідентичність українців. Під час війни відбулося чітке відокремлення від російської імперської спадщини, що стало вагомим чинником у процесі національної самоідентифікації. Минулі досягнення, підкріплені сучасними подіями, такими як Революція Гідності та захист незалежності територій України від російського загарбника, сформували новий наратив, який є основою для формування сучасної національної ідентичності.

Українська національна пам'ять також є знаряддям культурного опору та засобом підтримки національного духу. Вона об'єднує суспільство в боротьбі за майбутнє, засноване на цінностях свободи, незалежності та поваги до історії [8].

Сучасна українська держава перебуває у процесі реформування багатьох сфер суспільного життя, включаючи гуманітарну політику. Оновлення державної концепції національної пам'яті є невід'ємною частиною цього процесу. Важливо враховувати нові історичні дослідження, розширювати горизонти пам'яті, включаючи раніше замовчувані або спотворені події та постаті. Крім того, сучасна гуманітарна політика повинна враховувати динамічні зміни в суспільстві, інтеграцію України в європейський простір та необхідність протистояння інформаційній агресії .

Оновлення державної концепції національної пам'яті є необхідним кроком для зміцнення національної єдності та формування цілісного уявлення про минуле, яке відповідатиме сучасним викликам та потребам українського суспільства. Державна гуманітарна політика повинна враховувати історичні реалії, забезпечувати об'єктивність та сприяти інтеграції національної пам'яті в суспільне життя, забезпечуючи таким чином стійкість та розвиток української держави.

Важливим у такому контексті стане прийняття законопроекту «Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу» [9], метою якого стане комплексне законодавче врегулювання питань формування та реалізації державної політики з питань національної пам'яті Українського народу, визначення основних засад і завдань, повноважень та основних напрямів діяльності політичних суб'єктів національної пам'яті.

У сучасних умовах соціальні медіа та сучасні технології відіграють важливу роль у поширенні історичної пам'яті країни. Такі платформи як Facebook, Twitter, Instagram дозволяють швидко та масово поширювати інформацію про історичні події, національну символіку та новітніх Героїв. Це допомагає будувати та підтримувати національну ідентичність, особливо серед молоді, яка активно використовує ці платформи.

Соціальні медіа також можна використовувати для мобілізації громадськості на підтримку національних ініціатив, таких як волонтерські рухи, військова підтримка та кампанії зі збереження та популяризації української культурної спадщини. Військова ситуація зробила ці платформи ще важливішими, надаючи українцям у всьому світі доступ до своєї історії та культури.

Також варто зазначити, що сучасні технології відкривають нові можливості для збереження та популяризації історичної пам'яті України. Віртуальні музеї, цифрові архіви, інтерактивні карти та інші технологічні рішення дозволяють українцям з усього світу брати участь у збереженні своєї історичної спадщини. Зокрема, віртуальна реальність та 3D-моделі історичних подій надають нових форм освітньо-виховним проєктам та сприяють популяризації української історії серед молоді.

На основі зазначеного вище, відзначимо, що історична пам'ять українського народу відіграє важливу роль у формуванні його ідентичності. Для українців цей аспект особливо важливий з огляду на їхню багатовікову боротьбу за незалежність та збереження своєї культурно-історичної спадщини. У контексті сучасних подій, особливо в контексті російсько-української війни (2014–2024 роки), важливість національної історичної пам'яті стала ще більш очевидною. Це стає не лише засобом збереження минулого, а й важливим інструментом розбудови національної єдності та опору зовнішнім викликам.

Національна історична пам'ять є основою її національної ідентичності, оскільки дає чіткі орієнтири щодо минулого та майбутнього суспільства, формує ідею спільності, боротьби за волю, героїзм і страждання, яка стала невід'ємною частиною української національної свідомості. У цьому контексті важливо підкреслити роль національної історичної пам'яті у збереженні та відновленні української ідентичності після століть колоніального тиску. Повстання сучасної української держави проти російського імперіалізму стало можливим завдяки відродженню національ-

ної історичної пам'яті, яка об'єднала українців навколо ідеї незалежності.

Висновки. Підсумовуючи, відзначимо, що національна історична пам'ять є основою національної ідентичності українців, особливо в контексті російсько-української війни. Це не тільки сприяє підтримці національної свідомості, а й служить джерелом стабільності та єдності країни проти зовнішньої агресії. Сучасні виклики ще ясніше показали важливість історичної пам'яті для майбутнього України, яка базується на глибшому розумінні та повазі до минулого. Переосмислення історичного наративу, активне використання соціальних медіа, відокремлення від імперського впливу росії та процес декомунізації є важливими кроками на шляху до побудови нової української ідентичності, заснованої на глибокому розумінні минулого та прагненні до суверенітету та незалежності.

Список літератури:

1. Кузьмінець Н., Стадник О., Букіна Т. Вплив історичної пам'яті українців на події сьогодення. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць ДДПУ імені Івана Франка. Серія Історія*. 2023. № 14/56. С. 185–196.

2. Гриценко О. А. Декомунізація в Україні як державна політика і як соціокультурне явище. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України; Інститут культурології НАМ України, 2019. 320 с.

3. Стасюк О. Український Голодомор-геноцид 1932–1933 рр. як новий наратив і колективна травма Європи. *Гілея: науковий вісник*. 2019. № 142(1). С. 78–81.

4. Рафальський І., Загурська-Антонюк В., Сергєєв В. Європейські суспільні ідеї нового часу та їх вплив на зародження й розвиток українського національного проєкту. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії*. 2024. № 1(18). С. 280–293.

5. Мороз О., Коткевич В. Роль представницької демократії у сучасних процесах формування української національної ідентичності. *Ефективність державного управління*. 2021. № 66. С. 111–126.

6. Казакевич О. Роль мови у формуванні національної ідентичності. *Наукові записки Національного університету Острозька академія. Серія: Культурологія*. 2017. № 18. С. 77–79.

7. Шумка М. Л. Роль рідної мови в становленні української національної ідентичності. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2015. № 4. С. 172–177.

8. Копієвська О. Р. Культурні традиції у формуванні національної ідентичності. *Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури*. 2014. № 32. С. 194–201.

9. Інститут національної пам'яті розпочинає обговорення законопроекту «Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу». URL: http://surl.li/urvlzm

Chuprinova N.Yu., Sevruk I.I., Sokolovska Yu.V. HISTORICAL MEMORY AND NATIONAL IDENTITY IN THE CONTEXT OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR (2014–2024)

The article analyzes the role of historical memory in shaping and strengthening the national identity of Ukrainians in the context of the Russian-Ukrainian war, which has been going on since 2014 and continues to this day. This study emphasizes the importance of preserving and restoring historical memory, which is a key element of national confidence and Ukraine's struggle for independence. The article examines the main aspects of national historical memory and its impact on contemporary Ukrainian society. Analyzing the process of forming public consciousness during the war, the authors emphasized the strengthening of the identity of Ukrainians with their national history, culture, and language. Particular attention is paid to the study of the mechanisms of influence of national historical memory on social cohesion and counteraction to Russian information attacks. The article also highlights issues related to historical distortion and historical revisionist policies used by Russian propaganda to influence the Ukrainian people. In the context of the Russian-Ukrainian war, historical memory is becoming a battlefield for truth and justice, so preserving and protecting historical memory is a top priority for the Ukrainian people. The article concludes by emphasizing that national historical memory is the basis on which modern Ukrainian identity is built. It not only ensures the preservation of historical heritage, but also builds the resilience of society to external challenges. The article substantiates the need for further development of national historical memory as a tool for ensuring national security and stability of the Ukrainian state in times of war. In the context of the Russian-Ukrainian war, this aspect is particularly important because preserving and developing national memory allows Ukrainians to maintain their independence and sovereignty. Against this background, the article concludes that it is necessary to further study and popularize Ukrainian history as an important factor in national revival and state-building.

Key words: *national historical memory, national identity, narrative, historical heritage, national consciousness, decommunization, independence, Russian-Ukrainian war.*

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 93/94 + 94(7/8) + 327 + 355
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/3.16

Данилюк І.В.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Пристайко В.В.
Національний інститут стратегічних досліджень

ФОЛКЛЕНДСЬКА ВІЙНА 1982 РОКУ: АРГЕНТИНО-БРИТАНСЬКИЙ ЗБРОЙНИЙ КОНФЛІКТ

В статті досліджується аргентино-британська війна за контроль над Фолклендськими островами у 1982 році. Фолклендські острови із початку колонізації виступали предметом суперечки щодо суверенітету: спершу між Британією та Францією (1765–1761), потім між Іспанією та Британією (1761–1776), а після 1820-х рр. – між Аргентиною та Британією. Кожна країна прагнула закріпитися на островах, оскільки Фолклендські острови мали стратегічне значення у Атлантичному океані.

Аргентина і Британія із кінця 1960-х років вели двосторонні перемовини щодо майбутнього статусу островів. Між двома країнами 1960–70-х роках було досягнуто низки домовленостей, які сприяли розвитку комунікацій між Фолклендськими островами та Аргентиною. Проте із кінця 1970-х років перемовини зайшли у глухий кут. Через відсутність прогресу у перемовинах щодо майбутнього Фолклендських островів аргентинська хунта вирішила силою захопити острови, що було здійснено 2 квітня 1982 року.

Окупація Аргентиною Фолклендських островів мала різні оцінки, адже Аргентина твердила, що це було вирішення «колоніальної суперечки», натомість Британія засуджувала дії Аргентини, як збройну агресію.

Реакція Великої Британії на агресію Аргентини була різкою і безкомпромісною. Британія розгорнула роботу на двох фронтах: дипломатичному та військовому. Так, британські дипломати добились введення санкцій проти Аргентини, а також отримання допомоги від своїх союзників (країн Співдружності, країн ЄС та США). Після нетривалого періоду дипломатичного посередництва США, 21 квітня 1982 року Британія розпочала військову компанію проти Аргентини на Фолклендських островах. Як наслідок Аргентина зазнала поразки й аргентинські збройні сили на Фолклендських островах капітулювали 14 червня 1982 року. У результаті Фолклендської війни 1982 р. Британія повернула контроль над островами.

Ключові слова: *Фолклендська війна, Фолклендські острови, Аргентина, Велико Британія, Латинська Америка, Атлантичний океан.*

Постановка проблеми. Фолклендська війна, відома також як Мальвінська війна[1], 1982 року – неоголошена війна між Аргентиною та Сполученим Королівством у 1982 році за контроль над Фолклендськими островами та прилежними островами Південна Джорджія та Південні Сандвічеві острови. Конфлікт розпочалася 2 квітня 1982 року, із вторгнення Аргентини на Фолклендські острови, і завершився капітуляцією Аргентини 14 червня 1982 року, та відновленням суверенітету Великої Британії над Фолклендськими й прилежними островами [14].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У зарубіжній історіографії Фолклендській війні присвячена низка праць. Особливу увагу Фолклендській війніприділяють британські науковці та публіцисти: праця М. Кокелла «Історія Фолклендських островів» [15], в якій подана історія

[1] Аргентинці називають Фолклендські острови Мальвінськими, отож Фолклендську війну аргентинці за аналогією називають Мальвінською війною. Британці та аргентинці по різному називають ці острови, що обумовлено історично. Назва «Фолклендські острови» була надана Джоном Стронгом, капітаном англійської експедиції, яка висадилася на островах у 1690 році. Капітан Стронг спершу назвав так протоку на честь Ентоні Кері, 5-го віконта Фолкленду (місто Фолкленд, Шотландія), який спонсорував дану експедицію. Із 1765 року назву Фокленди почали застосовувати не тільки до протоки, а й до островів – «Фолклендські острови». Натомість іспанська назва островів – Мальвінські острови, була надана французьким дослідником Луї-Антуан де Бугенвіль, який у 1764 році заснував перше поселення на островах, назвав територію на честь порту Сен-Мало (Франція), звідки походили колоністи. А у 1766 році за пактом Мілле (ісп. Pacte de Mille), Франція (колонія якої була першою на островах) передала острови Іспанії, відповідно іспанці, а потім й аргентинці використовують французьку назву – «Мальвінські острови». У 1965 році на 20-й Асамблеї ООН було ухвалено рішення, що ця територія позначатиметься усі мавами як Фолклендські (Мальвінські) острови, а іспанською мовою як Мальвінські (Фолклендські) острови [14; 15].

Фолклендських островів. Про хід воєнної компанії розповідають автори П. Едді, М. Лінклейтера, П. Гіллмана у спільній праці «Фолклендська війна» [17]. Цікавими матеріалом для дослідження виступають мемуари британського адмірала Сенді Вудворда «Фолклендська війна. Мемуари командувача фолклендської ударної групи» [2]. Про роль дипломатії під час Фолклендської війни розповідає Л. Фрідман у праці «Офіційна історія Фолклендської кампанії» [18] та Дж. Гебель «Боротьба за Фолклендські острови: Дослідження правової та дипломатичної історії» [19]. Натомість Г. Боунд у праці «Жителі Фолклендських островів під час війни» [11], розповідає про життя фолклендців під час війни.

Тематика Фолклендської війни, або як її називають у Аргентині – Мальвінська війна, також актуальна для аргентинських дослідників. Так, про наслідки війни за Фолклендські острови для Аргентини пише професорка П. Ларрус [3]; детально про Мальвінську війну пише Ф. Лоренц [25]; про причини Мальвінської війни розповідає А. Белен-Родрігес [10]; цікавими виступають спогади аргентинців про участь у цій війні [3; 9].

У вітчизняній історіографії Фолклендській війні окремі дослідження присвятили О. Проскуренко у праці «Фолкленди 1982: Невідома війна» [6]. С. Пик, яка досліджує Фолклендську війну 1982 р. через призму «особистісного чинника» [5], а також ряд публіцистів, як от А. Войтко [1] та Д. Шурхало [8].

Цікаво відзначити, що цей аргентино-британський конфлікт за Фолклендські острови науковцями та публіцистами описується різними термінами: так, одні називають Фолклендську війну «застарілою неоколоніальною авантюрою» [23], «колоніальною суперечкою» [5], «архаїчною імперською суперечкою» [23], «останньою імперською війною Британії» [8], «особливою колоніальною ситуацією» [3], «виживанням колоніалізму» [27, с. 9]; другі «боротьбою за свободу та демократію» [23], війною коли «демократія перемогла диктатуру» [8], треті – «моментом національної величі» [23], «підтвердженням британської могутності» [8]; а інші вважають, що «цього не мало бути» [23].

Постановка завдання. Мета статті: дослідити причини, перебіг та наслідки Фолклендської війни 1982 року. Досягнення мети дослідження передбачає розкриття наступних **завдань**: проаналізувати причини аргентино-британського конфлікту; дослідити дипломатичне посередництво між Аргентиною та Британією, проаналізувати перебіг воєнних дій за Фолкленди; розглянути наслідки Фолклендської війни для Аргентини та Великої Британії.

Виклад основного матеріал. Після важкої перемоги у Другій світовій війні та із початком антиколоніального процесу в Африці та Азії, колишні європейські імперії (Британія, Франція, Іспанія, Португалія, Нідерланди) виглядали ослабленими. Оцінюючи тенденції розпаду європейських імперій, аргентинський уряд побачив можливість нагадати про свої претензії щодо Фолклендських островів, які контролювала Британія [8]. Так, у 1945 році Аргентина здійснила офіційний запит щодо вирішення питання суверенітету щодо Фолклендських островів у ООН. Аргентинський запит був формальним. Однак, у 1946 році, президентом Аргентини було обрано генерала Хуана Перона, який із 1946 р. почав активно просувати ідею перегляду спірних територій із сусідами Аргентини (в тому числі й щодо Фолклендських островів) [21].

Активізувались аргентинські дипломати, які наполягали на необхідності вирішити питання Фолклендських островів. Британія відреагувала на запит Аргентини тричі (1947, 1948, 1955) пропонуючи вирішити питання щодо Фолклендських островів у Міжнародному суді в Гаазі. Проте Аргентина відмовлялася від міжнародного судового процесу [30, с. 21]. У 1953 році президент Аргентини Хуан Перон навіть зробив пропозицію Британії щодо можливості купити Фолклендські острови, але британський уряд відхилив пропозицію [29].

Старанням аргентинських дипломатів, у 1965 році питання Фолклендських островів було винесено на обговорення в Генеральної Асамблеї ООН, в результаті чого було прийнято резолюцію, яка закликала Британію та Аргентину продовжити переговори щодо пошуку мирного вирішення питання про суверенітет, яке б «зважало на положення та цілі Статуту Організації Об'єднаних Націй та інтереси населення Фолклендських (Мальвінських) островів» [32].

Із 1965 року уряди Аргентини та Великої Британії вели двосторонній переговорний процес щодо майбутнього Фолклендських островів під егідою ООН. Сторонам вдалося досягнути певного прогресу, було розроблено кілька проектних альтернатив, які мали вирішити суперечку [13]. Зокрема й проект «*lease-back*» запропонований урядом Британії, за яким над Фолклендськими островами визнавався суверенітет Аргентини за умови передачі островів у зворотну оренду Британії на 99 років [5, с. 78].

У результаті аргентино-британських переговорів у 1971 році було укладено угоду про комунікації, яка відкривала авіа-сполучення між Фолклендськими островами та Аргентиною, що в свою чергу сприяло розвитку туризму й торгівлі, а також надавало доступ фолклендцям до аргентинських лікарень, шкіл тощо [23]. Угода 1971 року була певним сигналом для Аргентини, адже залежність жителів острова від Аргентини збільшувалась, заразом розширювались комунікації із Аргентиною, що могло сприяти взаємній інтеграції [13].

Варто зазначити, що у другій половині XX ст. Фолклендські острови втрачали своє стратегічне значення для Британії. У XIX ст. Фолклендські острови були важливим стратегічним об'єктом в Південній Атлантиці для дозаправки вугіллям британських військових, торгових та рибальських кораблів, однак в «часи нафти» Фолклендські острови більше не були стратегічними для британського флоту [8]. А із відкриттям у 1914 році Панамського каналу стратегічне значення Фолклендських островів зменшувалося [30, с. 21]. Більше того, британський уряд на початку 1982 р. навіть планував скоротити свою військову присутність на Фолклендських островах [8]. Отож, лейбористський уряд Британії був готовий іти на домовленості із Аргентиною щодо Фолклендських островів.

Натомість жителі острова виступали проти ініціативи передачі острова Аргентині. Так, місцеві жителі категорично відповідали: «Ми – британці. І нас не цікавлять ваші плани щодо нового світу, в якому ми повинні стати аргентинцями» [5, с. 73]. Фолклендці навіть організували своє лобі у британському парламенті. Все ж лейбористський уряд продовжував курс нормалізації відносин із Аргентиною та вирішення статусу островів. Навіть британський міністр Едвард Роулендс схиляв жителів островів до компромісу із Аргентиною, переконуючи фолклендців у перспективах розвитку торгівлі і туризму між островом та Аргентиною, а також необхідності поступки суверенітетом над островам в обмін на 99-річну або довшу оренду для Британії, окремо мали б узгодити умови щодо додаткових гарантії безпеки, мови тощо [23].

У 1979 році із поразкою лейбористського уряду й приходом до влади консерваторів, на чолі із Маргарет Тетчер, політика щодо Фолклендських островів стала неоднозначною [8]. Новий міністр Ніколас Рідлі, який в уряді М. Тетчер відповідав за керівництво Фолклендськими островами, був налаштований на угоду з Аргентиною, але він наштовхнувся на спротив фолклендського лобі у парламенті. А прем'єр-міністр М. Тетчер, хоча офіційно не заперечувала можливість передачі суверенітету над Фолклендами, все ж категорично заявила, що «нічого не можна робити без згоди острів'ян» [23].

З іншої сторони, дії Аргентини теж ускладнювали переговори: так, у 1966 році група аргентинських націоналістів захопила літак й здійснила невдалу спробу захопилення Фолклендів для Аргентини; у 1976 році Аргентина, без згоди Британії, висадила експедицію на Південних Сандвічевих островах; а у 1977 році Аргентина припинила торгівлю із Фолклендськими островами та перервала авіасполучення [21].

З кінця 1970-х рр. уряд Британії «демонстрував переговори» із урядом Аргентини, але позиція офіційного Лондону, що рішення «за жителями острову» давала розуміння, що насправді Британія не буде іти на поступки. Така позиція Британії не влаштовувала уряд Аргентини. Переговори щодо суверенітету Фолклендських островів зайшли в глухий кут [28]. Як наслідок у Аргентині вирішили приступити до розробки військового сценарію повернення суверенітету над островами [5, с. 73].

У цей період у Аргентині владу захопила військова хунта, яка у 24 березня 1976 року усунула в. о. президента Ісабель Мартінес де Перон (яка стала президентом після смерті свого чоловіка президента Хуана Перона) й встановила диктатуру в Аргентині відому як «процес національної реорганізації» [1]. Рішення аргентинської хунти вторгнутись на Фолкленди пояснюється деякими дослідниками [24], як намагання «легалізувати в очах населення свою владу», «мобілізувати давні патріотичні почуття аргентинців до островів», а також відвернути увагу населення від «хронічних економічних проблем» та терору «брудної війни» в Аргентині [24]. Аргентинський дослідник Андреа Белен-Родрігес вважає, що «економічна катастрофа» спонукала хунту вдатися до військового сценарію, адже на початку 1980-х років аргентинське суспільство «переживала глибоку економічну, соціальну та політичну кризу» [10, с. 3–4]. Не в останню чергу, агресія була наслідком чергового військового перевороту в Аргентині [10, с. 4], де у грудні 1981 року владу захопила нова хунта на чолі з генералом Леопольдо Галтьєрі (в. о. президента), бригадним генералом Базиліо Ламі-Дозо та адміралом Хорхе Анайя. Саме адмірал Хорхе Анайя наполягав на військовому варіанті повернення Фолклендських островів [24]. Президент Галтієрі задекларував, що він дотримувати-

меться «жорсткої лінії у зовнішніх справах» [21]. Щоб заспокоїти аргентинців хунта вирішила вдатись до повернення Мальвін [1], оскільки повернення Фолклендських островів мало «політичний та соціальний консенсус» в аргентинському суспільстві [27, с. 10].

Переговори між Британією й Аргентиною ще тривали, а аргентинський уряд вже розробляв операцію «Розаріо», яка передбачала військове захоплення Фолклендських островів [30, с. 20]. Вторгнення планувалося на червень (середину зими в Південній Атлантиці), але операцію змістили, скориставшись захопленням групою аргентинських торговців острова Південна Джорджія. Адже, 19 березня 1982 року, на острові Південна Джорджія, під приводом демонтажу старого китобійного складу, висадилося декілька десятків аргентинських торговців металобрухтом (за іншою версією – це були спецпризначенці ВМС Аргентини), які не тільки шукали металобрухт, а й підняли на острові аргентинський прапор. Процедуру підйому аргентинського прапора на острові Південна Джорджія зняли аргентинські журналісти, а потім ці кадри потрапили і у міжнародні медіа. [6, с. 10]. Британія на дії аргентинців на острові Південна Джорджія відповіла дипломатичним протестом з вимогою повернути британський прапор наказала аргентинській експедиції покинути острів [6].

Через дипломатичний протест Британії уряд Аргентини почав побоюватися, що Британія у відповідь на дії аргентинців посилить свою військову присутність на Фолклендських островах, а отже буде втрачено момент [23]. Буенос-Айрес зробив ставку на повне вторгнення [21].

У Лондоні маневри аргентинських ВМС викликали підозру Джона Нотта, міністра оборони Британії, який ввечері 31 березня 1982 року повідомив М. Тетчер, що аргентинський флот здійснює маневри, які можуть бути навчальними або готуються до захоплення Фолклендських островів [30, с. 25]. Маргарет Тетчер терміново скликала нараду міністрів. На екстреному засіданні міністрів Маргарет Тетчер звернулась за порадою до адмірала Генрі Ліча, головнокомандувача Королівським ВМФ, який беззастережно відповів, що «роль Великої Британії в міжнародних справах матиме мало значення в майбутньому, якщо вона нічого не робитиме» [30, с. 25]. Адмірал Ліча запропонував сформувати оперативну групу із есмінців, фрегатів та десантних кораблів й направити її у район Фолклендів. Оперативна група мала бути готовою до виходу через 48 годин після ухвалення рішення [2]. 1 квітня було віддано наказ на підготовку передислокації на південь до Фолклендів [18]. Але передислокація Королівського флоту до Фолклендів потребувала трьох тижнів часу через значну відстань [30, с. 25].

Пізно ввечері 31 березня 1982 року, британці перехопили сигнал від ВМС Аргентини до аргентинського підводного човна «Санта-Фе», який наказував провести розвідку берегів для висадки поблизу Стенлі**.** Тому уже було відомо, що «вторгнення на Фолклендські острови – неминуче» [30, с. 25]. Уже 1 квітня 1982 року королівські морські піхотинці на Фолклендах готувались до оборони: заблокували транспортними засобами аеродром Стенлі та розтягнули колючий дріт на прилеглих пляжах [30, с. 25].

2 квітня 1982 року о 4.30 ранку ВМС Аргентини (дві тисячі аргентинських піхотинців), без оголошення війни, вторглися на Фолклендські острови й захопили їх. Аргентинські збройні сили зустріли незначну протидію (на острові було лише 57 морських піхотинців, 11 моряків та 23 поліцейських) швидко оволоділи адміністративними будівлями та стратегічними об’єктами [9; 25]. Усі комунікації із Лондоном було заблоковано аргентинцями. Уже о 9.30 ранку генерал Леопольдо Ґальтієрі оголосив – «Мальвіни наші!» [1]. Аргентинська агресія привернула міжнародну увагу до Фолклендських островів й, водночас, зробила їх загальновідомими у Велико Британії [5].

Захопивши Фолклендські острови аргентинська хунта призначила генерала Маріо-Бенжаміна Менендеса військовим губернатором окупованих островів [11, с. 81]. Порт-Стенлі відразу ж було перейменовано на Пуерто-Аргентино, а офіційною мовою введено іспанську [1]. Паралельно аргентинська військова адміністрація розпочала репресії проти острів’ян, яких вважала загрозою для свого панування на Фолклендських островах. У військової адміністрації, яка прибула на острів, уже були «папки» із даними на потенційно небезпечних жителів Фолклендських островів. Аргентинською військовою адміністрацією було заарештовано усіх фолкленців, які могли стати в опозицію до аргентинського панування на островах. Деяких із арештованих військова адміністрація висилала із островів (було вислано Девіда Колвілла, редактора місцевої газети *Falklands Times*, а також декілька сімей британців, які проживали на Фолклендських островах із 1840-х років) [11, с. 81–88].

2 квітня 1982 року Міністерства оборони Аргентини повідомило Міністерство оборони Великої Британії, що «аргентинці перебувають на острові та контролюють його» [20]. Цього ж дня британський

журналіст Бі-Бі-Сі Лаурі Марголіс поспілкувався з жителем острова по радіопередавачу, який підтвердив те, що Аргентина захопила острів: «Вони приземлилися сьогодні вранці приблизно о 09:30 за Гринвічем на десантних кораблях, увірвалися в столицю Порт-Стенлі та захопили урядовий офіс, вони висадилися з важкою бронетехнікою. Зараз ми під їхнім контролем. Вони передають, що з усіма місцевими жителями поводитимуться як звичайні. Зараз у Стенлі досить мирно» [26].

Аргентина окупувала острови без попередження й без оголошення про вихід із переговорного процесу щодо Фолклендських островів, які велись між Аргентиною і Британією під егідою ООН із 1960-х рр. Такий агресивний крок щодо спірних островів у Лондоні сприйняли як «принизливий удар» й «підрив престижу Велико Британії у світі» [5, с. 74].

Швидко зорієнтувавшись уряд М. Тетчер приступив до розробки плану по деокупації Фолклендських островів. Так, 3 квітня 1982 р., на екстреному засіданні кабінету міністрів було ухвалено рішення про розробку плану повернення островів, яке було схвалено Палатою громад. 6 квітня уряд Тетчер сформував військовий кабінет (уперше після Другої світової війни) [1] для щоденного політичного моніторингу за розробкою й реалізацією плану із повернення островів [18]. Як вважає українська дослідниця Світлана Пик у контексті Фолклендської кризи «рішення задіяти війська було єдиноправильним як для збереження уряду Тетчер при владі, так і для позиціонування Великої Британії на міжнародній арені» [5, с. 74]. В іншому випадку довелося б визнавати провал «фолклендської політики», що врешті б призвело до відставки уряду Тетчер [5, с. 74].

Ще 2 квітня 1982 року Велико Британія розірвала дипломатичні відносини із Аргентиною й розпочала дипломатичний наступ, щоб завдати фінансових та санкційних обмежень Аргентині. Першим результатом були санкції ЄС проти Аргентини. Низка європейських країн розірвали контракти й співпрацю із Аргентиною. Лондон отримав політичну підтримку від країн Співдружності Націй, а саме: Австралії, Канади та Нової Зеландії, які відкликали своїх дипломатів із Аргентини [19]. А президент Франції, Франсуа Міттеран, попри розбіжності із Лондоном щодо політики у Європі, першим запропонував допомогу уряду Тетчер. Міттеран особисто зателефонував до Тетчер щоб запропонувати підтримку [1]. Франція наклала ембарго на продаж зброї та допомогу Аргентині, також Франція надала Британії можливість використовувати свій порт і аеродром у Дакарі (Сенегал). Інший союзник Великої Британії – США, спершу пробували виступити посередником, але не досягнувши успіху в переговорах між Аргентиною та Британією, згодом підтримали Британію наклавши санкції на Аргентину [1; 5].

Слід відзначити, що і у Аргентини появились союзники, а саме Куба, яка активно виступали за підтримку Аргентини; Перу, уряд якої навіть таємно намагався закупити боєприпаси у Франції для Аргентини; Лівія, яка надавала озброєння Аргентині. Таємно Аргентині допомагав СРСР; также таємно Аргентині допомагав Ізраїль, оскільки Менахем Бегін, тодішній прем'єр-міністр Ізраїлю, перебував у конфлікті із урядом М. Тетчер через політику Лондону на західному березі річки Йордан [1].

Паралельно британські дипломати працювали в ООН: за поданням Ентоні Парсонса, посла Великої Британії в ООН, Рада Безпеки ООН ухвалила Резолюцію 502 [33], яку підтримали Британія, США, Ісландія, Франція, Японія, Того, Уганда, Гаяна, Японія, Йорданія та ін., «утримались» під час голосування СРСР, КНР, Польща, Іспанія; «проти» виступила Панама [5, с. 73]. Резолюція 502 декларувала, що «існує порушення миру в районі Фолклендських (Мальвінських) островів», закликала «уряди Аргентини та Сполученого Королівства шукати дипломатичне вирішення їхніх розбіжностей і повністю поважати цілі та принципи Статуту Організації Об'єднаних Націй» й вимагала «негайного виведення всіх аргентинських військ з Фолклендських (Мальвінських) островів» [33]. Резолюція 502 – була дипломатичною перемогою Великої Британії, оскільки резолюція закликала до виведення лише аргентинських збройних сил, а у випадку відмови Аргентини – це автоматично ставало порушення статуту ООН. Цікаво відзначити, ща Резолюція 502, яку розробив й подав Ентоні Парсонс, уникала питання про суперечку щодо суверенітету над Фолклендськими островами, оскілки це могло спрацювати проти Британії. Натомість Резолюцію 505 [34], що закликала до негайного припинення вогню – була ветована Британією та США [31].

Уряд Аргентини відмовився виконувати вимоги Резолюції 502. Коста Мендес, міністр закордонних справ Аргентини, зробив заяву в якій задекларував, що Аргентина в односторонньому порядку вирішила «класичну колоніальну суперечку» та «відновила історичну справедливість» [5, с. 73]. Аргентина наполягала на правомірності своїх дій щодо Фолклендських островів [9].

У ролі посередника виступили США, які мали дружні відносини як із Британією, так із Аргентиною [19]. Британія розраховувала на підтримку США із огляду на історичні «особливі відносини» між США та Великоою Британією [5, с. 74], а також із огляду на особистісні відносини між прем'єр-міністром Маргарет Тетчер і президентом Рональдом Рейганом [4, с. 72–74], які навіть називали своєрідним «золотим стандартом» [12].

Проте у адміністрації США погляди розходяться: так, Пентагон виступав за підтримку Британії [1]. Наприклад, Каспар Вайнбергер, очільник Пентагону, висловився за підтримку Великої Британії, заявивши: «...на мою думку, це дуже простий та очевидний випадок... З одного боку, маємо корумпований військовий режим Аргентини, а з іншого – нашого старого, вірного союзника і члена НАТО» [5, с. 76]. Натомість ЦРУ наполягали на підтримці Аргентини. Оскільки із 1980-х років уряд Аргентини був союзником США у боротьбі із комуністичними рухами в латиноамериканському регіоні. Більше того США побоювались, що якщо доведеться підтримувати Британію, аргентинська хунта піде на зближення з СРСР, що суперечило інтересам США[2] [1; 5, с. 76]. Так, Дж. Кіркпатрік, американська посол в ООН, вважала, що «в інтересах США було підтримати не Британію, а Аргентину, яка не дозволить поширитися комунізму в Латинській Америці» [1].

Як не парадоксально, проте у аргентинсько-британському конфлікті за Фолклендські острови саме США могли опинитися в найбільшому геополітичному програші. У ситуації, що склалась Р. Рейган не міг не діяти. Тому Рональд Рейган уповноважив Олександра Хейга, держсекретаря США, виступити посередником задля мирного врегулювання конфлікту між обома союзниками [5, с. 76].

8 квітня 1982 р. до Лондона прибув Олександр Хейг, який поділився із М. Тетчер американською пропозицією щодо можливого мирного вирішення кризи, яка базувалась на «ідеї про спільну аргентино-британську адміністрацію на Фолклендах» [5, с. 79]. Маргарет Тетчер не однозначно сприйняла пропозицію Хейга [17] і наполягала на тому, що уряд Британії буде вести «переговори про майбутнє острові за умови виведення аргентинських військ з Фолклендів і відновлення там британської адміністрації» [5, с. 79]. Після наради із прем'єр-міністром Британії, держсекретар США попрямував до Аргентини. Під час переговорів у Буенос-Айресі Хейг переконував аргентинське керівництво, що «повернути собі суверенітет над Фолклендами Аргентина зможе лише за умови виведення військ і вироблення спільного з британцями механізму адміністрування на островах до остаточного вирішення питання суверенітету» [5, с. 80]. Проте аргентинська хунта не бажала повернення британської адміністрації на Фолкленди [17], так міністр закордонних справ Аргентини Коста Мендес заявив, що «суверенітет Аргентини має бути попередньою умовою будь-яких переговорів» [5, с. 80].

11 квітня держсекретар Хейг повернувся до Лондона, де передав повідомлення від уряду Аргентини, однак уряд Британії рішуче відмовився від компромісу. Позиція уряду Тетчер залишалася незмінною «жодних переговорів про майбутній статус Фолклендів, доки аргентинські війська не будуть виведені з островів» [5, с. 80], а в майбутніх переговорах обов'язково враховувати побажання острів'ян. Зібравши вимоги двох сторін Хейг підготував проект попередньої угоди. Проект Хейга передбачав: спільне виведення військ (і аргентинських і британських); створення тристоронньої комісії із представників Аргентини, Британії та США; відновлення місцевої адміністрації під наглядом комісії; повернення до переговорів щодо врегулювання суверенітету над островами [5, с. 80]. Проект було запропоновано двом сторонам.

16 квітня Хейг прибув до Буенс-Айреса, де аргентинська хунта відкинула його пропозицію, оскільки проект Хейга хунта вважала «пробританськими», й запропонувала альтернативний проект угоди. Цей аргентинський проект передбачав широке представництво для Аргентини на перехідний період; повний доступ Аргентини до островів; вирішення суперечки щодо суверенітету над Фолклендськими островами на основі принципу територіальної цілісності Аргентини. Оскільки «човникова дипломатія» Хейга не мала успіху, він повернувся в США для попередніх консультацій (передбачалось продовження переговорів). Утім адміністрація США вирішила припинити посередництво у зв'язку із відсутністю

[2] Більше того, напередодні вторгнення, деякі американські держслужбовці саботували підтримку Великої Британії. Наприклад, 6-8 березня 1982 р. Т. Ендерс, заступник держсекретаря США із внутрішньоамериканських питань, перебував у Аргентині, де вів переговори щодо розвитку американо-аргентинської співпраці. Попередньо британські дипломати звернулись із проханням до Т. Ендерса, щоб він вплинув на своїх аргентинських колег й переконав їх «знизити градус напруги» щодо Фолклендських островів. Однак британське прохання було проігнороване, натомість Т. Ендерс запевняв уряд Аргентини, що США дотримуватимуться нейтралітету в аргентино-британській суперечці [5, с. 76].

прогресу [5, с. 80–81]. А уже 30 квітня адміністрація президента Рейгана оголосила, що вони підтримують Британію у цьому конфлікті [17].

Поки тривало миротворче посередництво США, Британія готувалась до війни. Британський уряд, який окупацію Фолклендських островів, сприйняв як акт приниження Великої Британії, розуміючи складність військового повернення островів, все ж вирішив дати відсіч агресору і продемонструвати міжнародній спільноті, що «жодну військову агресію не можна вважати легітимною» [5, с. 73]. Британія задекларувала вступ у війну з метою забезпечення «принципу недопущення й неприйняття силової агресії в міжнародних відносинах» [5, с. 74]. Такий крок був зроблений щоб нівелювати закиди Аргентини, що це «колоніальна суперечка», також Британія відкидала будь які закиди, що це війна за заморські території [5, с. 74].

Водночас, після захоплення Фолклендських островів між двома країнами розпочалося ідеологічне протистояння: так, Аргентина декларувала себе як країну, що бориться із залишками колоніалізму; країною, яка дала відсіч колоніальній імперії й повернула свої острови [21]. Натомість, у Британії зазіхання аргентинської хунти на суверенітет Фолклендських островів перегукувалось із зазіханнями нацистської Німеччини на суверенітет Британських островів у 1940-х роках. Окрім того, тісна співпраця свого часу уряду Аргентини із урядом «Третього рейху», а після завершення ІІ-ї світової війни надання Аргентиною притулку німецьким високопосадовцям посилювало ідеологічні розходження між Лондоном та Буенос-Айресом [5, с. 75].

Британський військовий кабінет із 8 квітня розробляв план повернення Фолклендських островів військовим шляхом, цей план відомий в історії під назвою операція «*Corporate*». Відновлення Британської влади над Фолклендськими островами вважалося складним завданням [16], через логістичні виклики ВМС США оцінювали шанси британського контрвторгнення як «військово неможливі» [22, с. 72], й тодішній міністр оборони Британії, Джон Нотт вважав операцію із військового повернення Фолклендів «нежиттєздатною» [30, с. 24].

До середини квітня, коли тривав процес посередництва США, воєнні дії не велись. У цей час Британія перекидала свій флот на південь Атлантичного океану. Британія формувала авіабазу на острові Вознесіння, посеред Атлантичного океану, де мав бути основний пункт базування ВПС (військово-повітряних сил) Британії в операції із визволення Фолклендських островів. Саме із острова Вознесіння 21 квітня розпочалася наступальні дії Британії проти Аргентини.

21 квітня 1982 року британці спробували закріпитись на льодовику Фортуна, який дрейфував неподалік Фолклендських островів і мав виступити спостережним пунктом, проте складні погодні умови змусили відмовитись від цього плану [21].

Після невдалої спроби закріпитися на льодовику Фортуна, ВМС Британії вдалися до іншого плану, який передбачав закріплення на острові Південна Джорджія. Так, 23 квітня після морського бою британські війська висадилися на острові Південна Джорджія. 25 квітня аргентинці спробували витиснути британців із острова, однак британці, при підтримці флоту, контратакували і після не тривалого бою, аргентинці здались. 25 квітня 1982 р. острів Південна Джорджія було звільнено [18].

Із 25 квітня до 1 травня британські сили закріплювались на острові Південна Джорджія. Готувався новий етап бойових дій метою якого було остаточне звільнення Фолклендських островів. Новий етап розпочався 1 травня 1982 року із бомбардування ВПС Британії аеродрому Стенлі на Фолклендських островах, паралельно ВМС Британії атакували оборонні лінії аргентинців біля островів [21]. 1 травня, Британські ВПС, попри складність завдання[3], прорвали аргентинську протиповітряну оборону та змогли атакувати аеродром Стенлі.

У відповідь на атаку по аеродрому Стенлі, ВМС Аргентини вирішив атакувати флот Британії. 2 травня 1982 року, ВМС Аргентини здійснили невдалу спробу атакувати британські ВМС, але зазнавши значних втрат (під час цієї атаки британцями був потоплений найпотужніший аргентинський крейсер «Генерал Бельграно») аргентинці змушені були відступити [2; 35].

Перемога ВМС Британії 2 травня мала стратегічний ефект на подальший розвиток подій: по-перше, було усунуто загрозу аргентинського флоту, адже після втрати крейсера «Генерал Бельграно» аргентинський флот більше не брав участі у боях; по-друге, в аргентинському командуванні намітився розкол, а в аргентинському суспільстві спав ентузіазм; по-третє, на міжнародній арені

[3] ВПС Британії мали виконати місію надзвичайно великої дальності, адже авіабаза ВПС Британії була на о. Вознесіння, тому нальоти були на відстань більше 6 тис. морських миль (більше 12 тис. км.), а сам політ туди й назад займав 16 годин. Окрім того, потрібно було прорвати протиповітряну оборону Аргентини [35].

Британія укріпила свій авторитет продемонструвавши потенціал свого військового флоту [35]. Варто відзначити, що знищення крейсера «Генерал Бельграно» мало не однозначну оцінку на міжнародній арені, ряд країн критикували Британію за цей крок.

Хоча збройні сили Аргентини все ще контролювали Фолклендські острови, ініціатива перейшла до збройних сил Британії. Аргентина здійснила ряд успішних атак, як-от 4 травня, коли було знищено британський есмінець «Шеффілд», однак не змогла переломити хід воєнних подій [30].

Після інтенсивних боїв на початку травня, Британія погодилась на посередництво ООН. Тому перша половина травня 1982 року у військовому плані була менш інтенсивна.

Останню місію із примирення Аргентини і Британії здійснили ООН за посередництва Генерального секретаря ООН Хав'єр Перес де Куельяра. Так, 18 травня 1982 року узгодивши із Британією, Хав'єр Перес де Куельяра представив Аргентині пропозицію ООН, яка передбачала: введення адміністрації ООН, яка мала контролювати виведення аргентинських і британських військ із островів; керування островами здійснюватиметься адміністратором ООН у консультації з представницькими установами. Британія навіть відмовлялась від попередньої умови повернення своєї адміністрації після виведення аргентинських сил, також Британія вилучила посилання на «самовизначення» фолклендців. А майбутні переговори щодо суверенітету над Фолклендськими островами мало б модерувати ООН [17, с. 174–175]. Але аргентинці – відхилили пропозицію ООН.

Після провалу місії ООН британці посилили бойові дії. Уже 21 травня британські війська здійснила висадку біля Сан-Карлос на Фолклендських островах. Встановивши безпечний плацдарм у Сан-Карлос збройні сили Британії із вогневою підтримкою авіації та флоту розпочали наступальні дії проти Аргентини на острові. Так, із 27 по 28 травня, із боями британськими збройними силами були звільнені Дарвін і Гуз-Грін [16]. У ході битви британці втратили 18 солдат, а аргентинці 47 убитими та 941 полоненими. А 30 травня британці захопили стратегічну гору Кент. Перевага на острові була у руках британців [30].

У період ведення активних воєнних дій, «особливо після того, як вони набули напруженого характеру, збройні сили Аргентини виявилися в ситуації гострого браку сучасних зразків військової техніки, починаючи від приладів нічного бачення і закінчуючи протикорабельними й зенітними ракетами. У контексті цієї проблеми повною мірою висвітилися слабкі місця національного військово-промислового комплексу [Аргентини] і його критична залежність від імпорту» [7, с. 52].

У зв'язку із перемогами Британії, 31 травня 1982 р. Рональд Рейган у телефонній розмові закликав свою британську колегу «проявити великодушність» й розпочати переговори із Аргентиною, оскільки Британія має перевагу щоб досягти угоду про припинення вогню. Однак М. Тетчер відмовила посилаючись на те, що Британія у війні змушена була «діяти сама, без зовнішньої сторони» і уже втратила 255 британських військовослужбовців, тому Тетчер заявила, що «єдиним прийнятним результатом для аргентинців є згода на вихід [із Фолклендських островів] без переговорів» [12].

1 червня на Фолклендські острови прибуло ще 5 тисяч британських військових. Генерал Джеремі Мур, розпочав планування наступу на Стенлі, де все ще перебував останній аргентинський гарнізон [18]. 11–13 червня розпочався наступ на Стенлі. Так, у ніч на 11 червня 1982 р. британські війська, підтримані вогнем із кораблів Королівського флоту, атакували стратегічні висоти довкола Стенлі. В результаті нічної атаки було захоплено гору Гаррієт, гору Двох Сестер та гору Лонгдон. А 13 червня, розпочалася друга й завершальна фаза під час якої британські військові захопили хребет Вірелес та гору Тумблдаун, які були останніми природними лініями захисту довкола Стенлі. Стало зрозуміло, що аргентинські військові у Стенлі не зможуть зупинити наступ британців [16].

14 червня 1982 року було оголошено про припинення вогню, й прем'єр-міністр Тетчер оголосила про початок переговорів про капітуляцію. Цього ж дня, 14 червня 1982 р., генерал Маріо Менендес, аргентинський військовий губернатор окупованих островів, здався британському генералу Джеремі Муру. Опівночі генерал Маріо Менендес підписав акт капітуляції. Війну за Фолкленди було завершено. 20 червня 1982 р., було звільнено й Південні Сандвічеві острови, що входили до групи Фолклендських островів. На всіх островах було відновлено контроль Великої Британії [18].

Варто відзначити, що особливість Фолклендської війни полягала у «відносній рівновазі сил, які обидві конфліктуючі сторони застосовували у проведенні операцій. Саме це обумовило характер воєнних дій і масштаб, з яким вони велися» [7, с. 52].

Фолклендська війна продемонструвала, що Британія має потужний військово-морський флот і

готова відстоювати свої інтереси військовим шляхом. Для Маргарет Тетчер перемога у Фолклендській війні принесла популярність й перемогу консервативній партії на наступних парламентських виборах у 1983 році [8]. Хоча ще у довоєнні 1981–1982 роках рейтинг уряду Тетчер і її консервативної партії впав до 24% через непопулярні внутрішні економічні реформи [5, с. 74].

Внаслідок поразки у Фолклендській війні генерал Галтьєрі подав у відставку, а в 1983 році у Аргентині відбулися демократичні вибори. Президентом Аргентини було обрано демократичного опозиціонера – Рауля Альфонсіна, як наслідок Аргентина, стала на шлях демократизації [8]. Рауль Альфонсін створив «Національну комісію» задля розслідування злочинів скоєних хунтою проти аргентинців під час так званої «брудної війни», у підсумку членів хунти (генерала Віделя, Віола та ін.) було притягнуто до кримінальної відповідальності за військові злочини в Аргентині. А Леопольда Галтьєрі, який у 1982 році розпочав Фолклендську війну, було засуджено у 1986 році за невдале управління аргентинськими військами у війні за Мальвінські острови (згодом помилувано).

У наступні роки Аргентина розпочала процес мирного врегулювання територіальних суперечок із своїми сусідами. Так, у 1984 році шляхом референдуму було вирішено суперечку із Чилі щодо протоки Бігль, яка тривала із 1974 по 1984 рр. Натомість, із Британією відносини тривалий час були замороженими і тільки у 1990 році було відновлено аргентино-британські двосторонні відносини [1]. У 2011–2012 роках між Аргентиною та Британією вкотре загострились відносини щодо Фолклендських островів. Відповідю на кризу 2011–2012 років став референдум на Фолклендських островах щодо політичного статусу островів. Так, 10–11 березня 2013 року на Фолклендських островах відбувся референдуму за результатами якого 99,8% жителів островів проголосували за те, щоб залишитися заморською територією Сполученого Королівства. Аргентина не визнала результати референдуму. У червні 2022 року Комітет ООН із питань деколонізації охарактеризував аргентино-британську суперечку щодо Фолклендських островів «особливою колоніальною ситуацією» й закликав сторони до переговорів [3]. У 2022 році, Сантьяго Каф'єро, міністр закордонних справ Аргентини, зазначив що «Сполучене Королівство та Аргентина є членами G20» й «співпрацюють над ключовими питаннями міжнародного порядку денного, [...] поділяють фундаментальні цінності та бачення світового порядку, заснованого на правилах. І все ж у південноатлантичному порядку денному ми поводимося так, ніби конфлікт відбувся лише вчора» [13].

Питання статусу Фолклендських островів і досі залишається актуальним для аргентинців, які продовжують заявляти, що «Мальвіни були, є і будуть аргентинськими» [27, с. 12]. Водночас й у самій Великій Британії питання Фолклендських островів не втрачає актуальності, яка офіційно відстоює право фолклендців залишатися заморською територією Сполученого Королівства, що було підтверджено жителями Фолклендських островів на референдумі 2013 року [3].

Висновки. Фолклендські острови, через своє стратегічне розташування на півдні Атлантичного океану, із самого початку колонізації виступали предметом суперечок щодо суверенітету: спершу між Британією та Францією (1765–1761), потім між Іспанією та Британією (1761–1776), а після 1820-х між Аргентиною та Британією. Кожна країна прагнула закріпитися на островах, які мали стратегічне значення. З кінця 1960-х років Аргентина й Британія вели перемовини щодо врегулювання спірного статусу Фолклендських островів. Однак із кінця 1970-х років аргентино-британські перемовини щодо Фолклендських островів зайшли у глухий кут, як наслідок аргентинська хунта вирішила силою захопити острови у квітні 1982 році.

Аргентинська агресія проти Британії на Фолклендських островах мала різні оцінки, оскільки Аргентина твердила, що це було вирішення «колоніальної суперечки», натомість Британія засудила дії Аргентини, як збройну агресію. Після нетривалого періоду посередництва США, 21 квітня 1982 року Британія розпочала військову компанію проти Аргентини на Фолклендських островах, яка завершилась поразкою Аргентини на Фолклендських островах 14 червня 1982 року.

За результатами Фолклендської війни 1982 р., Британія відновила суверенітет над Фолклендськими островами й контролює острови в односторонньому порядку. Фолклендська війна підтвердила воєнно-морську міць Британії, оскільки напередодні початку воєнної операції проти Аргентини, низка експертів вважала, що британцям не вдасться досягти звільнення Фолклендських островів воєнним шляхом. Проте із 21 квітня по 14 червня 1982 року британські збройні сили повернули контроль над Фолклендськими островами Британії.

Для Аргентини, поразка у Фолклендській війні 1982 року призвела до демократичних

змін й усунення військової хунти від влади у 1983 році. Після поразки у Фолклендській війні Аргентина стала на шлях демократичних змін, наслідком чого стало розслідування злочинів хунти проти аргентинців, так званої «брудної війни» в Аргентині.

Однак перспективи подальших переговорів щодо майбутнього статусу Фолклендських островів, на даний момент, виглядають маловірогідними. Більше того, Британія поставила умову, що майбутнє островів буде залежати від рішення острів'ян. Окрім того, за результатами референдуму, що відбувся 2013 р. на Фолклендських островах 99,8% жителів островів висловили бажання залишатися заморською територією Сполученого Королівства. Отож, через агресивні дії 1982 року Аргентина втратила можливість отримати Фолклендські острови у тривалій перспективі.

Список літератури:

1. Войтко А. На край світу – за корону. 35 років Фолклендській війні. *Дзеркало тижня*, 2017. URL: https://zn.ua/ukr/HISTORY/na-kray-svitu-za-koronu-35-rokiv-folklendskiy-viyni-_.html (дата звернення 15.10.2024).
2. Вудворд С. Фолклендская война. Мемуары командующего фолклендской ударной группой. / упр. П. Робинсон, предсл. М. Тетчер. Симферополь: Доля, 2005. 416 с.
3. Ларрус П. Фолклендські острови – відкрита рана Аргентини. / перекл. М. Віда, І. Тіпер. *GlobalVoices*, 2023. URL: https://uk.globalvoices.org/2023/10/20/7980/ (дата звернення 15.10.2024).
4. Панченко Ю. Особливості союзницьких відносин неоконсервативних урядів М. Течер і Р. Рейгана. *Сумська старовина*. №XXI-XXII, 2007. С. 72–76.
5. Пик С. Фолклендська війна 1982 р. крізь призму «особистісного чинника». *Вісник Львівського університету. Серія: Міжнародні відносини*. Вип. 46, 2019. С. 72–87.
6. Проскуренко О. Фолкленди 1982: Невідома війна. Чернігів, 2023. 152 с.
7. Татарков Д. Міжвидові угруповання військ (сил) в англо-аргентинському збройному конфлікті 1982 року. Автореф. дис. канд. іст. наук: 20.02.22. Київ, 2013. 200 с.
8. Шурхало Д. Фолкленди: остання імперська війна Британії, або як демократія перемогла диктатуру. *Радіо Свобода*, 2022. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/velyka-brytaniya-peremoha-viyna-arhentyna-folklendski-ostrovy/31896539.html (дата звернення 15.10.2024).
9. Balza M. Guerra de las Malvinas, por Martín Balza. *Perfil*, 2020. URL: https://www.perfil.com/noticias/opinion/opinion-martin-balza-2-abril-dia-veteranos-caidos-guerra-malvinas.phtml (дата звернення 15.10.2024).
10. Belén-Rodríguez A. ¿Como fue posible la Guerra de Malvinas? Buenos Aires: 2022. 12 p.
11. Bound G. Falkland Islanders at War. London: Pen & Sword Books Limited, 2006. 224 p.
12. Burns J. Papers Show Rare Friction for Thatcher and Reagan. *The New York Times*, 2012. URL: https://www.nytimes.com/2012/12/29/world/europe/falklands-war-caused-rare-friction-for-thatcher-and-reagan.html (дата звернення 15.10.2024).
13. Cafiero S. Forty years after the Malvinas war, Britain still acts as if the dispute is settled. It isn't. *The Guardian,* 2022. URL: https://www.theguardian.com/commentisfree/2022/apr/02/falklands-war-britain-sovereignty-uk-un-resolutions?CMP=Share_AndroidApp_Other (дата звернення 15.10.2024).
14. Cawkell M. The Falkland Story, 1592–1982. Nelson, 1983. 90 p.
15. Cawkell M. The History of the Falkland Islands. Nelson, 2001. 190 p.
16. Corum J. Argentine Airpower in the Falklands War: An Operational View. *Air and Space Power Journal*. №16(3), 2002. P. 59–77.
17. Eddy P. The Falklands War. / edited by P. Eddy, M. Linklater, P. Gillman. London: BCA, 1982. 274 p.
18. Freedman L. The Official History of the Falklands Campaign, Volume 2: War and Diplomacy (Government Official History Series). ‍London: Routledge, 2005. 858 p.
19. Goebel J. The Struggle for the Falkland Islands: A Study in Legal and Diplomatic History. London: Yale University Press, 1927. 482 p.
20. Goshko J. Peruvian Peace Initiative Believed To Retain Some Chance for Gains. *Washington Post,* 1982. URL: https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1982/05/04/peruvian-peace-initiative-believed-to-retain-some-chance-for-gains/e9b7b9c4-67f5-46b2-a056-1ea38ae7a3f8/ (дата звернення 15.10.2024).
21. Graham-Yooll A. The islands taken to save a government's face. *The Guardian*, 2012. URL: https://www.theguardian.com/theguardian/2012/apr/03/falklands-war-reasons-for-invasion-1982 (дата звернення 15.10.2024).
22. Herman A. To Rule The Waves: How the British Navy Shaped the Modern World. New York: HarperCollins, 2004. 560 p.
23. Jenkins S. British sovereignty over the Falklands is an absurd imperial hangover that must end. *The Guardian,* 2022. URL: https://www.theguardian.com/commentisfree/2022/apr/07/british-sovereignty-falklands-absurd-imperial-hangover-argentina (дата звернення 15.10.2024).

24. Kirschbaum O., Van-Der-Kooy R., Cardoso E. Malvinas, La Trama Secreta. Buenos Aires: Planeta, 1992. 526 p.
25. Lorenz F. (2014). Todo lo que necesitás saber sobre Malvinas. Buenos Aires: Paidós. 212 p.
26. Margolis L. How BBC man scooped invasion news. *BBC News*, 2007. URL: http://news.bbc.co.uk/2/hi/uk_news/6514011.stm (дата звернення 15.10.2024).
27. Moloeznik M.-P., Paz J-G. A 40 años de la Guerra de Malvinas: una mirada diferente. Buenos Aires: Escuela Nacional de Inteligencia, 2022. 576 p.
28. Norton-Taylor R., Evans R. UK held secret talks to cede sovereignty: Minister met junta envoy in Switzerland, official war history reveals. *The Guardian*, 2005. URL: https://www.theguardian.com/uk/2005/jun/28/falklands.past (дата звернення 15.10.2024).
29. Peron in 1953 Tried To Buy the Falklands. *The New York Times*, 1984. URL: https://www.nytimes.com/1984/01/03/world/peron-in-1953-tried-to-buy-the-falklands.html (дата звернення 15.10.2024).
30. Privratsky K. Logistics in the Falklands War. Behind the British Victory. /Croydon: Pen & Sword Military, 2014. 157 p.
31. U.N. Resolution on Falkland War. *The New York Times,* 1982. URL: https://www.nytimes.com/1982/06/05/world/un-resolution-on-falkland-war.html (дата звернення 15.10.2024).
32. UN 2065 (XX). Question of the Falkland Islands (Malvinas). Resolutions adopted on the reports of the Fourth Committee. *United Nations*. 16 December 1965. URL: https://treaties.un.org/doc/source/docs/A_RES_2065-Eng.pdf (дата звернення 15.10.2024).
33. UN Resolution 502. United Nations Security Council 2350th meeting. *UN Library,* 1982. URL: https://digitallibrary.un.org/record/34455 (дата звернення 15.10.2024).
34. UN Resolution 505. United Nations Security Council 2368th meeting, *UN Library,* 1982. URL: https://digitallibrary.un.org/record/34458 (дата звернення 15.10.2024).
35. White R. Vulcan 607. London: Bantam Press, 2012. 464 p.

Danyliuk I.V., Prystaiko V.V. FALKLANDS WAR 1982: ARGENTINE-BRITISH ARMED CONFLICT

The article examines the Argentine-British war for control of the Falkland Islands in 1982. The Falkland Islands have been the subject of a sovereignty dispute since the beginning of colonization: first between Britain and France (1765–1761), then between Spain and Britain (1761–1776), and after the 1820s between Argentina and Britain. Each country sought to gain a foothold on the islands, as the Falklands have strategic importance in the Atlantic Ocean.

It was noted that since the end of the 1960s, Argentina and Britain had been conducting bilateral negotiations regarding the islands' future status. Between the two countries in the 1960–1970s were reached agreements that facilitated the development of communications between the Falkland Islands and Argentina. However, since the end of the 1970s, the talks have reached a dead end. Due to the lack of progress in negotiations on the future status of the Falkland Islands, the Argentine junta decided to seize the islands by force, which was carried out on April 2, 1982.

Argentina's occupation of the Falkland Islands had different assessments because Argentina insisted that it was a solution of a "colonial dispute", instead Great Britain condemned Argentina's actions as armed aggression.

Great Britain's response to Argentina's aggression was sharp and uncompromising. Britain launched work on two fronts: diplomatic and military. British diplomats achieved the introduction of sanctions against Argentina, as well as receiving help from their allies (Commonwealth countries, EU countries, and the USA). After a brief period of US diplomatic mediation, on April 21, 1982, Britain launched a military campaign against Argentina in the Falkland Islands. Resulting in Argentina's defeat and the surrender of Argentine forces in the Falkland Islands on 14 June 1982. As a result of the Falklands War in 1982, Britain regained control over the islands.

Key words: *Falkland War, Falkland Islands, Argentina, Great Britain, Latin America, Atlantic Ocean.*

УДК 94:327](476)»1919/1922»(045)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/3.17

Іванцова Є.О.
Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

Космина В.Г.
Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

ДЕЛЕГАЦІЇ БІЛОРУСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ НА МІЖНАРОДНИХ КОНФЕРЕНЦІЯХ У 1919–1922 РОКАХ

Мета дослідження *полягає у вивченні участі делегацій Білоруської Народної Республіки (БНР) в 1919–1922 рр. у міжнародних конференціях, починаючи з Паризької й закінчуючи Генуезькою конференцією, а відтак – аналізі дипломатичної активності, спрямованої на утвердження суб'єктності БНР в міжнародних відносинах.* ***Методологія дослідження*** *спирається на загальнонаукові методи (спостереження, аналіз, синтез, узагальнення, конкретизація тощо) та спеціальні історичні методи (хронологічний, історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-системний). Це дозволило виявити зміни і в баченні білорусами варіантів облаштування їхньої окупованої батьківщини, зокрема, та Східної Європи загалом, і в стратегії політики БНР. За допомогою методу узагальнення вдалося скласти цілісну картину з цього питання.* ***Наукова новизна*** *полягає в тому, що авторами на основі критичного аналізу білоруської емігрантської преси міжвоєнного періоду та інших документальних джерел запропоновано цілісне розуміння завдань зовнішньої політики Білоруської Народної Республіки після завершення Першої світової війни.* ***Висновки.*** *Результати дослідження свідчать, що білоруси прагнули скористатися правом народів на самовизначення, проголошеним Вудро Вільсоном, і брали участь у всіх доступних міжнародних конференціях, тим самим засвідчуючи, що хочуть бути суб'єктом, а не об'єктом міжнародної політики. Проте з часом, коли стало зрозуміло, що незалежна білоруська держава малореальна (не беремо до уваги квазідержавну радянську Білорусь), позиція білорусів зазнала змін. Так, уже на Брюссельській конференції вони прагматично виступали на боці Литви у Віленському питанні. Визначено причини, які завадили отримати позитивні результати для білоруської державності під час конференцій. Доведено, що попри виклики, які стояли перед білоруськими діячами, вони намагалися бути активними на міжнародній арені. Так, білоруси прагнули не лише утвердити незалежність власної держави, а й забезпечити мир у регіоні.*

Ключові слова: *Білоруська Народна Республіка, Паризька мирна конференція, Генуезька конференція, Брюссельська конференція, Віленське питання.*

Постановка проблеми. Гострі суспільно-політичні конфлікти в Білорусі, особливо після президентських виборів 2020 року, зростання чисельності білоруської політичної еміграції в сусідніх країнах, створення там уряду у вигнанні на чолі учасницею президентських перегонів Світланою Тихановською (її багато хто вважає їх переможницею!) дуже нагадують події понад сторічної давності, коли емігрантський уряд Білоруської Народної Республіки (БНР) так же шукав у Європі підтримки і міжнародного визнання як повноважного представника незалежної білоруської держави. Звісно, ці уряди діяли в різних історичних умовах і прагматичні цілі їх дипломатичної активності були відмінними, проте дослідження діяльності БНР на міжнародній арені здатне пролити додаткове світло як на історичне минуле, так і на політичне сьогодення Білорусі.

Насамперед варто зазначити, що білоруси тривалий час не мали власної державності. В різні часи територія Білорусі входила до складу низки державних утворень: Давньоруської держави, Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, а після поділів останньої, на понад два століття увійшла до складу Російської імперії. Через економічну відсталість та незначну кількість інтелігенції національне відродження на білоруських землях розпочалося пізніше, ніж в інших слов'ян. І лише 25 березня 1918 р., в умовах німецької окупації, Третьою Статутною грамотою було проголошено незалежність Білоруської Народної Республіки (далі БНР). За словами Світлани Тихановської, створення БНР було усвідомленням себе не лише окремою нацією, а й національною державою. І стало першим кроком до усвідомлення себе на своїй території [6]. Після проголо-

шення незалежності уряд БНР прагнув встановити дипломатичні відносини з різними країнами. Тісні стосунки склалися з Українською державою Павла Скоропадського – було здійснено обмін консульствами. Білоруські місії та консульства також працювали в Естонії, Чехословаччині, Німеччині та Данії. Однак, станом на 1918 р. жодна з країн офіційно не визнала новоствореної держави.

Справи погіршилися після завершення Великої війни та початку виведення німецьких військ з білоруської території. Скориставшись цим, більшовики направили свої війська на території, залишені німцями. Остерігаючись більшовиків, Рада БНР залишила Мінськ і переїхала до Гродно. На територію Білорусі увійшла польська армія. Перша сутичка поляків та більшовиків відбулася 14 лютого 1919 р. Розпочалася радянсько-польська війна. Заручниками цієї війни стали білоруси, які не мали ані військової потуги, ані економічних можливостей, щоб захистити власні землі.

За таких умов білоруські діячі, сподіваючись утвердити незалежну білоруську державу, переспрямували свої зусилля на участь у повоєнних міжнародних конференціях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема зовнішньополітичної діяльності діячів Білоруської Народної Республіки (далі – БНР) в міжвоєнний період залишається однією з малодосліджених сторінок у новітній історії. Досліджень українських істориків, які б цілеспрямовано вивчали це питання, наразі знайти не вдалося. Проте до робіт українських учених, присвячених діяльності БНР, зокрема, участі в Паризькій конференції, варто віднести дисертацію О. Панасюка [17]. Аналізував польсько-литовський конфлікт щодо Віленського питання в своїй книзі І. Гоменюк [8]. Деякі аспекти діяльності білоруських делегацій на конференціях порушено в статтях білоруських дослідників О. Тихомирова [20] та Р. Лазько [14]. Загалом участь білоруських делегацій в післявоєнних мирних конференціях залишається малодослідженою. Документальну базу цього дослідження складають матеріали білоруських періодичних видань (Беларускі сьцяг, Наша думка, Наша Ніва), документи та листування [2, 3].

Постановка завдання. У цій статті спробуємо різнобічно охарактеризувати діяльність білоруських делегацій на міжнародних конференціях в 1919–1922 рр. та висвітлити їхні зв'язки з урядами інших країн.

Виклад основного матеріалу. Після того, як 25 березня 1918 р. в III Статутній грамоті Рада Білоруської Народної Республіки проголосила незалежність білоруської держави, одним із викликів, що постали перед політичним діячами країни, виявилось її міжнародне визнання.

Ще до закінчення Першої світової війни білоруси намагалися утвердити свою суб'єктність на політичній мапі світу. Язеп Льосік, голова Ради БНР – найвищого керівного органу республіки, у жовтні 1918 р. звернувся до воюючих держав, із закликом «в ім'я принципів гуманності, обіцяних президентом США Вудро Вільсоном, врятувати білоруський народ від розгрому і для цього ще до виходу окупаційних військ забезпечити Білорусі зовнішню недоторканість, через визнання її самостійності та незалежності, а також внутрішню безпеку, передавши Раді цивільне управління регіоном» [14, с.103].

Жодних реальних наслідків це звернення не мало.

Одразу після Комп'єнського перемир'я, яке ознаменувало закінчення воєнного протистояння між Антантою та Центральними державами, розпочалася підготовка до мирної конференції в Парижі. Метою конференції було не лише підписання мирних договорів з переможеними країнами, а й вирішення долі народів, які прагнули створити власні держави.

Паризька мирна конференція могла дати шанс для білоруської держави, оскільки один із її лідерів президент США Вудро Вільсон запропонував радикальний крок: надання пригнобленим націям права на самовизначення. За словами Генрі Кіссінджера, американці вірили, що демократичні держави як ніхто інший зацікавлені в мирі. Народи країн, що скористаються можливістю самовизначення, не будуть думати про війну й не матимуть причин для гноблення інших [12, с. 215].

Білоруські національні діячі повністю усвідомлювали необхідність участі в конференції. Язеп Льосік поставив перед Радою Народних Міністрів (виконавчим органом влади республіки) амбітне завдання здобути право голосу на майбутній мирній конференції в Парижі [14, с. 104].

Однак ще до початку конференції існування БНР опинилося під загрозою. У січні-лютому 1919 р. під час радянсько-польської війни більшовики витіснили білоруський та литовський національні уряди й утворили на залишених німцями територіях Литовсько-Білоруську Соціалістичну Радянську Республіку. А діячі БНР у грудні 1918 р. спершу виїхали до Вільно, а пізніше – через наступ більшовиків та дії польських військовиків – до Гродно [11, с. 451].

Вже перебуваючи у вигнанні, 22 січня 1919 р. голова Ради Міністрів БНР Антон Луцкевич наді-

слав меморандум голові Паризької мирної конференції, у якому обґрунтовував право білоруського народу на державне існування та просив допомогти у створенні незалежної білоруської держави [14, с. 104].

Через фінансові труднощі білоруського уряду (Литва відмовилася надати позику БНР) делегати були змушені їхати власним коштом. Через це їхня кількість зменшилася до чотирьох осіб (спершу планувалося дев'ять). Це були: голова делегації А. Луцкевич і радники – Кіпріан Кондратович, Олексій Ознобішин та Леонід Барков [14, с. 105]. Делегати-радники виїхали на конференцію в лютому 1919 р., але в очікуванні французьких віз затрималися в Берліні. До Парижа вони відбули аж наприкінці травня.

В Берліні через відсутність візи також затримався і А. Луцкевич. Там він зустрічався з низкою авторитетних діячів Німеччини, редакторами впливових німецьких газет, яких широко інформував про Білорусь і білорусів. На початку травня 1919 р. з Берліна А. Луцкевич відправився до Праги. Ймовірно, що таку поїздку він зробив для того, щоб отримати черговий транш кредиту від українського уряду[1], переведеного на рахунок віденського банку. У Празі на той час розташовувався відділ цього банку [17, с. 190].

До Парижа А. Луцкевич прибув лише наприкінці травня. За порадою міністра юстиції БНР Олександра Цвікевича він увів до складу делегації члена Одеського Білоруського національного комітету капітана Євгена Ладнова (вже 11 травня 1919 р. уряд БНР присвоїв Ладнову звання полковника). На момент прибуття Луцкевича та Ладнова конференція працювала вже 5 місяців [14, с. 104]. Ще 29 січня 1919 р. Верховна Рада конференції розглядала питання західного сусіда Білорусі – Польщі. Польську делегацію очолював прихильник створення мононаціональної польської держави Роман Дмовський. На конференції Дмовський виступив з кількагодинною промовою, в якій, окрім Галичини, Волині, Верхньої та Середньої Сілезії, висловив претензії й на більшу частину Білорусі [11, с. 452].

В цей час наростало занепокоєння союзників політикою більшовиків. Його спричинювали, на думку французького історика й політолога Ж.-Б. Дюрозеля, саме спроби більшовиків поширити комуністичну революцію Європою. Тому союзники позитивно сприйняли розпочатий адміралом Олександром Колчаком потужний наступ на більшовиків (березень 1919 р.). Франція, Англія, США та Італія 26 травня 1919 р. надіслали Колчакові ноту, в якій заявили, що готові визнати його уряд за умови, що він дотримуватиметься демократичних методів та визнає незалежність Фінляндії та Польщі [10, с. 35]. Визнання незалежності Білорусі та інших держав, які постали на руїнах колишньої Російської імперії, з Колчаком не обговорювалося. Отже, ані плани О. Колчака, ані проект незалежної Польщі Р. Дмовського не передбачали створення незалежної білоруської держави. Через такі позиції сусідів білоруські дипломати опинилися в надскладних умовах.

Білоруська сторона не брала участі у переговорах. Тому перед представниками БНР стояло завдання якомога ширше ознайомити європейську громадськість із ситуацією в Білорусі. Пропагувалися можливості БНР як партнера в міжнародній торгівлі і перспективного регіону для іноземних інвестицій. Представники БНР увійшли в контакт з усіма делегаціями, що брали участь у мирній конференції [17, с. 190]. Вдалося встановити тісні стосунки з французькою, німецькою, американською та українською делегаціями [14, с. 106]. Антон Луцкевич прагнув налагодити зв'язки з росіянами, саме через це одразу по прибуттю до Парижа зустрівся з Василем Маклаковим. Той був «послом Російської держави» (білогвардійської) у Франції, а крім того – членом Російської політичної наради у Парижі – об'єднаного представництва закордонних структур колишньої Російської імперії, що не визнали більшовицької влади. Демонструючи характерну імперську зверхність, посол заявив, що білоруси – бунтівники, і що Росія не вважає III Статутну Грамоту законною, бо вона була проголошена в односторонньому порядку. За його словами, правочинним акт стане лише в разі його затвердження Загальноросійськими Установчими Зборами [2, с. 352]. Проте до кінця конференції погляди росіян зазнали змін. У листі до А. Луцкевича Є. Ладнов писав, що представники «Російської держави», усвідомлюючи політичні реалії, надавали перевагу БНР перед її радянською Білоруссю та можливістю анексії Польщею [2, с. 656].

Складними були стосунки і з західними сусідами БНР. Тут на руїнах Російської імперії постали держави, території котрих свого часу входили до Речі Посполитої: БНР, Литва і Польща. «Яблуком розбрату» між ними стало питання володіння Віленщиною – землями зі змішаним населенням,

[1] УНР надала БНР кредит в розмірі 4 000 000 українських карбованців. Але білоруси з цієї суми отримали лише 100 000 українськими карбованцями та 900 000 російськими рублями. Решта коштів були заблоковані на вимогу уряду радянської України. Білорусам вони так і не дісталися отримати [16, с. 42].

але значною часткою саме білорусів[2]. БНР не погоджувалася з претензіями литовців [14, с. 106]. Ті ж знаходили підтримку з боку Росії та західних держав. А в липні 1919 р. розгорілася вже польсько-литовська війна за Віленщину, яка тривала до перемир'я в жовтні 1920 р. [9, с. 740]. Саме через територіальні суперечки литовці ще до початку конференції відмовили білорусам у грошовій позиці [14, с. 106].

Воліючи забезпечити майбутній економічний та промисловий розвиток держави, що залишалася аграрною, білоруси прагнули долучитися до європейських економічних проектів. Для цього влітку 1919 року представники БНР провели низку зустрічей з американськими військовими, дипломатами та представниками ділових кіл. За словами А. Луцкевича, йому вдалося зацікавити американців ідеєю створення каналу, який через Західну Двіну та Дніпро з'єднав би Балтійське море із Чорним [20, с. 34]. Проте через те, що в міжвоєнний період незалежна Білоруська держава так і не постала, ці проекти не були реалізовані.

Окрім здобуття незалежності для Республіки, білоруська делегація прагнула встановлення стабільності та миру в цілому регіоні. Саме тому А. Луцкевич, що хоч і вважав поляків вороже налаштованими до білоруської державності, проте налагодив зв'язки з польським прем'єром Ігнацієм Падеревським. У добросусідських відносинах із Польщею голова Ради Міністрів БНР бачив засіб уникнення воєнних конфліктів у східноєвропейському регіоні. Він розробив і передав Польщі проєкт «Договору про створення союзу суверенних держав – БНР та Польської Республіки». Союз мав бути створений на засадах рівності його суб'єктів, спільного керівництва зовнішньою політикою та обороною, єдиного митного простору, взаємного конституційного забезпечення прав громадян на території союзних держав. Планувалося також підписання низки окремих договорів: про кордони, торгівлю та інфраструктуру. У проекті була передбачена таємна військова конвенція.

Налагоджуючи тісні стосунки з Польщею, Луцкевич сподівався на визнання незалежної БНР, відновлення діяльності Ради Республіки, а в перспективі – створення білоруського війська. Задля реалізації цього плану А. Луцкевич скористався із запрошення І. Падеревського і наприкінці липня 1919 р. поїхав до Варшави. Він надіявся, що його перемовини з поляками покращать відверто складну для білорусів ситуацію на Паризькій мирній конференції. Так, у листі до Костянтина Єзовітова – керівника військово-дипломатичної місії БНР у Латвії та Естонії, Луцкевич писав: «… Через те, що ми не маємо ані території, ані столиці, ми не становимо реальності в очах Антанти, а лише ідею, на яку в реальній політиці ніхто не зважає. Це примусило нас шукати спосіб обґрунтувати хоча б ілюзію нашої влади в краї. Саме цього ми й прагнули досягти перемовинами з поляками. Поки що я цього не досяг. Мені вдалося добитися від Пілсудського, щоб він не зважав на волю сейму щодо плебісциту, а подав заяву Антанті, що для правильного виявлення волі населення окупованих на сході земель мусить обрати представників від усього суспільства, охоплюючи й задніпровську Білорусь, інакше Росія може вважати себе ображеною, якщо в голосуванні не візьме участь та територія, яка більше тягнеться до більшовицької Росії» [2, с. 597].

Однак посилення білоруських позицій не входило до польських планів. Польська влада, визнавши паспорт БНР недійсним, фактично інтернувала Луцкевича у Варшаві до кінця 1919 року [14, с. 109].

Затримання Луцкевича значно погіршило й без того слабкі позиції білорусів. Їхня активність у пресі знизилася, а налагоджувати нові зв'язки та контакти ніхто не поспішав [2, с. 659].

Варто зазначити, що й геополітичні інтереси європейських держав не сприяли втіленню національних прагнень білорусів. Ідеї В. Вільсона щодо самовизначення націй не знаходили відгуку у європейських дипломатів. Всупереч волі місцевого білоруського населення, дії великих держав були спрямовані на дотримання балансу сил [14, с. 107].

Паризька мирна конференція не допомогла здобути бажану незалежність для білорусів. Після завершення конференції Є. Ладнов ще певний час пробував «лобіювати» білоруські інтереси у французькій столиці. А в 1921 р. стало відомо, що цей «лобіст»… був насправді співробітником ІІ Відділу Генерального Штабу Війська Польського, тобто, по суті – польським шпигуном. Врешті-решт, 8 травня 1921 року Є. Ладнова вивели зі складу уряду БНР, де він перебував з вересня 1918 р. Він негайно вибув до Вільно [15, с. 82].

Під час Паризької конференції країни Антанти підписали мирні договори з Німеччиною та її

[2] Місто Вільно (нині – Вільнюс) було столицею Великого Князівства Литовського, а з кінця XVIII ст. – центром російської Віленської губернії. На її теренах, особливо на сході, білоруською мовою розмовляла більша частина сільського населення. Водночас у Вільно й інших містах білоруси не були домінуючою групою. Там же, де білоруськомовне населення складало значну частину мешканців міста, воно було менш освіченим, ніж інші групи мешканців [19, с. 79].

союзниками. Ці договори поставили крапку в процесі повоєнного врегулювання, хоча повністю не розв'язували політичних, економічних та територіальних проблем, що були породжені Великою війною. Через вибіркову реалізація права націй на самовизначення багато з них так і не створили власні держави в міжвоєнний період. Одними з тих, кому не вдалося створити власну незалежну державу, були білоруси. Окрім складних геополітичних умов не сприяв визнанню білоруської державності й слабкий склад делегації БНР. Насамперед варто вказати на низький рівень компетентності делегатів, що не були фаховими дипломатами, а Є. Ладнов узагалі був агентом польських спецслужб. Ці чинники разом із важким фінансовим становищем не дозволили білорусам досягти поставлених завдань на конференції.

Тим часом набирала силу радянсько-польська війна. І якщо в першій її фазі, в 1919 р., ініціатива належала полякам (в квітні поляки відвоювали Вільно, а в серпні Мінськ), то в 1920 р. ситуація різко змінилася. В очікуванні радянського наступу під проводом Михайла Тухачевського Юзеф Пілсудський та Симон Петлюра 22 квітня 1920 року підписали Політичну конвенцію, а через два дні – Військову. На підставі цього договору, який отримав назву Варшавського, Польща визнавала незалежність УНР з Директорією і Головним отаманом Симоном Петлюрою на чолі та погоджувалася надати Україні військову допомогу у боротьбі проти більшовицької Росії. Уряд УНР натомість відмовлявся від претензій на Східну Галичину і Західну Волинь.

Тоді ж, наприкінці квітня, розпочався спільний польсько-український похід на Київ, який загальмував радянський наступ. Проте вже в червні кавалерійська армія Семена Будьонного пробила польські оборонні лінії в Галичині, а війська Тухачевського в серпні 1920 р. наблизилися до Варшави. Проте завдяки грамотним маневрам полякам вдалося відкинути радянські війська. Польща встояла [9, с. 744].

Загалом же нові держави на теренах колишньої Російської імперії, що зуміли не тільки проголосити, а й відстояти незалежність, потребували налагодження економічної, політичної, військової співпраці. Для цього було започатковано проведення конференцій, які отримали назву «Балтійських». Основними їх учасниками, були не лише Литва, Латвія й Естонія, а й Польща та Фінляндія. Саме під час боїв за Варшаву відбулася Четверта Балтійська конференція в Ризі (6 серпня – 6 вересня 1920 р.). На ній, за свідченнями тодішньої преси, мала бути створена «Балтійська» або «Східна Антанта». Окрім постійних учасників, прибули також делегати з України та Білорусі.

До складу білоруської делегації увійшли: голова – Янка Чарапук (секретар Військово-дипломатичної місії БНР в Латвії та Естонії); секретар – Володимир Пігулевський (дипломатичний кур'єр уряду БНР в Ковно). Делегатами-радниками були представники білоруської діаспорної організації в Латвії – Ради Білоруської колонії Олександр Головінський та Мінц (ім'я невідоме) [3, с. 856].

Фінансовий стан уряду БНР, попри кредит від УНР, залишався плачевним. Тож серед завдань, поставлених білоруським урядом делегації на чолі з Я. Чарапуком, було не лише просування ідеї білоруської державності, а й залучення позик або прямої фінансової допомоги.

Отримати статус учасника конференції можна було лише за згоди всіх держав-учасниць. І якщо прийняття України до складу учасників конференції не викликало суперечок, то з білорусами ситуація була зовсім іншою. Прихильно до них ставилися лише латвійці.

Щоб вирішити це питання, білоруська делегація провела перемовини з представниками кожної з країн-учасниць. На зустрічах білоруси доповідали про військовий, політичний та економічний стан батьківщини. Перемовини сприяли зміні ставлення естонської, фінської та польської делегацій на позитивне. Литовці ж і надалі були категорично проти. Позиція Литви зумовлювалась претензіями Білорусі на Віленщину, яку перша вважала своєю областю. Врешті-решт, Литва заблокувала можливість участі білорусів у конференції [3, с. 856].

На нашу думку, блокування участі білоруської делегації особливо не змінило долю білоруської державності. Хоч конференція в Ризі й могла стати майданчиком для просування білорусами власних інтересів, однак територія БНР вже давно не була вільною й залишалась об'єктом чужих зазіхань. Цей стан остаточно закріпила радянсько-польська війна. Однак, варто зазначити, що в разі участі в конференції білоруси могли сподіватися на виділення хоча б якоюсь із держав фінансової позики. Кардинально ситуацію це не змінило б, але дозволило б активніше виступати на міжнародній арені.

Усупереч амбітним планам учасників, конференція не принесла результатів. Основною причиною того, що ідея військово-політичного союзу в регіоні так і не була втілена в життя, стало польсько-литовська боротьба за Віленщину. Після того, як у жовтні 1920 р. польський генерал Люціан Желіговський несподівано захопив Віленщину та створив

там квазідержавне утворення «Серединна Литва», будь-яка нормалізація польсько-литовських взаємин на довгий час стала неможливою [8, с. 185].

Для врегулювання польсько-литовського конфлікту за ініціативи Ліги Націй у Брюсселі була скликана нова конференція. Головою конференції, що розпочалася 23 квітня 1921 року, було обрано Поля Гіманса – досвідченого бельгійського дипломата, другого президента Ліги Націй [24, с. 5].

Серед учасників, окрім польської та литовської делегацій, була присутня і білоруська на чолі з міністром закордонних справ БНР Олександром Цвікевичем. Своєю участю білоруси хотіли посилити якраз литовську позицію, що було де в чому несподіваним. Ця зміна в білорусько-литовських відносинах стала наслідком підписання 11 листопада 1920 р. литовсько-білоруської угоди. Відповідно до неї, білоруси фактично відмовилися від претензій на «спірні» території в обмін на литовську підтримку білоруської державності. Адже насправді БНР на той момент не те що не могла втримати Віленщину, вона взагалі не мала підконтрольної уряду території.

Білоруська позиція на конференції полягала в тому, що хоч БНР і не відмовляється від етнографічно білоруських земель Віленщини, проте погоджується на їхнє входження до складу Литви на правах «самостійної політичної одиниці».

У рамках конференції 21 травня 1921 р. Олександр Цвікевич мав особисту зустріч із Полем Гімансом. Бельгійський дипломат запевнив білоруса, що Рада Ліги Націй уважно стежить за білоруським національним рухом та підтримує ідею білоруської незалежності. Цвікевич, зі свого боку, крім обговорення питання білоруської державності, не оминув можливості пролобіювати литовські територіальні прагнення щодо Віленщини. Сама зустріч та продемонстроване на ній ставлення голови конференції викликали в білоруській пресі впевненість у підтримці позитивного вирішення білоруського питання – створення незалежної білоруської держави [18, с. 3].

Формально всі учасники Брюссельської конференції виступали за мирне вирішення конфлікту, на чому також неодноразово наголошував і голова конференції [4, с. 4]. Однак візаві дотримувалися різних способів вирішення конфлікту. У той час, як Литва виступала за проведення конференції та розгляду справи міжнародним судом, Польща висловилася проти проведення міжнародного арбітражу [5, с. 1]. Своєю чергою литовці виступали категорично проти участі в переговорах делегації з окупованої поляками Віленщини.

Так і не знайшовши точок дотику польська та литовська делегації 7 червня 1921 р. покинули Брюссель. Попри загальне бажання вирішити конфлікт конференція не принесла жодних результатів, а напруга у польсько-литовських відносинах лише наростала [21, с. 4].

Початок 1920-х років Європа зустріла фінансово виснаженою. Більшість ресурсів були витрачені на «Велику війну», яка, так і не вирішивши ключових розбіжностей, принесла лише мільйони смертей [12, с. 256]. У квітні 1922 р. прем'єр-міністр Великої Британії Девід Ллойд Джордж запропонував скликати в Генуї міжнародну конференцію. Метою Генуезької конференції було поновлення міжнародної торгівлі на основі принципів визнання державних боргів та повернення іноземцям конфіскованої власності. Уряди держав Антанти добивалися, щоб більшовицька Росія визнала та повернула борги Російської імперії на загальну суму в понад 18 млрд рублів золотом.

Слід зазначити, що Генуезька конференція проводилася вже після завершення на той час радянсько-польської війни. Мирні переговори розпочалися в Мінську 17 серпня 1920 р., перемістилися до Риги 21 вересня на тлі контрнаступу Польщі. Після багатомісячних переговорів, 18 березня 1921 р., в столиці Латвії був підписаний договір, який отримав назву Ризького. Згідно з цим договором територія Західної Білорусі – Гродненська та західна частина Мінської губернії відійшли до Польщі. Решта стали складовою частиною радянської Білорусі [7].

Олександр Цвікевич же у листі до російського літературознавця, професора Празького університету Євгена Ляцького висловлював обережні надії, що на Генуезькій конференції можуть бути спроби перегляду державних кордонів. А тому й розгляд білоруського питання також міг би відбутися в рамках корегування східних кордонів Польщі.

На думку представників уряду БНР, виразником якої в листуванні став О. Цвікевич, існувало два варіанти для задоволення національних прагнень білорусів. Перший, і найбільш вигідний для національно орієнтованої білоруської еміграції, – створення демократичної білоруської держави. Ця держава мала стати буфером між Польщею та більшовицькою Росією. До неї мали увійти білоруські землі, які входили до складу Польщі та радянської Білорусі. Створення незалежної білоруської держави, на думку білорусів, унеможливило б у майбутньому територіальні конфлікти в цьому регіоні [3, с. 1287]. У разі провалу першого варіанту припускалася демократизація радянської Білорусі.

Щоб актуалізувати білоруське питання в Європі перед Генуезькою конференцією тодішній голова Ради БНР Петро Кречевський запланував активну кампанію в місцевій пресі. За порадою українського історика Дмитра Антоновича, Кречевський звернувся по допомогу до російського професора, викладача Королівського вищого інституту комерційних наук у Генуї Всеволода Шебедєва. Шебедєв також був співробітником наукового журналу «L'Europa Orientale», де часто друкував статті про білоруську літературу. Згідно з характеристикою, наданою йому Кречевським, він був ліпше журналістом, аніж викладачем. Тож він радо пристав на пропозицію.

Водночас для посилення власних позицій на конференції, білоруський уряд шукав спільну мову з країнами Балтії та Малою Антантою [3, с. 1275]. Але домовитися не вдалося.

Ще до початку конференції білоруська делегація розуміла, що шансів на створення власної держави немає. Тому основним своїм завданням бачила привернення міжнародної уваги до Білорусі, білоруського руху та неправомірності Ризького мирного договору 1921 р. Білоруси, як і українці, вважали Ризький мирний договір неправомірним через те, що він був підписаний без згоди законно обраних представників Білорусі та України [13].

Як нам показують публікації в білоруських емігрантських газетах, було вже зрозуміло, що жоден з підписантів договору не піде на перегляд його умов. Єдине, що залишалося, – це всіляка протидія міжнародному визнанню Ризького договору. Ставку робили на світових політиків з антипольськими поглядами, щоправда, за словами самих делегатів, таких ще треба було знайти. Серед додаткових питань були відшкодування Білорусі втрат від Першої світової війни та відновлення довоєнного стану економіки [1, с. 13].

Більшість діячів білоруського національного руху в еміграції справедливо вважали, що конференція не вирішить не лише білоруське питання, а й не принесе миру до регіону. Про це промовисто говориться в статті, розміщеній на сторінках часопису «Беларускій сцяг»: «…для справжнього миру потрібні не конгреси, а справжнє бажання миру, потрібне хоч елементарне прагнення до добросусідської співпраці. Цього, на жаль, немає» [1, с. 10–13].

Попри песимістичні настрої, що панували в білоруському емігрантському середовищі, делегація БНР 3 травня 1922 р. все ж звернулася з меморандумом до голови Генуезької конференції. Окрім створення незалежної білоруської держави, делегати висловилися щодо Віленського питання. Відокремлення Віленщини від Литви було названо великою помилкою через штучне відмежування краю від Балтійського регіону. Окрім того, білоруси вкотре звернули увагу на придушення поляками білоруського національного руху. Як і під час Брюссельської конференції, білоруські національні діячі виступали за приєднання спірної території до Литви на умовах широкої автономії з власним парламентом [2, с. 309].

Хоч питання незалежної білоруської держави й було розглянуте однією з комісій, та на розгляд конференції його не винесли.

Більше шансів бути вирішеним мало Віленське питання. Ще до початку конференції у колах, які були близькі до англійської делегації, постав проект вирішення польсько-литовської суперечки. Згідно з ним, територіальні претензії Польщі не мали сягати далі «лінії Керзона», а справами спірної території мала займатися комісія з представників країн Антанти. Втім, ця ідея за межі вузького кола зацікавлених так і не вийшла. Хоч литовська делегація і користувалася прихильністю серед учасників, та Віленське питання було фактично проігнороване [22, с. 25–28].

В економічному плані Генуезька конференція не принесла плодів через неучасть США, що не хотіли розмовляти з Росією, через франко-англійські неузгодженості, зустрічні радянські претензії та радянсько-німецьке зближення. Стягнути борги з більшовицької Росії союзні уряди не змогли, позаяк голова її делегації Чичерін зажадав виплати ними 39 млрд рублів золотом на відшкодування «збитків», начебто заподіяних інтервенцією союзників. Отже, конференція зазнала повної поразки [10, с. 58].

Загалом білоруси були реалістами, коли не очікували реальних результатів від Генуезької конференції. Не було ані вирішене Віленське питання, ані переглянуто Ризький договір. У східній Європі було збережено status quo. Як влучно висловився дописувач журналу «Беларускі сьцяг» І. Яцьвяг: «Це було перестрахування двох переможців, які побудували свій спокій на змученому тілі Білорусі…» [22, с. 4].

Проте варто нагадати, що основною метою самої конференції все ж таки було вирішення економічних питань та виплати репарацій. Тож, очікувати прориву в розв'язанні територіальних суперечок в Генуї було марно.

Після Генуезької конференції білоруси вже не брали участі в масштабних заходах, спрямованих на врегулювання відносин у повоєнному світі.

Висновки. Таким чином, діячі Білоруської Народної Республіки, які після захоплення країни поляками та російськими більшовиками опинилися в еміграції, намагалися виявляти дипломатичну активність. Серед іншого, вони брали участь у міжнародних мирних конференціях.

Причин, які завадили досягти суттєвих результатів, наприклад визнання незалежності БНР, було декілька. Найбільше дошкуляло білорусам не просто складне, а жалюгідне фінансове становище. Наприклад, через це на Паризьку конференцію поїхали не дипломати, а ті, хто міг оплатити собі дорогу та проживання. Не варто відкидати й геополітичні умови, в яких опинилася білоруська держава. Адже фактично жоден із великих геополітичних гравців не підтримав білоруську державність, так само, як і українську. Союзники Російської імперії по Антанті відкидали таку можливість, побоюючись послабити колишнього союзника. А переможені країни Четверного союзу взагалі не мали для цього жодних важелів. Не варто відкидати й польських лобістів, які мали вплив на європейські урядові кола. Завдяки їхнім старанням вдалося просунути ідею про польську належність західнобілоруських земель. Після участі в Генуезькій конференції дипломатична діяльність обмежувалася надсиланням меморандумів та доповідей представникам різних держав.

Однак, хоч участь у конференціях і не принесла результатів у коротко- та середньостроковій перспективі, в довготерміновій – вона стала однією з підвалин у формуванні дипломатії у відновленій в 1991 році Білоруській державі. Надалі варто докладніше дослідити спроби лобіювання білоруського питання серед урядових європейських кіл.

Список літератури:

1. А. Ц. Беларусь перад Генуэзкай конфэрэнцыяй. Беларускі сьцяг. 1922. № 1. С. 10–13. URL: https://elibrary.mab.lt/handle/1/2323 (дата звернення 14.09.2024).
2. Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі: у 2 т./ за ред. С. Шупа. Вільня. Нью-Ёрк. Менск. Прага. Беларускі Інстытут Навукі Й Мастацтва Таварыства Беларускага Пісьментсва, 1998. Т. 1. Кн. 1. 850 с.
3. Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі: у 2 т./ за ред. С. Шупа. Вільня. Нью-Ёрк. Менск. Прага. Беларускі Інстытут Навукі Й Мастацтва Таварыства Беларускага Пісьментсва, 1998. Т. 1. Кн. 2. 1640 с.
4. Беларусь на Брусэльскай конференцыі. Наша думка. 1921. № 16. URL: https://elibrary.mab.lt/handle/1/2456 (дата звернення: 14.09.2024).
5. В – К. Перад Бруксэльскай конфэрэцыяй. Наша думка 1921 № 14. С. 1–2. URL: https://elibrary.mab.lt/handle/1/2456 (дата звернення: 14.09.2024).
6. В.С. / ВК / ИР. Светлана Тихановская о пересмотре отношений с Россией, декомунизации и празднике независимости в Новой Беларуси. URL: https://belsat.eu/ru (дата звернення: 14.09.2024).
7. Весоловскі Т. «Катастрофа для українців». 100 років тому Ризький мирний договір закріпив зміни на мапі, що відчувають досі – зокрема в Україні. URL: https://www.radiosvoboda.org/ (дата звернення: 14.09.2024).
8. Гоменюк І. Провісники Другої світової. Прикордонні конфлікти в Центрально-Східній Європі. Від розпаду імперій до Гляйвіцької провокації./за заг. ред. К. Ю. Галушка. Харків: «Клуб Сімейного Дозвілля», 2017, 352 с.
9. Дейвіс Н. Боже ігрище: Історія Польщі. Київ, 2008. 1080 с.
10. Дюрозель Ж-Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів. Київ, 1999. 903 с.
11. Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / наук. ред. Л. О. Зашкільняка. Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2002. 752 с.
12. Кіссинджер Г. Дипломатія. Київ, 2022. 864 с.
13. Корбут В. Рижский мирный договор поставил крест на возрождении Речи Посполитой. URL: https://www.polskieradio.pl/ (дата звернення: 14.09.2024).
14. Лазько Р. Р. Антон Луцкевіч у Парыжы летам 1919 г. Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны: навук. зб. Вып. 5. 2009. С. 102–110.
15. Лаўрэш Л. Л. Генерал, які дайшоў да Беларусі. Жыццяпіс генерала Кіпрыяна Кандратовіча. Гродна, 2018. 154 с.
16. Ляховский В. В. Несостоявшиеся проекты. Внешнеторговая деятельность белорусской политической эмиграции в 1919–1925 гг. *Труды БГТУ.* 2019. №2. С. 41–47.
17. Панасюк О. П. Білоруська Народна Республіка у 1918–1919 рр.: внутрішня та зовнішня політика: дис. … канд. іст. наук: 07.00.02 Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, Луцьк, 2016. 280 с.
18. Прадстаўнікі Беларусі ў Бруселі. Наша думка. 1921. № 22. С. 3. URL: https://elibrary.mab.lt/handle/1/2456 (дата звернення: 14.09.2024).

19. Снайдер Т. Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569 – 1999. Київ, 2017. 464 с.
20. Тихомиров А. В. Развитие связей между Беларусью и США в первой четверти XX в. Журнал международного права и международных отношений. 2005. № 2. С. 31–38.
21. Штодзенныя весткі. Наша думка. 1921. № 17. С 5. URL: https://elibrary.mab.lt/handle/1/2456 (дата звернення: 14.09.2024).
22. Яцьваг І. Пасьля Генуі. Беларускі сьцяг. 1922. № 2–3. С. 25–28. URL: https://elibrary.mab.lt/handle/1/2323(дата звернення: 14.09.2024).

Ivantsova Ye.O., Kosmyna V.G. DELEGATIONS OF THE BELARUSIAN PEOPLE'S REPUBLIC AT INTERNATIONAL CONFERENCES IN 1919–1922

The purpose of the research is to study the participation of the delegations of the Belarusian People's Republic (BPR) in 1919–1922 in international conferences, starting with the Paris and ending with the Genoa Conference, and therefore to analyze the diplomatic activity aimed at establishing the subjectivity of the BPR in international relations. Research methodology is based on general scientific methods (observation, analysis, synthesis, generalization, specification, etc.) and special historical methods (chronological, historical-genetic, historical-comparative, historical-systemic). This made it possible to identify changes both in the Belarusians' vision of options for arranging their occupied homeland, in particular, and Eastern Europe in general, and in the policy strategy of the Belarusian People's Republic. With the help of the method of generalization, it was possible to make a complete picture of this issue.

The scientific novelty is that the authors, based on a critical analysis of the Belarusian émigré press of the interwar period and other documentary sources, proposed a holistic understanding of the foreign policy of the Belarusian People's Republic after the end of the First World War. Conclusions. The results of the study show that Belarusians sought to use the right of peoples to self-determination, proclaimed by Woodrow Wilson, and participated in all available international conferences, thereby proving that they want to be a subject, not an object, of international politics. However, over time, when it became clear that an independent Belarusian state is unrealistic (we do not take into account the quasi-state Soviet Belarus), the position of Belarusians changed. Yes, already at the Brussels conference, they pragmatically spoke on the side of Lithuania in the Vilnius issue.

The reasons that prevented positive results for Belarusian statehood during the conferences were identified. It has been proven that despite the challenges faced by Belarusian actors, they tried to be active in the international arena. Thus, the Belarusians sought not only to establish the independence of their own state, but also to ensure peace in the region

Key words: *Belarusian People's Republic, Paris Conference, Genoa Conference, Brussels Conference, Vilnius Question.*

УДК 930.85
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/3.18

Космина В.Г.
Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ КОЛОНІАЛІЗМ В АФРИЦІ: ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ВИМІР

Стаття присвячена деяким аспектам європейської колоніальної політики в Африці. Впровадження в дослідження історії України колоніального дискурсу вимагає проведення порівнянь із «класичними» прикладами європейського колоніалізму, особливо з найпізнішим – у Тропічній та Південній Африці. Проте в колоніальних/постколоніальних студіях залишається недостатньо вивченим цивілізаційний аспект, що, крім іншого, зумовлено методологічними труднощами. Метою статті є розгляд витоків, змісту і наслідків європейського колоніалізму в Африці у цивілізаційному вимірі. В основу дослідження покладена авторська методологія цивілізаційного аналізу історичного процесу. Вона розроблена на основі системно-комунікативної теорії суспільства німецького соціолога Н. Лумана. Згідно з нею, суспільство складається винятково з систем комунікацій між людьми, що й дозволяє його вивчати. Історія знає чотири форми системної диференціації суспільства: доцивілізаційну сегментарну, цивілізаційні центр-периферійну та стратифікаційну, пост-цивілізаційну функціональну, котрої на XIX ст. досяг лише Захід. Зазначено, що до колонізації Африки й інших регіонів європейців штовхали потреби індустріальної економіки в джерелах сировини та ринках збуту. Але завдяки структурному зчепленню з економікою колонізаторський «інтерес» захопив усі інші системи західного суспільства: виробництва, політики, права, науки, освіти, мистецтва тощо – всю цивілізацію. З'ясовано, що під гаслом здійснення «цивілізаторської місії» європейці ринулись у Тропічну Африку, де домінували сегментарна форма диференціації з пізньопервісною общиною і племінними прото- чи ранньодержавними структурами. Показано, що жаданий економічний зиск колонізатори здобули, проте, зруйнувавши колишню збалансованість доцивілізаційних структур, вони не змогли замінити їх динамічними європейськими. Встановлено, що комунікативними засобами, включаючи власний приклад, заохочення і примус, колонізаторам удалося створити вестернізовані осередки суспільного життя. Але в цілому там переважає не здатний до саморозвитку маргінальний простір.

Ключові слова: *цивілізаційний аналіз історії, системно-комунікативна теорія, європейський колоніалізм, Африка, колоніальна політика.*

Постановка проблеми. Колоніальна тематика поступово закріплюється в українській історіографії. А понад рік тому, із набранням чинності Законом України «Про засудження та заборону російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії», уже й у юридичній площині багатовікову російську політику щодо України було визначено як колоніальну. Її суть розкрита у Статті 2 Закону: «російська імперська політика (російська колоніальна політика) – система заходів, що здійснювалися органами управління, збройними формуваннями, політичними партіями, недержавними організаціями, установами, підприємствами, групами чи окремими громадянами (підданими) Російського царства (Московського царства), Російської імперії, Російської республіки, Російської держави, Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки, Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки, Союзу Радянських Соціалістичних Республік, Російської Федерації, спрямованих на підкорення, експлуатацію, асиміляцію Українського народу» [13].

Це формулювання перегукується з популярним словниковим: «Колоніальна політика – діяльність держави, економічно та політично більш розвиненої, спрямована на включення до кола свого впливу та остаточне підкорення іншої держави, менш сильної, або ж народів, що знаходяться на нижчому щаблі розвитку і, часто, ще не завершили державного оформлення, а також утримання держави чи народу у своїх руках» [8].

Наразі відкладемо на майбутнє критику правомірності підведення України під подібну характеристику об'єкта колонізації. А загострімо увагу на іншому: в обох випадках спостерігається

поширений серед науковців акцент на питаннях політичного підкорення, економічної експлуатації, а часом – і етнічної асиміляції колонізованих.

При цьому дослідники далеко не завжди звертають увагу на те, що вказане доволі прагматичне наповнення європейської колонізації зазвичай супроводжувалося її тлумаченням як здійснення «цивілізаторської місії» на колонізованих територіях, а якщо й зважають на нього, то подають лише як ідеологічне «прикриття» справжніх («грабіжницьких»!) мотивів колонізації. Проте в самих метрополіях, як у колоніальних теоріях, так і в широкому публічному дискурсі, така «місія» розглядалася як високе покликання європейців, як сенс існування їхніх імперій. А це означає, що й саму колоніальну політику слід розглядати в широкому – цивілізаційному – контексті: як сферу функціонування Західної цивілізації та її контактів із іншими культурами та цивілізаціями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сьогодні вчені найчастіше звертаються до проблематики наслідків європейського колоніалізму в Африці. По-перше, колонізація (причому тотальна) Африки відбулася найпізніше – наприкінці XIX ст. А її деколонізація – ще на пам'яті теперішнього старшого покоління людей. Принаймні, остання велика колоніальна імперія, португальська, припинила існування лише півстоліття тому. По-друге, в Африці суперечливі соціально-економічні й політичні наслідки колоніалізму проявляються і відчуваються найгостріше.

І ці сторони колоніалізму здебільшого й обговорюються в історіографії, у т.ч. в працях українських дослідників С. Трояна, Л. Валюх, Н. Плюти та інших [Див.: 6; 17; 18]. Торкаються їх і автори більш загальних праць [Див.: 1; в Україні – 7]. Проте саме цивілізаційний аспект вивчений недостатньо, зокрема, через брак загальноприйнятої методології такого дослідження.

Постановка завдання. Тож у цій статті якраз і розглянемо спершу теоретико-методологічні аспекти дослідження цивілізаційного підґрунтя колоніальної політики, а далі – витоки, зміст і наслідки європейського колоніалізму в Африці в цивілізаційному вимірі.

Виклад основного матеріалу. Методологія цивілізаційного аналізу історичного процесу свого часу вже була докладно розроблена в працях автора [9; 10]. Тут ми доволі стисло і схематично наведемо її основні параметри і зауважимо, що вона корелюється з постнекласичною соціологічною теорію класика сучасної соціології Нікласа Лумана [2; 3]. Ця новаторська теорія виходить із того, що суспільство складається не з людей (як живих істот, організмів), бо тоді неможливо було б вивчати його науковими засобами, а лише з комунікацій між людьми (у т.ч. письмових!), котрі якраз і можуть піддаватися спостереженню й дослідженню.

Ці комунікації (акти спілкування) не відбуваються відособлено одна від одної. Завдяки тим чи тим смисловим зв'язкам між ними вони вибудовуються в смислові послідовності й цілі соціальні системи, об'єднані певними смислокодами. Такі комунікативні системи функціонують у модусі одночасного спостереження як за смисловим зв'язком своїх поточних комунікацій з попередніми й наступними в цій системі, так і спостереження за релевантними для даної системи подіями в її навколишньому світі (в інших комунікативних системах, у природі тощо). Суттєві зміни в навколишньому світі зазвичай спонукають її змінювати і перебіг своїх операцій (тут доречно згадати описаний ще А.Дж. Тойнбі механізм «виклику-і-відгуку» [Див.: 16, с. 70–169]).

Дослідження ж такої системи відбувається шляхом спостереження науковця за вказаними її спостереженнями (це є так званий метод спостереження другого порядку) при одночасному зовнішньому спостереженні за її поведінкою (спостереження першого порядку). Важливо тільки пам'ятати, що комунікативна система є самотворчою (складається з комунікацій, що їх сама й породжує) і самореферентною (зверненою лише до самої себе, до власних смислів).

Історія людства знає чотири форми системної диференціації світового людського суспільства: сегментарну, центр-периферійну, стратифікаційну та функціональну. Цивілізації в ній з'являються при переході суспільства від сегментарної форми, де співіснували побудовані на усному спілкуванні комунікативно відносно замкнуті общини, роди, племена, до диференціації на центр і периферію, часто доповнюваної стратифікаційною формою системної диференціації. Цивілізація виникає з появою писемності як принципово нового засобу поширення комунікацій, що уможливив спілкування вже не серед безпосередньо присутніх, а між комунікантами у великому діапазоні часу й простору. Ключовими тут були сакральні тексти, а побудована навколо них система (підсистема) релігійних комунікацій прямо впливала на мораль як універсальний смисловий медіум комунікацій, через неї – на характер комунікацій у всіх функціональних сферах життя суспільства: владній, правовій, господар-

ського-економічній, соцієтальній, інтимних відносин, мистецтва, виховання, пошуку істини тощо.

У цих сферах мораль встановлювала єдиний код розрізнення комунікацій (дій): *бажане/небажане*. Він випливав із закріпленої в релігії «картини світу» та обґрунтованої в ній ідеї спасіння (чи його *еквіваленту)* та шляху до нього. У традиційній цивілізації система релігійних і всіх інших комунікацій скеровувалась із багатофункціонального релігійно-владно-власницького центру цивілізації, закріплювалась у залежній від нього общинній структурі й упорядковувала (регламентувала) все суспільне життя.

У підсумку цивілізацію можна визначити як сукупність взаємопов'язаних і взаємопогоджуваних духовно-моральних, політичних, економічних та соцієтальних засобів (медіа), за допомогою яких суспільство як система комунікацій забезпечує своє функціонування та усталеність у просторі й часі [9, с. 127].

На Сході патримоніальна держава, общинна організація і жорстка регламентація життя людини і суспільства визначали весь комунікативний стиль традиційних цивілізацій. У Західній же Європі ціла низка природно-кліматичних, культурно-історичних, релігійно-етичних обставин зумовили дещо іншу траєкторію цивілізаційного розвитку вже в середні віки. Великий вплив особистості на життя суспільства та протистояння Католицької Церкви і держави запобігли формуванню в Європі єдиного релігійно-владно-власницького центру й закріпленню стратифікаційної форми системної диференціації суспільства. Це уможливило неабияку гнучкість у реагуванні різних сегментів західного суспільства на зміни в їхньому навколишньому середовищі, а з появою нового засобу комунікації – книгодрукування – перехід до нової форми системної диференціації – на функціональні соціальні системи політики, економіки, права, науки, мистецтва, релігії, моралі, виробництва, виховання, медицини тощо, кожна з яких еволюціонує самостійно, згідно свого смислокоду, але спостерігаючи за процесами в інших системах і відповідно корелюючи власний розвиток. І вже до XIX ст. ми спостерігаємо проміжний підсумок цієї еволюції, що проявляється в становленні політичної демократії, правової держави, ринкової економіки, машинного виробництва, ліберальної ідеології, наукових революцій тощо.

Тепер стало очевидним, що як звичайна цивілізація з універсальним стилем і універсальним медіумом комунікацій Захід уже не існує й набуває ознак пост-цивілізації. Комунікації її функціональних систем позбувалися старого культурно-релігійного забарвлення, виходили за межі самого Заходу і поширювалися в решті світу, поступово перетворюючись на світові. Ось де містились комунікативні витоки політики колоніалізму капіталістичного типу.

Саморозвиток соціальної системи економіки відбувався навколо її смислокоду *гроші/власність* і передбачав стрімке нарощування її комунікацій (у вигляді операцій купівлі-продажу). А для цього необхідні були товари підвищеного попиту – чи завезені з далеких країв, чи вироблені тут, але часто – з завезеної звідти ж сировини. Поступ ринкової економіки вже сам по собі штовхав до зовнішньої експансії. Цього вимагали і пошук нових ринків збуту продукції, і потреби системи виробництва в нових джерелах сировини, і потреби влади в нових об'єктах оподаткування, і необхідність вирішення соціальних проблем, пов'язаних із перенаселенням. Знаходили в такій експансії «свою вигоду» й інші соціальні системи: наука (дослідження нових земель), мистецтво (знаходження нових образів), ідеологія (обґрунтування нової «місії» європейців) тощо.

Отже, відбувалося «природне» продовження своїх комунікацій кожною з соціальних систем на нових теренах, із залученням нових комунікантів, але згідно з власними потребами і за власними смислокодами.

Схід, у тому числі Африка, зіткнувся з європейським колоніалізмом уже на зламі XV–XVI століть. Але це була лише торговельна колоніальна експансія, що обмежувалась створенням торговельних форпостів. Ці поселення радикальним чином не змінювали спосіб життя традиційних східних суспільств, хоча і вносили в їхнє господарювання деяке різноманіття, заохочуючи торгівлю прянощами чи рабами й посилюючи цим деяку їх залежність від колонізаторів.

Ситуація змінилася в XIX ст., коли стрімкий розвиток у Європі великої промисловості спонукав уже до пошуку нових ринків збуту для фабричних товарів і ціннісних джерел сировини. Об'єктами для нового виду колоніальної експансії знову ставали передусім ті ж країни й території Сходу.

Але якщо раніше мали місце прості комунікації економічної сфери (операції купівлі-продажу), то тепер до них приєднувались комунікації систем виробництва, транспортування, роздрібної торгівлі на місцях, навчання, сфери обслуговування, адміністрування, охорони тощо, тобто всього того, що наповнювало суспільне

життя сучасного соціуму, причому за вже випробуваним європейським зразком.

Тут необхідними були не лише стрімке розширення колоніальних володінь, а й глибока трансформація більшості сфер суспільного життя залежних країн, впровадження європейських цивілізаційних (чи пост-цивілізаційних) порядків.

В регіонах, де існували свої усталені цивілізації і, відповідно, центр-периферійна та стратифікаційна форми системної диференціації (більшість країн Азії й Північної Африки) колонізаторам належало якось підпорядкувати собі традиційні цивілізаційні структури, або знайти з ними ті чи ті компроміси.

А в Тропічній та Південній Африці, яку колонізували прискореними темпами і в якій панували доцивілізаційні структури (сегментарна форма системної диференціації), потрібно було ще створювати прийнятні для європейців, проте культурно чужі для місцевих мешканців, управлінські структури і соціальні порядки (грубо кажучи, «насадити свою цивілізацію»).

Хоча за своїм формальним призначенням колонії мали служити лише своєрідним «привіском» до економіки метрополій, насправді колонізація трансформувала внутрішнє життя не тільки африканських регіонів, а й самих європейських метрополій. Вона ставала частиною функціонування всіх соціальних систем у країнах Заходу, які усвідомлювали себе не інакше як імперіями.

Як зазначав Е. Саїд, наприкінці XIX ст. в самій Європі навряд чи знайшовся б якийсь не зачеплений імперським існуванням куточок життя. Економіки жадали закордонних ринків, сировини, дешевої робочої сили й надзвичайно прибуткових земель, а оборонні й зовнішньополітичні установи дедалі більше переймалися утриманням обширів віддалених територій і мас підпорядкованих народів. «Очевидно, що в розширенні великих західних імперій надзвичайно важливу роль відігравали прибуток і сподівання на майбутній прибуток, на користь чого протягом сторіч свідчили принади спецій, цукру, рабів, каучуку, опіуму, бавовни, олова, золота і срібла, а також інерція, інвестування в уже створені підприємства, традиція та ринок або інституційні чинники, які забезпечували роботу підприємств. Проте імперіалізм і колоніалізм – це не тільки ці чинники. Крім прибутку, існувала завжди актуальна й актуалізована відданість ідеям імперіалізму і колоніалізму» [15, с. 43, 46].

Сформувалася до певної міри цілісна філософія колоніальної політики, що впливала на світогляд різних соціальних верств. В Англії в цій ідеології колоніалізму дуже відчувався «біль» від утрати імперії в Америці у XVIII ст. Англійці прагнули компенсувати її новими володіннями в Азії й Африці. Письменник Джон Раскін у 1870 р. заявляв: «Англія повинна знайти колонії або загинути» [Цит. за: 18, с. 45]. А газета «The Times» тоді ж писала, що втратити імперію «значить утратити торгівлю, сировину, прибуткові сфери вкладення капіталу, місця для еміграції, стратегічні бази на торгових шляхах, бази і порти для флоту…, національний престиж, завдати удару національним устремлінням» [Цит. за: 18, с. 45].

Подібні погляди поділяли обидві провідні партії. Лідер консерваторів Б. Дізраелі зобов'язував кожного міністра використовувати будь-яку можливість для відродження, наскільки це можливо, колоніальної імперії» (у виступах передвиборчих). Ліберали (В. Гладстон та інші) не вітали саму колоніальну експансію, що виснажує ресурси держави, а в колоніальній політиці підкреслювали цивілізаторську місію Англії. Та й серед них ціла група так званих «лібералів-імперіалістів» (А. Розбері та інші) відстоювала розширення колоніальної імперії [18, с. 46–49].

У Франції колоніальна ідеологія впродовж століть передбачала пошук практичної вигоди від володіння колоніями, але при обов'язково гуманному ставленні до тубільного населення. В добу Просвітництва тут з'явився сам термін «цивілізаторська місія». Але після поразки країни у франко-прусській війні 1870–1871 рр. гострота колоніального питання значно зросла. Нові колонії з їхніми джерелами сировини та ринками збуту якраз і покликані були допомогти відновити колишню могутність Франції. «Франції потрібна колоніальна політика. Будь-яка частина її колоніальних володінь, найменші клаптики її повинні бути для нас священні… мова йде не про завтрашній день, а про ціле століття; мова йде про майбутнє нашої батьківщини», – заявляв у 1882 р. прем'єр-міністр Ж. Феррі [Цит. за: 18, с. 67].

У Німеччині гостріше відчувалося перенаселення, й колонізація розглядалася урядами як засіб збільшення еміграції. Остання, крім іншого, дозволила б позбутися маси невдоволених пролетарів, що становили соціальну опору місцевої соціал-демократії. Але швидке зростання виробництва породжувало й проблему збуту продукції та постачання сировини. Якщо у 1870-ті роки вважалось, що колонії в основному мають бути торговими і переселенськими, то після виходу у 1879 р. книги Ф. Фабрі «Чи потрібні Німеччині

колонії?» йшлося вже про використання сировинних джерел і резервів людських ресурсів у колоніях, про можливість вивозу капіталів разом із вивозом товарів [Цит. за: 18, с. 100]. Ідеї Фабрі стали дуже популярними. Нову колоніальну політику підтримав уряд О. фон Бісмарка. Головним напрямом німецької колоніальної експансії були ще не захоплені європейцями території в Африці й подекуди в Азії.

Німеччина включилася в гостру конкурентну боротьбу за колонії, яку вже вели між собою Англія, Франція й інші європейські країни. За ініціативою Бісмарка у листопаді 1884 р. у Берліні була скликана міжнародна конференція, на котрій 13 європейських держав і США узгодили «правила», за якими мала проходити подальша колонізація Африки і відбуватися її поділ. А взагалі, якщо у 1800 році західні сили (держави і компанії) мали у фактичному володінні близько 35% земної поверхні, а в 1878 року – уже 67%, то в 1914 році європейські володіння: колонії, протекторати, домініони і співдружності, складали майже 85% земної поверхні [15, с. 42].

Володіння колоніями, їх інтеграція в «тіло» кожної держави мали забезпечити їй силу, престиж, міжнародний вплив і простір для зростання її ринкової індустріальної економіки. Підтверджувалися слова французького публіциста Ш. Лаволлє, котрий ще у 1863 р. писав, що «з політичної й комерційної точок зору Європа задихається у своїх вузьких кордонах» [18, с. 79–80].

Дух нових колоніальних придбань, дух завойовництва й імперськості активно формувався пресою, закладами освіти, публіцистами, письменниками, вченими, політиками і проникав в усі сфери суспільних комунікацій.

Адмірал К. де Ля Ронсьєр Ле Нурі на міжнародному конгресі географічних наук (1875 р.) вказував на нерозривний зв'язок географії й колоніалізму: «Панове, Провидіння диктує нам обов'язок пізнавати землю і захоплювати її… Географія – наука, яка надихає нас на таку величну відданість і в ім'я якої ми принесли чимало жертв, – стала філософією землі» [Цит. за: 15, с. 248]. Етнографи на своїх форумах відзначали зв'язок колонізації й етнографії. В Англії у 4–6 класах загальних шкіл наприкінці XIX ст. були введені курси колоніальної історії, котрі швидко стали обов'язковими й доволі апологетичними щодо колоніалізму. А французький мислитель П. Леруа-Больє узагальнював: «Колонізація – це експансивна сила народу; це його зростання й розмноження в просторі; це підкорення всесвіту або великої його частини мові, звичаям, ідеям та законам цього народу» [Цит. за: 14, с. 285].

У різних функціональних системах європейських суспільств формувалися свої «інтереси» в царині колонізації. Вони могли бути інтересами комерційними, комунікаційними, релігійними, воєнними, культурними тощо. Створювалися й діяли в колоніях різні місіонерські товариства. Додайте до них, – пише Е. Саїд, – торговельні товариства, наукові товариства, фундації географічних досліджень, перекладацькі фундації, відкриття на Сході шкіл, місій, консульських установ, будівництво там заводів і фабрик та виникнення та виникнення іноді дуже великих європейських спільнот, і поняття «інтересу» набуде досить таки чіткого розуміння. А для захисту таких інтересів не шкодували ані зусиль, ані коштів [14, с. 134].

А що на цей час являв собою африканський континент, який прагнули колонізувати європейські держави? Доречно зауважити, що ще в добу Геродота народи Африки сприймалися в Європі як локалізовані географічні аутсайдери. А в нові часи вже й новоєвропейські філософи нерідко пов'язували з ними свої концепції «примітивності» та «дикості» на противагу європейській цивілізованості. Як пише конголезький філософ В. Мудімбе, «Європа винайшла дикуна як уособлення свого власного негативного двійника» [4, p. XI–XII].

Абстрагуємось від арабської Північної Африки, де давно утвердилась Ісламська цивілізація і де європейці здебільшого могли встановити лише напівколоніальні порядки, і зосередимо увагу на Африці на південь від Сахари, тобто на Тропічній, або Чорній, Африці.

Тут на час прискореної капіталістичної колонізації (XIX ст.) певна цивілізація, дійсно, не сформувалася, хіба що подекуди з'являлися зовнішні цивілізаційні «вкраплення» – ісламські чи європейські, – які, однак, не змінювали загальної картини. Зазвичай ці суспільства являли собою традиційні пізньопервісні общини, об'єднані в племена. Верхівка останніх нерідко мала достатні силу і вплив, щоб утворювати протодержавні, або й ранньодержавні структури. За стадіальною періодизацією історичного процесу такий стан організації людського суспільства був характерний для часу виходу на племінний рівень самоорганізації після неолітичної революції [Див.: 12, с. 204–209]. За трохи іншою концепцією, це був період формування корпоративно-племінного суспільства і вождівств-

чифдомів та вождівсько-племінного суспільства [11, с. 101]. І там, і там ідеться про доцивілізаційний рівень розвитку суспільства. І цей стан зберігся в Тропічній Африці. Чому?

Вважається, що для успішної системної еволюції людських спільнот необхідні не лише ті чи ті загрозливі виклики, а й можливості для знаходження адекватної відповіді на них. Природно-кліматичні умови африканських тропіків хоч і дозволяли отримувати від природи обмежений обсяг продуктів харчування, але через низьку родючість ґрунтів унеможливлювали значне зростання їх вирощування і створення надлишкового продукту, достатнього для прохарчування нових груп, зайнятих в управлінні, ремеслі, мистецтві тощо. Все це консервувало відносно просту (якщо не сказати «примітивну») соціальну організацію. За луманівською теорією вона відноситься до найпершої – сегментарної – форми системної диференціації суспільства, тобто, до того ж таки його поділу на відносно замкнуті комунікативні спільноти – общини і племена. Комунікації в цих сегментарних спільнотах (а вони можуть зберігатися і при пізніших, цивілізаційних, формах системної диференціації – центр-периферійній і стратифікаційній) будуються за основоположним принципом взаємності, тобто взаємної згоди.

У спільнотах, що засновувались на безписемному, усному спілкуванні, уникнення незгод і конфліктів було умовою їх виживання, і незгодні виключались із системи комунікацій, а отже, – з суспільства. Дослідник традиційної сільської спільноти німецький соціолог Ф.Тьоніс зазначав, що її внутрішній порядок «ґрунтується на згоді воль і, отже, істотним чином – на одностайності» [19, с. 237].

Це й забезпечувало неабияку внутрішню тривкість африканської общини, її корпоративність, колективний характер праці, відсутність власності на землю. Низька результативність праці знижувала й трудову активність. Надобщинні структури вождівського чи державницького типу залишались слабкими через відсутність достатніх засобів для їх утримання. Трохи міцнішими вони були в більш північних районах, де зазнавали зовнішнього ісламського культурного впливу.

І ось у таке суспільство вторглись європейські колонізатори.

Виходить, що відбулося «зіткнення» двох типів суспільств: пост-цивілізаційного і доцивілізаційного, в яких панували, відповідно, функціональна форма системної диференціації і сегментарна. Тут уже у колонізаторів не було можливості використати для власних потреб готові місцеві механізми цивілізаційного регулювання, як це проявлялося в районах усталених цивілізацій – Індійської, Китайської, Ісламської. Доводилось упроваджувати («насаджувати») свої комунікативні норми політичного, економічного, соціального, культурного регулювання суспільного життя.

Тут варто зауважити, що історія знає й інший варіант зіткнення пост-цивілізаційного і доцивілізаційного типів суспільств. Він спостерігався при поселенському колоніалізмі в Північній Америці, Австралії, Новій Зеландії, коли англійські колонізатори просто заганяли аборигенів у резервації, а на «звільнених» від них землях розпочинали своє господарювання і будували власне суспільство. Лише з часом у цю «перенесену» з Європи цивілізацію допускалися аборигени на третьорядних ролях.

У Тропічній Африці відбувалося інше. Колонізаторів цікавили передусім сировинні ресурси для європейської промисловості, а пізніше – ринки збуту для її товарів. Хоча тут іноді важливу роль відігравали білі колоністи, зазвичай без залучення численного місцевого населення обійтися було важко. Як же вибудовувались комунікації колонізаторів із аборигенами, а відтак – формувалось колоніальне суспільство?

Зауважимо, що від-диференційовані функціональні системи комунікацій не мають якогось релігійно-морального забарвлення, формуються навколо власних смислокодів і принципово можуть приєднувати до себе комунікації (дії) і в іншокультурному середовищі, якщо порушують якихось табу. Найлегше це вдається системі економіки, оскільки комунікації обміну (купівлі/продажу) є одними з найдавніших у спілкуванні людей та їхніх спільнот. Заснована на людській праці система виробництва також здавна відома, хоча її поширення може утруднюватися специфікою виробничих технологій. Важче поширюються політичні, правові, освітні тощо комунікації, значно більш укорінені в культурі.

Саме тому європейські колоністи (як і до них, наприклад, арабські) століттями успішно торгували з африканцями (прянощі, слонова кістка, раби тощо). Але тепер в інтересах європейської економіки необхідно було налагодити організоване виробництво колоніальної продукції: видобуток руд, заготовку каучукової деревини, плантаційне вирощування ходових продуктів харчування чи технічних культур. Застосовувати, як раніше в Америці, працю африканців-рабів у африканському ж середовищі, та ще й масово, було неможливо. Та й ліберальна ідеологія цього не дозволяла.

У цьому разі не було інших шляхів, окрім як поступово долучати до звичних для європейців комунікативних систем місцеве населення, хоч би частково «втягуючи» його у своєрідне «ерзац-європейське» стратифіковане суспільне середовище. Застосовувались і силовий примус, і заохочення.

Звісно, варто вказати, що зміст колоніального життя у XIX ст. визначали не лише колоніальні адміністратори, підприємці чи трудові переселенці. Тут мешкала різношерста публіка. Як зазначає дослідник орієнталізму Е. Саїд, «у віддалених володіннях цих двох імперських сил [Британії та Франції – В.К.] жили науковці й управлінці, мандрівники і торгівці, парламентарі, крамарі, письменники, мислителі, спекулянти, шукачі пригод, візіонери, поети і всі можливі покидьки і вигнанці, кожен із яких зробив свій внесок у формування колоніальної дійсності, що існувала в серці метрополійного життя» [15, с. 44].

Через них (і за їхнім зразком) також поширювались комунікації європейського походження. Але найбільш значущими були ті з них, які торкалися виробництва й обміну, оскільки приносили деяку матеріальну віддачу. Вони охоплювали спочатку невелику частину місцевого населення, праця якої була затребувана колонізаторами, тоді як решта звично господарювала з мізерними результатами в традиційних общинах. Зростання ж колоніальної економіки вимагало залучення в неї (значно більших) великих груп африканців. У зв'язку з цим поставали завдання навчити їх новим для них професіям і водночас забезпечити їх трудову дисципліну при високій інтенсивності праці.

У першому випадку, якщо професії вимагали певного рівня освіти, то для аборигенів організовувались курси чи школи. Для підготовки майбутніх чиновників та інших фахівців із числа представників колоніальних народів створювались навіть заклади вищої освіти як у колоніях, так і в метрополіях. Найчастіше там навчалися вихідці з племінної верхівки. У Франції, наприклад, такими були Національна школа заморської Франції та Міжнародний колоніальний інститут [18, с. 79].

У всіх випадках панували мова колонізаторів і їхні комунікації в усіх соціальних системах. Місцеві мови були присутні в локальних комунікаціях місцевого населення. Так чи інакше під'єднувалась до комунікацій метрополії, а значить, інтегрувалась у її систему, певна, хоча й постійно зростаюча, частка африканського населення. Так формувалась місцева колоніальна еліта. Здебільшого вона не поривала з місцевим маргіналізованим соціумом, виступала для нього свого роду передавачем волі нової влади, а інколи – й його гнобителем. Якщо ж цією колоніальною елітою переймалися і мова, і релігія, і спосіб життя європейців, то, цілком очевидно, відбувалася її цивілізаційна переорієнтація на Європу.

Утім, європейці нерідко й самі вивчали місцеві мови. Це могли бути перекладачі при колоніальних адміністраціях, вчені-етнографи, а найчастіше – служителі культу, особливо католики, котрі прагнули навернути аборигенів у християнство. А в Німецькій Східній Африці лютеранські місіонери самі поширювали серед місцевих племен мову суахілі, щоб на ній легше було не лише поширювати віру, а й вести уніфіковану підготовку місцевих клерків для колоніальних структур. Для цього в Берлінському університеті в 1887 р. була навіть створена кафедра суахілі [18, с. 154].

У другому випадку, в тому, що стосується організованої важкої праці на плантаціях, рудниках чи заводах, незвичної для розміреного життя традиційної африканської общини, застосовувались різні методи примусу, включаючи фізичні покарання, обмеження волі чи доступу до життєвих ресурсів, здебільшого узгоджені з місцевою племінною чи общинною верхівкою. Англійський письменник Р. Кіплінг радив: «Ніколи не забувайте, що тубілець завжди повинен бачити перед собою явні знаки нашої влади, інакше він, подібно дитині, не зрозуміє, що значить влада і наскільки небезпечно їй не підкорятися» [Цит. за: 18, с. 53]. А один із активістів Німецького товариства колонізації у відповідь на небажання африканців працювати на європейців пропонував: «Можна давати дітей на виховання європейцям, даруючи їхнім батькам подарунки, і передавати малих найкраще у дворічному віці в наші сирітські будинки. Обов'язково потрібно, щоб діти, які виховуються, не вступали в контакт з місцевими жителями, бо приклад ледачої людини дуже згубний» [Цит. за: 18, с. 151–152].

Європейська колонізація Африки, розпочата насамперед у відповідь на потреби європейського капіталізму у нових ринках сировини, десь через широту і різноплановість комунікацій, десь через відверте насильство поступово трансформовувала африканське традиційне (сегментарне) суспільство, частково вибудовувала комунікації в ньому за європейськими цивілізаційними (а скоріше пост-цивілізаційними) смислокодами. Це стосувалося організації виробництва, торгівлі, умов і ритмів життя, дозвілля, що вже вимагало певного матеріального забезпечення, а отже, створювало для європейських товарів і нові ринки збуту.

Африка ставала економічним придатком Європи. Та чи ставала вона частиною (або «придатком») самої Західної цивілізації? Хоча африканці вже не могли бути хазяями власної долі, зміст їхніх комунікацій спрямовувався колоніальними структурами і відбувався їхній відрив від традиційних смислів власної культури, тут, однак, не могло бути й повного переходу на менталітет і культуру іншої цивілізації, навіть не зважаючи на значне поширення в регіоні християнства. Справа в тому, що в масовій свідомості й культурі африканських народів бракувало необхідних архетипів для їх самоідентифікації з народами Західної цивілізації.

Цю проблему нетотожності культур Заходу і Сходу цікаво описав Е. Саїд, говорячи про вченого-сходознавця: «…Поставши перед далекою, важкозрозумілою цивілізацією або пам'яткою культури, вчений-орієнталіст прояснював незрозумілість, перекладаючи малодосяжний об'єкт на зрозумілу мову, співчутливо малюючи його, внутрішньо осмислюючи. Проте орієнталіст залишався поза межами Сходу, який водночас, попри всі зусилля зробити його збагненним, залишався поза межами Заходу» [14, с. 289].

Відсутність повного взаєморозуміння культур, звісно, ускладнювала розвиток Африки колоніальної й постколоніальної доби. Колоністи і колонізатори прагнули організувати неєвропейські території за європейськими зразками. У результаті, вважає В. Мудімбе, виникла дихотомічна система з парадигмальними опозиціями: традиційне проти сучасного; усна традиція проти письмової й друкованої; аграрна й традиційна община проти міської й індустріальної цивілізації; економіка виживання проти високопродуктивної економіки. Здавалося б, прогрес має полягати в переході від перших парадигм до других. Але він виявився по суті паралізованим, позаяк між зазначеними двома полюсами в часи колоніалізму виник величезний маргінальний простір, в якому протилежні парадигми руйнують одна одну і вносять повний дисбаланс.

Виходить, що колоніалізм породив маргінальний світ, що характеризується розбалансованою економікою, демографічним дисбалансом, прогресуючим розпадом традиційних родинних структур, гострою соціальною й економічною нерівністю, наявністю диктаторських режимів, що функціонують під прапором демократії, розпадом релігійних традицій, виникненням синкретичних церков тощо. Цей маргінальний простір постає як головний показник слаборозвиненості. Це не ланка в еволюційному процесі, а «місце зосередження парадоксів, котрі ставлять під сумнів можливості модернізації в Африці» [5, p. 1–5].

Висновки. Досягти поставленої в статті мети дозволяє застосування методології, побудованої на системно-комунікативній теорії Н. Лумана. До колонізації Африки й інших регіонів європейців штовхали потреби індустріальної економіки в джерелах сировини та ринках збуту. Але колонізаторські інтенції охопили усі інші сфери життя західного суспільства: виробництво, політику, право, науки, освіту, мистецтво тощо – всю цивілізацію. Під гаслом здійснення «цивілізаторської місії» європейці ринулись у Тропічну Африку, де й зіткнулися два типи суспільств: пост-цивілізаційне європейське і здебільшого доцивілізаційне африканське. Трансформувати останнє за європейським цивілізаційним зразком колонізаторам не вдалося. Наслідком стали лише деякі вестернізовані осередки на тлі розбалансованого маргінального світу.

Список літератури:

1. Faloyin D. Africa Is Not a Country. London: Harvell Secker, 2022. 380 p.
2. Luhmann N. Die Gesellschaft der Gesellschaft . Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1997. 1150 S.
3. Luhmann N. Soziale Systeme. Grundriss einer allgemeinen Theorie. Frankfurt am Main : Suhrkamp Verlag, 1984. 674 S.
4. Mudimbe V.Y. The Idea of Africa. Bloomington; Indiana polls: Indiana univ. press; L. : Currey, 1994. XIX, 235 p.
5. Mudimbe V.Y. The Invention of Africa: Gnosis, philosophy a. the order of knowledge. Bloomington ; Indiana polls: Indiana univ. press, 1988. XII, 241 p.
6. Валюх Л. І., Плюта Н. В.. Оцінка колоніальної експансії Німеччини громадськістю Великої Британії (остання третина XIX ст.). *Молодий вчений*. 2018. № 11(2). С. 756–760.
7. Висоцький О.Ю., Ставченко С.В. Африканістика: курс лекцій. Дніпро : Інновація, 2024. 300 с.
8. Колоніальна політика. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Колоніальна_політика (дата звернення: 30.08.2024)
9. Космина В.Г. Проблеми методології цивілізаційного аналізу історичного процесу : монографія. Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2011. 310 с.
10. Космина В.Г. Цивілізаційний аналіз історії в світлі системної теорії Н. Лумана. *Український історичний журнал*. 2010. № 1. С. 165–178.

11. Кримський С.Б., Павленко Ю.В. Цивілізаційний розвиток людства. К. : Фенікс, 2007. 316 с.
12. Павленко Ю.В. Історія світової цивілізації : соціокультурний розвиток людства : навч. посібник / відп. ред. та автор вст. слова С. Кримський. К. : Либідь, 1996. 360 с.
13. Про засудження та заборону російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії: Закон України від 21.03.2023 № 3005-IX, чинний від 27.07.2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3005-20#Text (дата звернення: 30.08.2024)
14. Саїд Е.В. Орієнталізм /пер. з англ. В. Шовкун. К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. 511 с.
15. Саїд Е. Культура й імперіялізм. К.: Критика, 2007. 608 с.
16. Тойнбі А.Дж. Дослідження історії : скорочена версія томів I–VI Д.Ч. Соммервелла : Т. 1 / пер. з англ. В. Шовкуна. К. : Основи, 1995. 614 с.
17. Троян С. С. Імперія Отто фон Бісмарка: причини і початок німецької колоніальної політики (1871–1885 роки). *Зовнішні справи*. 2020. № 5-6. С. 31–35.
18. Троян С. С., Валюх Л. І., Плюта Н. В. Англо-франко-німецьке колоніальне протистояння в Африці (остання третина XIX ст.).: монографія. Київ : Кондор-Видавництво, 2016. 246 с.
19. Тьоніс Ф. Спільнота та суспільство : основні поняття чистої соціології /пер. з нім. Н. Комарової, О. Погорілого ; відп. за випуск К. Сігов, Л. Фінберг. К. : Дух і літера, 2005. 262 с.

Kosmyna V.G. EUROPEAN COLONIALISM IN AFRICA: A CIVILIZATIONAL DIMENSION

The article is devoted to some aspects of the European colonial policy in Africa. Incorporating colonial discourse into the study of Ukrainian history requires comparisons with established examples of European colonialism, especially the most recent ones in Tropical and Southern Africa. However, the civilizational aspect of colonial/postcolonial studies remains insufficiently underexplored, largely due to methodological challenges. This article aims to examine the origins, content, and consequences of European colonialism in Africa in a civilizational dimension. The study is based on an author-developed methodology of civilizational analysis of the history, which is derived from the systemic-communicative theory of society by German sociologist N. Luhmann. According to Luhman, society is solely composed of systems of communication between people, which enables its analysis. History recognizes four types of systemic differentiation of society: pre-civilizational segmentation, civilizational center/periphery differentiation and stratification, and post-civilizational functional differentiation, the latter of which only fully realized in the West by the 19th century. It is noted that European colonization of Africa and other regions was driven by the industrial economy's need for raw materials and markets. However, due to its structural interconnection with the economy, colonial "interest" took over all other systems of Western society: production, politics, law, science, education, art etc. – the entire civilization. It was found that under the banner of carrying out a "civilizing mission" Europeans rushed into Tropical Africa, where a segmental form of differentiation with late primitive communal and tribal proto- or early state structures prevailed. It has been shown that the colonizers achieved the desired economic gain; however, by destroying the former balance of pre-civilizational structures, they failed to replace them with dynamic European systems. It was established that through various communicative means, including their own example, encouragement, and coercion, colonizers managed to create Westernized enclaves of social life. But overall, the broader region remains marginalized and unable to develop independently.

Key words: *civilizational analysis of history, system-communicative theory, European colonialism, Africa, colonial policy.*

УДК 94(4)"0375/1492"
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/3.19

Мак Т.Ф.
Криворізький державний педагогічний університет

ЕПОХА ВІДРОДЖЕННЯ ЯК ПРОДОВЖЕННЯ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ. ПЕРЕДУМОВИ ТА ПРОЯВИ

У статті розглянуто етап розвитку Середньовіччя, який є завершальним і водночас виразним проявом тенденцій, що накопичувались протягом століть з початку формування середньовічної Західноєвропейської цивілізації.

Визначено, що дискусії щодо періодизації історії Середньовіччя, сутності феодалізму дозволяють науковцям все ж дійти згоди, що XI ст. було рубіжним в розвитку Західноєвропейської цивілізації. В наступні століття досить швидко почали проявлятись нові явища і процеси середньовіччя, сформувались нові соціальні страти, способи існування та мислення. В статті розглянуто передумови та особливості нового історичного періоду, які були як успадковані від античності, так і сформовані вже на етапі середньовіччя. Оскільки визначено, що прояви нових тенденцій мають регіональні особливості, передусім увагу звернено на регіон, де нові явища проявились раніше, а саме на середньовічну Італію.

В статті з'ясовано, що поява середньовічних університетів напряму пов'язана з виникненням середньовічних міст. Осмислена роль містян в середньовічному суспільстві, що мало могли послуговуватись старим досвідом, конче потребували нових знань, фіксації набутих. Античний спадок так само був затребуваний в нових умовах. Цікавість до знань, можливостей людини, меж її діяльності приводить до ствердження антропоцентризму як основної ознаки часу, гуманізму як основної ідеології. Раціоналізм перемагає, але християнство не було відкинуто. Ця ідеологія чимало сприяла ствердженню саме особистісного в людині. В статті підкреслено якими є основні риси нової ідеологічної течії завершального етапу середньовіччя – гуманізму.

Досліджено, що сам термін Відродження, яким означений історичний час на завершальному етапі Середньовіччя, не відповідає сповна сутності історичних процесів. І саме так продовжує маркуватись вся сукупність інколи парадоксальних поєднань сталих і нових тенденцій історичного розвитку спільнот Західної Європи. При цьому виразно проявляються всі регіональні особливості Відродження, яке є спільним часом для всієї цивілізації і водночас містить часові і сутнісні історичні відмінності.

Ключові слова: *середньовіччя, Відродження, цивілізація, передумови, середньовічне місто, ідеологія, гуманізм.*

Постановка проблеми. Історія Західноєвропейської цивілізації традиційно розглядається лінійно. Це детермінує дотримання логіки нерозривності цінносних цивілізаційних орієнтирів, навіть на тих етапах, де вони проявляються дискретно. Вочевидь, що практичне поєднання традицій античності та середньовічних тенденцій відбувалось протягом всього середньовічного періоду, але усвідомлення цього сучасниками активно відбувалось на завершальному етапі, саме тоді, коли ствердились нові тенденції розвитку і відбулись ментальні зрушення. Аналіз передумов, що привели до сплеску проявів епохи Відродження та регіональних відмінностей, передусім в тому регіоні, де вперше проявились риси нової епохи, є необхідним для розуміння особливого поєднання тенденцій розвитку західноєвропейської цивілізації на етапі завершення середньовіччя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Терміни, створені європейцями для означення періодів та явищ всесвітньої історії часто є образними. Так, термін Відродження зустрічається в XVI столітті в італійських авторів. Він отримав широке розповсюдження завдяки відомій праці Дж. Вазарі «Життєписи найславетніших художників, скульпторів та архітекторів», виданої вперше у 1550 р. [5]. Архітектор, живописець, історик мистецтв XVI ст., Вазарі вводить цей термін в історію мистецтв для зазначення історичної епохи, його зміст означає «відродження старовини». Сучасні дослідники продовжують послуговуватись цим терміном, в тому числі і в Україні, він є ужитковим в сучасних підручниках з історії середньовіччя, наукових розвідках (В. Балух, В. Коцур) [2; 3]. Цим терміном означений період європейської історії XIV–XVI ст.

В той же час в історії середньовіччя є межа, хронологічна віха, яка залишилась без образного символу, але яку виокремлювали і зарубіжні дослідники минулого століття (М. Блок, Ж. Дюбі), і підтримали українські вчені XXI століття (Ю. Павленко). Близько 1000 року в Західній Європі в основних рисах виокремилась система, що була названа феодальною [4]. В процес формування феодальних порядків активно включилась церква, яка сама перетворюється на великого феодала. Домінування юридично-правової установки в культурних традиціях Західної Європи і самій західній гілці християнства надало більш раціоналістичнй, ніж у православного християнства, характер. На початку середньовіччя інтенсивно відбувалось злиття римського права та християнства. Ю. Павленко стверджує, що захід «інтерпретував християнство у правничо-раціоналістичному дусі, зводячи категорію гріха до юридичних понять злочину і кари» [9, с. 305]. Зокрема, поняття «юридична особа», що виникає ще в античності, поглиблюється із розповсюдженням християнства. Вплив античних традицій стає виразною реальністю.

Ніл Фергюсон, уточнюючи поняття «Західна цивілізація», зазначає, що «Захід» – це не просто географічний термін. Він є набором норм, моделей поведінки та інституцій, межі яких надзвичайно розмиті» [10, с. 50]. І ще одне питання від британського історика є надзвичайно важливим – чому одна цивілізація перевершила обмеження, які стримували решту цивілізацій [10, с. 26–27]. В контексті середньовічного часу – чим зумовлений вихід середньовічної Західноєвропейської цивілізації з-під контролю церкви, розповсюдження гуманістичних ідей, їх нестримний прояв в різних сферах. Чи відбувалось формування основних тенденцій феодалізму у всіх регіонах рівномірно, а значить всі процеси протягом середньовіччя відбувались синхронно? Джузеппе Альбертоні підкреслює, що багато істориків ставили під сумнів цей факт [1, с. 149]. Але існують явища, що мали місце в межах всієї цивілізації, вели до споріднених наслідків, водночас в конкретних регіонах мали виразний різнобічний прояв, передумови, що привели до формування завершального етапу, пов'язані з особливостями розвитку регіонів Західної Європи в перший період середньовіччя.

Постановка завдання. Завершальний етап розвитку середньовіччя має свій темп і прояви. Потребують відстеження причини, що привели аграрну в першому періоді середньовіччя цивілізацію Західної Європи до вагомих зрушень після XI століття в усіх сферах життя і до формування нових тенденцій розвитку з урахуванням регіональних особливостей.

Виклад основного матеріалу. Формування прав феодалів, що пов'язані з власністю, ствердження особистісного в людині, економічний розвиток, що був досягнутий Західною Європою до середини XI ст. вели до появи нових явищ в середньовічному суспільстві. «Після Тисячного року життя в Європі відроджується. Сільська місцевість починає виробляти більше продуктів, населення зростає, міста стають активними торговими центрами, в яких розвивається грошова економіка, кругообіг ідей і людей стає інтенсивним» [7, с. 196]. Отже, поява середньовічного міста є важливим явищем нового етапу. Дослідники підкреслюють, що крім загальних проблем, що стосуються походження та сутності середньовічного міста, мають місце ще й регіональні особливості [6, с. 170–171]. Саме італійські міста рано проявились як нове середовище. При цьому якщо Франція розглядалась істориками як територія формування класичних феодальних порядків, то Італія в першому періоді не відзначалась всіма рисами феодального суспільства.

Італія стала тим регіоном, де співпали сильні та слабкі сторони феодалізму, зіграв свою роль географічний чинник і, безумовно, найбільш виразно проявився античний спадок. Отже, якщо Відродження це етап, характерний для всієї Західної Європи, але розпочався саме в Італії і саме там мають місце прояви всіх тенденцій – регіон привертає найбільшу увагу.

В Італії в середньовіччя рано з'являються великі торгівельні міста. Одна з класичних теорій походження середньовічних міст видається доволі логічною. В умовах розвитку вотчинного господарства сприятливий клімат є додатковим важелем. Поява зацікавленого власника як наслідок розвитку феодальних стосунків, в основі формування яких в свою чергу закладено розвиток приватної власності на землю – таким є ланцюжок, що приводить до появи нової фігури середньовічного суспільства – середньовічного містянина. Кількість виробленого продукту в процесі ствердження феодальної системи збільшується; вже в умовах вотчини з'являється можливість відокремлення ремісників від землеробів, і, врешті решт, виникають окремі поселення ремісників – середньовічні міста. Сприятливе оточуюче сільськогосподарське середовище і можливість користування старими римськими торгівельними шляхами, що давала можливість відновити

торгівлю зі східними країнами і вести в значних обсягах торгівлю з іншою Європою (золото, масла тощо), чим не могли скористатись в інших регіонах Західної Європи – так поступово проявлялись переваги Апеннінського півострова в нових історичних умовах. Як підкреслює Ж. Дюбі, «треба мати на увазі саме монетну перевагу італійських міст, бо вона позначилась на далекому наслідку хрестових походів. Походи знаходили мало рицарів у цьому регіоні світу, але краї пожвавлювали дух підприємництва… В XI ст., тільки-но побожна шанобливість християн Заходу обернулася до Єрусалиму, в морських містах Італії заходжувалися будувати кораблі, щоб перевозити до Гробу Христового перші партії паломників. Паломники самі оплачували своє перевезення» [6, с. 170]. Водночас поява нових соціальних груп, ремісників, купців як стверджував Марк Блок, приводить до змін у суспільній свідомості в цілому. З кінця XI століття група ремісників та група купців стали набагато чисельнішими, вони були більш необхідними суспільству, це стверджувало їх становище в соціумі. Зміцнення становища купецтва, що народжувалось в суспільстві, де торгували мало, призвело до змін у соціальних цінностях [4, с. 87].

До XII ст. багато міст Італії стали самостійними республіками. Особливі можливості, які складались на Апеннінському півострові для італійських міст робили їх майже від виникнення незалежними фінансово, звичка населення жити в правовому полі посилювала перспективи зберегти незалежність – і фінансову, і політичну. Міське населення Італії, таким чином, не було зацікавлено в політичному об'єднанні країни. А це в свою чергу посилювало розмаїття проявів нових тенденцій в житті при всій спільності похідних чинників. Міста в інших частинах західної Європи ставали союзниками короля. Але в Італії цього не сталось: причина в своєрідному економічному розвитку. Італійські міста не тільки втягували у виробництво оточуючий простір, але, як зазначено, торгували з усією Європою, прибутки були шаленими, і міста не потребували захисту – феодали не були такими заможними, щоб заважати розвитку міст. Отже, середньовічні міста, які як явище виникали по всій Західній Європі, в Італії мали свої переваги.

З розвитком міст пов'язана поява важливого суспільного явища. Воно передусім, начебто, торкається інтелектуального життя середньовічної Європи. Але оскільки породжене воно запитами нового суспільного стану, який відігравав все більш вагому роль, явище це також стало багатозначним. Йдеться про появу середньовічних університетів. Населення міст, яке поривало з традиціоналістською общинною свідомістю, яке не могло скористатись досвідом пращурів в своєму повсякденному житті, потребувало дослідного знання. І не дивлячись на домінування церкви в ідеологічній сфері, накопичення знань відбувалось. Буржуазія, в силу того, як вона займалась лихварськими, банківськими справами потребувала чималих знань з природознавчих наук, математики; оформлення угод потребувало юридичних знань. При цьому бюргери починають підтримувати людей розумової праці, послуг яких потребували – юристів, лікарів, вчителів. Школи, які могли б задовольнити потреби в різноманітних знаннях зростають, і на базі особливо відомих на той час (наприкінці XI – у XII ст.) утворюються університети. Саме в Італії університети стали першими розповсюджувачами актуальних знань. «В нових кузнях культури, університетах, вдаються до вивчення світу: фізики і механічних мистецтв, щоб подивитися на людину і на світ по-іншому, знайти нарешті гармонію через істину» [7, с. 199].

Отже, в Італії феодали не могли перешкоджати розвитку міст, а кліматичний та географічний чинники використовувались містянами доволі результативно. Все це сприяло змінам у свідомості середньовічної людини. Важливим напрямом Відродження стала нова ідейна течія – гуманізм. Характерною ознакою гуманізму було висування на перший план етики – науки про людину та його покликання, антропоцентризм на противагу геоцентризму філософії попередньої епохи. Ідеалом гуманістів була всебічно розвинута, морально досконала особистість, що живе в гармонії з природою. Нова ідейна течія зародилась наприкінці XIV ст. в Італії, і тому є пояснення. Як зазначає Ж. Дюбі: «Ті, хто домігся ліпшого успіху, силкуються позбутися безкультур'я… І все ж у Франції наприкінці XIII ст.. всі буржуа залишаються неотесами. Але не в Італії – справжній країні міст» [6, с.170]. Невипадково появу нових ідеалів пов'язують з містянами, і розвиткові Італії в цей період приділяють особливу увагу. Розвиток міст Італії привів до утворення нової категорії населення. Великі кошти і знання, які набували представники цієї групи давали можливість оцінити культурні коштовності, зусилля людей розумової праці. З цими чинниками пов'язано виникнення нової концепції істинної шляхетності як результату зусиль особистості, його особистісна якість, а не ознака родовитості.

Ми маємо ситуацію, коли терміни ранньомодерної доби можуть зіграти з нами злий жарт. Все, що визрівало протягом середньовіччя – проявилось в останні його століття, стало проявом гуманізму саме як цікавості до людини (і саме християнство, його ствердження, зіграло тут не останню роль), антропоцентризму, раціоналізму та жаги до пізнання реального світу. Що означає термін Відродження? – відродження латини передусім, яка б допомогла відродити необхідні знання, накопичені з античності. Але середньовічний європеєць був вже далеко попереду у своїх надбаннях.

Нові явища проявляються передусім в Італії, саме тому що більшість чинників співпали саме на Апеннінському півострові, але стали ознакою часу кінця середньовіччя по всій Західній Європі, оскільки вели до головних змін – змін у свідомості. Цінності виживання замінювались іншими, цінностями розвитку. Саме тому почали поціновуватись витвори мистецтва, з'являлись меценати, що готові були підтримувати митців. Античний спадок тільки одна з передумов, що сприяла прояву нових процесів у розвитку цивілізації, решту середньовічні європейці сформували протягом століть середньовічної історії. Середньовічне місто, як осередок самоуправління, ствердження індивідуалізму в економічній, фінансовій сферах викликало до життя необхідність розвитку освіти. Весь досвід сприяв формуванню критичного мислення у значної кількості людей, появі нових потреб і самореалізації.

Провідником раннього італійського гуманізму вважають Данте Аліг'єрі (1265–1321). Його твір «Божественна комедія» містить новий виклад божественного і людського. Народився поет у Флоренції. Одним з перших представників літератури Відродження справедливо вважається Франческо Петрарка (1304–1374). Індивідуалізм, тонко проявлений в його віршованих творах – риса нової епохи. Походить автор з флорентійської родини. Флорентійцем був і Джованні Бокаччо (1313–1375 рр.), творець ренесансної новели. Видатні скульптори Донателло, Брунелески – флорентійці [11]. Саме Флоренція, Мілан, Венеція стали центрами на початку поширення гуманістичного руху, далі тенденцію підхоплюють Феррара, Мантуя, Болонья.

Поліпшення фінансових можливостей жителів міст, нові ідеї розвитку суспільства приводять до появи такого явища в житті північноіталійських міст як меценатство. Маючи можливості розвитку, меценати шукали способи прикрасити життя навколо себе, прагнули комфорту та естетичного задоволення. Це створювало попит на працю талановитих скульпторів, архітекторів, митців різних сфер. Забудови італійських міст, розписи будівель – часто доручалось найталановитішим людям, які в свою чергу отримували можливості прояву свого таланту, не замислюючись над побутовими речами. Відомими меценатами стали вихідці з родини Медичі з Флоренції [8].

Концентрація саме в містах Апеннінського півострову митців, творчих людей у різних сферах само по собі свідчить, що саме в Італії були на той час найкращі умови для реалізації. Попит, який був створений мешканцями середньовічних міст, наявність саме на Апеннінах тих прикладів високого рівня культурних досягнень, що зберіглися, зокрема і завдяки клірикам як найбільш освіченій верстві суспільств з початку середньовіччя, всі ці умови сприяли швидкому опануванню необхідного досвіду і новим мистецьким досягненням.

Тобто кожен з тих, хто населяв місто, особисто прагнув і досягав результату, який він сам запрограмував, докладаючи при цьому чимало зусиль, і не тільки в сфері виробництва, що було головною функцією міст при їх появі, а й в розумовій сфері. Чим більше накопичувалось знань в суспільній свідомості, тим більшою була в них потреба, і розширення світогляду за цих умов неминуче. Отже, викликаються до життя не тільки нові види діяльності людини, а і в кожній людині проявляються різнобічні здібності, інколи в досить різних сферах.

Італія не мала державності наприкінці середньовіччя, що безумовно створювало ризики, зважаючи на політичні тенденції. Але з іншого боку не мала тих утисків, які породжувало феодальне суспільство. Відсутність великих феодалів, ранній розвиток міст вели до появи багатьох ідей, які ніхто не спроможний був контролювати.

Так, поява механічного годинника сприяла раціоналізації ремісничого виробництва на основі врахування часу, який так почали поціновувати середньовічні виробники, а це була необхідність для здійснення тих чи інших виробничих операцій, впровадженню спеціалізації й кооперування праці. Поява пороху дорівнює революції в військовій справі та військово-промисловому виробництві. Нарешті, поява книгодрукування створила принципово новий засіб поширення знань і сприяла трансформації всього західного суспільства. Значна кількість винаходів стали надбанням Китайської цивілізації набагато раніше, але особливих змін в різних сферах життя вони не викликали. В Західній Європі такі зміни стались, оскільки були пов'язані з суспільними перетвореннями і викликані потребами нових соціальних груп.

Саме в свободі західних європейців, тієї їх частини, що формувалась в умовах свободи підприємництва і самоорганізації, використання нових ідей на практиці, пізнання меж людської діяльності, – початок революційних змін.

Висновки. Середні віки – це час накопичення потенціалу. Збереження античного спадку (зокрема через систему освіти, носіями якої довго були клірики) як основи для подальшого розвитку. Це поява міста як нового явища в західноєвропейському середовищі і його населення, нових соціальних груп – активних людей з власним досвідом. Розвиток університетської освіти сприяв поєднанню актуальних запитів зі спадком античної цивілізації. І протягом середньовіччя всі чинники діють і врешті решт співпадають, дають результат. І там, де нові зв'язки в соціумі, що формувались в германському середовищі в перший період середньовіччя, не були досить усталеними і закріпленими, це давало можливість формуванню і реалізації в більш швидкому темпі нових ідей, носіями яких були представники нових соціальних груп. Прояв можливостей людини в усіх сферах, зацікавленість в новому всіх – вихід цивілізації на нові обрії. Італія в епоху Відродження давала цей приклад іншим представникам Західноєвропейської цивілізації. І, можливо, на сучасному етапі, щоб ясніше бачити безперервність формування ціннісних орієнтирів середньовічної цивілізації доцільно відмовитись від терміну епоха Відродження, залишивши його мистецькознавчим наукам, щоб зрозумілішими були всі прояви епохи як такі, що проростають саме в середньовічний період історичного розвитку Західної Європи.

Список літератури:

1. Альбертоні Дж. Феодалізм. *Історія європейської цивілізації. Середньовіччя. Собори. Лицарі. Міста*. за ред. Умберто Еко. Харків : Фоліо, 2018. С. 148–151.
2. Балух В., Коцур В. Історія середніх віків. У 2-т. Т.2. Високе і пізнє Середньовіччя: курс лекцій. 2-е вид. Чернівці : Наші книги. 616 с.
3. Балух В., Коцур В., Юрій М. Соціокультурний феномен ранньомодерних Європи та України: точки дотику. Чернівці : Друк Арт, 2019. 691 с.
4. Блок М. Феодальне суспільство. Київ : Всесвіт, 2001. 528 с.
5. Вазарі Д. Життєписи найславетніших живописців, скульпторів та архітекторів. Київ : Мистецтво, 1970. 544 с.
6. Дюбі Ж. Доба соборів: Мистецтво та суспільство 980–1420 років. Київ : Юніверс, 2003. 320 с.
7. Куоццо Е. Релігійне життя. *Історія європейської цивілізації. Середньовіччя. Собори. Лицарі. Міста* / за ред. Умберто Еко. Харків : Фоліо, 2018. С. 196–199.
8. Лях О. Меценатська діяльність родини Медичі у Флоренції. *Київські історичні студії.* 2016. № 2(3). С. 153–160.
9. Павленко Ю.В. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства. Київ : Либідь, 2001. 360 с.
10. Ферґюсон Н. Цивілізація. Як захід став успішним. Київ : Наш формат, 2017. 488 с.
11. History of the Renaissance. URL: https://www.historyworld.net/history/Renaissance/599?section=Origins (дата звернення 21.09.2024)

Mak T.F. RENAISSANCE AS A CONTINUATION OF THE MIDDLE AGES. PREREQUISITES AND MANIFESTATIONS

The article examines the phase of development of the Middle Ages that is the final while also distinctly manifesting the trends accumulated over the centuries since the beginning of the formation of the medieval Western European civilization. Debates on the periodization of the Middle Ages and the essence of feudalism let the scholars generally agree that the 11th century was a turning point in the development of the Western European civilization. During the next centuries, new phenomena and processes of the medieval era rapidly emerged, leading to the formation of new social groups, the ways of existence and thinking. The article explores the prerequisites and peculiarities of new historical period, which were inherited from antiquity as well as developed during the medieval period. Since it has been established that the manifestations of new tendencies have the regional characteristics, the focus is primarily is the region, where these phenomena emerged earlier, namely medieval Italy.

The article has found out that the rise of the medieval universities is directly linked to the emergence of the medieval cities. Townspeople, unable to rely on old experience, urgently needed new information and fixation of acquired knowledge. Ancient heritage also was in need under the new conditions. Interest to knowledge, to human potential, and the limits of human activity led to the establishment of anthropocentrism as the period's hallmark, with humanism as the dominant ideology. Rationalism triumphed, though Christianity was not

discarded. This ideology significantly contributed to affirming the importance of an individual. The article emphasizes the key features of the new ideological movement at the final stage of the Middle Ages that is humanism.

It is important to note that the term 'Renaissance' that designates the historical period at the final stage of the Middle Ages, does not fully capture the essence of the historical processes. This term continues to mark the complex and sometimes paradoxical combination of enduring and new trends in the historical development of the Western European communities. At the same time, the regional characteristics of the Renaissance are clearly evident. While it was a common era for the civilization, it also contained the temporal and essential historical differences.

Key words: *Middle Ages, Renaissance, Civilization, Prerequisites, Medieval City, Ideology, Humanism.*

УДК 94(470)»12»
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/3.20

Ніколаюк Т.А.
Національна академія образотворчого мистецтва та архітектури

ДМИТРО ДОНСЬКИЙ: МІФОЛОГІЗОВАНИЙ ГЕРОЙ РОСІЇ

Стаття присвячена спростуванню російської міфологеми про визвольний антитатарський характер військової діяльності московського князя Дмитра Донського. У роботі детально розкрито причини, які спонукали васала Орди (князя Дмитра Івановича) виступити проти свого сюзерена – татарського темника Мамая. Для цього було залучено історичні джерела про стосунки Дмитра Івановича із представниками татарської адміністрації, з'ясовано справжні причини його збройного протистояння із золотоординським правителем Мамаєм, вивчено свідчення з літописів про хід битви на Куликовому полі у 1380 році. Відповідно до інформації з літописних зведень, визначено, що московський князь Дмитро Іванович був абсолютно не героїчним персонажем. Доведено, що на початку зіткнення із ворогом на Куликовому полі він віддав свої княжі обладунки іншій людині, яка загинула замість нього, що для керівника держави і війська вважалося аморальним вчинком. З'ясовано, що під час бою він покинув поле битви і був знайдений у лісі під деревом. Визначено, що після бою, не дивлячись на величезні людські втрати, Дмитро Донський покинув свою знесилену після важкої битви армію і відразу поїхав у Москву повідомляти про перемогу. Доведено, що цей представник московських Рюриковичів насправді брав участь у війні як союзник татарського хана-чингізіда Тохтамиша проти узурпатора ханської влади темника Мамая. Також з'ясовано, що після так званого «Мамаєвого побоїща» Московське князівство і надалі залишилося підлеглим улусом Золотої Орди, оскільки васал татарського хана Тохтамиша Дмитро Донський разом з іншими Рюриковичами продовжував сплачувати йому данину. У висновку спростовано твердження російської історіографії про так звані доленосні «визвольні наслідки» антитатарської діяльності Дмитра Донського.

Ключові слова: *російські міфологеми, золотоординський васал Дмитро Донський, темник Мамай, Куликовська битва 1380 року.*

Постановка проблеми. Офіційні історики Російської імперії створили багато міфологем про своїх правителів, аби довести визначний характер їхньої діяльності. Постать Дмитра Донського завжди була морально-етичним й героїчним символом для імперської влади. Про цього представника династії Рюриковичів складено велику кількість оповідань, в яких він активно вихваляється: «*Богохранимій великий князь Дмитрий…хвалам достойно имя приобретя иже и доніне славим есть и удивляем не токмо от человека, но и от самого Бога…*» [4, с. 59].

Героїзація історичної постаті князя Дмитра Івановича, який нібито після перемоги над монголо-татарськими військами на Куликовому полі звільнив московитів від ординської неволі, пропагувалася і в радянській імперії. Наприклад, у 1988 році російська православна церква канонізувала Дмитрія Донського, зарахувавши анафемованого князя до лику святих через шість століть після його смерті. Безперечно, це було спільне політичне рішення російської церкви і влади, які таким чином хотіли підкреслити значущість постаті Дмитрія Донського у російській історії як представника антитатарського руху супротиву.

Оповіді про так звані «героїчні діяння» Дмитра Донського використовуються й у сучасній путінській Росії для військового, морального та патріотичного виховання російської молоді. Тому для дослідників стає актуальним вивчення реальних діяній цього політичного персонажу і спростування міфологем про нього.

Аналіз джерел, останніх досліджень і публікацій. Для з'ясування ходу та наслідків справжніх відносин московського князя Дмитра Івановича із татарською адміністрацією авторка залучила літописні джерела. Адже важливою доказовою базою для вивчення історичних подій є літописи, а не літературні праці, сформовані російськими літераторами відповідно до вимог політичних замовників.

Про битву на р. Вожі згадується декількох джерелах: у «Софиївському першому літописі» [18, с. 237], у «Воскресенському літописі» [3, с. 61], у «Лаврентіївському літописі за академічним

списком» [6, с. 522] та у «Московському літописному зведенні кінця XV століття» [9, с. 199–201].

Для написання статті, авторка вивчила величезний масив повного зібрання літописних зведень, які знаходяться у вільному доступі на офіційному сайті Інституту Історії України Національної Академії України [3–20], в яких оповідається про причини, хід і наслідки Куликовської битви.

Постановка завдання. З'ясувати причини, які спонукали вассала Орди – князя Дмитра Івановича – виступити проти свого сюзерена – татарського темника Мамая, проаналізувати історичні джерела, в яких надана інформація про стосунки московського князя Дмитра Донського із представниками татарської адміністрації, вивчити дані літописів про битву на Куликовому полі у 1380 році та оцінити доцільність героїзації російськими дослідниками особистості Дмитра Донського.

Виклад основного матеріалу. Військовому зіткненню Москви та Орди передувала непроста ситуація, яка склалася у той час в татарській державі. Вона отримала назву Великої Зам'ятні і тривала майже 20 років з 1359 р. до 1380 р.

Після вбивства у 1359 р. хана Бердибека, династія Чингізідів перервалася, і постало питання, хто з численних претендентів сяде на престол у Сараї. Це стало причиною появи різноманітних претендентів на ханський престол у Сараї з числа інших, східних гілок роду Джучі. Першим на престол на короткий термін вдалося сісти самозванцю Кульпі, який проголосив себе ханом і почав репресії проти частини воєначальників – емірів. У цих умовах один з них, темник Мамай, зять хана Бердибека і беклярбек, тобто правитель столичної області Сараю, не маючи змоги опиратись самозванцю, з вірними йому військами відійшов у західні області ханства, і через деякий час проголосив ханом Абдуллу, з роду Батия. Інші опальні еміри в цей час звертаються по допомогу до хана Чимтая, керівника удільної Білої Орди, який направив до Сараю свого брата Шейх-Орду, який, проте, був вбитий по дорозі до Сараю. Також в цей час, в 1359 році у Гюлістані у своєму війську проголосив себе ханом Хизир (або Кидир у староруських літописах) [1].

Боротьба династичних угруповань призвела до загальнополітичної кризи й розколу Золотої Орди у 1362 р. по р. Волга на контрольоване східними династами (Ордаїдами; нащадками Орда-Ічена, старшого брата Батия) «Волзьке царство» та конфронтуючу з ним «Мамаєву орду», територією якої стали степи Причорномор'я і Приазов'я і Криму (з 1365 р.)

Будучи узурпатором і нечингізидом, Мамай реалізовував свою владу в Золотій Орді через ханів-маріонеток: Абдуллу (1361–70 рр.), Мухаммед-Буляка (1370–79 рр.), Туляка (1379–80 рр.) Насправді ж його дії за своїм характером і результатами були сепаратиськими, внаслідок їх Ординська держава зазнала непоправних територіальних утрат, її економічний та воєнно-політичний потенціал, міжнарнародні позиції були значно ослаблені [1].

Нагадаємо, що заліські князівства входили до складу Золотої Орди на традиційному для степових імперій становищі підневільних конфедератів. Їхніми головними зобов'язаннями були: сплата податків, мит, утримання доріг і пошти, надання допоміжного війська. Беззастережна воєнна перевага монголів давала їм змогу обмежити свою адміністрацію в Заліссі намісниками та всілякими митниками, з якими співпрацювали місцеві еліти. У внутрішньому житті зберігалася широка автономія князівств і церкви [1].

Але під час Великої Зам'ятні частина заліських Рюриковичів, не визнаючи легітимність татарського ханського уряду, керованого Мамаєм, поступово припиняли сплачувати данину «Мамаєвій орді». Тому в останнє десятиріччя правління Мамай енергійно вимагав відновлення економічної та політичної залежності від Золотої Орди князівств Рюриковичів.

Московський правитель Дмитро Іванович ще у 1371 р. визнавав уряд Мамая, і навіть поїхав в «Мамаєву Орду», де купив ярлик на Велике Володимирське княжіння. Але, скоро почались проблеми у стосунках, і Мамай у 1375 р. скасував ярлик Дмитра Московського на Велике княжіння Володимирське. У відповідь московський князь не визнав призначеного Мамаєм тверського правителя Міхаїла Великим Володимирським князем, організував військовий похід проти Твері і примусив тверського князя підписати принизливий мир і зректися ярлика на Володимирське княжіння. А коли в 1378р. владу у Сараї захопив легітимний чингізід Тохтамиш, Дмитро Іванович взагалі припинив виконувати будь-які розпорядження Мамая і слачувати йому данину [1].

Автор «Руського літопису по Никонову списку» повідомляє про те, що митрополит Київський і всія Русі Кипріан радив Дмитру Івановичу у 1380р. заплатити татарам стільки, скільки вони вимагають, щоб уникнути кровопролиття з метою *«укротити ярість його»* [16, с. 99].

У «Літописному збірнику, названому патріаршим або Никонівським літописом» автор інфор-

мує, що князь Дмитро Іванович, послухавшись поради митрополита, надіслав гроші в Орду. Але дипломат, який їх привіз до Мамая, дізнався про створену Олегом Рязанським і литовським князем Ягайлом військову коаліцію проти московитів. Тоді Дмитро Іванович знову звернувся до Кипріана, і повідомивши йому про зраду Олега, отримав від Кипріана дозвіл на військову операцію проти Мамая [8, с. 57].

Ще одна версія подій викладаена у «Московському літописному зведенні кінця XV століття», автор якого, виконуючи політичне замовлення московських Рюриковичів, розповідає як «*боголюбивий князь Дмитро*» запропонував Мамаю заплатити данину з метою уникнення кровопролиття. І провину за розв'язання війни покладено саме на Мамая, який відмовився від данини, чекаючи литовської військової допомоги [9, с. 202].

Але, мабуть, справа була не тільки в грошах, швидше за все Мамай прагнув змінити не тільки розмір данини, а й порядок її отримання. Він не хотів випускати зі своїх рук права збору ординської данини. Але московський князь не дослухався до поради митрополита Кипріана. Не забуваємо, що для Рюриковичів ханами, тобто законними правителями Орди, були нащадки чингізідов, і тільки чингізіди мали право домагатися будь-яких змін у розмірі данини. Однак Мамай не був чингізідом, тому влада Мамая для Дмитра Івановича видавалась сумнівною. Однак, згідно з офіційною версією російських істориків, у стосунках з Ордой Дмитро Іванович піклувався не власними економічними розрахунками, а лише бажанням назавжди звільнити «всю Русь» від монголо-татарського іга.

Вот чому, після попередніх перемог над Рюриковичами, Мамай вирішив дуже серйозно покарати саме Дмитра Івановича, пославши для цього в 1378 році на Московську землю свого мурзу Бегіча. Відбулася битва на річці Вожа, яка стала першою перемогою Дмитра Івановича у зіткненні з татарами, що дало йому змогу не поновлювати виплату дані. Про цю битву було складено «Оповідання про битву на річці Воже» [2]. Після битви князь Дмитро Іванович повернувся до Москви переможцем із захопленою багатою татарською скарбницею [14, с. 249]. Ця перемога московської зброї над татарами, надихнула московського князя на подальше невизнання «Мамаєвої орди» та невиплату боргів і ординської данини [18, с. 237].

У 1380 р. Мамай вирішив помститися князю Дмитру Івановичу за зневажливе ставлення до нього і почав готувати новий похід на Московське князівство. Дмитро Іванович почав готуватися до битви з Мамаєм, і відповідно до інформації автора «Руського хронографу» зібрав у Московії 100 тисячне військо, а його князі-союзники – Дмитро Брянський, Андрій Ольгердович Полоцький, Володимир Андрійович Суздальський – привели з собою ще 70 тисяч осіб [17, с. 423]. Висланий московитами загін розвідників повідомив, що Мамац, підійшовши з армією до південних кордонів Рязанського князівства, чекає прибуття 1 вересня своїх ймовірних союзників – литовського князя Ягайла та рязанського князя Олега Івановича.

Мамай чекав допомоги від Ягайла близько трьох тижнів. Литовці мали підійти на допомогу 1 вересня. Але ні 1 вересня, як домовлялися, ні пізніше, Ягайло так і не з'явився. В результаті марних очікувань час для раптового нападу на Москву було упущено. Це пояснює, чому війська Рюриковичів встигли зібратися і безперешкодно направилися до місця стояння військ Мамая.

Дмитро Іванович вирішив зібрати своє військо в місті Коломна, де до нього приєдналися ополченці і багато союзних князів. 20 серпня 1380 року армія виступила з Коломни, досягла гирла річки Лопасни. Потім війська Дмитрія перерізали Муравський шлях, яким татари зазвичай ходили на Москву, переправилися через Оку і заглибились у Рязанську землю.

У свою чергу союзник татар литовський князь Ягайло підійшов до Дону, але явно не поспішав на зустріч з військом Мамая. Далі військо Дмитра Івановича зійшло з Муравського шляху і ухилилося у південно-східному напрямку. Чергову зупинку військо зробило біля міста Березуя, де до них приєдналися брати Андрій і Дмитрій Ольгердовичі, які привели з собою потужну ковану рать зі своїх литовських вотчин Полоцька і Трубчевска.

6 вересня 1380 року московська рать, посилена військами Ольгердовичів, підійшли до місця впадіння річки Непрядви у Дон. На цій заключній стадії походу з'єднання литовців з татарами так і не відбулося. Проте, на березі Дону до московської раті приєднується ще піхота із ополченців. Таким чином, Дмитро Іванович зібрав всі сили, які тільки зміг.

8 вересня 1380 року Мамай прибув з усією своєю раттю на поле бою. Як зазначає автор «Новгородського четвертого літопису» Дмитро Іванович, побачивши татар, «*приказал мосты мостить на Дону и броды разыскивать в ту ночь, в канун праздника пречистой Божьей матери*» [11, с. 328].

У «Літописному зборнику, названому патріаршим або Никонівським літописом» йдеться про те, нібито перед початком Куликовської битви стався

поєдинок богатирів Пересвєта і Темір мурзи, хоча в інших літописних джерелах про цю подію не згадується. Пересвіт був іноком Троїце-Сергіївського монастиря, якого Сергій Радонезький відправив на війну разом із Дмитром Івановичем [8, с. 59]. Тобто можна стверджувати, що пізніше, з виховною метою у московських церковних колах спеціально був створений міф про героїчний вчинок московського воїна-монаха, який загинув, захищаючи Батьківщину [8, с. 65–66].

Як повідомив автор «Літописного збірника, названого патріаршим або Никонівським літописом» після поєдинку богатирів, передові полки московитів і татар зчепилися між собою. При цьому, перед битвою «героїчний» Дмитро Іванович передав власні княжу мантію, зброю і коня своєму улюбленцю – Михайлу Бренку, а сам в одязі простого воїна змішався з натовпом [8, с. 65]. А згодом, двійник князя Дмитра у великокнязівському одязі був убитий [8, с. 6]. Тобто, московський князь вчинив ганебний аморальний вчинок, поставивши замість себе іншу людину, яка через нього загинула.

Основна битва, відповідно до свідчень автора «Літописного збірника, названого патріаршим або Никонівським літописом» тривала чотири години. Багато воїнів гинули під кінськими копитами або просто від жахливої тисняви. У сьомій годині дня стало ясно, що ординці беруть гору. Позначалося відсутність бойового досвіду ополченців, і деякі пустилися втікати, переслідувані татарами. І у найдраматичний момент битви князь Дмитро Іванович втік з поля бою у дубраву: *«вот уже из знатных мужей многие перебиты. Богатыри же русские, воеводы удалые, люди будто деревья дубравные клонятся к земле под конские копыта. Многие сыны русские сокрушены, и самого великого князя ранили сильно, и с коня его сбросили. С трудом он выбрался с поля ибо не мог уже биться и укрылся в чаще»* [8, с. 66, 68].

В той час, як Дмитро Московський втік з поля бою, інші військові забезпечили перемогу над татарами. До початку битви, у діброві на західній стороні поля був захований загін воїнів, який від'їхав туди заздалегідь для засідки. Це був засадний полк, яким командували серпуховський і боровський князь Володимир Андрійович Хоробрий і волинський воєвода Дмитро Михайлович Боброк. Цей запасний полк мав команду не рухатися до того часу, поки не виснажаться татарські сили.

І коли Володимир Андрійович побачив, що московити кинулися тікати, а татари погналися за ними, то він вирішив вдарити на ворогів із засідки: *«Видевшие поганіи полці двое воевод, яже идуть на них, безбожніе татарі от страха падаху… и побегоша татарские полці, а христианские полці за ними гняюще, бьюще і секуще… и побеже Мамай со князи своими…»* [8, с. 67]. Тому стає зрозуміло, що справжніми героями Куликовської битви та фундаторами перемоги були князь Володимир Андрійович Хоробрий та воєвода Дмитро Михайлович Боброк, а зовсім не «героїчний діяч» Дмитро Іванович.

А коли битва скінчилася, князь Дмитро був знайдений під зрубаним деревом у діброві. Ці свідчення містяться у «Руському літопису за Никонівським списком» [16, с. 115, с. 122] та у «Новгородському літописі за списком Дубровського» [13, с. 136].

Для виправдання ганебної втечі московського князя під час битви автори «Літописного збірника, названого патріаршим або Никонівським літописом» спробували пояснити зовсім негероїчну його поведінку [8, с. 69; 13, с. 136]. Нібито на початку битви оточення запропонувало Дмитру Івановичу встати позаду війська, але він відмовився. І далі як розповідають літописці, Дмитро Іванович надягнув звичайну кольчугу і бився з мечем у руці як рядовий воїн. Автор підкреслює, що князь бився сміливо, під ним було вбито один за одним два коня. А потім князя поранили сильно, його скинули з коня, і він вимушений був піти з поля бою, бо не міг вже більше битися.

Потрібно зауважити, що в інших джерелах історія про втечу князя з поля бою відсутня. Так автор «Софійського першого літопису старшого зведення» повідомляє про те, що Дмитро Іванович спочатку бою був попереду і «*на поганого царя Теляка пішов»* [20, с. 241], а потім воював разом зі своїми воїнами [20, с. 243]. Також цю версію наводять автори «Московського літописного зведення кінця XV століття» [9, с. 204] та «Новгородського четвертого літопису» [12, с. 5–6]. Проте свідчення про ганебну поведінку Дмитра Донського, які були сформовані у церковних колах, можна вважати достовірними.

Куликовська битва стала «пірровою перемогою» для московитів. Величезні втрати в армії переможців свідчать про небувалу запеклість цього бою. Автори «Троїцького літопису» та «Новгородського першого літопису молодшого зведення» наводять дані про величезну кількість загиблих православних воїнів [5, с. 258; 10, с. 375].

Після закінчення бою на Куликовому полі московська армія займалася похороном 8 днів. Однак Дмитро Іванович знову демонструє дивну пове-

дінку: він відразу залишив свої війська і обози та з невеликою кількістю наближених бояр поїхав у Москву. Після поховання померлих обтяжена здобиччю, обозами з пораненими армія переможців вирушила додому. Цей шлях виявився для неї нелегким. Автор «Літопису Авраамкі» свідчить, що «*поведали Великому князю Дмитрию Ивановичу, что князь Олег Рязанский посылал на помощь свою силу Мамаю, а сам на реке мосты переметал. А кто поехал домой с Донского побоище сквозь его вотчину Рязанскую землю бояре или слуги, тех велел имать и грабить и нагих пущать»* [7, с. 65]. Тобто Дмитро Іванович вже знаходився у Москві, в той час коли його виснажену війною армію, грабував Олег Рязанський. Олег скористався тим, що армія Дмитра Івановича поверталася до дому без свого полководця і не змогла дати відсіч.

Таким чином, московський князь Дмитро Іванович покинув своїх воїнів напризволяще. Можна припустити, що він прагнув з'явиться у Москві відразу після битви і сповістити про велику перемогу до того, як московити дізналися про величезні втрати. І тому були кинуті напризволяще війська і обози, які поверталися із Куликового поля. Цей вчинок абсолютно не прикрашає Дмитра Івановича як командувача армією. Хоча відповідно до літописних свідчень, Дмитро Донський все ж таки пізніше вирішив помститися Олегу Рязанському, але рязанські посли своєчасно прибули з дарами до Москви і відкупилися від московитів [7, с. 65].

Після перемоги над Мамаєм-узурпатором князі-Рюриковичі, швиденько відправили послів з подарунками до законного хана Золотої Орди Тохтамиша: *«Князи же русьскыя посла Тохтамыша отпустиша съ честію и съ дары а сами, на весну ту, за ними послаша въ орду, ко царю, конждо своихъ киличей со многими дары*» [19, с. 98].

Автор «Руського літопису за Никоновим списком» повідомляє, що Дмитро Донський також надіслав в Орду до нового волжського царя Тохтамиша своїх послів Толпугуда і Мошкія *«з дарами і с поминками»* [16, с. 132]. А через деякий час московські посли повернулися із Орди від царя Тохтамиша *«с пожалованием і со многою честию»* [16, с. 132]. Ця інформація також має підтвердженя у свідченні автора «Рогожського літопису» [15, с. 88].

Висновки. З'ясовано, що московський князь Дмитро Іванович був абсолютно не героїчним персонажем, який відповідно до розповіді церковного автора «Літописного збірника, названого патріаршим або Никонівським літописом» ганебно втік з поля бою.

Підтверджено, що боротьба з темником Мамаєм була для московського Рюриковича засобом усунення незаконного правителя, який намагався встановити у Заліссі економічно невигідний для московського васала порядок.

З'ясовано, що після Куликовської битви заліські князівства, і московське в тому числі, залишилися підлеглими улусами Орди і продовжували сплачувати данину Тохтамишу.

Таким чином доведено, що твердження російської історіографії про так звані доленосні «визвольні наслідки» антитатарської діяльності Дмитра Донського є російською міфологемою.

Список літератури:

1. Костомаров Н. И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. URL: https://space.profilib.net/chtenie/41224/nikolay-kostomarov-russkaya-istoriya-v-zhizneopisaniyakh-ee-glavneyshikh-deyateley-27.php (дата звернення 13.09.2024 р.).

2. Повесть о битве на реке Воже. Подготовка текста, перевод и комментарии Л. А. Дмитриева. Электронные публикации Института русской литературы (Пушкинского Дома) РАН. Т. 6. URL: http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=4979 (дата звернення 23.01. 2021 р.).

3. Полное собрание русских летописей изданное Археографической комиссией. – Т. 8: Продолжение Летописи по воскресенскому списку. – СПб., 1859 – 309 с. URL: http://resource.history.org.ua/item/0006552 (дата звернення 13.09. 2024 р.).

4. Полное собрание русских летописей. – Т. 21. – Вторая половина: Книга степенная царского родословия. – Ч. 2. – СПб., 1913. – 369 с. URL: http://resource.history.org.ua/item/0006583 (дата звернення 13.09. 2024 р.).

5. Полное собрание русских летописей, изданное Археографической комиссией. Т.1. Лаврентиевская и Троицкая летописи. – Спб., 1846. 300 с. URL: http://resource.history.org.ua/item/0006477 (дата звернення 15.09.2024 р.).

6. Полное собрание русских летописей, изданное Археографической комиссией. Т.1. Летопись по Лаврентиевскому списку. Издание третье. – Спб., 1897. 632 с. URL: http://resource.history.org.ua/item/0006479 (дата звернення 27.09.2024 р.).

7. Полное собрание русских летописей. – Т. 16: Летописный сборник, именуемый летописью Авраамки. – СПб., 1889. 236 с. URL: http://resource.history.org.ua/item/0006579 (дата звернення 11.09.2024 р.).

8. Полное собрание русских летописей. – Т. 11: Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. (Продолжение). – СПб., 1897. 258 с. URL: http://resource.history.org.ua/item/0006561(дата звернення 20.09.2024 р.).

9. Полное собрание русских летописей. – Т. 25: Московский летописный свод конца XV века. – М.;Л., 1949. 458 с. URL: http://resource.history.org.ua/item/0006586 (дата звернення 26.09.2024 р.).

10. Полное собрание русских летописей. Т.3. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – Москва-Ленинград, 1950. – 576 с. URL: http://resource.history.org.ua/item/0006527 (дата звернення 26.09.2024 р.).

11. Полное собрание русских летописей, издаваемое Археографической комиссиею. Т.4. – Ч. 1: Новгородская четвертая летопись. – Вып. 1. – Пг., 1915. 331 с. URL: http://resource.history.org.ua/item/0006533 (дата звернення 20.09.2024 р.).

12. Полное собрание русских летописей, издаваемое Археографической комиссиею. – Т. 4. – Ч. 1: Новгородская четвертая летопись. – Вып. 2. – Л., 1925. 220 с. URL: http://resource.history.org.ua/item/0006535 (дата звернення 10.09.2024 р.).

13. Полное собрание русских летописей. – Т. 43: Новгородская летопись по списку П. П. Дубровского. – М., 2004. 382 с. URL: http://resource.history.org.ua/item/0006592 (дата звернення 12.09.2024 р.).

14. Полное собрание русских летописей, изданное Археографической комиссией. – Т.5: Псковская и Софийская летописи. – М., 1851. 294 с. URL: http://resource.history.org.ua/item/0006543 (дата звернення 12.09.2024 р.).

15. Полное собрание русских летописей. – Т. 15: Рогожский летописец. Тверской сборник. – М., 2000. 435 с. URL: http://resource.history.org.ua/item/0006578 (дата звернення 12.09.2024 р.).

16. Полное собрание русских летописей. Т. 13: Русская летопись по Никонову списку. – Ч. 4: До 1407 года. – СПб., 1788. 322 с. URL: http://resource.history.org.ua/item/0006567 (дата звернення 8.09.2024 р.).

17. Полное собрание русских летописей. – Т. 22: Русский хронограф. – Ч. 1: Хронограф редакции 1512 года. – СПб., 1911. 578 с. URL: http://resource.history.org.ua/item/0006584 (дата звернення 12.09.2024 р.).

18. Полное собрание русских летописей, изданное Археографической комиссией. – Т.5: Псковская и Софийская летописи. – М., 1851. 294 с. URL: http://resource.history.org.ua/item/0006543 (дата звернення 12.09.2024 р.).

19. Полное собрание русских летописей, изданное Археографической комиссией. – Т.6. Софийские летописи. – Спб., 1853. 336 с. URL: http://resource.history.org.ua/item/0006547 (дата звернення 10.09.2024 р.).

20. Полное собрание русских летописей. – Т. 6. – Вып. 1: Софийская первая летопись старшего извода. – М., 2000. 320 с. URL: http://resource.history.org.ua/item/0006548 (дата звернення 21.09.2024 р.).

Nikolaiuk T.A. DMYTRO DONSKY – THE MYTHOLOGISTED HERO OF RUSSIA

The article is devoted to the refutation of the Russian mythologime about the liberating anti-Tatar character of the military activity of the Moscow prince Dmitry Donsky. The work reveals in detail the reasons that prompted the vassal of the Horde (Prince Dmytro Ivanovich) to oppose his suzerain – the Tatar jailer Mamai. For this, historical sources were used about Dmytro Ivanovich's relations with representatives of the Tatar administration, the real reasons for his armed confrontation with the Golden Horde ruler Mamai were found out, and evidence from chronicles about the course of the battle on the Kulykovo field in 1380 was studied. According to the information from the chronicles, it is determined that the Moscow prince Dmitry Ivanovich was absolutely not a heroic character. It is proven that at the beginning of the confrontation with the enemy on the Kulykov field, he gave his princely armor to another person, who died instead of him, which was considered an immoral act for the head of the state and the army. It turned out that during the battle he left the battlefield and was found in the forest under a tree. It was determined that after the battle, despite the huge human losses, Dmytro Donsky left his army, exhausted after a difficult battle, and immediately went to Moscow to announce the victory. It has been proven that this representative of the Moscow Rurikovichs actually participated as an ally of the Tatar Khan-Chingizid Tokhtamysh against the usurper of the Khan's power, the temnik Mamai. It was also found out that after the so-called «Mamaev massacre», the Moscow principality continued to be a subordinate ulus of the Golden Horde, since Dmytro Donsky, a vassal of the Tatar Khan Tokhtamysh, along with other Rurik families, continued to pay tribute to him. The conclusion refutes the claims of Russian historiography about the so-called fateful «liberating consequences» of Dmytro Donsky's anti-Tatar activity.

Key words: *Russian mythologies, Golden Horde vassal Dmytro Donsky, temnik Mamai, Battle of Kulikovo in 1380.*

УДК 94(470+570)+94(497.1):342.3
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/3.21

Скочиляс Я.О.
магістр міжнародних відносин

Мелеганич Г.І.
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

ІМПЕРСЬКА КОЛОНІАЛЬНА ПОЛІТИКА ПРИ ЗАСНУВАННІ СРСР ТА ЮГОСЛАВІЇ

Дана стаття розкриває тему ряду проблем закладених при заснуванні таких федеративних утворень в XX столітті як Союз Радянських Соціалістичних Республік та Королівство Сербів Хорватів та Словенців, пізніше перейменованого на Югославію та відновлену після другої світової війни як Соціалістична Федеративна Республіка Югославія.

Розглядається які причини, фактори та передумови вплинули на заснування та перші десятиліття існування СРСР та Югославії. В дослідженні визначається фактор дисбалансу між центральними учасниками утворень, створеними центральними урядами на їх основі та провінційними, колоніальним територіями.

В статті фокусується увага на історичних передумовах цього дисбалансу, причинах його формування та вплив цього дисбалансу на всю історію існування СРСР та Югославії.

Було досліджено певні ключові моменти з історії Сербії, які вплинули на подальше заснування Югославії на основі Сербії. Розглянуто події створення сербської держави набагато раніше ніж створення країн, які в майбутньому ввійдуть в Югославію, а також проаналізована перемога Сербії в першій та другій балканських війнах що утвердило Сербію як регіонального лідера.

В даному дослідженні висувається твердження, що статус та розвиток Сербії, а також Російської Імперії мав ключове значення для формування концепцій, які були закладенні при створенні Югославії та СРСР, тому приділено увагу темі краху колоніальної системи Російської Імперії.

В якості результатів дослідження в статті розглядається, що основною проблемою при заснуванні СРСР та Югославії був дисбаланс між учасниками, та бачення цих утворень як колоніальних імперій їхніми центральними учасниками та урядами, які вони формували. Цей дисбаланс створював постійний тиск на неефективну систему колоніального керування, що призвело до численних економічних, політичних, етнічних, соціальних криз які стали причиною розпаду утворень та кривавих збройних конфліктів.

Ключові слова: *СРСР, Югославія, заснування, дисбаланс, колоніальне управління.*

Постановка проблеми. Югославія та СРСР були важливими державними утвореннями у XX столітті. Вони сильно вплинули на формування сучасних незалежних держав балканського півострову та пострадянського простору. Перебування цих країн в складі СРСР та Югославії створило багато як внутрішніх так і зовнішніх проблем для них, таких як криза ідентичності у значної частки населення, економічна залежність від колишнього федеративного центру, а також інколи прямі військові зіткнення. Саме тому дослідження причин цих проблем і знаходження способів їх вирішення лежить в вивчені системи управління яка була закладена при заснуванні СРСР та Югославії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика створення та існування СРСР та Югославії має досить широке висвітлення в науковій літературі, але є відмінності у підходах з огляду на час та місце проведення досліджень. Так, в статті Каменецького М. С. розпад Югославії випущеної в 2022 році розглядалися загальні причини розпаду Югославії які включали дисбаланс між учасниками утворення та нерівноправність в економічній, політичній та військовій системах, однак не було розкрито питання формування колоніальної системи управління на етапі заснування утворень яке розкривається в даному дослідженні [1]. Також важливу інформацію про економічну нерівність та дисбаланс в Югославії було викладено в статті В. Ярашевич, Ю. Карнєєва [2]. Однак в статті не вказується як і чому державна система Югославії так нерівномірно

розподіляла економічні ресурси. В даній публікації розглядається що система була побудована згідно з уявленнями про колоніальну імперію яка звичайно не розглядала рівномірний розвиток регіонів як можливий. Таким чином порівняльних досліджень щодо утворення СРСР та Югославії немає, а в цьому є наукова потреба.

Постановка завдання. Метою даної статті є визначення причин установлення колоніальної системи управління під час заснування СРСР та Югославії та який вплив вона мала на долю цих утворень.

Виклад основного матеріалу. Королівство Сербів, Хорватів і Словенців, або КСХС, а пізніше Югославія та Соціалістична Федеративна Республіка Югославія або СФРЮ стала одним з найбільш незвичних утворень XX ст. Ця держава стала унікальним експериментом по перетворенню одного з найбільш нестабільних та нерозвинутих регіонів Європи в об'єднаний простір різних народів, які мали утворити нову політичну ідентичність. Пізніше до нової ідентичності також додалась комуністична ідеологія, що додало свої особливості. В кінці цей проект виявився провальним, що призвело до кривавих подій розпаду Югославії.

Не дивлячись на унікальність такого утворення в південній Європі, можна знайти багато спільного з ще одним експериментальним утворенням XX ст. у світі. Звичайно мова йде про Союз Радянських Соціалістичних Республік або СРСР. Тут можна провести багато паралелей. Обидві держави були створенні в один часовий період, в 20-ті роки XX століття відразу після першої світової війни. Обидві складалися з регіонів які населяли представники різних етнічних та релігійних груп, які мали свої мови та традиції. І що більш важливо вони мали свою історію державотворення, свою політичну ідентичність.

Обидва утворення більшу частину свого існування розвивалися в рамках комуністичної ідеології. Обидві держави мали тоталітарну систему побудовану на репресіях під керівництвом харизматичного лідера який мав необмежену владу. Для обох країн визначальною подією стала Друга світова війна, яка сформувала напрямок їх розвитку на подальші десятиліття. Але важливо зазначити, що цей розвиток відбувався в рамках холодної війни. Звичайно, що роль Югославії та СРСР була докорінно різною, але обидві країни мали підлаштовуватися під хід холодної війни. Кінцем існування як і СРСР так і СФРЮ став кінець холодної війни. Ну і найголовніше ці два утворення закінчили своє існування кривавими конфліктами які переслідували регіон ще багато років і переслідують до сьогодні.

Саме тому досвід розпаду Югославії може бути надзвичайно корисним для України в умовах повномасштабного вторгнення Росії. Схожість процесів та подій дає унікальну можливість проаналізувати ці процеси для того щоб знайти можливі опції для виходу з ситуації.

Кожна криза системи як правило закладається при її заснуванні. Саме закладені при заснуванні державні інститути мають реагувати на різноманітні кризи та бути готові до ускладнення соціальної та економічної ситуації. У випадку заснування СРСР та КСХС ситуація схожа, тому варто розглянути їх детальніше.

Як вже було зазначено обидва утворення були створені після першої світової війни і в обох випадках це було федеративне утворення. Однак варто зазначити, що ключовим питанням тут став дисбаланс між учасниками. Цей дисбаланс походив з історичних передумов існування попередніх державних утворень на цих територіях.

На момент закінчення Першої світової війни існувала Російська Імперія, яка представляла собою класичну колоніальну імперію, вона опинилась в ситуації глибокої кризи станом на 1917 рік. Фактично імперія розпадалась і різні нації на її території боролися за створення власних національних держав. Території, які мали переважну кількість корінного російського населення в центрі європейської частини країни та на сході також не мали політичної єдності та перебували у стані громадянської війни. Російська Імперія до початку війни була однією з провідних держав світу, хоч і відставала в технологічній галузі від європейських лідерів. Тим не менш імперська система існувала на протязі століть і успішно подавляла національні виступи своїх колоній та розширяла володіння. Під час першої світової війни вона понесла великі втрати і була змушена відступити від своїх західних територій. Економічна ситуація та стан лінії фронту знаходились в глухому куті, але до повної та тотальної поразки було ще далеко. Кількість втрачених територій та їх значимість для держави була не значна і не загрожувала втратою держави змоги функціонувати. Однак, не дивлячись на це, імперія втратила змогу ефективно керувати та контролювати великою кількістю своїх колоній та територій, а також можливість стабільно функціонувати. З цього виходить питання, чому ситуація так швидко обернулась катастрофою для імперії і призвело до кривавого розвалу?

Не дивлячись на здавалося б віддаленість теми розпаду Російської Імперії від порівняння проблем, які були закладені при заснуванні та формуванні СРСР та КСХС яка пізніше буде перейменована в Королівство Югославія, насправді ця тема максимально близька до них. Російська Імперія стала певним ідеалом та прикладом для обох утворень, які заснували дуже по своїй суті схожі системи, що засновані на імперському принципі та колоніалізмі, але зі своїми особливостями.

Для Сербії, її еліт та багатьох політичних рухів на території майбутньої Югославії це був приклад успішної слов'янської держави, яка ще й була активно залучена в протистояння з Османською Імперією, тому вважалась важливим і близьким союзником. Саме цим утворенням надихались королі Сербії та націоналістичні імперські рухи типу четників та білої руки. Фактично в процесі створення, а потім трансформації КСХС та Югославії була широка представлена ідея «Великої Сербії», яка мала містити в собі елемент «сербовізації» та перетворення Югославії на імперію сербів, де вони б домінували як титульна нація. Саме закладення такої концепції та ідеології стало однією з фатальних проблем що призвело в майбутньому до кровавих конфліктів та розпаду федерації.

Для СРСР під час періоду його формування на протязі перших декількох десятиліть все було складніше через комуністичну ідеологію яка мала вирішити проблеми Російської Імперії. Однак один з основних діючих законів існування великих систем це інерція. Звичайно було неможливо змінити економіку та демографію таких великих територій за короткий період часу, тому змін було мало. Звичайно інерція не має силу впливати на процеси на протязі довгого часу за умов реформ та змін, однак після встановлення одноосібної диктатури Йосипа Сталіна будь які реформи та процеси які б мали ліквідувати стару імперську систему були зупиненні і СРСР фактично став копіювати політику своєї попередниці. Якщо для Югославії однією з двох основних політичних течій став сербський націоналізм та імперіалізм, то для СРСР таку роль мав російський націоналізм та імперіалізм та шовінізм. Як і в Югославії, так і в СРСР дуже важливу роль стало грати «зросійщення» що базувалось на ідеї нерівності в державотворчому розвитку між різними народами. Російський етнос вважався державотворчим та був титульною нацією яка як вважалося створила імперію і зробила їй такою успішною. Тому була закладена ідея домінування російської культури над всіма іншими. Інші культури та ідентичності знищувались та репресувались, їх поступово заміняла собою так звана російська культура, перед усім.

В Югославії процес «сербізації» також базувався на ідеях великого минулого сербського народу, який, як вважалося, серед самих сербів був найуспішнішим в боротьбі за визволення з під гніту Османської Імперії та створення власної держави. В подальшому Сербія вступила в період який називають «золотим століттям» Сербії, коли монархом став Петр I Карегеоргієвич. Він провів ряд успішних реформ в державному управлінні та в економіці, а також під його керівництвом Сербія виграла декілька війн проти сусідніх балканських держав, які також претендували на лідерство в регіоні. Сербія змогла перемогти в першій 1912–1913 р. та другій 1913 р. балканських війнах, що зробило її важливим гравцем у регіоні перед Першою світовою війною [3]. Але ще більш важливою подією стала участь Сербії в Першій світовій війні на стороні Антанти. Сербія відчайдушно боролася проти свого головного супротивника Австро-Угорської Імперії, однак зі вступом Болгарії в 1915 році, війна обернулась катастрофічною поразкою і вся території Сербії була окупована військами альянсу центральних держав після цілого ряду поразок, особливо після взяття міст Мітровіца та Пріштіна 23 листопада 1915 року [4]. Це змусило Сербський уряд сподіватися тільки на успішний відступ та евакуації своїх військ. Однак, не дивлячись на такі події, союзники Сербії змогли довести війну до переможного кінця та припинити окупацію Сербії. Головним наслідком цього стала нова геополітична реальність, в якійсь Сербія разом з іншими країнами переможницями ділила території переможених країн.

Саме цей момент став ключовим в історії майбутньої Югославії, оскільки рішення прийнятті в результаті Першої світової війни заклали концепцію майбутньої держави. В контексті закладення проблем та слабких ланок при заснуванні нового утворення можна стверджувати, що заснування майбутньої Югославії на основі Сербії, зі збереженням домінації Сербії та урядування сербського керівництва та монарха створило серйозний дисбаланс між учасниками утворення. Вище зазначенні події фактично стали основою імперської ідеології Сербії, а також процесу «сербовізації» що стало впливати на всю подальшу історію Югославії, як держави до самого останнього дня її існування.

Як було зазначено раніше Сербія вже була державою в якій імперські ідеї домінували при заснуванні Югославії. Тому процеси які відбувалися потім та розвиток країни так сильно нага-

дувало Російську Імперію. Варто зазначити що в той період Російська Імперія не була якимось унікальним чи універсальним прикладом для Сербії чи інших так званих молодих держав того періоду. На початку XX століття новоутворені держави, зокрема на балканському півострові копіювали політику великих та старих колоніальних імперій і намагались захопити як можна більше територій, які фактично ставали колоніальними надбаннями. Прикладом цього стала друга балканська війна, яка була війною між колишніми союзниками за нові території, які були захопленні у Османської Імперії. Зважаючи на культурну, релігійну схожість та політичні зв'язки звичайно головним прикладом наслідування для сербського керівництва була Російська Імперія, а це повертає нас до питання причин її швидкого та потужного колапсу наприкінці Першої світової війни.

Звичайно, що питання, як колоніальні імперії утворились, який шлях та трансформації вони пройшли та чому вони майже перестали існувати - це дуже велике за обсягом питання яке також потребує розгляду, однак не є головною темою цього дослідження. Події та процеси які тривали під час розпаду Російської Імперії це також дуже комплексна тема яка потребує додаткового дослідження і також не є головною темою цього дослідження. Однак як вже було зазначено раніше вона мала велике значення для формування як Югославії так і СРСР, особливо для останньої. Саме тому варто коротко розібрати які основні причини та проблеми призвели до її дезінтеграції, оскільки ті ж проблеми та причини були закладені при заснуванні та перших десятиліть Югославії та СРСР і відігравали значну роль в їхній подальшій долі.

Колоніальні імперії та Російська Імперія досягли свого піку в кінці XIX століття, однак потім почали втрачати свої позиції. Одна з причин цього крилася в тому, що всі колоніальні території були зайняті і могли бути перерозподілені тільки шляхом великої війни, якою і стала перша світова. Іншою причиною стали економічні зміни та розвиток технологій. Сировина, яку давали колонії все ще мала дуже високу цінність, однак з розвитком промисловості нові індустріальні сили, які не мали значних колоніальних володінь, наприклад: Німецька Імперія, Швейцарія, Данія які здійснили індустріальний ривок і без них. Часто колоніальні держави потрапляли у так звану пастку ресурсів, коли дешева сировина з колоній просто вбивала все бажання модернізувати інститути країни і проводити індустріалізацію, приводила до накоплення багатства та влади в руках дуже малої елітарної групи населення, яке не мало стимулів розвивати країну, але які активно залучались до корупційних процесів. Така ситуація склалась в Іспанії та Португалії які були світовими колоніальними імперіями, але через прокляття ресурсів на самому піку своєї могутності вони почали втрачати позиції і на початку XX століття вже були слаборозвинутими аграрними країнами.

Така ж доля спіткала і Російську Імперію, яка будувала свою економічну систему на експлуатації колоніальних територій та їх природних багатств. Не дивлячись на велику кількість таких територій в XX столітті Російська Імперія увійшла аграрною країною, яка відставала в індустріальному та технологічному розвитку від європейських країн. Також це була країна з жорсткою та неефективною централізацією, яка була покликана контролювати колоніальні території, однак така система не дозволяла розвивати на цих територіях будь яку складну економіку. Схожа ситуація склалась і в СРСР та Югославії, де панували елітарні групи в руках яких була зосереджена вся влада в країні та економіка. Ця створило неефективні державні корпорації, які тормозили розвиток та з часом ставали збитковими. Звичайно, що економіка Югославії сильно відрізнялася від економіки СРСР, але проблема державних монополістичних корпорацій також була суттєвою проблемою Югославії в комуністичний період. Також СРСР активно завойовував нові колоніальні землі, більшість з яких стала так званими країнами соціалістичного табору, які складали окуповані країни центральної та східної Європи. Югославія не розширювала свої території, однак мала ідеї поглинання Албанії, та створення більшої федерації балканських народів на договірних основах. Тим не менш всередині самої федерації була сильна ідеології домінування сербського народу над всіма іншими і відношення до інших країн федерації як до колоній. Як вплинув такий дисбаланс між центром та іншими частинами цих утворень закладений при їх заснуванні на подальше існування та майбутній занепад ? Це надважливе питання яке є також відповіддю на питання чому Російська Імперія та інші колоніальні імперії в XX столітті не були успішними та припинили своє існування.

Як вже було згадано раніше колоніальні імперії були дуже успішні певний період історії. Можна виділити дві найголовніші умови чому вони стали успішними на протязі декількох століть, починаючи з XVI століття але почали стрімко

втрачати позиції в кінці XIX століття та в перший половині XX століття. Перша умова – це те, що у народів, які піддавались колонізації не було сформованого уявлення про політичну націю до якої вони належали. Фактично сучасних націй колишніх колоніальних країн тоді ще не існувало. Саме тому європейцям, у яких така ідентичність була сформована, було легко воювати проти різних невеликих державних утворень, які не могли об'єднатися між собою заради оборони проти іноземного загарбника. Такі утворення набагато легше йшли на співпрацю з колонізатором, а також часто виступали на його боці один проти одного. Статистично основною військовою силою при колонізації тої чи іншої території були не війська країни колонізатора, які складались з представників нації колонізатора, а це були війська, які складалися з локальних сил, де служили представники місцевих етнічних груп заради тих чи інших переваг (найчастіше – економічна вигода).

Це відбулось тому, що люди не мали сильної політичної сформованої ідентичності і вони легко йшли на співробітництво з колоніальними організаціями. Розвиток націй, які перебували в колоніальній залежності також тривав і навіть був інколи прискорений завдяки перейманню соціальних інститутів від колонізатора і з часом ситуація змінювалась. Так багато націй під колоніальним управлінням стали усвідомлювати свою ідентичність та створювати рухи за визволення з під колоніального гніту та створення своєї незалежної держави. На території СРСР та Югославії ми бачимо саме прояв таких процесів. І в Російській Імперії і в Австро-Угорській Імперії діяли безліч таких рухів, що було очевидним доказом того, що народи які їх населяли вже мали свою ідентичність, тому абсолютно були не згодні жити в рамках колоніальної системи. Прикладами цього були такі рухи як іллірійський рух в Хорватії, який був створений на початку 1830-х і мав на меті захистити Хорватію від процесу мадяризації в складі Австро-Угорської Імперії і представляв собою рух за відродження хорватської держави. Також певна частина послідовників цього руху притримувалась засад слов'янізму і виступала за створення об'єднаної держави південних слов'ян [5]. Прикладом таких рухів на території Російської Імперії можна назвати Кирило-Мефодіївське братство, яке також боролося проти російської імперської системи та мало на меті визволення українського народу шляхом створення незалежної національної держави. Також деякі його учасники розділяли ідеї панславізму, яка була доволі популярна в ті часи і передбачала створення об'єднаної слов'янської держави на умові рівності між різними слов'янськими народами [6, с. 239–242].

Існування та діяльність цих рухів підтверджувало, що перша умова для створення та функціонування колоніальної імперії вже не працювала. Саме тому елемент колоніальної імперії, який проявлявся в нерівності між умовним центром та провінцією при створенні, як Югославії, так і СРСР був серйозною проблемою, яка створювала напруження між народами та потім призвела до масштабних криз та конфліктів.

Другою умовою успішності колоніальних імперій була різниця в економічному та технологічному розвитку між колонією та метрополією. Країни колонізатори мали безперечну перевагу в якості та кількості війська перед децентралізованими країнами, що піддавалися колонізації, це дозволяло їм досягнути швидкої військової перемоги над колонізованими країнами часто без затяжної і кровопролитної війни. Це робило колоніальні війни доволі популярними і успішними, оскільки здобутки були набагато більшими ніж втрати. Це була ключова умова для успішної колонізації, оскільки є наявні приклади, де вона не спрацьовувала та колонізація повністю провалювалась навіть в золотий вік колоніальних імперій. Так сталося з іспанською конкістою в новому світі, який призвів до конфлікту з племенами мапуче в південних Андах. Цей конфлікт та подальший партизанський рух став кривавою болючою точкою на довгі століття для іспанської колоніальної імперії і серйозно впливав на її позицій у світі завдяки тому що мапуче змогли перейняти від іспанців ряд військових технологій та доктрин [7].

Однак звичайно колоніальні території, які не змогли відбитися від колонізатора з часом також розвивалися, хоча метрополії намагалися висмоктати ресурси з них і загальмувати їх розвиток, однак це був шлях в нікуди, оскільки тоді ці території переставали бути прибутковими і витрат на колоніального управління ставало банально більше ніж вигід. Це було замкнуте коло яке не давало розвиватися колоніям на повну, але метрополії все рівно були змушені розвивати їх економіку інакше колонії втрачали свій сенс.

І в СРСР, і в Югославії на момент створення вже були достатньо розвинуті регіони, які могли забезпечити собі високий рівень життя та технологічного розвитку без метрополії, оскільки різниця між ними була мінімальна. Це були такі країни як Україна, з її потужним аграрним сектором та швидкою індустріалізацію, як Азербай-

джан з його нафтодобувною індустрією в СРСР та Словенія і Хорватія з їхнім розвинутими туризмом та промисловістю в Югославії. Тому це стало ще одним фактором чому імперський курс Югославії та СРСР при заснуванні був на шляху до незворотного конфлікту з розвинутими членами цих утворень, які в майбутньому досягли ще більшого рівня розвитку. Для такої країни як Словенія взагалі не було ніякої економічної вигоди від її членства в Югославії, оскільки їй не потрібні були вкладання від центра, вона сама більше віддавала ніж отримувала, що виливалось в політичні ідеї посилення автономії а потім і виходу зі складу Югославії [8, с. 193–194].

Висновки. При заснуванні як СРСР, так і Югославії був закладений сильний дисбаланс між учасниками федерації. Цей дисбаланс фактично призвів до перетворення цих федеративних утворень на колоніальні імперії, які зазнавали тих же самих проблем та недоліків, як і інші колоніальні імперії початку XX ст. які перебували в стані занепаду. Це особливо стосувалось Російської Імперії, яку керівництво та еліти обох новоутворень сприймали як прототип для своїх держав, навіть не дивлячись на її швидкий крах. Інституції в обох федераціях не змогли впоратись з тиском на систему яку створювала відсутність необхідних умов для існування успішної колоніальної імперії. Тиск створювало перед усім те, що на колоніальних територіях були вже сформовані політичні нації, які були не готові існувати в нерівних умовах підкорення з домінуючою нацією. Також економічний розвиток цих колоніальних територій тільки підсилював бажання незалежності, а також робив колоніальне управління неефективним та невигідним для обох сторін. На основі цих факторів постає прямий висновок що саме імперський тип концепції керування СРСР та Югославії призвів до їх розпаду та масштабних збройних конфліктів. Дана тема потребує подальшого дослідження щодо окремих аспектів теми. Подальшого дослідження вимагають такі аспекти як конкретні відмінності між СРСР та Югославією у побудові системи колоніального управління, також як змінювалася система колоніального управління в обох утвореннях в різні періоди існування. Як державна комуністична ідеологія впливала на колоніальну систему, які були механізми і цілі створення «радянського народу» та «югославського народу» та інші.

Список літератури:

1. Каменецький М. С. Розпад Югославії. *Велика українська енциклопедія*. 2022. URL: https://vue.gov.ua/Розпад Югославії

2. Economic reasons for the break-up of Yugoslavia. V Yarashevich, Y Karneyeva. Elsevier. Communist and Post-Communist Studies 46. 2013. URL: https://online.ucpress.edu/cpcs/article-abstract/46/2/263/266/Economic-reasons-for-the-break-up-of-Yugoslavia

3. International Encyclopedia of the Frist World War. Richard C. Hall. Balkan Wars 1912–1913. 2014. URL: https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/balkan_wars_1912-1913?version=1.0

4. The Story of the Great War. Volume 1. E-text prepared by Merv McConnel, Christine P. Travers, and the Project Gutenberg Online Distributed Proofreading Team. 2009. URL: https://books.google.com.ua/books?id=YLbVeekSQsoC&pg=PT1924&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false

5. Encyclopedia Britannica. Croatian national revival. Dijana Pleština, John R. Lampe. 2024. URL: https://www.britannica.com/place/Croatia/Croatian-national-revival

6. Петровський В., Радченко Л., Семененко В. Історія України. Неупереджений погляд. Факти. Міфи. Коментарі. Харків : Школа, 2007. С. 239–242.

7. Crónica y relación copiosa y verdadera de los reinos de Chile (in Spanish). Vivar, Jerónimo de. «CXVI». Archived from the original on April 28, 2012 URL: https://web.archive.org/web/20120428171505/http://www.artehistoria.jcyl.es/cronicas/contextos/10876.htm

8. The Transition in Eastern Europe, Volume 1. Olivier Jean Blanchard, Kenneth A. Froot, Jeffrey D. Sachs. University of Chicago Press. 1994. pp. 193–194. URL: https://www.nber.org/system/files/chapters/c6020/c6020.pdf

Skochylias Ya.O., Melehanych H.I. IMPERIAL COLONIAL POLICY AT THE FOUNDING OF THE USSR AND YUGOSLAVIA

This article reveals the topic of a number of problems inherent in the founding of such federal entities in the 20th century as the Union of Soviet Socialist Republics and the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, later renamed Yugoslavia and restored after the Second World War as the Socialist Federal Republic of Yugoslavia.

The reasons, factors and prerequisites that influenced the foundation and the first decades of existence of the USSR and Yugoslavia are considered. The research determines the factor of imbalance between the central participants of the formations created by the central governments on their basis and provincial, colonial territories.

The article focuses attention on the historical prerequisites of this imbalance, the reasons for its formation, and the impact of this imbalance on the entire history of the existence of the USSR and Yugoslavia.

Certain key moments in the history of Serbia that influenced the subsequent foundation of Yugoslavia on the basis of Serbia were explored. The events of the creation of the Serbian state much earlier than the creation of the countries that will join Yugoslavia in the future are considered, as well as the victory of Serbia in the first and second Balkan wars, which established Serbia as a regional leader, is analyzed.

This study makes the claim that the status and development of Serbia, as well as the Russian Empire, was of key importance for the formation of the concepts that were laid during the creation of Yugoslavia and the USSR, therefore attention is paid to the topic of the collapse of the colonial system of the Russian Empire.

As a result of the research, the article considers that the main problem at the founding of the USSR and Yugoslavia was the imbalance between the participants, and the vision of these formations as colonial empires by their central participants and the governments they formed. This imbalance created constant pressure on the inefficient system of colonial management, which led to numerous economic, political, ethnic, and social crises that caused the disintegration of formations and bloody armed conflicts.

Key words: *USSR, Yugoslavia, establishment, imbalance, colonial rule.*

УДК 316.77 : 355.01
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/3.22

Халіманенко К.В.
Науково-дослідний центр гуманітарних проблем Збройних Сил України

Євсєєв І.Г.
Науково-дослідний центр гуманітарних проблем Збройних Сил України

ФОРМУВАННЯ «ОБРАЗУ ПЕРЕМОГИ» У СУСПІЛЬНІЙ СВІДОМОСТІ АМЕРИКАНЦІВ І ПІВНІЧНОВ'ЄТНАМЦІВ ПІД ЧАС В'ЄТНАМСЬКОЇ ВІЙНИ (1955–1975 РОКИ)

У потужному комунікативному потоці сучасності все більше науковців звертаються у своїх дослідженнях до вивчення впливу інформації на соціум адже інформація в наш час стала основним продуктом виробництва й основним засобом впливу на культуру й суспільство, особливо на масову свідомість.

Стаття присвячена висвітленню процесу конструювання та трансформації «образу перемоги» у суспільній свідомості американців і північнов'єтнамців під час В'єтнамської війни (1955–1975 роки). В роботі розглядається період, коли Північному В'єтнаму, який вів збройну боротьбу з Південним В'єтнамом за возз'єднання в єдину державу, фактично довелося воювати на два фронти – через ескалацію війни з боку США, які у 1965 році розпочали широкомасштабні бойові дії проти Північного В'єтнаму і визначили своєю стратегічною ціллю – не допустити комуністичної експансії в індокитайському регіоні.

Було проаналізовано американський та північнов'єтнамський медіадискурси війни у В'єтнамі, в яких виявлені ключові наративи, форми, засоби та комунікативно-пропагандистські технології, що були використані ворогуючими сторонами для конструювання «образу перемоги». Також визначені ключові чинники перемоги Північного В'єтнаму та основні причини, що спонукали американське керівництво припинити бойові дії у В'єтнамі, не досягнувши своїх політичних цілей у цій війні.

Автори дійшли висновку, що американський «образ перемоги» був сформований на концептуальному рівні і на початку війни розділявся та підтримувався переважною більшістю американців. Проте в процесі війни він трансформувався в сценарій її завершення та перестав виконувати мотивуючу функцію. Натомість північнов'єтнамський «образ перемоги» ґрунтувався насамперед на потужній світоглядній (духовній) складовій. Він поєднав стратегічні цілі Північного В'єтнаму, особисті бажання і потреби його населення, виконував для північнов'єтнамців мотивуючу та мобілізуючу функції і по суті не мав суттєвих трансформацій протягом війни.

Ключові слова: *«образ перемоги», наративи, міфологізація, перевизначення (рефреймінг), інтерпретація.*

Постановка проблеми. Триває «велика війна» України з одвічним ворогом – росією, яка значно переважає нас у людських та економічних ресурсах. Наразі залишається актуальною проблема конструювання в українському інформаційному просторі бажаного закінчення війни – «образу Перемоги». Вивчення досвіду війн і воєнно-політичних конфліктів та їх завершення перемогами для держав зі слабшим воєнно-економічним потенціалом над сильнішими супротивниками – надзвичайно важливе для визначення ефективного та дієвого процесу формування мотивуючого «образу Перемоги» у свідомості українців.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Означена проблематика є маловивченою. В'єтнамська війна, як соціально-політичне явище, була об'єктом дослідження багатьох вітчизняних та зарубіжних науковців. Так, наприклад М. Годлевський досліджував зовнішньополітичні аспекти [3], Г. Кіссинджер – геополітичний та військово-стратегічний аспекти [2], Т. Клиніна – соціально-економічні та культурні наслідки війни [6], Р. Ліфтон – психологічні аспекти [9]. Водночас «образ перемоги», як складова суспільної свідомості учасників війни у В'єтнамі, не досліджувався, що зумовлює його актуальність у кон-

тексті пошуку ефективних шляхів для формування «образу Перемоги» як визначального чинника цілей та стратегічної мети у тривалій боротьбі Українського народу з російським агресором.

Постановка завдання. Метою даної статті є: дослідження ключових наративів, форм, засобів та комунікативно-пропагандистських технологій, що були використані ворогуючими сторонами для формування «образу перемоги» та процесів конструювання і трансформації цього образу у суспільній свідомості населення Північного В'єтнаму та США упродовж війни.

Виклад основного матеріалу. Під час проведеного дослідження було виявлено, що інформаційно-психологічний та інформаційно-смисловий впливи на суспільну свідомість з метою формування у населення Північного В'єтнаму та США ставлення, уявлень та переконань щодо В'єтнамської війни відбувалися здебільшого у медіадискурсах обох держав.

Першочерговим завданням медійної кампанії США було – схилити громадську думку американського населення на бік підтримання втручання США у внутрішні справи В'єтнаму. З цією метою на сторінках провідних друкованих видань США формувався негативний образ Північного В'єтнаму та позитивний – Південного. Був сформований наратив «загрози експансії комунізму» в Азії, саме тому США мали запобігти цій загрозі шляхом військового втручання. Чимало американців вірили у ці версії, що відіграло не останню роль у схваленні Конгресом США військового втручання у Південному В'єтнамі.

На початку В'єтнамської війни журналісти США сформували комунікативні фрейми, які закріплювали у свідомості пересічних американців відповідні значення: «війна у В'єтнамі», «південнов'єтнамська війна», «війна на рисових полях і болотах», «революційна війна», «терористична фаза партизанської війни».

Після офіційного введення значного контингенту американських військ на територію В'єтнаму, в американських новинах переважали наративи на тему національної єдності та переконаності у швидкій перемозі США. З цією метою публікувалися листи американських солдатів, що пройшли цензуру, в позитивному ключі висвітлювалася південнов'єтнамська армія та її успіхи. Все це відбувалося на тлі пропаганди військової могутності США.

В американській пресі у той час активно формувався «образ ворога» з Північного В'єтнаму шляхом залякування населення США «комуністичною загрозою». На цьому тлі дегуманізувалися збройні сили Північного В'єтнаму шляхом демонстрації їх злочинів – палаючих будинків мирних жителів та спаленням американського прапора. Цей державний символ використовувався для пробудження агресії та жаги помсти в американців, що спрямовувалися на ворога. У такий спосіб створювався та закріплювався у свідомості американців «концепт справедливої війни зі злом» та виправдовувалася американська військова агресія у Північному В'єтнамі.

Впродовж періоду активного військового втручання у В'єтнамі головними наративами військово-політичного керівництва США в медіадискурсі були – «американські військові воюють у В'єтнамі за свободу», «США здійснюють антиімперіалістичну та антиколоніальну політику», «США воюють у В'єтнамі заради світового порядку» [5, с. 104].

Переважна більшість населення США підтримувала офіційну версію подій, тому «образ перемоги» виявляв неабиякий мотивуючий та мобілізаційний потенціал.

Для підтримання американським населенням цілей зовнішньої політики США у ЗМІ були використані такі PR-технології як: телевізійні брифінги, що розроблялися та контролювалися владою з метою представити американському населенню перебіг війни у вигідному світлі; фотографування з військовими – для демонстрації їх хоробрості та відданості місії, а також з метою підвищення патріотизму серед американської аудиторії; кампанії стратегічного обміну повідомленнями – для суспільної підтримки воєнних зусиль спрямованих на припинення поширення комунізму та захисту американських інтересів; широке телевізійне висвітлення (воєначальники та політики в новинах та спеціальних програмах забезпечували платформу для поширення своїх ідей); залучення журналістів (уряд США дозволив журналістам приєднуватися до військових підрозділів, що дозволило представникам ЗМІ повідомляти про війну з перших вуст, але разом із цим діяла цензура уряду для контролю розповідей); опитування громадської думки – для оцінки суспільної підтримки війни та визначення потенційних зон «опору» з якими треба було «працювати» [6, с. 723–724].

Під час війни у В'єтнамі у США велика увага приділялася створенню спеціальної мови для повідомлень преси. Були складені цілі словники для правильного позначення тих або інших явищ та дій, які справляли на читача потрібне враження.

Так, починаючи з 1965 року, воєнні дії у В'єтнамі називалися в пресі «програмою умиротворення». Також вживалося словосполучення «захисна реакція». Були розроблені методи побудови складних політичних евфемізмів, що представляли собою великі мовні конструкції з чітко визначеними ефектами впливу на свідомість американського населення. З мови були виключені всі слова, які викликали негативні асоціації: «війна», «наступ», «зброя для знищення живої сили». Замість них запровадили нейтральні слова: «конфлікт», «операція», «пристрій». Мертві зони, в яких діоксином знищили рослинність, називалися «санітарними кордонами», звичайні концтабори – «стратегічними селищами» [1, с. 61]. Тобто у медіадискурсі активно використовувалася комунікативно-пропагандистська технологія рефреймінгу (зміна комунікативної рамки для трансформації смислу явищ, подій, процесів в потрібну для комунікатора сторону) з метою формування у суспільній свідомості американського населення потрібних керівництву США переконань та уявлень про війну та ролі в ній американських військ.

Іншою цільовою аудиторією впливу пропаганди США було населення Північного В'єтнаму. За допомогою ЗМІ, інформаційно-візуальних листівок американці здійснювали інформаційно-психологічний вплив, спрямований на деморалізацію противника. Значна роль щодо розробки, виготовлення та розповсюдження пропагандистських матеріалів на території В'єтнаму відводилася батальйонам психологічних операцій (далі – ПсО) збройних сил США. Як психологічний тиск на місцеве населення застосовувалися прийоми насилля та варварства, які переслідували єдину мету викликати почуття страху. Разом із традиційними засобами ведення психологічної боротьби США вперше почали широкомасштабно використовувати телебачення. Була створена студія та задіяні чотири станції, які працювали по шість годин на добу. З метою впливу на місцеве населення використовувалася «сувенірна» пропаганда (роздача цигарок, жувальних гумок, зубної пасти, іграшок, пакетів із рисом). Пакети з подарунками, позначені американською символікою та пропагандистськими гаслами на кшталт «Від дітей Америки дітям Північного В'єтнаму» скидалися авіацією на територію Північного В'єтнаму [4].

Попри успіхи у здійсненні інформаційно-психологічного впливу американською пропагандою на визначені цільові аудиторії, необхідно зазначити й іншу роль, що відіграли ЗМІ у формуванні громадської думки в США про війну у В'єтнамі. З часом американські ЗМІ почали негативно висвітлювати події, що були пов'язані з В'єтнамською війною. На телевізійних екранах почали з'являтися кадри, які свідчили про страждання мирного населення В'єтнаму, воєнні злочини, скоєні американськими військовослужбовцями. Телевізійна картинка смерті спровокувала негативне ставлення населення США до цієї війни. Трансляції з В'єтнаму розділили американське суспільство [6, с. 26]. Внаслідок цього виникла потужна протидія з боку опозиційної преси, яка формувала у населення США негативне ставлення до дій американських військ у В'єтнамі.

Окрім ЗМІ на суспільну свідомість американського населення впливав ще й кінематограф США. Перші фільми мало чим відрізнялися від фільмів епохи ескалації війни. Для них характерними були велика кількість патріотичних сцен і вчинків американських військових, а головним їх посилом було те, що американці зможуть допомогти «братському народу» В'єтнаму позбутися «комуністичної загрози». Надалі, після значних втрат збройних сил США, більшість створених фільмів на тему війни зайняли протилежну від «ура-патріотизму» сторону минулих років. Режисери почали привертати увагу суспільства до проблеми адаптації ветеранів війни в мирному житті. Висвітлювалися такі теми як: пацифізм і протести проти війни, дезертирство, проблеми психологічного стану військових, які повернулися з війни [7, с. 1].

У контексті формування суспільної думки американського населення про В'єтнамську війну варто зазначити й роль американської поезії. Підтримка поетами США на початку війни основної ідеологічної та політичної риторики – боротьби з комунізмом, гострої потреби захисту американських символів демократії, свободи, в розпал війни кардинально змінилася на протилежну. Дисидентська американська поезія виражала розчарування учасників В'єтнамської війни. Американські поети репрезентували іншу сторону війни, доносячи до свого суспільства наратив, що «це війна жорстокості, жаху та розчарування» [10].

Такий інформаційний супровід та наслідки його інформаційно-психологічного впливу на суспільну свідомість американців повністю знецінили їх «образ перемоги» у В'єтнамській війні. Перемоги не вдалося досягнути швидко, втрати були значно більшими, ніж очікувалося, американці зіткнулися в своїй країні з негативними наслідками цієї війни, які необхідно було долати. Через це «образ перемоги» втратив сенс, перестав

виконувати мотивуючу функцію та не викликав довіру в американського суспільства. В країні зросла кількість антивоєнних протестів, масових заворушень, молодь почала ухилятися від призову до армії. Для США ця війна ставала все більше безперспективною, про неї все частіше говорили як про злочин. Значна кількість бомбардувань цивільних об'єктів і жертви серед мирного в'єтнамського населення призвели до хвилі антиамериканських настроїв у світі й посилення симпатій до Північного В'єтнаму. Авторитет США у світі серйозно похитнувся.

Зрештою, для США ця військова кампанія закінчилася провалом, вони не змогли перемогти Північний В'єтнам. Американське керівництво вирішило припинити бойові дії, не досягнувши своїх політичних цілей, коли усвідомило, що ціна перемоги занадто висока [6]. 27 січня 1973 року в Парижі була підписана угода, яка, серед іншого, передбачала: припинення вогню, виведення іноземних військ з території В'єтнаму та поетапне об'єднання Південного і Північного В'єтнаму в єдину державу [4].

На відміну від американців, які покладалися на свою колосальну військову та економічну перевагу, північнов'єтнамці робили ставку на тактику партизанської війни, виснажували свого супротивника і впливали на суспільну думку населення США. Стратегія боротьби за незалежність В'єтнаму полягала у мобільності та непередбачуваності дій в'єтнамських партизан. Вони переважали противника своєю спроможністю воювати у вкрай несприятливих умовах та волею до перемоги.

Під час війни Північний В'єтнам здійснював потужні інформаційно-психологічний та інформаційно-смисловий впливи на свідомість власного населення. Завдяки їм у північнов'єтнамців формувалися: переконання про «справедливу визвольну війну», «образ ворога» з американців, на якого спрямовувалася агресія та «образ перемоги», який передбачав звільнення територій від ворога та об'єднання В'єтнаму заради «світлого» соціалістичного майбутнього. На тлі багаторічної виснажливої війни такий «образ перемоги» виконував потужну мотивуючу, мобілізуючу та об'єднувальну функцію для населення Північного В'єтнаму, керівництво якого поширювало у ЗМІ наративи, що формували у свідомості свого населення такі переконання: «ми захищаємо свою землю», «в'єтнамці воюють за свою свободу, об'єднаний В'єтнам і його незалежність», «Північний В'єтнам бореться з американським імперіалізмом». У свою чергу ці переконання чітко формували у свідомості північнов'єтнамців мету війни та їх місію у ній.

У процесі здійснення інформаційно-смислового впливу на суспільну свідомість північнов'єтнамців також використовувалися патріотичні символи (національний прапор, герб та інші), пісні, поезія та кінематограф, які мобілізовували місцеве населення на спротив американській агресії.

Музичні твори, написані поетами та композиторами Північного В'єтнаму також пропагували ідеали та цінності національного визволення, підтримували воїнів та відображали незламний дух нації.

Кінематограф, як засіб формування суспільної політичної свідомості, висвітлюючи героїзм та відвагу борців за незалежність, відігравав важливу роль у піднесенні морального духу північнов'єтнамців.

Значний вплив на їх свідомість мали також агітаційні плакати, які вирізнялися наступними тематичними закликами: емоційні (ненависть і співчуття; гордість і незламність); соціальна єдність (відданість; вірність і солідарність); авторитет і лідерство (зображення та цитати державних та військових лідерів); ідеалізоване майбутнє (привабливість моделі соціалізму).

Для інформаційно-психологічного впливу на свідомість американських військовослужбовців північнов'єтнамці широко використовували радіоефір. Основними методами цієї пропаганди були: багаторазове повторення, демонізація ворога, апелювання до страху, а головними наративами були: «війна аморальна», «ви повинні скласти зброю та повернутися додому». Тобто такий вплив був спрямований на перегляд американськими військовими своїх переконань щодо війни, особистої місії в ній та апелював до їх справжніх особистих потреб. Північний В'єтнам також проводив широкомасштабні ПсО з маніпуляції свідомістю американців, які негативно впливали на морально-психологічний стан американських військових та спричинили численні випадки дезертирства. Надалі такі ПсО здійснювалися навіть на території США. Пропаганда велася здебільшого за допомогою телебачення і була розрахована насамперед на студентство. Північнов'єтнамці намагалися підірвати моральний дух американської нації і налаштувати більшість населення проти подальшої участі США у війні.

Одним із ключових чинників перемоги Північного В'єтнаму була дуже потужна світоглядна мотивація його народу (впевненість у справедливій війні; згуртованість проти зовнішнього

ворога; прагнення перемоги заради «світлого майбутнього» – об'єднаного В'єтнаму та побудови в ньому соціалізму). Натомість у американців навпаки була перевага у військовій могутності, але світоглядна мотивація була суттєво слабкішою (нерозуміння за які цінності вони воюють на чужій території).

Висновки. Отже, підсумовуючи проведене дослідження, можна зробити наступні висновки. Для конструювання «образу перемоги» у суспільній свідомості американців в медіадискурсі США були сформовані такі основні наративи: «американці повинні перемогти Північний В'єтнам, щоб зупинити поширення комунізму», «американські військові захищають у В'єтнамі свободу, світовий порядок та інші демократичні цінності», «США здійснюють у В'єтнамі антиімперіалістичну та антиколоніальну політику», «перемога у В'єтнамі буде швидкою», а також наративи про військову могутність США.

Основними наративами, сформованими в медіадискурсі Північного В'єтнаму для конструювання «образу перемоги» у суспільній свідомості північнов'єтнамців, були: «ми захищаємо свою землю і ведемо справедливу війну», «в'єтнамці воюють за свою свободу, об'єднаний В'єтнам і його незалежність», «Північний В'єтнам бореться з американським імперіалізмом», а також наративи про героїзм і мужність північнов'єтнамців, їх віру в перемогу та світле соціалістичне майбутнє, яке вони будуватимуть після перемоги над ворогом.

Інформаційно-психологічний вплив на суспільну свідомість американців та північнов'єтнамців здійснювався в таких основних формах: усній, письмовій, візуально-зображувальній.

Основними засобами формування «образу перемоги» у суспільній свідомості американців та північнов'єтнамців були: телебачення, преса, кінематограф, радіо, музичне мистецтво, поезія, листівки, плакати.

Основними комунікативно-пропагандистськими технологіями формування «образу перемоги» у суспільній свідомості американців та північнов'єтнамців були: створення наративів, комунікативна стратегія реальності (комунікація що апелює до конкретики, фактів), створення евфемізмів (спеціальна мова та словники для позначення дій, фактів і процесів під час війни); рефреймінг (комунікативна стратегія, що змінює рамку сприйняття висловлювання для трансформації його смислу); інтерпретація; міфологізація; пропаганда мужності і героїзму.

Список літератури:

1. Волощак І. М. Неузгодженість мас-медійних повідомлень як ознака медіадискурсу в умовах кризи. Львів : Український Католицький університет, 2019. 85 с.

2. Генрі Кіссинджер. Дипломатія / Генрі Кіссинджер ; пер. з англ. М. Гоцацюка, В. Горбатько. К. : Вид. група КМ-БУКС, 2018. 930 с.

3. Годлевський М. С. Силові і не силові засоби в зовнішній політиці США в 1950–1960-х роках. *Науковий журнал КНУ імені Т. Шевченка Американська історія та політика.* 2016. № 1 С. 168–175.

4. Інтервенція США в Індокитай та її наслідки. URL: http://kimo.univ. kiev.ua/MVZP/48.htm (дата звернення: 24.05.2024).

5. Історія інформаційно-психологічного протиборства: підручник / Є. Д. Скулиш та ін. Київ : Наук.-видав. відділ Національної академії СБ України, 2012. 212 с.

6. Клиніна Т. С. Піар-технології й американська зовнішня політика: точки дотику. URL: http://ud.gdip. com.ua/wp-content/uploads/2023/12/70_2023. pdf (дата звернення: 22.05.2024).

7. Красильников А. П. Відображення війни у В'єтнамі в масовому мистецтві американського суспільства в період 1960–2000 рр. URL: http://4ua.co.ua/culture/qb3bd79b5d53a89521206d37_0.html (дата звернення: 22.05.2024).

8. Нарис теорії і практики інформаційно-психологічних операцій: навч. пос. / М. Т. Дзюба та ін. Київ : ВІКНУ імені Т. Шевченка, 2006. 471 с.

9. Lifton R. Home from the War: VIETNAM VETERANS Neither Victims nor Executioners. Simon and Schuster, 1973. 479 p.

10. Poetry of the Vietnam War. URL: https://www.byarcadia.org/ post/poetry-of-the-vietnam-war (дата звернення: 15.03.2024).

Khalimanenko K.V., Yevsieiev I.G. THE FORMATION OF THE "IMAGE OF VICTORY" IN THE PUBLIC CONSCIOUSNESS OF AMERICANS AND THE NORTH VIETNAMESE DURING THE VIETNAM WAR (1955–1975)

In the powerful communicative flow of modern times, more and more scientists are turning in their research to the study of the impact of information on society, because nowadays information has become the main product of production and the main means of influencing culture and society, especially mass consciousness.

The article is devoted to highlighting the process of construction and transformation of the "image of victory" in the public consciousness of Americans and North Vietnamese during the Vietnam War (1955–1975). The work examines the period when North Vietnam, which waged an armed struggle with South Vietnam for reunification into a single state, actually had to fight on two fronts – due to the escalation of the war on the part of the United States, which in 1965 began large-scale military operations against the North Vietnam was defined as its strategic goal – to prevent communist expansion in the Indochinese region.

The American and North Vietnamese media discourses of the Vietnam War were analyzed, identifying the key narratives, forms, means, and communication and propaganda technologies used by the warring parties to construct an "image of victory". Also there are identified the key factors behind North Vietnam's victory and the main reasons that prompted the American leadership to end hostilities in Vietnam without achieving its political goals in this war.

The authors concluded that the American "image of victory" was formed at the conceptual level and was shared and supported by the vast majority of the Americans at the beginning of the war. However, in the course of the war, it was transformed into a scenario of its end and ceased to perform a motivating function. Instead, the North Vietnamese "image of victory" was primarily based on a powerful worldview (spiritual) component. It combined North Vietnam's strategic goals with personal desires and the needs of its population, performed motivating and mobilizing functions for the North Vietnamese and essentially did not undergo significant transformations during the war.

Key words: *"image of victory", narratives, mythologizing, redefinition (reframing), interpretation.*

АРХЕОЛОГІЯ

УДК 902.01:904(=512.1)](477):[355.48(477-651.2:470-651.1)"2022/..."](045)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/3.23

Біляєва С.О.
Інститут археології Національної академії наук України

Куценко С.Ю.
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТЮРКСЬКИХ ПАМ'ЯТОК НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ У КОНТЕКСТІ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ: ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД

У статті розглядається історія археологічних досліджень тюркських світів на території України у контексті сучасних історичних та політичних реалій, негативного впливу російсько-української війни. Саме під цим кутом автори аналізують стан вивчення тюркської спадщини, важливість збереження історико-культурних пам'яток під час збройного конфлікту. У дослідженні презентований аналітичний огляд історії досліджень тюркських археологічних пам'яток, що знаходяться на території України від початку археологічного вивчення до масштабних розкопок недавнього часу. Історія археологічних досліджень тюркських пам'яток на території України є складною та різноманітною. Її початки сягають кінця XVIII – першої половини XIX століття, і поступово охоплюють все більшу кількість пам'яток. особливо поховань кочовиків, у другій половині XIX ст. Після приходу до влади більшовиків за часів комуністичної ідеології, тюркологія XX ст. зазнала значних утисків та репресій, особливо наприкінці 30 х років, проте, поступово відбувалось накопичення матеріалів, особливо на місцях новобудов, де активно діяли рятівні роботи експедицій, зокрема розкопок багатошарових пам'яток Півдня.

Із становленням незалежної України, ідеологічні заборони були відкинуті, що сприяло формуванню цілеспрямованих досліджень в галузі тюркології.

У сучасних дослідженнях тюркських пам'яток в Україні акцент зроблений на комплексний підхід до вивчення проблематики, включаючи археологічні, антропологічні, лінгвістичні та етнографічні аспекти. Крім того, велика увага приділяється співпраці з міжнародними дослідницькими групами та використанню новітніх технологій у археологічних дослідженнях. У статті наголошено на специфіці вивчення проблеми залежно від історичного періоду та ідеологічного підґрунтя. Підкреслено роль набуття Україною незалежності для становлення наукового знання, реалізації вивчення пам'яток ісламської культури у Криму та на інших українських територіях. Акцентовано на ролі міжнародного співробітництва в організації археологічних розвідок та розкопок, застосуванні широкого спектра міждисциплінарних досліджень.

Ключові слова: *тюркські пам'ятки, археологічне дослідження, історико-культурна спадщина, кочові племена, іслам, Північне Причорномор'я.*

Постановка проблеми. Археологічні дослідження тюркських пам'яток на території України у контексті російсько-української війни: історичний огляд зосереджується на кількох ключових аспектах, що потребують ретельного вивчення та осмислення.

1. Збереження культурної спадщини в умовах війни.

Російсько-українська війна створює значну загрозу для фізичного збереження археологічних пам'яток, зокрема тюркського походження, які розташовані на півдні та сході України, де бойові

дії відбуваються найінтенсивніше. Вони призводять до руйнування або серйозного пошкодження об'єктів культурної спадщини, що ускладнює їх подальше дослідження, консервацію та збереження. Виникає необхідність аналізу, які саме археологічні пам'ятки тюркських часів перебувають під найбільшою загрозою та яким чином організувати заходи для їхнього збереження або документування.

2. Тимчасова окупація, неможливість доступу до археологічних пам'яток створює серйозні труднощі для археологів. Наприклад, місцевості з багатим тюркським спадком, такі як Крим, Луганська та Донецька області, вже тривалий час перебувають під російським контролем, що фактично унеможливлює доступ до цих пам'яток українським дослідникам.

3. Політизація археології та її роль у протидії російській пропаганді.

В умовах російсько-української війни російська пропаганда активно маніпулює фактами, з метою перекручення історичних фактів і формування неправдивих наративів щодо історичного права народу України на власні землі, місця тюркських народів в історії Східної Європи та світовому просторі. Постає необхідність критично оцінювати такі маніпуляції і знаходити методи протистояння їм через об'єктивні результати археологічних досліджень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз останніх досліджень і публікацій на тему дослідження вимагає розгляду декількох важливих аспектів, що зумовлені сучасними політичними та військовими умовами в Україні. Ця тема охоплює не тільки археологію та історію тюркських народів, але й питання збереження культурної спадщини в умовах збройних конфліктів. Археологічні дослідження тюркських пам'яток в Україні мають багатовікову історію. Тюркські народи залишили значний слід на території сучасної України. Основні археологічні пам'ятки пов'язані з курганами, могильниками, фортифікаційними спорудами, а також з численними знахідками зброї, побутових предметів та культурних артефактів. Найважливішими центрами археологічних досліджень є Південь України, зокрема Крим, а також території Подніпров'я та Приазов'я. Після початку російсько-української війни у 2014 році значно ускладнилися дослідження археологічних пам'яток на окупованих територіях, зокрема в Криму та на Донбасі. Ці регіони були історично важливими для вивчення тюркських культур, зокрема хозарів.

Постановка завдання. Таким чином, стаття охоплює широкий спектр питань, що стосуються як конкретних загроз археологічним об'єктам тюркського походження Півдня України, так і впливу війни на культурну спадщину України в цілому.

Виклад основного матеріалу. Історія тюркських світів в Україні охоплює величезний проміжок часу: від першої хвилі тюрків – гунської навали 370 р. н .е. до сьогодення. Вона представлена чисельними археологічними пам'ятками, які є важливою складовою етнокультурної спадщини України. Ранній етап історії тюрків визначається кінцем праслов'янсько-венедського етапу слов'янського періоду в історії України [10, с. 126]. Він припадає на час становлення та розвитку нетривалих державних формувань раннього середньовіччя, які відіграли важливу роль у подальшому історичному розвитку Центральної та Східної Європи. Перша тюркська хвиля, коли постала імперія Аттіли, докорінно змінила карту Європи. Вона поклала кінець готському пануванню у Північному Причорномор'ї, відкривши можливості для подальшого розселення слов'ян. Важливою ознакою для археологічного вивчення та визначення належності певних культур тюркському світу з часів гунської навали стають складові матеріальної культури, зокрема наявність поховань з конем та поясні набори. Останні, незважаючи на певні типологічні зміни, залишаються знаковими у доісламський період, зберігають особливе значення у культурі тюркських народів із прийняттям ісламу і донині. Так, у похованнях тюрків другої хвилі, – аварів, які у VI ст. перейшли Дон та заснували в центрі Європи нову державу, Аварський каганат, – продовжується гунська традиція трупопокладення з конем, водночас із багатим складом інвентарю, з розкішними поясними наборами. На теренах України аварські поховання відомі в межах Запорозької, Херсонської областей, у Криму, зустрічаються на Правобережжі та Лівобережжі Дніпра.

Певне відношення до українських земель, зокрема у Приазов'ї та Північному Причорномор'ї, мали і болгарські племена, які під тиском хозар попрямували до Балкан і заснували там Перше Болгарське царство, а інша їх частина – на Волгу, де заснували Волзьку Болгарію. Частково вони розселились й у слов'янському середовищі на Лівобережній Україні, а згодом увійшли до сіверянського племінного союзу [25, с. 86]. Деякі болгарські роди увійшли до складу Хазарії – нової тюркської держави, що утворилася на межі VII–VIII ст., презентованої в археологічному вимірі

пам'ятками «салтівської (чи салтово-маяцької культурно-історичної спільноти» [17, с. 137].

Великі степові простори стали об'єктивною передумовою подальшого руху кочових, переважно тюркських племен, зі сходу на захід і розселення на теренах України у IX–XI ст. печенігів, торків (огузів), половців (кипчаків), які на той час сповідували різні напрямки язичництва.

Названі пам'ятки є предметом вивчення окремого напрямку археологічної науки – ісламської (мусульманської) археології, яка поширилася у структурі сучасної археологічної науки. Тому, незважаючи на значний перелік праць з історіографії, присвячених вивченню історії та археології тюркських пам'яток на території України, зокрема низки узагальнюючих робіт, визначення справжнього історико-культурного значення тюркських світів, їх взаємодії, інтеграційних процесів середньовічної історії та раннього модерну, особливо у світлі «російських перекручень», набувають особливої актуальності та нового змісту.

Специфіка вивчення тюркських світів в Україні: періодизація, політичний та ідеологічний аспект.

На етапі становлення історичної науки в Україні наприкінці XVIII – на початку XIX ст. та впродовж XIX – початку XX ст. до жовтневого перевороту 1917 р., коли українські землі були поділені на дві частини між Російською та Австро-Угорською імперією, вивчення тюркських світів в Україні було залежним від ідеологічного сприйняття та ставлення до кочових племен, яке переважно залишалося негативним. Проте в цей час були накопичені перші колекції артефактів, розпочалося дослідження та реставраційні роботи пам'яток Півдня України, зокрема Криму. Значний внесок був зроблений завдяки активності Одеського товариства історії та старожитності (1839–1922 р.) у збиранні колекцій, обстеженні деяких фортець Нижнього Дніпра, публікації результатів робіт у багатотомних «Записках» товариства: це розкопки Кізікермена у Бериславі на Херсонщині, розкопки у Білгороді-Дністровському на Одещині (Е. Штерн), де були відкриті й нашарування середньовічного періоду, було запропоновано першу хронологічну періодизацію пам'ятки з урахуванням Османського періоду.

Членами Таврійської комісії здійснено обстеження та роботи із збереження, консервації та реставрації монументальних пам'яток ісламської архітектури Криму: мечеті у Ескі-Сараї, мечеті Узбека у Солхаті та ін.

У радянський період, особливо за часів тоталітаризму, ідеологічні упередження заважали розвитку досліджень археологічних пам'яток кримських татар та загалом вивченню періоду розвитку Кримського ханства під протекторатом Османської імперії. Проте у середині 20-х років XX ст. ще мало місце вивчення ісламської культури Старого Криму, зокрема надмогильних пам'яток, які були описані О. Акчокракли у 1927–1929 рр. Збиралася колекція музею Бахчисарайського палацу. Однак уже в 1929 р. всі тюркологічні дослідження були закриті, деякі вчені були репресовані, зокрема голова та визначний фахівець наукового напрямку академік А. Кримський. Після депортації кримськотатарського народу у 1944 р. вивчення його культурної спадщини було під забороною. У 1959 р. навіть були зруйновані деякі пам'ятки архітектури, наприклад, ворота фортеці у Гезлеві (Євпаторії), які були відновлені лише за часів незалежності у 2004 р. Лише у 60–80 рр., під час суцільної державної реєстрації історичних пам'яток, важливі монументальні споруди кримських татар та Османського періоду потрапили до Списку для подальшого збереження. Була проведена реставрація мечеті Джума Джамі в Євпаторії, Муфтій Джамі у Феодосії, Бахчисарайського архітектурно-історичного комплексу.

Що стосується решти території Північного Причорномор'я, особливістю кінця 40–50 рр. стало здійснення обстеження районів будівництва гідроелектростанцій та каскаду водосховищ Дніпра, зрошувальних систем степової смуги України та суцільне картографування археологічних пам'яток. Серед них і робота І. Фабріціус із фіксації та опису чисельних місцезнаходжень на Очаківщині Миколаївської області [2].

У 1975 та 1982 р. у регіоні були здійснені експедиції Інституту археології ІА НАН України, які дозволили обстежити низку середньовічних пам'яток другої половини XIII–XIV ст. [8; 9]. У подальшому хронологічна та етнокультурна належність деяких із них була уточнена [11, с. 54].

Важливе місце серед досліджень 50-х років XX ст. належить відкриттю та стаціонарним розкопкам великого джучидського міста, площею 10 гектарів, поблизу Запоріжжя в ур. Великі Кучугури, під керівництвом В. Й. Довженка [14, с. 175].

Після Другої світової війни важливе місце серед причорноморських пам'яток посіли розкопки у Білгороді-Дністровському, де зійшлися визначні пам'ятки античності та середньовіччя. Дослідження останніх дозволили визначити локальний варіант культури міста джучидського часу. Це розкопки експедиції ІА НАНУ 1945–47 рр. та 1949–50 рр. під керівництвом Л. Дмитрова,

з 1963 р. експедиції Одеського археологічного музею під керівництвом І. Клеймана (із 1967 р. разом із А. Кравченко), які сприяли подальшій розробці стратиграфії та детальному вивченню не лише культурного шару джучидського міста, а й визначенню культурних нашарувань доби існування османської фортеці [16], [18]. Інтерес до знахідок – зразків вишуканої кераміки виробництва відомого центру виробництва в Ізніку у XVI ст. – спонукав до появи першого спеціального дослідження О. Столярик [24, с. 174].

З початком незалежності України у 1991 р. ідеологічні налаштування не заважали розвитку наукових підходів до вивчення історико-культурної спадщини мусульманських спільнот. Відкрилися і перспективи міжнародного співробітництва в галузі тюркології, зокрема вивчення пам'яток османського часу з науковцями Туреччини та фахівцями з інших країн світу. Це сприяло подоланню ізоляції наукових досліджень України, залученню колективів учених до сучасного наукового середовища. З іншого боку, зростала увага до історико-культурної спадщини кримськотатарського народу, який після депортації почав повертатися до Криму. Розгортанню археологічних досліджень на його території, зокрема з тюркологічної тематики, сприяло відкриття спеціальної Кримської філії Інституту археології НАН України у 1999 р. Дослідження культури доби формування кримськотатарського народу (друга половина XIII–XIV ст.) та Кримського Ханства, інших народів на території Криму як корінних, так і міграційних хвиль, зокрема генуезької, отримали значну перспективу за розкопками фортець, міст та поселень у Старому Криму, Судаку (І. Баранов), Алушті (І. Тесленко), Феодосії (О. Айбабіна), завдяки розкопкам на теренах ханського палацу у Бахчисараї (А. Ібрагімова) та ін. [15, с. 45–48].

Особливий інтерес викликали результати досліджень поселення Юрківка Запорозької області, де були відкриті руїни монументального будинку з типовим декором сельджуцького стилю, що має аналогії в архітектурі мечеті Узбека в Старому Криму та інших архітектурних пам'ятках Криму, декоративних деталях цитаделі Білгородської фортеці на Одещині, вежі та монументальних будівель фортеці Тягинь Херсонської області. Таким чином, вивчення сельджуцької культури, вплив якої зафіксований у матеріальної культурі на теренах України з часів Київської Русі кінця XII – початку XIII ст., отримало подальший розвиток у наступні століття. Це підтверджується і матеріалами комплексу (місто та могильник) джучидського періоду у Торговиці на Кіровоградщині [6, с. 41], чисельними матеріалами могильника Мамай-Сурка (Запорозька область), який датується кінцем XIII – початком XV ст. [15, с. 8] Матеріали могильника дали ексклюзивні матеріали про різноманітне етнокультурне та релігійне середовище Північного Причорномор'я того часу. Так, до 30 відсотків поховань могильника належали християнам, про що свідчить наявність християнських атрибутів у похованнях: натільних хрестів, іконок та хрестів, нанесених на камінці, уламки кераміки та ін.

У результаті вивчення пам'яток Улусу Джучі в Україні сформувалися нові підходи щодо розуміння монгольської навали, яка незважаючи на надзвичайно великі людські та матеріальні втрати, не змогла зруйнувати подальший розвиток цивілізаційних процесів. Вже наприкінці XIII – на початку XIV ст. відновлення економіки й культури та їх спадкоємність від попереднього часу стає наочною, як і феномен співіснування осілих та кочових спільнот, мусульман та християн. Синкретичність культури, яка включала частково культуру ісламу і слов'янську середньовічну культуру ранньої України, знайшла вияв у системі міжнародної торгівлі, особливо після битви на Синіх водах у 1362 р. та перемоги Литовського князівства. Особливого значення це набуло наприкінці XIV – на початку XV ст., за часів Великого литовського князя Вітовта, унаслідок спорудження оборонної лінії фортець від Білгороду на заході до фортеці Тягинь на сході. Відзначимо, що це збіглося і з піднесенням будівельної діяльності Молдавського князівства, яке приділило багато уваги створенню оборонного комплексу Білгородської фортеці після переходу Білгороду від Литви під владу Молдавських господарів.

Наприкінці 80–90 рр. в археології України, паралельно із започаткуванням аналогічного напрямку у світовій науці – історичній археології Османської імперії [29, с. 34], формується напрямок цілеспрямованого вивчення археологічних пам'яток цього важливого та недостатньо відомого періоду української історії.

Перші дослідження були здійснені в Ізмаїлі А. Добролюбським, який запропонував варіант стратиграфії турецького Ізмаїлу [13], та в Очакові (С.О. Біляєва) у 1989 р. У 1993 р. у фортеці Ізмаїл В. Бейлекчі провів дослідження цвинтаря; у 1994–1996 рр. охоронні дослідження на території фортеці були продовжені С. Гумашьян [12, с. 32]. До 2022 р., початку широкомасштабної агресії Росії, яка зробила неможливим продовження

польових досліджень пам'яток Південної України, виконано великий обсяг робіт та отримані принципово нові данні з її історії, накопичені величезні колекції артефактів, що дозволило по-новому інтерпретувати факти історії та цивілізаційні особливості регіону.

1999–2011 рр. були періодом тривалих та надзвичайно плідних міжнародних контактів та співробітництва вчених Інституту археології НАН України спочатку із науковцями Туреччини (керівник – професор Б. Ерсой) та турецькими організаціями (Турецьке історичне товариство, Турецьке Управління співробітництва та розвитку), а згодом, за сприяння професорки Пенсільванського університету Р. Голод, – із Британським Інститутом в Анкарі Британської Академії Наук та Фондом Макс Ван Берчема (Швейцарія) та науковцями Великобританії, Канади, Польщі, США. За участі турецьких фахівців здійснено дослідження пам'яток османської історичної археології в Криму та на території Вінницької, Миколаївської, Одеської, Хмельницької, Чернівецької областей [3, с. 12].

У 1999 р. експедицією Інституту археології були розпочаті довготривалі розкопки Білгородської (Аккерманської) фортеці, які торкнулися руїн Великої мечеті у Цивільному дворі, досліджувалися архітектурно-археологічні залишки Нижнього двору фортеці, надалі вже за участю представників міжнародних колективів науковців. У Нижньому дворі за співробітництва із фахівцями Туреччини було відкрито османську лазню кінця XV – початку XVI ст. Її подальші розкопки та дослідження залишків барбакану, побудова якого належить до молдавського періоду (XV ст.). Модернізація та облаштування споруди відповідно до нових вимог розвитку артилерії мала місце за османського часу (XVI–XVIII ст.). Крім того, були вивчені особливості оборонної структури фортеці, рову, ескарпу та контрескарпу, куртин та веж. Відкриті нові елементи конструкцій фортифікації, зокрема залишки вежі. Здійснені візуальні (Дж. Метью) та геофізичні обстеження, обміри споруд та окремих будівельних об'єктів фортеці, підготовлено комп'ютерну модель фортеці (І. Карашевич, Л. Лісіцький) та реконструкцію турецької лазні (Б. Ерсой).

Важливими результатами багаторічних історико-археологічних досліджень стали суттєво доповнені до історії етнокультурного засвоєння території та будівельної періодизації фортеці. Треба відзначити, що, крім існування ще за античних часів міста Тіри, причетність до історії Білгород-Дністровська мають старожитності давньоруського періоду, генуезькі та литовські історичні наслідки, залишки великого джучидського міста та архітектурно-будівельний комплекс фортеці, у якій чітко фіксується першій зодчий XV ст., який зберігся до цього часу – Молдавське князівство та другий – османські архітектори та будівельники XVII–XVIII ст.

Час створення комплексу фортеці досі викликає різні версії. Одні відносять його до XII–XIV ст. [7, с. 443]. На думку М. Шлапак, фортецю будували у декілька етапів з 1396 по 1479 р. [28, с. 59–60]. За спостереженням А. Красножона, початковий етап будівництва міг бути не раніше 1407 р. (рік появи перших гармат у Молдавії), але у 1420 р. туркам вже не вдалося захопити фортецю, а у 1421 р. Г. Ланнуа згадує її як «укріплене місто» [19, с. 53].

Під час досліджень Міжнародної Південної Середньовічної експедиції був встановлений молдавський період будівельної періодизації барбакану та особливості раннього етапу спорудження зовнішньої стіни Нижнього двору, пристосованої до раннього етапу розвитку артилерії, а також виявлені кам'яні гарматні ядра цього часу.

Завдяки комплексним дослідженням фортеці загалом та археологічним розкопкам окремих частин, зокрема Нижнього двору та рову, визначені особливості перебудови оборонних споруд у відповідності до створення бастіонної фортеці в османський період, що відповідало подальшому етапу розвитку артилерії. У Нижньому дворі була також розкопана будівля османської лазні кінця XV – початку XVI ст., що підтвердило османський час її існування як споруди, необхідної для омовіння перед намазом у вищезгаданій Великій мечеті. Тобто було виявлено комплекс споруд, притаманний археології ісламу.

Що стосується кераміки, вона складає всі періоди її розвитку від раннє османської – «Мілетська група» кінця XV ст., всіх періодів розвитку Ізнікського центру художньої кераміки XV–XVII ст. та кераміки керамічного центру Кютахьї XVII–XVIII ст. Значну частину колекції артефактів складають паливні люльки XVII–XVIII ст. (понад 2500 екз.), а також монети із міді, бронзи, срібла та золота (понад 300 екз.), де переважають османські монети, є монети Кримського ханства, а також польські; торгівельні пломби та Нюрнберзькі лічильні жетони свідчать про участь Аккерману (Білгород-Дністровська) у загальноєвропейській торгівельній системі.

Низка робіт у різних дворах фортеці здійснювалася Білгород-Тірською експедицією Інституту

археології НАН України (кер. Т. Самойлова), результати робіт якої опубліковані у дослідженнях, зокрема, що стосуються вивчення різних груп кераміки [5, с. 210].

Розкопки Аккерманської фортеці були поновлені експедицією Інституту археології НАН України у 2017 р., зокрема дослідження Великої мечеті [26, с. 179–180].

Широкомасштабні дослідження об'єктів тюркського походження, а також пов'язаних з історією джучидського або османського періоду, були здійснені у різних регіонах. Зокрема, Західному Поділлі та Буковині. Комплекс об'єктів османського періоду відкритий у Кам'янці-Подільському (Хмельницької області). Особливий інтерес викликають Турецька вежа, артилерійська батарея та комплекс кав'ярні із посудом турецького центру художньої кераміки Кютахья та імпортним посудом з Китаю [22].

У Хотині (Чернівецька область) відбувались археологічні розкопки на території дворів Османського часу. Отримана велика колекція артефактів: керамічний посуд, паливні люльки, монети та інший інвентар [20], [21], [23].

У Західній частині Північного Причорномор'я, крім Білгороду, були продовжені розкопки в Ізмаїлі (Г. Богуславський, І. Сапожніков), а також незначні за обсягом археологічні обстеження (І. Карашевич) та розкопки у Кілії (Г. Богуславський), яку побудував молдавський господар Стефан Великий у 1479 р. як «фортецю-близнюка» Білгородської [19, с. 71]. Значні зусилля були докладені до пошуку локалізації попередників Одеси – литовського замку часів князя Вітовта Кочубійова та османського Хаджибея. У ході робіт використані картографічні матеріали, повідомлення писемних джерел та результати археологічних розкопок [13; 26].

У Центральній частині узбережжя, на виході з р. Дніпро до Чорного моря, археологічні дослідження в Очакові роботами Південної Середньовічної експедиції Інституту археології НАН України (кер. – С. Біляєва) тривали з незначними перервами до жовтня 2021 р. включно, у процесі чого здійснені розкопки на різних ділянках історичного міста: території колишньої фортеці литовського та османського часу, забудови середньовічного міста, його підземної частини (Т. Бобровський).

У 1998–1999 рр. розкопки були проведені за проектом Турецького історичного товариства за участю професора Б. Ерсоя. Єдиною спорудою, створеною в архітектурних традиціях ісламської культури, є будинок мечеті, швидше за все XVII ст., від якої зберігся основний куб. З російською окупацією наприкінці XVIII ст. мечеть була пересвячена та перебудована у 1794 р. у православний військовий Свято-Миколаївський собор, який зазнав значних змін у стилі російської сакральної архітектури у передвоєнний час.

Під час розкопок на території Старої фортеці зафіксовані залишки стін литовського замку Дашів початку XV ст. та кераміку сграфіто (in situ), характерну для цього часу. Також зафіксована система укріплень, яка не належить османському часу. Колекція артефактів представлена різними знахідками: від кухонної кераміки до високоякісного посуду центрів художньої кераміки Туреччини; паливними люльками, зокрема з пінного каменю, прикрашеними інкрустацією з блакитного скла, унікальною люлькою з нефриту монгольського походження, розкішною вставкою з сердоліку у каблучку, прикрашену рослинним декором, арабським написом «Ізмаїл» та викарбуваною датою 1749 р.

У 2009–2013 рр. Південна середньовічна експедиція Інституту археології НАН України (кер. С. Біляєва), у деякі роки разом із археологами Миколаєва, здійснила розкопки Кінбурнської фортеці – турецької фортеці XVII–XVIII ст. Особливістю результатів робіт було відкриття валів, руїн будівель та двох причалів.

Для історії Південної України у контексті європейського цивілізаційного розвитку та контактів із ісламським світом Криму та османським періодом надзвичайно важливим було дослідження найбільш східної ланки оборонної лінії литовського князя Вітовта – фортеці Тягинь – у 2016–2021 рр. Фортеця Тягинь, побудована князем Вітовтом наприкінці XIV – на початку XV ст. як кам'яна замкова споруда мала планування Константинопольського типу та відповідала основним вимогам до фортець раннього періоду розвитку артилерії, подібно до Білгородської та Кілійської. З початком російсько-української війни цей об'єкт, як і багато інших археологічних пам'яток на півдні України, опинився під загрозою знищення. Затоплення водами Каховського водосховища, внаслідок підриву Каховської ГЕС, активні бойові дії, обстріли та бомбардування спричинили руйнування залишків фортеці [27].

З писемних джерел відомо, що Тягинь була найбільш східним пунктом майбутньої Браїлівської метрополії Константинопольського патріархату, яка існувала для задоволення релігійних потреб християнського населення Півдня України до того часу, як вона була знищена окупаційною російською владою у XIX ст.

Висновки. Таким чином, за роки вивчення археології Півдня та пам'яток тюркських світів в Україні вдалося встановити взаємодію та особливості інтеграції західних та східних впливів у культурі Західної частини Північного Причорномор'я, держав, що зумовили своєрідність розвитку регіону та Східноєвропейського простору в цілому: Генуї, Великого князівства Литовського і Руського, Молдавського князівства та Улусу Джучі Монгольської імперії у другій половині XIII–XV ст. Були накопичені величезні колекції матеріальної культури, яка засвідчили синкретичність культури на значному просторі Східної Європи. Нові погляди на співіснування османського та українського фактору у багатоетнічному культурному просторі України дозволили встановити взаємодію суспільств та впливи османської культури на різні сфери життєдіяльності: від одягу та зброї до орнаментальних мотивів прикладного мистецтва. Особливості розташування османських центрів, розсіяних у просторі Південної України, і водночас поступове засвоєння українським козацтвом та селянством степового простору півдня, специфіка оподаткування та реалізація релігійних потреб християнського населення сприяли формуванню південного осередку українського населення, що знайшло свій вираз у демографії регіону на кінець XVIII ст., де українці складали понад 80% населення.

Отже, російський міф про Новоросію і нібито належність території Півдня України «російському народові» суперечить справжній історії взаємовідносин тюркських та слов'янських світів усього багатоетнічного простору південноукраїнських земель. Російська влада, яка поставила на меті знищення всього українського на Півдні України, етнічну зміну населення Криму, вивезення культурних цінностей та створення Новоросії, виконувала це завдання в окупованому Криму вже з 2014 року. Вже третій рік поспіль з початку широкомасштабної війни в Україні знищуються пам'ятки історії і культури, грабуються музейні колекції музеїв окупованої частини Запорозької області та Херсонщини. Під ударами всіма можливими засобами знищуються пам'ятки археології. Ми не маємо можливості проводити археологічні експедиції в окупованому Криму, переважній частині Північного Причорномор'я. При цьому за жахливим збігом обставин історичний Очаків знищує російська артилерія з Кінбурнської коси, де також знаходяться пам'ятки археології, а біля його узбережжя Миколаївські археологи знаходили залишки середньовічних кораблів. Російська пропаганда виховує нове покоління Криму у ненависті до України, подає історію його народів у перекрученому вигляді. Теж саме вона вкладає у російські підручники, які розповсюджуються на тимчасово окупованих територіях України та за кордоном. Протиставляти російським вигадкам історію України на фактах археології, які цінуються у світовому просторі як джерела, є наріжним завданням української науки.

Список літератури:

1. Алядінова Д. Ю., Афанасьєва О. В., Біляєва С. О., Бімбірайте Н.-Д.А., Грабовська О. В., Грицаєнко В. А., Гуленко К. С., Івлев М. М., Мальченко О. Є., Манігда О. В., Сергеєва М. С., Фіалко О. Є., Чубенко О. В. Фортеця Тягинь. Дослідження 2019 2021 років. Київ-Херсон. ІА НАН України, ХМГО «Культурний центр Україна-Литва», 2021. 120 с.

2. Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР. И. В. Фабрициус. Киев : Изд-во АН УССР, 1951. 128 с.

3. Біляєва С.О. Слов'янські та тюркські світи в Україні. Київ. Університет «Україна», 2012. 574 с.

4. Біляєва С.О., Болтрик Ю.В., Фіалко О.Є. Аккерманська фортеця. Дослідження 1999–2010 рр. Київ: ІА НАН України. 2022. 278 с.

5. Богуславський Г.С. Фрагмент турецького Аккерману (будівельні рештки османського часу з охоронних розкопок 2005 року в Аккерманський фортеці). *Археологічні дослідження Львівського університету*. 10. 2007. С. 210–216.

6. Бокій Н., Козир І. Комплекс золотоординського часу біля с. Торговиця на на Кіровоградщині. Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: студії з історії XIV ст. К., 2003. С. 41–84.

7. Бруяко П.П., Сапожников И.В. Белгород-Днестровская крепость как памятник военно-инженерного искусства (основные этапы истории конца XIV–начала XIX вв.). *STRATUM PLUS*, № 5. 2000. С. 443–451.

8. Буйських С.Б., Івлев М.М. Про осіле населення Понізь Дніпра та Південного Бугу у X–XIII ст. *Археологія*. 1991. № 4. С. 89–104.

9. Бураков А.В. Полив'яний посуд з городища Дніпровське-2. *Археологія*. 1991. № 4. С. 105–109.

10. Горелов М., Моця О., Рафальський О. Цивілізаційна історія України. Нариси. 2006. Київ : ТОВ УПВК ЕксОб. 632 с.

11. Господаренко О. Про генуезьку присутність на території Миколаївської області: історико-географічні та археологічні зауваження. *Емінак: науковий щоквартальник*. 2015. № 3 (11) (липень-вересень). С. 54–59.

12. Гумашьян С. В. Исследования на территории крепости Измаил в 1994–1966 годах. *Археологічні дослідження в Україні 1994-96рр*. Київ. 2000. С. 31–33.

13. Добролюбский А.О. Стратиграфия турецкого Измаила и ее исторические комментарии. *Проблемы истории и археологии Нижнего Поднестровья*. Белгород-Днестровский, 1990, С. 118–120.

14. Довженок В.Й. Татарське місто на Нижньому Дніпрі часів пізнього середньовіччя. Археологічні пам'ятки УРСР. Київ. Видавництво Академії наук Української РСР, 1961, Т.10, С. 175–193.

15. Ельников М.В. Средневековый могильник Мамай-Сурка. Запорожье: ЗНУ, 2001, Т.1. 274 с.

16. Клейман И. Б. Стратиграфия культурного слоя городища Тиры-Белгорода. *Античная Тира и средневековый Белгород*. Киев, 1979. С. 54–75.

17. Комар О.В. Хозарський каганат і ранньосередньовічна номадистика: завершення епохи. *Археологія і давня історія України*. 2010. Вип. 1. С. 137–143.

18. Кравченко А. А. Средневековый Белгород на Днестре (конец XIII – XIV в.). Киев : Наукова думка, 1986. 124 с.

19. Красножон О.В. Фортеці та міста Північно-Західного Причорномор'я (XV–XVIII ст.). Одеса: Чорномор'я, 2018. 312 с.

20. Міська Ю. Керамічні матеріали з розкопок на території Хотінської фортеці. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. Вип. 18. Київ. 2009, С. 63–72.

21. Міська Ю., Французов С. Турецька печатка з Хотінщини. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. Вип.24. Київ. 2015. С. 568–570.

22. Нечитайло П. Османська кав'ярня в Кам'янці-Подільському. І: Польові роботи, керамічний посуд, люльки. Превентивна археологія в Україні, 1. Київ; Кам'янець-Подільський : ОАСУ, 2022. 296 с.

23. Півоваров С., Калініченко В., Ільків М. Пряжки-пафти з Хотінської фортеці. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. Вип.25. 2016. С. 79–83.

24. Столярик Е.С. Турецкая художественная керамика XVI в. из Белгорода-Днестровского. *Памятники римского и средневекового времени в Северо-Западном Причерноморье*. Киев, 1982. С. 173–183.

25. Сухобоков О. До витоків історії ранніх контактів тюркського та слов'янського етносів на Лівобережній Україні. *Східний світ*. 2003. № 1. С. 85–93.

26. Тесленко І. Б., Богуславський Г. С., Красножон А. В., Теліженко С. А. Археологічні дослідження на території Білгород-Дністровської фортеці. *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.* 2019. С. 179–182.

27. Щокань Г. «Тягинка залишилась лише у нас в музеї»: у Києві можна побачити археологію із затопленої росіянами фортеці Тягинь. інтернет-ЗМІ «Українська правда». URL: https://life.pravda.com.ua/culture/2023/06/08/254742/ (дата звернення: 17.08.2024).

28. Шлапак М. Белгород-Днестровская крепость. Исследование средневекового оборонного зодчества. Кишинев : «ARC», 2001. 240 с.

29. Baram U., Carol L. A historical archaeology of the Ottoman Empire: Breaking New Ground. New York, 2000. 265 p.

Biliaieva S.O., Kutsenko S.Yu. ARCHAEOLOGICAL STUDIES OF TURKIC SITES ON THE TERRITORY OF UKRAINE IN THE CONTEXT OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR: HISTORICAL OVERVIEW

The article considers the history of archaeological studies of Turkic sites on the territory of Ukraine in the context of current historical and political realities, negative impact of the Russian-Ukrainian war. It is precisely from this point of view that the authors analyze the state of studying the Turkic heritage, the importance of preserving historical and cultural sites during the armed conflict. The study presents analytical review of the history of the research on Turkic archaeological sites located on the territory of Ukraine, from the beginning of archaeological study to recent large-scale excavations. The history of archaeological studies of Turkic sites on the territory of Ukraine is complex and diverse. Its beginnings date back to the end of the 18th and the first half of the 19th century, and they gradually cover an increasing number of sites, especially burials of nomads, in the second half of the 19th century. After the Bilshovyks came to power during the communist ideology, Turkology of the 20th century suffered from strong oppression and repression, especially at the end of the 1930s, however, materials were gradually accumulated, especially in the places of new buildings, where rescue expeditions were active, in particular, the excavation of multilayered sites of the South.

With the establishment of independent Ukraine, ideological prohibitions were rejected, which contributed to the formation of focused research in the field of Turkology.

Modern studies of Turkic sites in Ukraine emphasize on a comprehensive approach to the study of range of issues, including archaeological, anthropological, linguistic and ethnographic aspects. In addition, great attention is paid to cooperation with international research groups and use of the latest technologies in archaeological studies. The article emphasizes the specificity of studying the problem depending on the historical period and ideological background.

Key words: *Turkic sites, archeological study, historical and cultural heritage, nomadic tribes, Islam, Northern Black Sea region.*

УДК 903.32:636/638(477.43/.44)«636»
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/3.24

Мельничук О.А.
Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

Романюк І.М.
Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

Тучинський В.А.
Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

ЗЕМЛЕРОБСТВО ТА ТВАРИННИЦТВО ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ СЕРЕДНЬОГО ПЕРІОДУ НА СХІДНОМУ ПОДІЛЛІ

У статті окреслено особливості природних умов на початку середнього періоду (етапи ВІ, ВІ-ВІІ) розвитку трипільської культури на Східному Поділлі. Подано характеристику геологічної будови та корисних копалин, що дали змогу в подальшому виготовляти знаряддя праці для землеробства. Розглянуто особливості використання ґрунтів та вибір території для землеробства з подальшим її розширенням за рахунок лісових насаджень. Окремо проаналізовано кліматичні особливості цього періоду та перелік видів рослин, що росли у лісах (бук, в'яз, граб, дуб, клен, липа, ліщина, сосна, ясен) на луках та степових ділянках (типчак, полини, ковила, лободові, осокові).

Виокремлено, яким типом вирощування сільськогосподарських рослин користувалися носії трипільської культури та які знаряддя праці для цього використовували. Серед них варто відзначити знаряддя для обробки ґрунту (мотики, рало) збору та переробки урожаю (рогові та дерев'яні серпи з крем'яними вкладишами до них, зернотерки й розтирачі та великі керамічні горщики для зберігання збіжжя – зерновики). Знахідки рала у цей період свідчать про появу тяглової сили для обробки ґрунту.

Визначено тип культурних рослин, що використовувалися у землеробстві в першій половині середнього періоду Трипілля. Серед них: пшениця однозернянка – Triticum tomococum; пшениця двозернянка – Triticum dicocum; пшениця спельта – Trilicum spelta; ячмінь плівчастий – Hordeum vulgare; ячмінь голозерний – Hordeum vulgare var. Coeleste; просо – Panicum miliaceum; овес – Avena sp.; горох посівний – Pisum sativum.

Проаналізовано інформацію про остеологічні колекції з поселень: Березівка, Біликівці, Борисівка, Сорока, Уланівка, Рахни Собові, Кліщів, Поливанів Яр І, Поливанів Яр ІІ, Цвіжин. З'ясовано наявність наступних свійських тварин (великої рогатої худоби, свиней, овець, кіз, коней). Також встановлено, що трипільці у цей час полювали на диких тварин (ведмедя, лося, оленя та козулю).

Ключові слова: *археологічні розкопки, трипільська археологічна культура, поселення, пам'ятка археології, землеробство, тваринництво, Східне Поділля, Заєць І. І., Хавлюк П. І.*

Постановка проблеми. Висвітлення аспектів розвитку господарської діяльності трипільської культури становить неабиякий інтерес. Адже в цей час розпочинається масштабне заселення території Середнього Побужжя землеробськими племенами. Це спричинило суттєвий антропогенний вплив на вказану територію та заклало початок для подальшого заселення Середньої Наддніпрянщини. Втім, перша половина середнього періоду (етапи ВІ, ВІ-ВІІ) трипільської культури на Східному Поділлі залишається маловивченою. Останні систематичні археологічні розкопки поселень цього часу проводили І. І. Заєць та П. І. Хавлюк у 1970–1980-х рр. Частина матеріалів тривалий час розміщувалася лише в окремих, невеликих за обсягом публікаціях, а багато матеріалів не було опубліковано.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Господарська діяльність трипільської культури на Східному Поділлі досліджена завдяки проведенню систематичних археологічних експедицій під керівництвом І. І. Зайця [7] та П. І. Хавлюка [13].

Також значний внесок у дослідження землеробства та тваринництва зробили палеоботанік Г. О. Пашкевич [14] та палеозоолог О. П. Журавльов [2]. Результати, отримані під час польових сезонів, узагальнено та опубліковано в монографіях С. О. Гусєва [1], І. І. Зайця [8], Б. С. Жураковського [4]. Окремо слід відзначити працю К. К. Черниш, де узагальнено дані щодо трипільської культури на території Правобережної України та Молдови [15]. Частину матеріалів, що пов'язана з дослідженням трипільської культури П. І. Хавлюком, опублікував Д. М. Ленчук [13].

Постановка завдання. Мета статті – окреслити розвиток землеробства й тваринництва трипільської культури в умовах освоєння території Східного Поділля у першій половині середнього періоду.

Виклад основного матеріалу. Господарська діяльність трипільської культури безпосередньо пов'язана з природничо-географічними умовами розташування поселень. Ці особливості дають змогу встановити характерні ознаки економіки та процеси, що сприяли налагодженню взаємозв'язків між поселеннями одного етапу розвитку [4, с. 8].

Геологічна будова Східного Поділля визначається його розташуванням у західній частині Східно-Європейської платформи. У цих межах також виділяють дві геоструктури: Український кристалічний щит та Волино-Подільську плиту. На півдні та заході платформи утворюються стійкі зони прогинання. Вони формують глибинні розломи, що оточують з півдня й заходу Український щит. У цих районах на денну поверхню виходять різноманітні корисні копалини [11, с. 9–10].

Також у відслоненнях двох геоструктур трапляються граніти. Вони особливо різняться по берегах Случа, Південного Бугу, Рову, Собу та інших невеликих водотоках і ярах [3, с. 58]. Із цієї гірської породи переважно виготовляли зернотерки для переробки зібраного врожаю. Зокрема на поселеннях трипільської культури вони представлені непоодинокими знахідками.

Осадовий чохол західного схилу Українського щита представлений пісковиками, сланцями, вапняками силуру та сарматськими відкладеннями, що складаються з двох шарів вапняків (нижній) і піскувато-глинистих відкладів (верхній) [11, с. 9]. Перераховані корисні копалини трипільське населення постійно використовувало для створення таких знарядь праці: відбійників, розтиральників, відбійників-розтиральників, лощил, мотик, сокир та шліфувальних каменів [12, с. 8–10]. На території Східного Поділля досить поширені балтські піщано-глинисті відклади на вододілі Дністра та Південного Бугу й частково на його лівобережжі. Також трапляються червоно-бурі глини. Інші третинні відклади (окрім пісковиків) перекриваються четвертинними породами [11, с. 9–10]. Внаслідок розвитку ерозійних процесів на денній поверхні у межах долин річок починають виходити алювіальні, а в балках зі стрімкими схилами делювіальні відклади [3, с. 58; 12, с. 10].

Найуживанішою породою, яку використовували трипільські племена, був кремінь. Він поширений у відкладах верхньої крейди в районі Середньої Наддністрянщини. У відкладах піску та вапняку в межах нинішнього Гайсинського району також міститься ця порода [10, с. 115; 11, с. 10–11].

У межах Поділля розміщені близько 150 родовищ покладів каоліну (первинного, перевідкладеного та змішаного з іншими породами) та понад 60 видів глини. Цю сировину трипільське населення використовувало в гончарстві, домобудівництві тощо [3, с. 58–59]. Усі розглянуті ознаки геологічної будови суттєво впливали на розміщення та спеціалізацію поселень, наданню переваги використання тієї чи іншої сировини для певної господарської діяльності. А рельєф має основне значення для вибору місця для поселень та господарської діяльності [10, с. 115].

У період середнього та пізнього голоцену значний вплив на природній процес починає чинити людина. Адже з переходом до осілого способу життя відбувається нищення ґрунтового та рослинного покривів, що призводить до зміни у майже всіх елементах ландшафту [11, с. 13–14]. На території Поділля налічується 18 видів ґрунтів. Переважно трипільці використовували тільки шість: сірі-лісові, темно-сірі опідзолені, чорноземи опідзолені, чорноземи типові малогумусні, алювіальні дернові, дернові суглинкові. Перевага їх використання полягала у тому, що їх легко обробляти і вони давали достатній урожай зернових культур [3, с. 58–59]. Зокрема П. І. Хавлюк відзначив, що сірі лісові опідзолені ґрунти починають порушуватися господарською діяльністю трипільців лише на середньому етапі внаслідок розселення трипільців за межі окраїн великих річок та освоєння лісових ділянок [13, с. 13–14].

У межах басейнів Дністра, Південного Бугу і Дніпра та їх притоків пролягає вся територія Поділля, що розчленована густою та добре розвиненою гідрологічною сіткою. Дністер має примхливу і швидку течію, в окремих місцях глибина його долини сягає 100–150 м до поверхні річки. Її най-

більші притоки – Збруч, Смотрич, Ушиця, Жван, Лядова, Мурафа та ін. Понад 1000 приток, серед котрих найбільші Згар, Рів, Соб, має друга за величиною річка Поділля Південний Буг [6, с. 115].

Існування трипільської культури на етапах А-ВІ, ВІ, ВІ-ВІІ збігається з часом кліматичного оптимуму, а саме субатлантичним періодом, що тривав впродовж 5500–3000 рр. до н. е. [4, с. 9]. Його середньосічнева температура була вища за 1°, а середньолипнева – нижча за 20°. У лісостеповій зоні розширюються площі, зайняті лісовими формаціями, а степовими – навпаки зменшується. Відбувається певна мезофітизація їх трав'янистого покриву [5, с. 8].

Територія Східного Поділля в період середнього голоцену входила в зону мішаних лісів із невеликими степовими ділянками та луками. Фактично величезні земельні простори були сильно заліснені й мали у складі такі види рослинності: дуб, сосна, ясен, клен, граб, липа, в'яз, ліщина, зрідка – бук (у лісах). На луках і степових ділянках переважали типчак, лободові, полини, ковила, осокові [4, с. 8].

Найбільші перспективи для розширеного виробництва мало землеробство, особливо в поєднанні з тією чи іншою формою скотарського господарства. Для кожного поселення або групи поселень цієї культури, залежно від природних умов, панівною була та чи інша господарська галузь. Але загалом економіка Трипілля була яскраво землеробською [8, с. 184].

Трипільські племена проживали в кліматичних умовах помірних широт і використовували середземноморський тип вирощування сільськогосподарських культур. Він полягав у тому, щоб зберегти вологу в міжряддях ґрунту під час його розпушування [6, с. 31]. У трипільців простежується мотичне землеробство. Мотиками можна було обробляти значні площі. За деякими підрахунками, три чоловіки протягом однієї години можуть обробити під посіви площу в 150–200 м^2, а за восьмигодинний робочий день – до 1000 м^2.

На трипільських поселеннях постійно знаходять кістяні, рогові та кам'яні мотики, що свідчить про перевагу цього знаряддя праці у землеробстві. Не виключено, що для обробітку озимини трипільці використовували дерев'яні мотики та палиці-копачі. На поселеннях також могли існувати борони-сукуватки для боронування та певні примітивні рала, які могли застосовуватися з використанням великої рогатої худоби як тяглової сили [8, с. 184]. Вони з'явилися, напевно, на Східному Поділлі в кінці етапу ВІ та на початку ВІ-ВІІ внаслідок економічних зв'язків із трипільцями Волині [4, с. 12–13].

Протягом першої половини середнього періоду відбуваються важливі зміни в економіці трипільських племен. Завершується екстенсивне освоєння нових територій, придатних для землеробства і скотарства, та робляться спроби інтенсифікувати традиційні види господарства. При цьому комплекс знарядь праці залишається таким самим. Домінують знаряддя з кременю, рогу й кістки. Основними знаряддями землеробів залишаються мотики і серпи. Але як ті, так і інші до деякої міри змінюються. Все більше з'являється на поселеннях ралоподібних мотик, які могли використовуватися для розпушування ґрунту за допомогою тяглової сили – волів та коней [8, с. 184]. Трансформація способів обробки ґрунту пояснюється зростанням ролі землеробства в житті трипільських племен.

У прямому зв'язку зі способами обробітку ґрунту перебуває питання про тип землеробства у трипільців. Воно широко дискутується на сторінках різночасової наукової літератури. Г. Ф. Коробкова, К. К. Черниш, В. І. Маркевич, В. Я. Сорокін схилялися до оцінки типу трипільського господарства як мотичного з частковим використанням орних знарядь для проведення борозенок і спушування ґрунту. Іншої версії дотримувалися С. М. Бібіков, В. Г. Збенович та низка їх колег, на думку яких, ґрунти переважно обробляли тягловими знаряддями (соха, рало). Мотиками ж спушували попередньо вже оброблену ралом землю. На думку С. О. Гусєва, через невелику джерельну базу це питання не можна вирішити на користь одного з наведених землеробських типів. Він закликає поки що утриматися від висновків і надалі констатувати наявність мотик та інших знарядь праці для обробки землі. Хоча у час розвиненого Трипілля в інших регіонах уже фіксуються тяглові знаряддя, але на території Середнього Побужжя наразі вони не зафіксовані [1, с. 164–165].

На сучасному етапі розвитку трипіллєзнавства немає жодного дослідженого поселення, на якому б не було знайдено знарядь праці, що застосовувалися для збору урожаю, розмелювання зерна та посуду для їх зберігання. До них належать вкладні до серпів, зернотерки й розтирачі та великі керамічні горщики – зерновики.

Для збирання врожаю використовували рогові та дерев'яні серпи з крем'яними вкладнями. Останні виготовлені з вузьких пластинок правильної форми. Вкладні до серпів, на відміну від інших знарядь праці, мають ретельніше

заполіровані робочі леза, що простежуються на робочих відрізках пластин. Ці вкладні бувають з одним або двома робочими лезами. Основним знаряддям був дерев'яний або роговий серп із кількома вкладнями або одним вкладнем, які поділяються на такі різновиди: з дрібно загостреною та поперечною (переважно стандартного розміру – 1,8 см) ретушшю [10, с. 116–117]. Частина серпів була з кількома вкладнями розміром 3×2 см. Згодом з'являються одновкладневі серпи розміром 9×3 см, а також із вкладнями завдовжки від 10 до 20 см [8, с. 235].

Також невід'ємною складовою землеробства були зернотерки, на яких зерно розтирали в борошно. В Кліщеві, так, як і на інших поселеннях Поділля, вони виготовлялися з граніту та пісковику. Частина з них пряма або трохи ввігнута внаслідок спрацьованості. Розміри зернотерок сягали 30×20×8 см.

Загалом на поселенні в Кліщеві знайдено 26 вкладнів до серпів, 34 зернотерки, 30 розтирачів [8, с. 184]. На поселеннях раннього та середнього періоду зернотерки не перевищували в довжину 20 см, а в ширину 15 см [15, с. 234].

Окрім землеробських знарядь праці об'єктивним свідченням про поширення землеробства є палеоботанічні дані. Численні відбитки лусок, соломи, січки злакових, що виявлені в обпаленій глиняній обмазці, антропоморфній пластиці та посуді [10, с. 161].

На початку середнього періоду трипільської культури зростає кількість населення, а відповідно і розширюється площа поселень, забудованих житлами і під сільськогосподарськими угіддями. Відчутну роль починає відігравати антропогенний ландшафт. Трипільські общини не тільки інтенсивно освоюють басейни Дністра та Південного Бугу, а й досягають районів Наддніпрянщини [8, с. 184]. Такий стан справ спричинив новий поштовх у розвитку землеробства. Адже поселення починають розміщувати поблизу полів, що розташовувалися на рівнинних частинах плато [13, с. 13].

Хоча трипільці починають освоювати такі величезні території, склад вирощуваних рослин на етапі BI залишається практично таким самим, що й на ранньому етапі на території всього ареалу поширення трипільської спільноти [14, с. 128]. Для того, щоб охарактеризувати видовий склад землеробських рослин на етапах A-BI, BI потрібно розглянути дані про більш досліджені поселення раннього Трипілля. Адже згодом ці культури могли використовуватися на початку середнього періоду.

Переважно в той проміжок часу вирощували: пшеницю однозернянку – *Triticum monococum* (її відбитки зафіксовано в глиняній обмазці поселення Сабатинівка); пшеницю двозернянку – *Triticum dicocum* (відбитки зафіксовано на багатьох поселеннях); пшеницю спельту – *Trilicum spelta*; ячмінь плівчастий – *Hordeum vulgare* і голозерний – *Hordeum vulgare var. Coeleste* (на ранньому етапі переважав голозерний ячмінь, а на наступних етапах – плівчастий); просо – *Panicum miliaceum* (трапляється не на всіх поселеннях та в невеликій кількості); овес – *Avena sp.,* виявлено лише поодинокі відбитки зернівок та плівок на різних поселеннях, зокрема в Сабатинівці, але за цим матеріалом неможливо точно визначити їхню належність саме до вівса посівного – *Avena sativa*, а не до бур'янів чи інших дикорослих вівсюгів; бобові представлені горохом посівним – *Pisum sativum* (поширений на північному сході трипільської спільноти) [14, с. 126–127; 8, с. 233]. На території Молдови під час досліджень поселень Нові Русешти I знайдено кісточки абрикоса – *Armeniaca vulgaris* [15, с. 233], аличі – *Prunus divaricata*, сливи – *Prunus domestica*, що може свідчити про існування садівництва вже на ранньому етапі [14, с. 127].

На думку Г. Ф. Коробкової, цей період на відміну від початку середнього, мав явно виражений скотарсько-землеробський тип з домінуванням тваринництва [15, с. 233–234]. Через збільшення кількості трипільського населення відбувся прискорений перехід від скотарсько-землеробського типу до землеробсько-скотарського. Це спричинило появу нових і вдосконалення старих засобів ведення землеробства та виготовлення знарядь праці на початку середнього періоду.

Під час заселення Буго-Дністровського межиріччя трипільське населення вже було досвідченим у тваринництві. Трипільці привели з собою велику рогату худобу, свиней, овець і кіз. Про, це свідчать значні остеологічні матеріали з різних поселень, особливо з Кліщева. Також на основі цих матеріалів (відломів кісток та знарядь праці) на поселеннях Борисівка, Сорока, Уланівка, Рахни Собові та ін. Б. С. Жураковському вдалося встановити рештки деяких диких тварин: пазурі ведмедя; роги лося, оленя та косулі. Під час розселення трипільських племен на етапі A-BI, BI від Дністра до Середнього Побужжя простежується збільшення частки коней від 7,5% до 12,8%, а частка свиней зменшується від 37,6% до 21,3%. Рівень дрібної рогатої худоби залишається сталим 22,2–21,3% [4, с. 14, 16, 29]. На поселенні Березівка, що розташоване на крайньому сході

Поділля, простежується таке саме співвідношення тварин: велика рогата худоба (47%), свиня (35%), кінь (12%), вівця (6%) [2, с. 157].

Аналіз остеологічних колекцій з пам'яток середнього Трипілля на Поділлі (Поливанів Яр II–III, Кліщева) свідчить про те, що більшість поселень, попри певні локальні відмінності, у веденні тваринництва мають багато спільних рис. Так, у Поливановому Яру II–III і Кліщеві було розвинуте свинарство, в той час як в інших регіонах, зокрема у Володимирівці на Південному Бузі та Коломийщині на Дніпрі, свиней було порівняно мало [10, с. 119].

Значно розширені дані про тваринництво етапу BI-BII знаходимо на поселенні Кліщів. Під час археологічних розкопок на ньому виявлено понад 1500 кісток. Визначено 223 особини, із них – 180 домашніх тварин (80%) і лише 43 диких тварин (20%). На першому місці серед домашніх тварин перебуває свиня (118 особин), на другому – бик (34 особини), а потім – дрібна рогата худоба (13 особин), кінь (2 особини) і собака (1). Якщо врахувати співвідношення маси домашніх тварин, потрібно бика поставити на перше місце, а свиню – на друге [9, с. 108–109].

Зі збільшенням кількості трипільців у їхньому харчовому балансі значно змінюється роль диких і свійських тварин. Певну рівновагу можна простежити на поселеннях Борисівка та Уланівка. Вже на поселенні Кліщів населення надає перевагу копитним, полювали на яких заради м'яса. У цьому випадку вони розміщені в такій послідовності: олень благородний (14 особин), козуля (7), дика свиня (3), лось (1). Полювання починає втрачати первинне значення. Воно триває лише заради шкіри, а деякою мірою – заради м'яса. Також на поселені фіксуються кістки риб, що свідчить про рибальство [9, с. 53–54].

Дослідження поселень Цвіжин і Біликівці подають аналогічні дані. Отже, на етапі BI-BII домашнє тваринництво посідає перше місце, а населення надає перевагу розведенню свиней [9, с. 109]. Отже, землеробство і тваринництво стрімко розвивалося, витісняючи збиральництво та мисливство.

Висновки. Природничо-географічні умови на території Східного Поділля були сприятливими для заселення в першій половині середнього періоду розвитку трипільської культури. Наявність мінералів, гірських порід і продуктів їх вивітрювання створювали умови для виготовлення знарядь праці для ведення землеробської й тваринницької діяльності. Окрім цього значні незаселені території сприяли освоєнню нових посівних площ і розведення свійських тварин та полювання на диких. Аналізуючи остеологічні данні поселень різних етапів на території Кукутенсько-Трипільської спільноти можна зробити висновок, що під час розселення племен статистичні дані співвідношення свійських та диких тварин не однакові для всієї території. Ця різниця виникає внаслідок віддаленості поселень від перенаселених територій і постійного зменшення частки лісів поблизу поселень у першій половині середнього періоду (етапи BI – BI-BII) розвитку трипільської культури на Східному Поділлі.

Список літератури:

1. Гусєв С. О. Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV–III тис. до н. е. Вінниця: Антекс-УЛТД, 1995. 304 с.

2. Журавльов О. П. Тваринництво та мисливство у трипільських племен на території України. *Енциклопедія трипільської цивілізації*. Київ, 2004. Т. 1. С. 151–182.

3. Жураковський Б. С. Вплив природнього середовища на заснування трипільських поселень. *Земледельцы и скотоводы Древней Европы. Проблемы, новые открытия, гипотезы. (Дополненное издание)*. Киев, 2012. С. 57–61.

4. Жураковський Б. С. Господарство і зв'язки трипільських племен Поділля: навч. посіб. Раменське: ПОЛІГРАФ, 2002. 115 с.

5. Жураковський Б. С. Забезпечення харчування трипільців на Поділлі. *Тези доп. тринадцятої Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф*. Вінниця, 1994. С. 8.

6. Жураковський Б. С. Природне середовище Правобережжя України та особливості сільського господарства Трипілля. *Тези доп. міжнарод. наук.-практ. конф. «Древні землероби Європи: нові відкриття та гіпотези»*. Збараж: Тернопіль, 2004. С. 29–35.

7. Заец И. И., Рыжов С. Н. *Поселение трипольской культуры Клищев на Южном Буге.* Киев. 177 с.

8. Заєць І. І. Землеробство на Поділлі. *Від військової контррозвідки до вивчення таємниць тисячоліть*. Вінниця, 2010. С. 182–186.

9. Заєць І. І. Тваринницька направленість господарства трипільських племен на Південному Бузі в другій половині IV тис. до н. е. *Від військової контррозвідки до вивчення таємниць тисячоліть*. Вінниця, 2010. С. 108–109.

10. Заєць І. І. *Трипільська культура на Поділлі.* Вінниця: Тезис, 2001. 184 с.

11. Заєць І. І., Жураковський Б. С. Людина і природа Поділля. *Від кам'яного до раннього залізного віку.* Вінниця: АРБАТ. 1999. 116 с.

12. Корінний В. І., Ленчук Д. М. Мінеральна сировина трипільських знарядь праці з поселення Східного Поділля етапу ВІ. *Актуальні питання географічних, біологічних і хімічних наук: основні наукові проблеми та перспективи дослідження*. 2018. Вип. 16 (21). С. 8–11.

13. Ленчук Д. М. Пам'ятки буго-дністровської та трипільської культури у науковій спадщині П. І. Хавлюка. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Історія. Вінниця, 2024. Вип. 48. С. 9–17. DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-48-9-17

14. Пашкевич Г. О. Культурні рослини. *Енциклопедія трипільської цивілізації*. Київ, 2004. Т. 1. С. 123–135.

15. Черныш Е. К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии. *Археология СССР. Энеолит СССР*. Москва: Наука, 1982. С. 165–320.

Melnychuk O.A., Romanyuk I.M., Tuchynskyi V.A. AGRICULTURE AND ANIMAL HUSBANDRY OF THE TRYPILLIA CULTURE IN THE FIRST HALF OF THE MIDDLE PERIOD IN EASTERN PODILLIA

The article outlines the characteristics of natural conditions at the beginning of the middle period (stages BI, BI-BII) of the Trypillia culture development in Eastern Podillia. It provides a description of the geological structure and mineral resources that subsequently enabled the manufacture of agricultural tools. The peculiarities of soil use and the selection of territory for agriculture, with its further expansion at the expense of forest plantations, are examined. The climatic features of this period and the list of plant species growing in forests (beech, elm, hornbeam, oak, maple, linden, hazel, pine, ash) and in meadows and steppe areas (fescue, wormwood, feather grass, goosefoot, sedge) are analysed separately.

The type of crop cultivation used by the Trypillia culture bearers and the tools they employed for this purpose are highlighted. Among these, it is worth noting tools for soil cultivation (hoes, ards), harvesting and processing crops (horn and wooden sickles with flint inserts, grindstones and pestles, and large ceramic pots for grain storage – grain containers). The findings of ards in this period indicate the emergence of draft power for soil cultivation.

The types of cultivated plants used in agriculture during the first half of the middle Trypillia period are identified. These include: einkorn wheat – Triticum monococcum; emmer wheat – Triticum dicoccum; spelt wheat – Triticum spelta; hulled barley – Hordeum vulgare; naked barley – Hordeum vulgare var. coeleste; millet – Panicum miliaceum; oats – Avena sp.; garden pea – Pisum sativum.

Information about osteological collections from the settlements of Berezivka, Bilykivtsi, Borysivka, Soroka, Ulanivka, Rakhny Sobovi, Klishchiv, Polyvaniv Yar I, Polyvaniv Yar II, and Tsvizhyn is analysed. The presence of the following domestic animals (cattle, pigs, sheep, goats, horses) is ascertained. It is also established that the Trypillians hunted wild animals (bear, elk, deer, and roe deer) during this time.

Key words: *archaeological excavations, Trypillia archaeological culture, settlement, archaeological site, agriculture, animal husbandry, Eastern Podillia, Zayets I. I., Khavliuk P. I.*

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 94(477) «XIX/XX»
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/3.25

Кравчук Б.В.
Херсонський державний університет

ПІЗНЬОПРОТЕСТАНТСЬКІ ГРОМАДИ КИЇВЩИНИ ТА ХЕРСОНЩИНИ СЕРЕДИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ НА СТОРІНКАХ ПРАВОСЛАВНОЇ ТА СВІТСЬКОЇ ПРЕСИ

Стаття присвячена дослідженню історії пізньопротестантських громад Херсонської та Київської губерній середини XIX – початку XX ст крізь призму періодичної преси. З'ясовано, що подібне дослідження – це унікальний спосіб побачити очима сучасника систему взаємовідносин, сприйняття та співіснування об'єкта з навколишнім світом. Визначено, що при цьому на сторінках часописів залишається збереженим суб'єктивне ставлення автора, обумовлене його походженням чи світоглядом.

В публікації досліджено світську та православну періодичну пресу на предмет наявності матеріалів про діяльність пізньопротестантських громад, їх систему взаємовідносин з державою, православним духовенством, місцевим самоврядуванням, оточуючим суспільством. Проаналізовано інформацію як столичних так і регіональних видань Херсонської та Київської губерній. Виявлено основні тенденції, вектори та характер висвітлення діяльності пізньопротестантських спільнот і визначено суб'єктивність чи об'єктивність позицій авторів публікацій.

Встановлено, що періодичні видання православного духовенства містять різнопланову інформацію, до якої належать місіонерські звіти щодо методів боротьби з протестантськими спільнотами, пояснення їх теологічної бази, дослідження історії та сьогодення, літератури та літургії. Визначено, що крізь тексти публікацій прослідковується суб'єктивне та негативне ставлення до пізніх протестантів як до ворожого, конкуруючого об'єкта, що обумовлено релігійним походженням авторів.

Проаналізовано світську періодичну пресу, в якій розміщується інформація від коротких новин до глибоких аналітичних досліджень. Визначено, що автори розкривають весь спектр проблем пізньопротестантських громад, в тому числі їх генезис, соціально-політичні, економічні та релігійні аспекти і причини походження. Встановлено, що на відміну від православної періодики, у світській пресі прослідковується більш об'єктивний погляд з домішками симпатій. Доведено, що світська та православна преса є важливим джерелом з історії пізнього протестантизму Херсонщини та Київщини середини XIX – початку XX ст.

Ключові слова: *газета, журнал, відомості, православ'я, пізній протестантизм, баптизм, штундизм.*

Постановка проблеми. Історію пізньопротестантських громад Херсонщини та Київщини можна вивчати за допомогою широкого кола опублікованих та неопублікованих джерел. Матеріалам періодичної преси, серед них, відведено окреме місце. Всю періодику ми умовно поділяємо на три групи: світські, православні та протестантські. І якщо останній групі дослідники приділили особливу увагу, то перші дві потребують детального вивчення. Це спонукає до детального та скрупульозного огляду періодичних видань, де діяльність пізньопротестантських спільнот висвітлювалась далеко не на перших шпальтах, тому інформація розміщена уривчасто, безсистемно та частково.

Світська та православна преса потребують аналізу та критичного осмислення. Адже в переважній більшості автори публікацій, зважаючи

на своє походження, упереджено підходили до об'єкта дослідження. Втім це дозволяє побачити пізньопротестантські спільноти очима сучасників, «живих» свідків, які накладали на текст публікації свої погляди та переконання. Тому нам важливо дослідити це джерело з історії пізнього протестантизму Херсонської та Київської губернії та усвідомити яку інформацію ми можемо з нього отримати.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Існує декілька цікавих досліджень протестантської преси України кінця XIX – початку XXI століть. Серед них роботи А. Ігнатуши [1–3], М. Балаклицького [4; 5], О. Вознюк [6]. Їх основна тематика порушує питання сучасної протестантської періоди, а також таємних, нелегальних та напівлегальних видань часів Російської імперії та Радянського Союзу. Треба віддати належне протестантським діячам та лідерам, які чудово усвідомили важливість масового характеру періодики та відносно низьку вартість як противагу об'ємним книгам та богословським творам.

До робіт з історії православної періодики Київської та Херсонської губерній можна віднести працю Л. Дениско [7] та публікацію К. Павленко [8], присвячену висвітленню у «Київських єпархіальних відомостях» питання розвитку протестантського руху в Україні у 1907–1908 роках. На особливу увагу заслуговують спеціалізовані роботи О. Чучаліна [9] та О. Перепелюк [10]. Світську пресу цього періоду досліджували А. Животко [11], В. Гутковський [12] тощо. Проте, світська та православна преса як джерело з історії пізнього протестантизму залишається не дослідженим.

Постановка завдання. Мета статі – дослідити православну та світську періодику на предмет наявності інформації про зародження та діяльність пізньопротестантських спільнот Наддніпрянщини середини XIX – початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Матеріали з історії пізньопротестантських спільнот, розміщенні в православній та світській періодиці, є різноплановими та різножанровими. Це як великі публікації з історії, теології та релігєзнавства, написані дослідниками, так і коротенькі замітки чи повідомлення з життя протестантських громад.

Православна преса. Історія пізнього протестантизму в Херсонській та Київській губерніях висвітлювалась у церковній пресі різнобічно, проте доволі суб'єктивно. До прикладу, щотижневик «Церковний вісник», що видавався протягом 1875–1915 років Санкт-Петербурзькою духовною академією. В ньому піднімалися теми впливу лідерів російського баптизму на поширення його ідей на південноукраїнських землях, а також загальна історія протестантського руху [13]. Видання друкувало роботи популярних авторів – дослідників штундизму, тому його матеріали користувалися авторитетом. На сторінках журналу «Церковно-общественный вестник», що друкувався з 1874 по 1886 року у Санкт-Петербурзі можна ознайомитися з роздумами авторів та кореспондентів над причинами виникнення штундизму [14], методах боротьби з протестантами та новинах про нього. При цьому видання є одним найбільш одіозних, в якому друкувалися різного роду непідтверджені факти. Їх головна мета – створити негативний та непривабливий образ протестантів, що потенційно могло відлякувати православне населення від них.

У щомісячнику «Православное обозрение», який протягом 1860–1891 років видавався у Москві, можна здобути загальну інформацію про штундизм його богослов'я та місіонерські засоби боротьби з ним [15]. І хоч матеріалів не багато, проте вони є об'ємними та змістовними. Враховуючи релігійне походження авторів прослідковується їх суб'єктивізм до об'єкта вивчення. Щомісячник «Странник», що виходив протягом 1860–1917 років у Санкт-Петербурзі, мав богословсько-просвітницьке спрямування і був розрахований на духовенство різних рівнів [16]. В ньому розміщувалися матеріали спрямовані на боротьбу з протестантами, що призводило до заангажованості матеріалів. Науково-богословський журнал Санкт-Петербурзької духовної академії «Христианское чтение», що видавався протягом 1821–1917 років, також має декілька статей та заміток про теологію та поточний стан штундизму [17]. Заангажованість та суб'єктивізм текстів – звична справа для православної преси, проте варто критично аналізувати їх вміст та вибирати необхідну інформацію.

Щомісячник «Труды Киевской духовной академии», що видавався при цьому навчальному закладі протягом 1860–1917 років містить багато матеріалів з історії пізнього протестантизму Наддніпрянщини. Його основний напрям діяльності був спрямований на активізацію наукових досліджень викладачів та студентів духовної академії. Щодо пізньопротестантських спільнот, то в журналі висвітлено їх взаємовідносини з світською владою [18] та православною церквою [19]. Особлива увага авторів прикута до місіонерської діяльності євангелистів [20], а також до методів боротьби з їх поширенням, затверджених під час з'їздів православних священиків [21]. Враховуючи географічну близькість редакції щомісячника

до епіцентрів поширення пізньопротестантських громад – Київщини та Херсонщини, наявність значної кількості матеріалів на цю тему зовсім не дивує. Проте вони потребують всебічного аналізу та критики, особливо щодо імен та датування.

Щомісячник «Миссионерское обозрение» почав видаватися у 1896 році в місті Києві відповідно до рішення Всеросійського місіонерського з'їзду. Його головне спрямування – місіонерська діяльність та пошук способів боротьби з різними неправославними релігійними рухами, в тому числі з пізнім протестантизмом на Київщині та Херсонщині. Задля кращого розуміння внутрішнього світу та теології протестантів у журналі друкувалися їх віровчення [22]. Автори досліджували внутрішню диференціацію руху [23], його релігійну діяльність (проведення конференцій і з'їздів) [24] та причини поширення серед православного населення [25]. На окрему згадку заслуговує історіографічна робота П. Козицького «Вопрос о происхождении южно-русского штундизма в нашей литературе» [26], де автор здійснює своєрідний бібліографічний огляд цієї проблематики. Цінність цього видання полягає в тому, що автори мали безпосередній контакти із об'єктом публікацій в найвіддаленіших точках повітів та губерній.

Проте головними донорами інформації виступають «Киевские епархиальные ведомости» та «Херсонские епархиальные ведомости». Протягом 1861–1918 років в Києві, за редакторства П. Лебединцева, публікувалася газета «Киевские епархиальные ведомости». Кількість матеріалів про пізньопротестантські громади доволі велика та різнопланова. Проте її досить умовно можна групувати за напрямами. Основний пласт – це інформація про теологію пізньопротестантських громад, їхнє трактування текстів Священного Писання [27]. Окремо висвітлювалися способи та методи боротьби із поширенням штундизму в Київській губернії [28], результати співбесід з протестантами, у тому числі у вигляді діалогу штундиста з місіонером [29]. Надавалось значення боротьбі протестантів за свої права, зокрема публікувалися листи лідерів євангельського руху до керівництва МВС, в яких вони просили дозволу проводити власні євангелізаційні богослужіння серед оточуючих [30]. Проте поза увагою залишався релігійно-політичний та соціально-економічний аспекти генезису руху, не досліджувалися його основні причини.

Водночас з 1860-го року в Одесі друкувалися «Херсонские епархиальные ведомости». Ці відомості є важливим джерелом з історії пізнього протестантизму, адже саме Херсонська губернія стала колискою перших громад. Саме тому на сторінках ми можемо зустріти публікації під назвою «К вопросу и сведениям о южно-русском штундизме», де, зазвичай, розповідається історія зародження громади в конкретному населеному пункті [31]. Часто такі публікації стосуються поширення євангельського руху в межах окремої волості чи повіту Херсонської губернії [32]. Місцеві священники та місіонери досліджували спорідненість та встановлення зав'язків херсонських штундистів із петербурзькими шляхом обопільних відвідин [33], наголошуючи на їх неприпустимості та негативних наслідках. Автори публікацій цікавилися друкованою літературою духовного змісту, що набули поширення серед громад: збірники псалмів, брошури, книги, Нові Заповіти [34]. Значна частина статей присвячені опису діяльності та звітам місіонерів [35]. В цих єпархіальних відомостях більше фактажу, датування, імен, проте критичний аналіз релігійної обстановки відбувається виключно крізь призму особистих православних поглядів авторів.

Світська преса. Матеріли, надруковані на сторінках світської преси були представлені різними за походженням авторами. Серед них були як кореспонденти періодичних видань, так і представники православного духовенства. В їх текстах прослідковується весь спектр оцінок пізньопротестантських громад: від відвертого негативу до поміркованої симпатії. До прикладу, на сторінках газети «Киевлянин», що видавалася в Києві впродовж 1864–1919 років, розміщувалися різнопланові матеріали з історії пізнього протестантизму Наддніпрянщини. Проте значна їх кількість – це розгорнуті новини регіонального характеру, які часто супроводжуються аналітичними дописами авторів. Видання надавало інформацію про складну систему взаємовідносин православного та протестантського населення на локальному рівні [36]. Кореспонденти з'ясовували обставини боротьби протестантських громад із наслідками впровадження законів, згідно яких заборонялась їх діяльність [37]. Важливо, що автори подавали думку як протестантів так і духовенства. Кореспонденти, на основі здобутих матеріалів, намагалися усвідомити генезу пізнього протестантизму як соціально-політичного руху та прослідкувати його зв'язок із соціалістичними та революційними угрупованнями [38]. Авторам публікацій належить спроба без релігійної заангажованості висвітлити проблемні питання спільнот, що залишилися поза увагою православної преси. Проте такі публікації були невеликі за обсягом з доволі поверхневими висновками.

На противагу «Киевлянину» на сторінках журналу «Киевская старина» друкувалися знані і відомі дослідники пізньопротестантських громад, частина із яких були православними діячами. Проте їх манера та суть викладеного суттєво відрізнялася від текстів в православних часописах. Глибока аналітика, критичний підхід, використання математичних та філософських методів відривають зворотній бік об'єкта дослідження. Серед них роботи ієрея П. Лебединцева, присвячені історичним [39] та джерелознавчим [40] аспектам пізнього протестантизму Київської губернії та українських земель загалом. Деякі публікації присвячені дослідженню генезису пізнього протестантизму Наддніпрянщини [41]. Робота етнографа О. Левицького [42] є своєрідною рецензією на працю В. Ясевич-Бородаєвської та її погляду на історію штундизму в Київській губернії.

Окрему увагу звертаємо на єдину щоденну україномовну газету «Рада», що видавалася в Києві з вересня 1906 р. по липень 1914 р. Матеріали, розміщені в ній заслуговують на окреме дослідження. На сторінках розміщувалися невеликі замітки у вигляді новин про конференції та з'їзди протестантів [43]. Друкувалися дописи «од власних кореспондентів» про життя протестантських громад чи окремих родин в повітах та губерніях Наддніпрянщини [44], їх взаємовідносини з місцевим населенням, самоврядуванням, парафіяльним священством [45]. Також цікавими є звернення до православного священства, де в приклад ставляться протестанти зі своєю позицією щодо впровадження української мови богослужінь [46]. Відвертою симпатією проймаються автори різних за об'ємом публікацій під назвою «Воля віри», які розповідають про гоніння та переслідування пізньопротестантських громад з боку влади та церкви всупереч Маніфесту від 17 квітня 1905 року [47]. Незважаючи на деяку симпатію до протестантів публікації містять багато інформації локального характеру.

Ще декілька публікацій можна зустріти в інших світських часописах. У «Вестнику Европы» [48] є декілька статей як про містичні так і про раціоналістичні рухи на українських землях. В журналі «Русская мысль» надруковано матеріали про діяльність протестантів до прийняття законів, що обмежували їх в правах та про загальну юридичну базу реформаційних спільнот [49]. В журналі «Отечественые записки» надрукована стаття народника Г. Ємельянова [50], в якій висвітлено нарис з історії раціоналістичних рухів Наддніпрянщини. Невеликі статті новинного та публіцистичного характеру можна прочитати в петербурзьких часописах «Неделя», «Новое время», «Дело» та регіональних виданнях «Елисаветградский вестник», «Одесский вестник», а також в львівському щомісячнику «Літературно-науковий вісник» надрукована стаття І. Франка «Баптисти і мальованці Київської губернії» [51] – своєрідна рецензія на роботи О. Левицького та В. Ясевич-Бородаєвської.

Висновки. Православна та світська преса є не лише важливою складовою джерельної бази історії пізньопротестантських громад Херсонської та Київської губерній середини XIX – початку XX ст. Це – унікальні свідчення очевидців подій, що збереглися на шпальтах періодики до наших днів. Православна преса робить основний акцент на вивченні об'єкта як головного конкурента на релігійній ниві, тому сповнена суб'єктивізму. При цьому дозволяє розкрити тему теології, богослужбових традицій та православно-протестантських взаємовідносин. Світська преса подає інформацію у вигляді новин або аналітичних досліджень, що оповідають про законодавчу базу, генезис, історію, взаємовідносини з владою, в тому числі переслідування. Деякі тексти просякнуті відвертою симпатією до спільнот та їх лідерів. Отже, вивчення періодики як історичного джерела надає перспективу для майбутніх джерелознавчих, релігієзнавчих та загальноісторичних досліджень.

Список літератури:

1. Ігнатуша, А. (2001). Політика українізації у віддзеркаленні протестантської преси 20-х рр. XX ст. *Zaporizhzhia Historical Review*, *1*(13), 69–77.

2. Ігнатуша, А. (2009). Передумови виникнення протестантської преси в Україні (друга половина XIX ст. – 1917 р.). *Наукові записки [Національного університету Острозька академія] Сер.: Історичне релігієзнавство*, (1), 63–74.

3. Ігнатуша, А. (2011). Фактори виникнення протестантської преси у Україні (1917 – перша половина 20-х рр. XX ст.) *Науковий щорічник «Історія релігій в Україні». Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею історії*, (21-1), 496–504.

4. Балаклицький, М. (2011). Протестантська комунікація України як предмет журналістикознавчого дослідження/МА Балаклицький. *Наукові записки інституту журналістики КНУ ім. Т. Шевченка.* К.: КНУ, *42*, 65–71.

5. Балаклицький, М.(2008). Інформаційний бюлетень як засіб зв'язків з громадськістю протестантської церкви. *Психолінгвістика*, (2), 90–94.

6. Вознюк, О. (2017). Освітньо-виховне питання регіонів України на сторінках протестантської періодики (кін. XIX–I пол. XX ст.). *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Педагогічні науки*, (1), 54–59.

7. Дениско Л. (2001) Релігійні православні періодичні видання XIX – початку XX ст. у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: Каталог. Наук. ред. О. С. Онищенко. Київ: НБУВ. 200 с.

8. Павленко, К. (2019). Висвітлення у «Київських єпархіальних відомостях» питання розвитку протестантського руху в Україні у 1907–1908 р. *Травневі студії: історія, політологія, міжнародні відносини*, 56–58.

9. Чучалін, О. (2023). «Киевские епархиальные ведомости» як джерело дослідження історії православних монастирів синодального періоду. *Старожитності Лукомор'я*, (1), 31–40. https://doi.org/10.33782/2708-4116.2023.1.190

10. Perepeliuk, O. (2019). The Church Press of the Second Half of the 19th – the Beginning of the 20th Century as a Source of Studying the Church History Singing in the Kyiv Eparchy. *Eminak: Scientific Quarterly Journal*, (3(27), 236–241. https://doi.org/10.33782/eminak2019.3(27).327

11. Животко А. (1999) Історія української преси. Упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М. С. Тимошик. К.: Наша культура і наука, 1999. 368 с.

12. Гутковський, Василь Васильович. Українська преса Наддніпрянщини в національно-культурному та державотворчому процесі (друга половина XIX ст. – 1920 р.) [Текст] : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Гутковський Василь Васильович ; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. Л., 2002. 201 арк. – арк. 186–201.

13. Церковный вестник. 1882. № 43. С. 10–11.

14. Церковно-общественный вестник. 1877. № 81. С. 3.

15. Православное обозрение. 1883. № 3. С. 539–583; № 8. С. 709–729.

16. Странник. 1884. № 5. С. 120–142.

17. Христианское чтение. 1887. № 5–6. С. 612–622.

18. Труды Киевской духовной академии. 1887. № 4. С. 604.

19. Труды Киевской духовной академии. 1887. № 3. С. 409, 414.

20. Труды Киевской духовной академии. 1884. № 3. С. 402.

21. Труды Киевской духовной академии 1887. № 4. С. 613–618.

22. Миссионерское обозрение. 1907. № 10. С. 1406–1410.

23. Миссионерское обозрение. 1908. № 9. С. 1234–1245.

24. Миссионерское обозрение. 1909. № 7. С. 1041–1049.

25. Миссионерское обозрение. 1906. № 7–8. С. 62–73.

26. Миссионерское обозрение. 1908. № 11. С. 1460–1474; № 12. С. 1709–1730.

27. Киевские епархиальные ведомости. 1884. № 22. С. 1007–1009.

28. Киевские епархиальные ведомости. 1873. № 13. С. 375–384.

29. Киевские епархиальные ведомости. 1900. № 2. С. 67–90.

30. Киевские епархиальные ведомости. 1907. № 17-18. С. 420-421.

31. Херсонские епархиальные ведомости. 1884. № 11. С. 348–368.

32. Херсонские епархиальные ведомости. 1887. № 18. С. 733–740.

33. Херсонские епархиальные ведомости. 1886. № 20. С. 786–787.

34. Херсонские епархиальные ведомости. 1887. № 16. С. 660–672.

35. Херсонские епархиальные ведомости. 1887. № 4. С. 133–156.

36. Киевлянин. 1901. № 268. 28 сентября. С. 4.

37. Киевлянин. 1903. № 191. 13 июля. С. 3.

38. Киевлянин. 1908. № 67. 7 марта. С. 4.

39. Лебединцев П. Баптизм или штунда в Киевской губернии. Київ: *Киевская старина*. 1884. № 3. С. 490–516.

40. Лебединцев П. Материалы для истории возникновения и распространения штунды на Юге России. *Киевская Старина*. Т. X. Ноябрь, 1884. С. 499–506.

41. Европейский баптизм – родоначальник малорусской штунды. *Киевская Старина*. Т. XIII. Декабрь, 1885. С. 639–650.

42. Левицкий О. О сектантах в Киевщине. *Киевская Старина*. 1902. Кн. 10. С. 2–16.

43. Рада. 1909. № 249. 4 ноября(17 листопада). С. 3.

44. Рада. 1913. № 131. 9 іюня (22 червня). С. 5.

45. Рада. 1911. № 212. 21 сентября (4 жовтня). С. 3.
46. Рада. 1911. № 162, 20 июля (2 серпня). С. 1–2.
47. Рада. 1909. № 104. 9 мая (22 травня). С. 1.
48. Русские рационалисты. Штундисты. Вестник Европы. 1881. № 7. С. 295–323.
49. Пургавин А.С. Русские сектанты до Закона 3 мая 1883 г. Русская мысль. 1883. № 10. С. 213–254; № 11. С. 266–297.
50. Емельянов Г. (Ковальский С.М.) Рационализм на Юге России. *Отечественные записки*. 1878. № 3. С. 209.
51. Франко І. Баптисти й Мальованці київської губернії. *Літературно-науковий вісник*. 1902. Т. 19. С. 154–160.

Kravchuk B.V. LATE PROTESTANT COMMUNITIES OF THE KYIV AND KHERSON REGIONS IN THE MID-19TH AND EARLY 20TH CENTURIES ON THE PAGES OF THE ORTHODOX AND SECULAR PRESS

The article is devoted to the study of the history of late Protestant communities in the Kherson and Kyiv provinces of the mid-nineteenth and early twentieth centuries through the prism of the periodical press. It is found that such a study is a unique way to see through the eyes of a contemporary the system of relations, perception and coexistence of an object with the surrounding world. It is determined that at the same time, the subjective attitude of the author, due to his or her origin or worldview, remains preserved on the pages of magazines.

The publication examines the secular and Orthodox periodicals for materials about the activities of late Protestant communities, their system of relations with the state, Orthodox clergy, local government, and surrounding society. The information from both metropolitan and regional publications of Kherson and Kyiv provinces was analyzed. The main trends, vectors, and nature of coverage of the activities of late Protestant communities are identified, and the subjectivity or objectivity of the positions of the authors of the publications is determined.

It is established that the periodicals of the Orthodox clergy contain diverse information, including missionary reports on methods of fighting Protestant communities, explanations of their theological basis, studies of history and the present, literature and liturgy. It has been determined that the texts of the publications show a subjective and negative attitude towards late Protestants as a hostile, competing object, which is due to the religious background of the authors.

The article analyzes the secular periodicals that contain information ranging from short news to in-depth analytical studies. It is determined that the authors reveal the full range of problems of late Protestant communities, including their genesis, socio-political, economic and religious aspects, and the reasons for their origin. It has been established that, unlike Orthodox periodicals, the secular press takes a more objective view with an admixture of sympathy. It is proved that the secular and Orthodox press is an important source for the history of late Protestantism in the Kherson and Kyiv regions in the mid-nineteenth and early twentieth centuries.

Key words: *newspaper, magazine, information, Orthodoxy, late Protestantism, Baptism, Stuendism.*

УДК 94(477)"16/17"-055.2:930(477)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/3.26

Савченко І.В.
Запорізький національний університет

ЖІНОЧА ІСТОРІЯ ГЕТЬМАНЩИНИ ДР. ПОЛ. XVII–XVIII СТ. В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті проведено аналіз розвитку досліджень з жіночої історії Гетьманщини другої половини XVII–XVIII століття. Авторкою визначено, що попри активізацію жіночих історичних студій в Україні в 1990-х роках, жіноча історія Гетьманщини до кінця минулого століття не привертала значної наукової уваги. Певним виключенням є напрацювання О. Лабур, але її дослідження стосуються більш широких географічних і територіальних меж. В кінці 1990-х – на початку 2000-х років проводились історико-біографічні дослідження представниць козацької старшини. Їх особливістю було розкриття жіночих біографій у тісному зв'язку з життям відомих чоловіків. З середини 2000-х років жіноча історія Гетьманщини починає активно розроблятися в контексті історико-демографічних досліджень. Завдяки таким авторам як: Ю. Волошин, І. Сердюк, О. Бороденко в дослідницьке поле потрапили також категорії жінок, що не належали до соціальної еліти: вдови, баби-повитухи, незаміжні та жінки з невизначеним сімейним станом. Історико-демографічні зрізи щодо таких жінок показали їх життєві стратегії, економічний стан, можливості мобільності, соціальні обмеження. Також специфічні жіночі соціальні ролі, як-от: «Божа вдова», чорниця, розкривались в дослідженнях шлюбно-сімейних відносин І. Петренко.

В статті підкреслено, що значна увага питанням жіночої історії Гетьманщини в рамках досліджень з історії дитинства була приділена В. Маслійчуком. Так, дослідник детально розкрив чинники та наслідки потрапляння жінок до позашлюбних відносин.

Зазначено, що подальший розвиток жіночих історичних студій Гетьманщини був пов'язаний з розвитком інших дослідницьких напрямів та сприяв розширенню тематики досліджень. Так, розвиток джерелознавчих студій сприяв появі досліджень з епістолярної спадщини та тестаментів представниць козацької старшини.

Ключові слова: *жіноча історія, Гетьманщина, дослідження, історіографія, жінки.*

Постановка проблеми. Жіночі студії в Україні мають давню історію, яка, щоправда, мала тривалі періоди сповільнення у своєму розвитку. Вже на межі XIX–XX ст. низка істориків та етнографів звернули увагу на різні аспекти жіночої історії. Але з посиленням рамок радянської методології жіноча історія залишилася поза увагою мейнстрімних напрямів досліджень. Активізація її розвитку відбулася в Україні вже у 1990-х роках, коли дослідники та дослідниці мали можливість, з одного боку, звернутися до напрацювань з української жіночої історії різних періодів та локацій, з іншого – долучитися до теоретико-методологічних досягнень провідних з жіночих студій країн. В цей же час для українських дослідників/ць стала очевидною наявність широкого комплексу питань з жіночої історії, що вимагали розробки, серед яких була і жіноча історія Гетьманщини. На сьогодні, завдяки плідній діяльності істориків, склався доробок з жіночої історії Гетьманщини, формування якого потребує окремого аналізу. Проведення такого дослідження дозволить унаочнити сучасні досягнення з дослідження жіночої історії Гетьманщини та розкрити особливості їх набуття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання аналізу новітнього історіографічного доробку з жіночої історії Гетьманщини ще не стало предметом окремих досліджень, і на сьогодні існує лише декілька праць, в рамках яких розглядалися певні його аспекти. Так, Т. Орлова провела аналіз історіографічного доробку зі статусу жінки в соціально-економічній сфері, серед інших періодів, і часу козацької доби [17]. Аналіз розвитку концептуальних підходів з жіночої історії в Україні провела О. Кісь [9]. Як нормативний елемент публікацій проводився також аналіз історіографічного доробку з окремих питань жіночої історії Гетьманщини [3; 12; 18].

Постановка завдання. Метою даної статті є розкриття розвитку досліджень з жіночої історії Гетьманщини др. пол. XVII–XVIII ст. у вітчизняній історичній науці після відновлення Незалежності України.

Виклад основного матеріалу. Жіноча історія Гетьманщини др. пол. XVII–XVIII ст., попри активний розвиток жіночих студій в Україні з відновленням Незалежності, фактично до кінця минулого століття не привертала наукової уваги на рівні спеціальних праць. В цей час історики та історикині розроблювали питання близькі тематично та хронологічно [1; 10], або ж включали аспекти жіночої історії Гетьманщини до більш широких досліджень. Так, історикинею О. Лабур було проведено дослідження впливу жіночого фактору в системі суспільних відносин в Україні XVI–XVIII ст. Нею було наголошено на суб'єктності жінок у суспільному розвитку, при залежності жіночої активності від місця жінки в соціальній стратифікації суспільства [13].

В кінці 1990-х – на початку 2000-х років одним з напрямків жіночої історії України, в тому числі і періоду Гетьманщини, стали історико-біографічні дослідження. Пов'язано це було з формуванням в історичній науці наративу про «Велику Жінку», який сформувався за зразком науково-публіцистичних видань української діаспори США та Канади. Мета цього наративу – висвітлення та визнання заслуг тих українок, чий особистий внесок в загальнонаціональну справу можна чітко визначити, описати та виміряти [9].

Прикладом таких досліджень є ґрунтовна розвідка О. Гуржія, в якій розкрито життя однієї з найвпливовіших жінок Гетьманщини першої половини XVIII ст. – Анастасії Скоропадської [6]. Автор використав значний архівний матеріал, основу якого склади офіційні документи Центрального історичного архіву м. Київ, а також наративні документи, серед яких дослідником було підкреслено інформативні можливості «Щоденних записок» Якова Марковича. На основі цього комплексу джерел О. Гуржій здійснив прискіпливу реконструкцію життя Анастасії, її походження, продемонстрував її роль і впливи у суспільно-політичному житті тогочасної Гетьманщини [6, с. 222–230].

Одним з результатів розвитку жіночих історичних студій в Україні став вихід тематичних збірок та науково-популярних видань. Так, у 2004 р. вийшла книга «Українки в історії», в якій за авторства З. Хижняк був опублікований підрозділ «Мати гетьмана Марія Магдалена Мазепина». В ньому дослідниця послідовно розкрила основні віхи життя матері Мазепи, змальовуючи портрет впливової і діяльної жінки [23].

Слід зазначити, що загальними рисами таких істерико-біографічних досліджень, окрім зосередження уваги на представницях козацької еліти, є розгляд їх життя у тісному зв'язку з життям владних близьких чоловіків, для Анастасії – з Іваном Скоропадським, для Марії Магдалени – з її сином Іваном Мазепою та увага до генеалогії героїнь.

Друга половина 2000-х – початок 2010-х рр. став плідним часом для дослідження питань жіночої історії Гетьманщини, і чимала роль в цьому належить представникам наукової школи «Соціальна історія та історична демографія Гетьманщини»: засновнику школи Ю. Волошину та його учням – І. Сердюку та О. Бороденко. Дослідження жіночої історії Гетьманщини через історико-демографічний та соціальний виміри дозволило показати її нові сторінки. До прискіпливої наукової оптики представників школи потрапили жінки різних соціальних груп, які мали різні статуси в тогочасній соціальній структурі: вдови, самотні жінки, повивальні бабки.

Історико-демографічні дослідження щодо вдів були проведені на прикладі двох міст – Переяслава (І. Сердюк) та Полтави (Ю. Волошин) за матеріалами Румянцевського опису [5; 21]. Дослідники визначили частку вдів у загальній структурі населення міст, їх соціальну приналежність, економічний стан та засоби отримання прибутку. Здійснення загальних соціальних зрізів на основі статистичних даних історики поєднали з персоніфікованими історіями, що унаочнило моделі соціальної поведінки. Ю. Волошиним також було проведено аналіз топографії розселення вдів у місті, який надав додаткову інформацію з їх економічної мобільності [5, с.19].

На основі історико-демографічного аналізу даних Румянцевського опису Ю. Сердюк розкрив місце та роль повитух у соціумі Гетьманщини, на прикладі міста Стародуба. Дослідник звернув увагу на використання терміну «баба» в соціумі Гетьманщини для назви жінок які приймали пологи. В результаті проведеного аналізу автором було визначено число «бабів» у місті, та їх частку у жіночому населенні, вік та стан здоров'я, здійснено припущення щодо числа пологів, які їм доводилось приймати [20]. Питання, дотичні до жіночої історії були відображені в фундаментальній монографії І. Сердюка «Маленький дорослий. Дитинство Гетьманщини», такі як: народження дитини, проблема бездітності в родинах [22, с. 128–166].

О. Бороденко здійснила історико-демографічне дослідження самотніх жінок сільського соціуму Гетьманщини другої половини XVIII століття, на прикладі Полтавського полку [3]. Такий аналіз дозволив дослідниці реконструювати колектив-

ний портрет самотніх жінок полкового соціуму. Дослідниця визначила, що мікрогрупа самотніх жінок була представлена трьома категоріями: незаміжніми, вдовами та особами з невизначеним сімейним станом, яких було найменше. Її підрахунки підтвердили думку про майже суцільний обсяг входження в шлюб жінок того часу [3]. Також О. Бороденко було проведено демографічний аналіз мікрогрупи вдів та жінок із невизначеним шлюбним станом, який показав поступове зростання чисельності перших з 20-річного віку та досягнення найбільших показників з набуттям позарепродуктивного віку – 50–54 років [3, с. 79–81]. Дослідниця підкреслила, що наявність чи відсутність дітей (особливо малолітніх) була вагомим фактором у життєвих стратегіях вдів. Завдяки мікроісторичному аналізу окремих жіночих домових спільнот дослідниця прослідкувалаа стратегії їх управління: від отримання овдовілою жінкою керівництва домовою спільнотою від померлого чоловіка до його передачі дорослим синам та зятям з наближенням старості. Також дослідниця в рамках окремої публікації розкрила питання розпусної поведінки самотніх жінок в суспільстві Гетьманщини XVIII ст. [2].

Продовженням дослідницької роботи О. Бороденко стала монографія «Шлюб і родина православного населення Лівобережної України другої половини XVIII – першої половини XIX століть: соціально-демографічний аспект» [4]. В ній авторка розкрила питання шлюбу в житті жінок через аналіз шлюбних відносин українського соціуму, статево-вікові та сезонні особливості шлюбності населення Лівобережної України. Окремо дослідниця розглянула соціальні ролі жінок, які відносилися до нестандартної фемінної поведінки: 1) т. зв. «Божа вдова», яка усамітнювалася в миру; 2) чорниця; 3) жінка, пов'язана з пияцтвом; 4) розпусниця [4, с. 372–433].

В рамках дослідження шлюбно-сімейних відносин українського населення XVIII ст. висвітлювала питання жіночої історії також І. Петренко. Окрему публікацію вона присвятила питанню шлюбно-сімейних відносин Гетьманщини у XVIII ст. на сторінках часопису «Киевская старина». Авторка визначила, що в ньому публікувалися матеріали історичного, джерелознавчого, етнографічного, фольклорного характеру, а також рецензії та критичні матеріали, які дають можливість сучасному досліднику проаналізувати шлюбно-сімейні відносини у Гетьманщині, становище української жінки та її роль у суспільстві того часу [19, с. 20].

В окремій статті І. Петренко проаналізувала суспільне становище української православної жінки Гетьманщини другої половини XVII–XVIII ст. [18]. На думку дослідниці, у XVI – першій половині XVII ст., у зв'язку з демократичним характером сімейних норм, які сформувалися під впливом звичаєвого права і гуманістичних ідей європейського Ренесансу, самостійність і незалежність української жінки стали національними рисами. У другій же половині XVII–XVIII ст. настав період обмеження й поступового позбавлення українських жінок значної кількості майнових, сімейних і суспільних прав, що було пов'язано з підпорядкуванням Гетьманщини Російській самодержавній імперії. Дослідниця підкреслила амбівалентність суспільного становища жінок Гетьманщини. З одного боку, жінки перебували під опікою в умовах патріархальної родини, з іншого – представниці багатих магнатських родин, а також козацької старшини впливали на політичні та військові справи, дружини заможних козаків у час відсутності своїх чоловіків брали у свої руки ведення великого господарства [18, с. 220].

В раках висвітлення тем з «історії дитинства» приділив чимало уваги питанням жіночої історії В. Маслійчук. Історик здійснив аналіз проблеми жінок і дітозгубництва Лівобережної та Слобідської України другої половини XVIII ст. [14]. Прагнення дослідника якомога більш повно реконструювати явище дітозгубництва, його чинники і умови, сприяло повноті висвітлення проблеми «блуду» в тогочасному суспільстві, моделей поведінки матерів та контролю суспільства і держави щодо небажаних дітей. Аналіз чисельних судових справ щодо жінок, нормативно-правових актів та етнографічних матеріалів дозволив авторові зробити чисельні спостереження та узагальнення. Так, при аналізі питання «блуду» дослідник виокремив найбільш вірогідні категорії жінок, що могли мати позашлюбні сексуальні стосунки: наймички, солдатки та вдови. Ним було підкреслено, що наймички часто примушувались до таких стосунків своїми господарями, і їх основним чинником була влада чоловіка як в сексуальному, так і в економічному плані [14, с. 36]. В. Маслійчуком було наголошено на пригніченому становищі жінок, потужності і тяжкості громадського контролю як основних чинниках приховування небажаної вагітності та дітозгубництва. При цьому, за спостереженням автора, з посиленням російського імперського впливу на території Гетьманщини у другій половині XVIII ст., відбувається певне

пом'якшення законодавства щодо жінок, які намагалися позбутися дитини [14, с. 36–79]. Тема жінок і народження дітей ним була також розкрита в розділі «Держава та «лікарки». Постання медичної системи в українських землях Російської імперії (XVIII – поч. XIX ст.)» колективної монографії [15].

Окреме дослідження В. Маслійчуком зроблене щодо жіночої епістолярної спадщини Лівобережної України XVIII століття [16]. Ним були опубліковані листи двох кореспонденток, шинкарки Надії Нежданової та Мотрони Дембовської, дружини колишнього міського голови Новгород-Сіверського, з авторською передмовою. На думку автора, особливостями цих листів є емоційна стриманість та зосередження переважно (або виключно) на господарських та родинних клопотах [16, с. 577]. Така стриманість була оцінена ним як ознака відсутності самостійності жіночого епістолярного жанру у той час.

Водночас інформативність епістолярної спадщини козацької старшини як джерела дозволила дослідниці О. Дзюбі провести окреме дослідження її приватного життя та відтворити його складність та насиченість. В монографії «Приватне життя козацької старшини XVIII ст. (на матеріалах епістолярної спадщини)» авторка серед інших питань виокремила висвітлення ролі та місця жінки в козацькій родині [7]. На думку О. Дзюби, епістолярна спадщина переконливо свідчить про високий авторитет жінки у середовищі козацької старшини, її самостійність щодо ведення господарських справ у маєтностях. За висновком авторки, стратегії подружнього життя старшини були різними, як з цілковитою злагодою і вірністю у подружньому житті, так і з сімейними конфліктами та непорозуміннями [7, с. 143].

Питання сексуальності, в тому числі жіночої, виокремлено в об'єкт дослідження в роботі К. Диси «Ставлення до проявів сексуальності в Україні XVII–XVIII століть» [8]. В своїй роботі авторка розкрила, як церква та судова система намагалися регулювати сексуальне життя українців модерного часу. При цьому вона зауважила, що саме про «офіційне» ставлення – з боку представників церкви і судової системи, відомо дослідникам більше, оскільки вони залишили по собі куди більше джерел. Дослідниця виокремила основні риси справ, що стосувалися покарання за прояви сексуальності: перевага справ про перелюб над іншими; більша тяжкість покарань жінкам-учасницям, не дивлячись на те, що ініціатива перелюбу, як правило, належала одруженим чоловікам; упередженість проти жінок низького походження, які спершу виявилися беззахисними як служниці перед своїми панами, котрі могли безкарно згвалтувати їх, а потім – як підсудні, коли завагітнівши, вони стикалися з осудом громади і опинялися в суді, звинувачені в перелюбі й розпусті [8].

На сформованому історіографічному доробку зроблено публікацію «Роль та значення жінки в козацькій державі» В. Кукси та Т. Коломоєць [11]. В дослідженні здійснено огляд низки аспектів соціального, правового статусу жінок України XVII–XVIII ст., їх участі у громадсько-політичному житті. Авторами наголошено на присутності впливу жінок у політичних процесах того часу.

Розвиток жіночої історії в Україні сприяв подальшим зверненням уваги до її аспектів уваги дослідників джерелознавчих студій. Так, В 2022 р. вийшла стаття Ірини Кривошеї «Жіночі тестаменти родин козацької старшини XVII–XVIII ст.». Авторкою було досліджено 54 з відомих тестаментів Гетьманщини цього періоду, з них одинадцять XVII століття [11, с. 9].

За спостереженням дослідниці, жіночі заповіти XVII ст. засвідчують помірну побожність авторок, виважене ставлення до людей і життя загалом, піклування про рідних. Також нею відзначено, що від чоловічих тестаментів цього часу жіночі за формою та змістом особливо не відрізняються, хіба що не такі багатослівні [11, с. 14–15]. Загалом, на думку І. Кривошеї авторок тестаментів найбільше хвилювали такі питання як майбутнє родини, дітей і чоловіка, їх злагода у житті та відсутність переділів майна. Також жінок турбували виконання ритуалів, найперше: спомин душі, молитвами. На думку дослідниці, «жіночий погляд» на життя, на прикладі такого документу як тестамент, загалом не відрізнявся від чоловічого, адже мета заповіту – виразити останню волю. Як відмінність між чоловічими і жіночими тестаментами І. Кривошея предмет турботи про те, чого стосується остання воля, оскільки у жінок вона проявляється у виразному домінуванні переживань про рідних, попри близькість власної смерті [11, с. 22].

Висновки. Таким чином, з отриманням Україною Незалежності та зростанням наукової зацікавленості до гендерних студій жіноча історія Гетьманщини другої половини XVII–XVIII століття поступово все більше привертала увагу дослідників. Перші дослідження проводились переважно в рамках усталених наративів і висвітлювали біографії знаних жінок, що належали до еліти суспільства. Надалі, з розвитком історико-демографічних студій, все ширшим ставав

перелік соціальних груп, жінки яких потрапляли до дослідницької оптики. При цьому найбільш повними вдавалися історичні реконструкції щодо жінок, які мали дещо відмінний статус від стандартного – заміжньої жінки: вдови, самотні жінки, «баби» та ін., оскільки такий статус посилював їх суб'єктість, яка фіксувалася в джерелах. Подальше розширення дослідницького поля з жіночої історії Гетьманщини завдячує також розвитку джерелознавчих студій та історії сексуальності.

Список літератури:

1.Апанович О. М. Роль жінки в козацькому вихованні. *Неопалима купина. Народознавство, історія.* К. : Генеза, 1993. 144 с.

2. Бороденко О. Розпусна поведніка самотніх жінок в суспільстві Гетьманщини XVIII ст. Historians. URL: https://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1045-olena-borodenko-rozpusta-yakproyavdeviantnoyi-povedinky-samotnikh-zhinok-v-suspilstvi-hetmanshchyny-xviiistolittya

3. Бороденко О. Самотня жінка в сільському соціумі Гетьманщини другої половини XVIII ст.: історико-демографічний аналіз (на прикладі Полтавського полку). Дисертація на здобуття наукового ступеню к.і.н., Полтава, 2014.

4. Бороденко О. Шлюб і родина православного населення Лівобережної України другої половини XVIII – першої половини XIX століть: соціально-демографічний аспект, Одеса: Видавний дім «Гельветика», 2020. 622 с.

5. Волошин Ю. Жінка-вдова в полковому місті Полтаві другої половини XVIII ст. (за матеріалами Румянцевського опису Малоросії). *Київська старовина : Науковий історико-філологічний журнал.* 2011. № 1. С. 13–32.

6. Гуржій О. «Іван носить плахту, а Настя – булаву»? Суспільно-політичний портрет елітної жінки першої третини XVIII ст. *Соціум: Альманах соціальної історії.* Вип. 1 К., 2002. С. 219–230.

7. Дзюба О. Приватне життя козацької старшини XVIII ст. (на матеріалах епістолярної спадщини). К.: Інститут історії України, 2012. 347 с.

8. Диса К. Ставлення до проявів сексуальності в Україні XVII–XVIII століть. Гендер в деталях. URL: https://genderindetail.org.ua/season-topic/seksualnist/stavlennya-do-proyaviv-sexualnosti-v-ukraini-xvii-xviii-stolit-134310.html

9. Кісь О. Кому в Україні потрібна жіноча історія? Historians. URL: https://www.historians.in.ua/index.php/en/institutsiji-istorichnoji-nauki-v-ukrajini/611-oksana-kis-komu-

10. Кривоший О. Жінка в суспільному житті України за козацької доби. *Жіночі студії в Україні: Жінка в історії та сьогодні.* Одеса: Астропринт, 1999. С. 60–76.

11. Кривошея І. Жіночі тестаменти родин козацької старшини XVII-XVIII ст. *Емінак*. 2022. № 1. С. 7–24. URL: http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-000143232

12. Кукса В., Коломоєць Т. Роль та значення жінки в козацькій державі *Сторінки історії : збірник наукових праць*. 2012. Вип. 34. С. 21–32.

13. Лабур О. Жіночий фактор в системі суспільних відносин в Україні (XVI XVIII). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеню к.і.н., Одлеса, 1999.

14. Масалійчук В. Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2008. 128 с.

15. Маслійчук В. Держава та «лікарки». Постання медичної системи в українських землях Російської імперії (XVIII – поч. XIX ст.). Харків : Олександр Савчук, 2021. Розділ 4. С. 177–209.

16. Маслійчук В. Два жіночі приватні листи кінця XVIII століття (Ще раз про освіченість жінки). *Український археографічний щорічник*. Нова серія. К., 2016. Вип.19/20. С. 575–579.

17. Орлова Т. Жінка в історії України (вітчизняна історіографія XX – початку XXI ст.). К.: Логос. 2009.

18. Петренко І. Суспільне становище української православної жінки у Гетьманщині в другій половині XVII–XVIII ст. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова. Серія: Історичні науки*. К.: Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2008. Вип. 6. С. 219–225.

19. Петренко І. Шлюбно-сімейні відносини населення Гетьманщини (XVIII ст.) на сторінках часопису «Киевская старина» *Історичний журнал*. К.: Вища школа, 2008. № 1. С. 14–20.

20. Сердюк І. Баба-повитуха у суспільстві (за даними статистичних джерел та етнографічних досліджень). *Краєзнавство*. 2009. № 3. С. 214–220.

21. Сердюк І. Вдівці і вдови у румянцевському описі Переяслава (історико-демографічний аналіз). *Краєзнавство*. 2008. № 1. С. 175–181.

22. Сердюк І. Маленький дорослий. Дитинство Гетьманщини. К., 2018. 456 с.

23. Хижняк З. Мати гетьмана Марія Магдалена Мазепина *Українки в історії*. К.: Либідь, 2004. С. 52–58.

Savchenko I.V. WOMEN'S HISTORY OF THE HETMANATE OF THE SECOND HALF OF THE XVII–XVIII CENTURIES IN MODERN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY

The article analyses the development of research on the women's history of the Hetmanate in the second half of the seventeenth and eighteenth centuries. The author determines that despite the intensification of women's historical studies in Ukraine in the 1990s, the women's history of the Hetmanate did not attract significant scientific attention until the end of the last century. A certain exception is the work of O. Labur, but her research covers a wider geographical and territorial scope. In the late 1990s and early 2000s, historical and biographical studies of female Cossack officers were conducted. Their peculiarity was the disclosure of women's biographies in close connection with the lives of famous men. Since the mid-2000s, the women's history of the Hetmanate has been actively developed in the context of historical and demographic research. Thanks to such authors as: Y. Voloshyn, I. Serdiuk, and O. Borodenko, the research field also included categories of women who did not belong to the social elite: widows, midwives, unmarried women, and women with an uncertain marital status. Historical and demographic profiles of these women revealed their life strategies, economic status, mobility opportunities, and social constraints. Also, specific female social roles, such as 'God's widow' and 'nun', were revealed in I. Petrenko's studies of marriage and family relations.

The article emphasises that V. Masliychuk paid considerable attention to the issues of women's history of the Hetmanate within the framework of studies of childhood history. Thus, the researcher revealed in detail the factors and consequences of women's involvement in extramarital relationships.

It is noted that the further development of women's historical studies of the Hetmanate was associated with the development of other research areas and contributed to the expansion of research topics. Thus, the development of source studies contributed to the emergence of research on the epistolary heritage and wills of representatives of the Cossack officers.

Key words: *women's history, Hetmanate, research, historiography, women.*

УДК 930.1:391(=161.2)«15/17»
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/3.27

Скорнякова Н.А.
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

УКРАЇНСЬКИЙ ЖІНОЧИЙ КОСТЮМ У XVI–XVIII СТ.: СТАН ДОСЛІДЖЕНОСТІ ТЕМИ

У статті аналізуються основні підходи, етапи та особливості історіографії українського костюма XVI–XVIII ст. Акцент робиться на жіночий костюм, тому деякі дослідження у список не було включено. Наголошується, що дослідження історіографії українського жіночого костюма XVI–XVIII ст. набуває особливої актуальності, адже тема не лише віддзеркалює культурну спадщину України, і є важливим джерелом для розуміння соціальних, економічних та, певною мірою, гендерних аспектів тогочасного суспільства. Здійснюється спроба створити вичерпну історіографію по цій темі, з урахуванням всіх напрямків і течій. Особливо це стало актуально останні 10 років, з появою низки нових досліджень, які, на відміну від праць XIX ст. або радянської доби, досі ніде не було представлено одним списком. Зазначається, що систематизація історіографії дасть змогу критично переосмислити поширені підходи, виявити прогалини в дослідженнях та окреслити нові перспективні напрямки наукових розвідок.

В статті виокремлено два напрями у вивченні історії українського костюма. Умовно їх можна назвати «історичний» та «етнографічний». Відзначено, що дослідники, що застосовували історичний підхід (А. Єфименко, Н. Мірза-Авакянц, Я. Ісаєвич, П. Сас, В. Безпалько та ін.), розглядали костюм як частину загальної побутової обстановки, як частину соціальних відносин або історичних подій у невеликий проміжок часу, з чітко визначеними територіальними межами дослідження, а дослідники, що писали в етнографічній традиції (Я. Головацький, Ф. Вовк, Г. Маслова, О. Воропай, К. Матейко, Г. Стельмащук, Т. Ніколаєва та ін.), використовували наявні дані про історичний костюм радше як доповнення до студій з костюму етнографічного. Підкреслено, що всі монографії, присвячені історії українського вбрання, видали саме дослідники-етнографи. Сформульовано що, зважаючи на зростання інтересу до теми українського костюма XVI–XVIII ст. загалом та жіночого зокрема, зважаючи на наявність уже такого корпусу праць, на сьогодні можливо комплексно дослідити тему з залученням не тільки писемних джерел, але й речових та зображальних.

Ключові слова: *український жіночий костюм, XVI–XVIII ст., історіографія, історичний підхід, етнографічний підхід, культурна спадщина.*

Постановка проблеми. Цікавість дослідників до українського костюма XVI–XVIII ст. спостерігається з першої половини XIX ст. Втім, вичерпна історіографія по цій темі, з урахуванням всіх напрямків і течій, досі не написана. Особливо це стало актуально останні 10 років, з появою низки нових досліджень, які, на відміну від праць XIX ст. або радянської доби, досі ніде не було представлено одним списком. У нашій історіографії акцент зроблено на жіночий костюм, тому деякі дослідження у список не було включено. Дослідження історіографії українського жіночого костюма XVI–XVIII ст. набуває особливої актуальності, адже тема не лише віддзеркалює культурну спадщину України, і є важливим джерелом для розуміння соціальних, економічних та, певною мірою, гендерних аспектів тогочасного суспільства. Систематизація історіографії дасть змогу критично переосмислити поширені підходи, виявити прогалини в дослідженнях та окреслити нові перспективні напрямки наукових розвідок.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження з історії вбрання на теренах України почалися ще з першої половини XIX ст. Але перший історіографічний нарис стосовно стану вивчення цієї теми знаходимо лише в радянські післявоєнні часи [45]. З науковців, які писали про костюм XVII–XVIII ст., в цьому нарисі було згадано, вельми коротко, лише праці Я. Головацького та Ф. Вовка. Детальніше внесок цих авторів проаналізував Г. Стельмах, з характерною для радянських часів критикою поглядів «дореволюційних» авторів [59]. Але, оскільки це дослідження так і не отримало дозволу на друк, то, вивчаючи наступну історіографію у вступі до книги К. Матейко ми не побачимо навіть посилання на статтю Г. Стель-

маха [46]. Історіографічний вступ Н. Калашнікової включає вже посилання на праці радянських мистецтвознавців (П. Жолтовський, П. Білецький), істориків (Я. Ісаєвич), театрознавців (К. Стамеров) та етнографів (Г. Маслова, К. Матейко) [32].

Що відразу привертає увагу в історіографіях радянських часів – вибірковість праць для аналізу. В цих оглядах немає згадок ні про репресованих або депортованих дослідників (І. Крип'якевич, Н. Мірза-Авакянц), ні про представників діаспори (О. Воропай), ані про польських авторів XIX ст. (Л. Голембйовський, В. Лозинський), які приділяли багато уваги історичному костюму саме на наших теренах. Звісно, в дослідженнях радянських часів є багато посилань на суто етнографічні праці (В. Білецька, П. Чубинський, Б. Познанський), але XIX ст. виходить за наші хронологічні рамки, тож їх ми не враховуємо.

Частково ситуація з вибірковістю праць почала виправлятися після відновлення Україною незалежності. Вже в монографії Г. Стельмащук можна побачити посилання не лише на книгу Л. Голембйовського (1830), але й на праці радянських істориків (Я. Ісаєвич, Ю. Гошко) та філологів (Л. Батюк, В. Горобець) [60].

Коротку історіографію можна знайти в книзі «Історія українського костюма» [48], але в ній згадуються виключно праці етнографів (Я. Головацького, Ф. Вовка, Г. Маслової, Г. Стельмаха, К. Матейко та ін.).

Ту саму ситуацію спостерігаємо у вступі до книги «Український літопис вбрання» [14], хоча, окрім етнографів, там також згадано М. Костомарова та К. Стамерова.

Найновітнішу історіографію написав П. Сас. Вона стосувалася виключно взуття й стала критикою праць К. Стамерова, Г. Стельмащук, Т. Ніколаєвої, О. Косміної, З. Васіної, Н. Калашнікової та інших [55].

Постановка завдання. Простежити основні підходи, етапи та особливості історіографії українського жіночого костюма XVI–XVIII ст.

Виклад основного матеріалу.

Перший етап досліджень

Автори етнографічного напряму зазвичай починають огляд історіографії зі згадок праць Йогана Готліба Георгі, Олександра Рігельмана або Опанаса Шафонського [19; 52; 67]. Але, з погляду історика, ці люди були очевидцями тогочасних реалій, тож їх спостереження є наративними джерелами. Також ми не відносимо до історіографії згадки українського костюму в працях Д. Бантиш-Каменського та М. Арандаренка, оскільки ці автори просто запозичили фрагменти текстів О. Рігельмана та О. Шафонського, без будь-якого аналізу [5, с. 217–220; 2, с. 250–253], про що в обох випадках і вказали.

Тож першим, хто писав про давній костюм Правобережної України саме як дослідник, а не очевидець, був польський етнограф та історик Лукаш Голембйовський. При уважному дослідженні його роботи «Ubiory w Polsce» [76; 77] стає помітно, що Польщею він називав Річ Посполиту в кордонах до першого її поділу, тобто разом з Правобережною Україною [77]. Саме Л. Голембйовський уперше процитував писемні джерела: навів списки посагів, перелічив по роках закони про розкіш, процитував славнозвісну «Промову смоленського каштеляна Івана Мелешка» від 1589 р. [77, s. 71] Крім загальних фактів, які впливали на моду по всій Речі Посполитій, в цьому дослідженні також можна знайти окремі згадки про «руських хлопок» [77, s. 48] або про вартість тканин у Львові [77, s. 43]. Але найціннішим є те, що саме Л. Голембйовський створив перший глосарій назв одягу, актуальність якого не зменшилася до нашого часу [77, s. 91–351].

Першим, хто спробував дослідити вбрання Лівобережної України, ми вважаємо відомого письменника й культурно-громадського діяча Григорія Квітку-Основ'яненка. 1841 р. в статті «Украинцы» він приділив чимало уваги обговоренню костюма, як чоловічого, так і жіночого. Як це притаманно першим історичним працям XIX ст. текст Г. Квітки-Основ'яненка багато в чому не відповідає сучасним вимогам до історичних робіт: відсутні посилання на джерела, ба більше, відсутні взагалі будь-які дати [33, с. 75–85]. Тим не менш, можемо припустити, що спостереження автора відносяться до другої половини XVIII ст., оскільки добре корелюються з текстами О. Шафонського [67, с. 10] та І. Г. Георгі [19, с. 343].

За рік після замітки Г. Квітки-Основ'яненка виходить нарис видатного українського історика Миколи Костомарова «Южная Русь в конце XVI века» (1842). Одягу в ній було приділено лише кілька абзаців, і вони були написані радше як публіцистика, а не глибоке дослідження по темі [40, с. 197–200]. Тим не менш, ми вважаємо, що ця робота варта згадки, – хоча стосовно костюму автор спирався всього на два писемні джерела (та сама «Речь Ивана Мелешка, каштеляна Смоленскаго…» та нотатки неназваного сучасника-поляка) [40, с. 197], це були джерела саме XVI ст. Втім, дослідник змішав цю інформацію з відомостями з московських документів

того ж часу. Тому в текст потрапив такий термін як «корзно», відсутній в українських джерелах XVI ст. [40, с. 198]. Такий мікс, на наш погляд, не є випадковим, оскільки М. Костомаров багато працював якраз із російськими документами XVI ст. і врешті-решт видав працю «Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI и XVII столетиях» [41]. Також вважаємо за потрібне її згадати, оскільки пізніше до цього дослідження звертались деякі науковці, які писали про український костюм (Н. Мірза-Авакянц, Г. Маслова).

Наступним автором, який звернувся до теми українського вбрання XVI–XVIII ст., був історик та фольклорист Яків Головацький [20; 21]. Зауважимо, що основною метою його роботи був етнографічний опис костюма українців-русинів XIX ст. Проте автор був знайомий з дослідженням Л. Голембйовського, бо саме з нього і в тому ж порядку цитував закони про розкіш з документів XVII та XVIII ст. [77, с. 79–80; 21, с. 12]. Також деяку цінність у праці Я. Головацького містять відомості про те, «як одягалися раніше» (хоча з огляду на рік видання, їх можна віднести швидше за все до початку XIX ст., максимум – до останніх десятиліть XVIII ст.) і численні цитати з народних пісень (про характерні панчохи, черевики, корсети тощо), підтвердження більшості з яких можна знайти в джерелах другої половини XVIII ст. [21, с. 20, 23, 27]. Не менш цікаві наведені в працях історії про представників шляхти XVIII ст., які змінювали традиції в одязі підданих (наприклад, історія з Миколою Потоцьким, [21, с. 34]). Тож інформація, наведена в роботах Я. Головацького, хоч і фрагментарна, однак може бути корисною для дослідника українського вбрання XVIII ст.

1869 р. побачила світ праця вчителя 2-ї Київської гімназії Н. Тумасова «Дворянство Западной России в XVI веке». Подібно до М. Костомарова [40], автор приділив костюму лише кілька абзаців. Фактично, він навів три цитати: дві з книги Л. Голембйовського (слова легата Комендоні та Старовольського від 1632 р.), третя – знову ж «Промова смоленського каштеляна Івана Мелешка» [65, с. 36], яку ще в XIX ст. деякі дослідники вважали літературною вигадкою [62].

Також вважаємо за потрібне згадати певні праці, не дотичні до теми історії українського костюма, але такі, які пробуджували інтерес науковців та задавали напрямки подальших досліджень.

1859 р. в Києві було започатковано видання «Архива Юго-Западной России», 1865 р. в Вільнюсі – «Акты, издаваемые комиссиею, высочайше учрежденною для разбора древних актов в Вильне», 1868 р. у Львові – «Akta grodzkie i ziemskie z chasów Rzeczypospolitej Polskiej». Всі ці збірники писемних джерел містили численні згадки про одяг мешканців королівства Польського, Великого Князівства Литовського, Речі Посполитої та Гетьманщини XVI–XVIII ст. 1876 р. вийшла праця Ксаверія Ліске «Cudzoziemcy w Polsce», в якій було наведено фрагменти зі щоденника німця Ульріха Вердума з деякими відомостями, дотичними до костюма Правобережної України у другій половині XVII ст. [79]. А вже з 1883 р. у журналі «Киевская старина» починають публікуватися реєстри речей, списки посагів, перекази судових справ та щоденники XVII–XVIII ст.

Отже, в останній чверті XIX ст. дослідники костюма отримали великий корпус писемних джерел різного спрямування. Тож не дивно, що наступна згадана праця вже повністю спиралася на документ початку XVIII ст. Статтю української історикині Олександри Єфименко «Старинная одежда и принадлежности домашнего быта Слобожан» [28] можна вважати першим повноцінним історичним дослідженням, майже повністю присвяченим одягу. Так само, як і М. Костомаров та Н. Тумасов, авторка спиралася на обмежену кількість джерел: із наративних було використано лише одне, – справа полковників Перехрестових від 1705 р., з праць попередників – стаття Г. Квітки-Основ'яненка [33]. Втім, дослідниці вдалося створити вельми достовірну картину побуту початку XVIII ст. саме завдяки детальному аналізу використаного джерела.

Роком пізніше вийшла робота Якова Головацького «Черты домашнего быта русских дворян на Подляшье по актам XVI столетия» [22]. У цей час автор мав пряме відношення до видання актових книг Віленською археографічною комісією, тож, як і у випадку з М. Костомаровим, робота з упорядкування писемних джерел могла стати каталізатором до цього дослідження. На жаль, згадок елементів вбрання в цій роботі вкрай мало, а ті які є (шуба, саян, кабат, брамка, тканица, плахта та ін.) [22, с. 20] ніяк окремо не інтерпретуються та не обговорюються.

Набагато більше згадок жіночого костюма в писемних джерелах є в праці Владислава Лозинського «Patryzyat i mieszczaństwo lwowskie» [80]. З прискіпливістю справжнього історика дослідник обговорює львівські родоводи та життєві реалії ранньомодерного часу. Коли ж доходить до львівських модниць, то наводить списки майна як шляхтянок, так і міщанок, що жили у місті

в XVI та XVII ст., та робить цікаві спостереження щодо кількості білизни або відсутності вовняних речей в гардеробі деяких жінок [80, с. 242–248].

Наступна робота знову повертає нас до етнографічної традиції. Це публікація Федора Волкова (Хведора Вовка) «Этнографические особенности украинского народа» [16]. В нарисі «Одежда» відсутній окремий розділ, присвячений костюму до початку XIX ст., проте автор згадав на початку праці О. Рігельмана, О. Шафонського, Л. Голембйовського, Я. Головацького, і присвятив кілька перших абзаців цій темі [16, с. 543–544]. Про одяг «литовського періоду до козацької доби» він писав, що не має ніяких відомостей, додаючи що «их несомненно и можно найти при тщательной разработке в этом отношении исторических материалов, особенно актов и т.п., что к сожалению до сих пор не сделано» [16, с. 545]. Одяг «козацьких часів» (очевидно, XVII–XVIII ст.) автор обговорює виключно за текстом і малюнками О. Рігельмана, який писав уже наприкінці епохи, в 1780-х. Маючи величезний досвід роботи з етнографічним матеріалом, Ф. Вовк робить цінні зауваження, наприклад, про відсутність у жіночому костюмі кінця XVIII ст. «корсетки, которой не видно ни на одном из рассматриваемых нами рисунков» [16, с. 546] і про етимологію назв одягу. При обговоренні окремих елементів етнографічного костюма дослідник досить часто посилається на того ж О. Рігельмана і використовує словосполучення «козацька епоха» без вказівки століть [16, с. 550, 558, 567]. Тож, по суті, ця робота не дає майже нічого нового для розуміння реальних історичних процесів, що відбувалися з українським жіночим костюмом у XVI–XVIII ст.

Через три роки вийшла велика стаття української історикині Наталії Мірзи-Авакянц «З побуту української старшини кінця XVII століття» (1919). Без перебільшення, цю роботу можна назвати зразковою у багатьох відношеннях. Були чітко визначені хронологічні та територіальні межі дослідження, було використано всі доступні на той час джерела, як писемні, так і зображальні. Основне першоджерело для праці – опис рухомого майна, що належало гетьману Івану Самойловичу та його синам, Григорію та Якову (1687 р.). Додаткові – літописи Грабянки, Самовидця та Величка, щоденники Ханенка та Марковича, інвентарі посагів і Полтавські судові акти другої половини XVII ст. [47]. Дослідниця активно використовувала історико-порівняльний метод: майно Самойловича зіставлялося з майном людини іншого соціального становища (але цього ж 1687 р.) [47, с. 42], українські назви для елементів костюма порівнювалися з російськими, наведеними в працях П. Савваітова [53] та М. Костомарова [40; 47, с. 39], текстові описи – з портретами того ж часу [47, с. 62–63].

В історіографії етнографічної традиції також часто можна зустріти посилання на статті Д. Зеленіна [30] та В. Білецької [11]. Але дослідження цих авторів присвячені суто XIX та початку XX ст. Єдине писемне джерело більш раннього періоду, яке в них використане, це праця О. Рігельмана. Обидвоє науковців були знайомі зі статтею Г. Квітки-Основ'яненка [30, с. 303–338; 11, с. 44], В. Білецька також цитує фрагменти опису майна Самойловича з посиланням на дослідження Н. Мірзи-Авакянц [11, с. 46–47]. Але не звертається до першоджерела, в якому справді є дуже багато цікавих подробиць стосовно жіночого одягу Гетьманщини кінця XVII ст.

Останнім, хто писав про костюм до початку Другої світової війни, був відомий український історик Іван Крип'якевич. Схоже на те, що саме він вперше використав в костюмологічних студіях таке джерело, як нотатки мандрівників. Ще 1933 р. у львівському журналі «Життя і знання» вийшло його коротеньке повідомлення «Жіноче вбрання в XVIII ст.», де він навів цитату Ульріха Вердума про особливості вбрання Гетьманщини, [42, с. 38]. 1937 р. в книзі І. Крип'якевича «Історія української культури» було вміщено не тільки згадки про костюм XVI–XVIII ст., але й деякі деталі стосовно праці кравців та шевців, цікаві подробиці про торгівлю тканинами [43, с. 100–101].

В журналі «Життя і знання» за 1938 рік І. Крип'якевич розмістив дві статті: «Як одягались колись наші міщани в Галичині» [44, с. 148–150] та «Про давній одяг галицьких міщанок» [44, с. 227–228]. Утім, ці матеріали не містять будь-якої наукової новизни – І. Крип'якевич лише переклав українською етнографічні спостереження Я. Головацького [44, с. 227]. Додало плутанини у статті про давній одяг галицьких міщанок те, що тут було наведено два жіночих портрети – Олени Попаданиць (в статті датований XVII ст.) і Теодосії Стрільбицької (в статті датований 1671 р.) [44]. Уже в часи незалежності це дало змогу З. Васіній [14] використовувати інформацію з цього перекладу як беззаперечні факти щодо XVII–XVIII ст.

1938 р. побачило світ іще одне додаткове видання – «Чужинці про Україну» В. Січинського. Структурно воно було схоже на вже згадану книгу К. Ліске, але у цьому випадку автор значно розширив список використаних джерел [79; 57].

Резюмуючи перший етап дослідження костюма України XVI–XVIII ст., можна відзначити доволі суттєву неоднорідність як підходів, так і рівня уваги до цієї теми: від кількох абзаців у монографії до окремих великих статей, від використання одного джерела до опрацювання великих масивів щоденників та літописів, від часових узагальнень на кшталт «козацька доба» до прискіпливого датування по кожному окремому джерелу. Але об'єднує їх усі те, що жодна з перелічених робіт не може претендувати на вичерпне дослідження по темі вбрання України XVI–XVIII ст. На нашу думку, це пов'язано з бурхливими політичними змінами протягом цих більше ніж ста років, коли кордони перекроювалися кілька разів, а дослідники ідентифікували костюм залежно від політичних уподобань (той же Л. Голембйовський називав подільські товари «нашими», а Я. Головацький під зображенням типових галичан писав «русские крестьяне» [77, s. 59; 21, с. 60]). Утім, цей перший етап досліджень є вкрай важливим, в першу чергу, саме завдяки такій різноманітності.

Н. Мірзу-Авакянц було репресовано 1938 р. (точний рік страти досі невідомий), І. Крип'якевич зазнав переслідувань у післявоєнні часи [50], тож посилань на їх праці на другому етапі досліджень ми взагалі не побачимо. Також на багато десятиліть були «забуті» праці О. Єфименко, В. Лозинського та Г. Квітки-Основ'яненка.

Другий етап досліджень

Протягом другої половини XX ст. у радянській історіографії популярними були роботи з акцентом на «спільну історію трьох братніх народів», тобто російського, українського і білоруського. З цього наративу починали праці Г. Маслова [45], Г. Стельмах [59], К. Матейко [46], К. Стамеров [58]. Симптоматично й те, що перше костюмологічне дослідження, що побачило світ в СРСР після Другої світової війни [45], з'явилося вже в період «хрущовської відлиги», було виконано в традиціях етнографічної школи та майже повністю фокусувалося на селянському вбранні. На початку воно містить доволі розлогий екскурс в історію, але якщо його вивчити уважніше, можна помітити, що відносно XVI–XVII ст. дослідниця цитує виключно документи Московського царства, з українських джерел використано лише видання О. Рігельмана [52] та кілька ікон XVII ст. зі Львівського музею, але не вказано, які саме [45, с. 661]. Разом з тим фактом, що Г. Маслова уникає згадки більшості авторів, що вже працювали з темою (О. Квітка-Основ'яненко, О. Єфименко, Н. Мірза-Авакянц, І. Крип'якевич) дуже показовим є таке саме уникання українських писемних джерел, які активно видавали вже з XIX ст.

1958 р. в Мюнхені побачило світ перше видання Олекси Воропая, який також приділив увагу темі українського костюма [18]. Як і в Г. Маслової, фокус був на строях XIX ст., з поодинокими екскурсами в історію в стилі Ф. Вовка – перед кожним окремим розділом, присвяченим тому чи іншому елементу вбрання. З джерел автор використав записки мандрівників з видання В. Січинського, з праць попередників – статтю О. Єфименко [28].

1960 р. група авторів підготувала енциклопедичне видання «Українці. Історико-етнографічна монографія». На жаль, воно було заборонене до друку, але зберігся рукопис. В другому розділі нарису «Одяг» [59] можна знайти кілька цитат авторів, яких не згадували вже багато років (ту ж О. Єфіменко) [59, с. 357]. Також уперше з 1830 р. (тобто, з перевидання Д. Бантиш-Каменського) згадано працю О. Шафонського [59, с. 356]. Завдяки цитуванню праці Я. Головацького [22] дослідник зробив спостереження, що «...вже в документах XVI ст. згадується, наприклад, плахта» [59, с. 355], – вельми цінне, зважаючи на те, що представники етнографічного напряму весь час використовували розмите датування для плахти, на кшталт «козацькі часи».

На особливу увагу заслуговує стаття Я. Ісаєвича «Культура й побут міського населення Галичини XVII–XVIII ст.» [31]. Вперше з часів Н. Мірзи-Авакянц до теми костюма було задіяно актові джерела. Однак дуже коротко, – жіночому вбранню в цій розвідці присвячено тільки абзац. Утім, цінно саме те, що автор використав оригінальні документи Дрогобиччини XVII–XVIII ст. [31, с. 92–93].

1965 р. вперше за часи радянської влади було опубліковано збірник судових документів ранньомодерного часу – «Актову книгу Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582–1588 рр.)» [1]. Схоже, саме це видання стало каталізатором до перших філологічних студій по темі історичного костюма, – вже через 5 років вийшла стаття «Назви одягу в "Актовій книзі житомирського міського уряду кінця XVI ст."» [6], а 1972 р. Василь Горобець звернувся вже до щоденників козацької старшини XVIII ст., аналізуючи назви тканин й одягу, що в них згадуються [24].

Ще однією тенденцією, яка в 1960-ті рр. вивела дослідження українського історичного костюма на новий рівень, стало видання мистецтвознавчих праць з багатим ілюстративним матеріалом про досліджуваний період [3; 4; 12]. Особливо цікавою є книга П. Білецького, в якій автор доволі

часто намагається інтерпретувати костюм, зображений на портретах української шляхти та містян [12]. Схожі праці виходили й на першому етапі досліджень [81; 56], але ми не помітили використання їх багатого ілюстративного матеріалу в костюмологічних студіях до 1970-х рр.

Власне, першим це зробив історик Юрій Гошко в роботі «Населення українських Карпат XV–XVIII ст.» [24, с. 153–160]). Він активно посилався на І. Свєнціцького [24, с. 154], цитував писемні джерела XVI–XVII ст. [24, с. 159–160]. Однак інформація з цих документів була доволі сильно перемішана з даними XIX ст. (взятими, за великим рахунком, з етнографічного нарису І. Франка) [66], а термінологія XVIII ст. (наприклад, капота) використана відносно більш ранніх періодів [24, с. 159].

Зображальні джерела, наведені в книзі П. Білецького, використано в монографії Катерини Матейко «Український народний одяг» [46]. Дослідниця цитує записки іноземців (П. Алепського, У. Вердума), описи костюмів з праць О. Шафонського [68] та О. Рігельмана [52], але майже не згадує про актові документи ранньомодерної доби. З попередників домінують посилання на науковців етнографічної традиції (Я. Головацького, Ф. Вовка, В. Білецьку, Д. Зеленіна) [46, с. 33, 42]. А от інформацію з історичних праць О. Єфименко (1887) та Н. Мірзи-Авакянц (1919) авторка запозичила без посилання на першоджерело [46, с. 38, 40; 28, с. 174; 47, с. 59–61]. Також доводиться констатувати доволі серйозні порушення принципу історизму. І, якщо датування зображальних джерел XVIII ст. століттям XIII можна вважати типографською одруківкою, а використання фрагментів текстів двох українських історикинь без указання їх авторства можна списати на якусь заборону зверху, то вкрай важко зрозуміти, чому К. Матейко розмістила, не вказавши дату, опис вбрання 1690-х рр., з праці Н. Мірзи-Авакянц [46, с. 38; 47, с. 59–61], між становленням козацтва в XVI ст. та «становищем народних мас» на початку XVII ст. [46, с. 38], а реалії 1705 р. (зі статті О. Єфименко, також без указання дати) – після обговорення костюма 1770–1780-х рр. з книги О. Рігельмана [46, с. 40; 28, с. 174]. Ми вважаємо, що саме з цього вкрай вільного поводження з датами походять численні помилки в подальших костюмологічних студіях.

Чимало безапеляційних тверджень, які не відповідають дійсності, є в нарисі «Українські костюми XV–XVII ст.» з книги К. Стамерова [58]. Майже все, що автор відносить до XV–XVII ст. (без жодного посилання на джерела в тексті), є етнографічними реаліями XIX ст. [11; 16; 46] Власне, у списку рекомендованої літератури, розміщеної в кінці книги, є виключно праці дослідників етнографічного напряму. Єдине вказане наративне джерело – все той же О. Рігельман [58, с. 241].

Навряд чи інформація з праці К. Стамерова, не знайомого з базовими принципами історичної науки, стала б так активно використовуватися в історичних студіях, якби через 8 років не була закріплена російською культурологинею Н. Калашніковою в її нарисі «Одежда украинцев XVI–XVIII вв.» [32]. Більша частина цієї праці є майже дослівним переказом тексту К. Стамерова (тобто, плагіатом) [32, с. 123–124, 126; 58, с. 174, 177–179], з поодинокими вкрапленнями фрагментів з праць Г. Маслової (1956) та К. Матейко (1977). Доволі промовистий приклад знаходимо на с. 127 (початок з «В комплектах богатой женской одежды…»), який Н. Калашнікова запозичила з книги К. Матейко [46, с. 40], а та, в свою чергу, зі статті О. Єфименко [28, с. 174]. В обох випадках це було зроблено без вказання авторства та дати, що сприяло фактологічній плутанині в наступних дослідженнях.

Схоже що цей випадок наукової недоброчесності було помічено доволі швидко – український історик Петро Сас у праці «Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в.» [55, с. 73–85] цитує статті про білоруський та російський костюм з цього з збірника, але уникає будь-якої згадки про статтю Н. Калашнікової. Проте як альтернативу їй дослідник вибрав нарис К. Стамерова та праці авторів етнографічного напряму. Наприклад, технологія вишивки сорочок [55, с. 78] взята зі статті В. Білецької [11]. Проте в іншому костюмологічний нарис П. Саса – один з найкращих за радянську добу. Автор у великій кількості цитує згадки про одяг та головні убори містян і шляхти зі справ XVI ст., наводить цікаві відомості по виробництву та продажу місцевих вовняних тканин та готового одягу, дає статистичні дані по кравцях і кушнірах, інформацію про вартість тканин та хутра, які привозили з Європи й Сходу [55, с. 73–76].

Резюмуючи досягнення другого етапу досліджень костюма України XVI–XVIII ст., мусимо констатувати, що казати про будь-яку наукову новизну можна або у випадку з працями філологів (В. Горобець, Л. Батюк), або у фрагментах з досліджень істориків (Я. Ісаєвич, Ю. Гошко, П. Сас). Усі представники етнографічного напряму (Г. Маслова, О. Воропай, К. Матейко та ін.) обговорюючи одяг до початку XIX ст. фактично переказували

праці попередників, часто нехтували посиланнями та міксували цитати в довільному порядку, додаючи від себе лише етнографічні дані, які майже не підтверджуються більш ранніми історичними джерелами. Це аж ніяк не применшує значення та якості етнографічних студій цих авторів (праця К. Матейко, наприклад, і досі вважається взірцем у тому, що стосується українського одягу XIX ст.), але змушує обережніше використовувати інформацію з цих досліджень щодо більш ранніх часів.

Третій етап досліджень

Поки в СРСР протягом другого етапу домінував етнографічний підхід до вивчення костюма, в Польщі з 1960-х було написано кілька ґрунтовних праць з залученням великої кількості писемних, зображальних та речових джерел XVI–XVIII ст. [73; 78; 82], на які українські дослідники почали посилатися тільки в часи незалежності.

Втім, Ірена Турнау видала ще одну книгу, де присвятила цілий розділ українському костюму [83, p. 115–118]. Зважаючи на дуже високу наукову цінність інших праць цієї дослідниці, які стосувалися польського костюма, доводиться констатувати, характеризуючи одяг українських городян та шляхти XVI–XVIII ст. [83, p. 115–116] дослідниця користувалася виключно роботами етнографів і театрознавців (Я. Головацький, Г. Маслова, К. Матейко, К. Стамеров, Н. Калашнікова). Жіночий одяг трьох століть описано одним абзацом із кількох речень [83, p. 116], трохи далі знаходимо ще один рядок про костюм козацьких жінок, із цитатою з Г. Боплана [83, p. 116]. Не дуже зрозуміло, чому опис Г. Боплана авторка віднесла до козачок, а Вердума, якого процитовано трохи далі [83, p. 118] – до селянок, тим паче, що в цьому випадку теж використано словосполучення «козацькі жінки».

1993 р. вийшла монографія львівської мистецтвознавиці Галини Стельмащук «Традиційні головні убори українців», в якій кілька сторінок було присвячено головним уборам XV–XVIII ст. [60, с. 56–78]. З переваг цього нарису можна відзначити активне використання цитат із першоджерел (Лохвицька ратушна книга, Львівська міська книга, документи з ЦДІАЛ України та ін.). Але мусимо зазначити й деякі недоліки. Це і розкид за хронологічними рамками від XIV до XVIII ст. в одному абзаці [60, с. 68], і використання суто етнографічної інформації (наприклад, розміри намітки) щодо речей XVI ст. [60, с. 74], і навіть твердження, що «українські знатні жінки Східної Галичини XVI–XVIII ст. носили на голові круглу, велику тюрбаноподібну шапку» [60, с. 76], хоча українських джерел XV–XVII ст. з зображеннями жінок у тюрбанах Г. Стельмащук не навела (так званий «портрет Роксолани», на думку П. Білецького [12, с. 47], є портретом юнака). Також ми не можемо погодитися з авторкою, що стосовно чепців XVI ст. можна застосовувати пізніше слово «очіпки» [60, с. 72], а «рантух відповідає давньоруському убрусу» [60, с. 76].

І, якщо нарис з книги Г. Стельмащук, незважаючи на деякі спірні моменти, все ж насичений цитатами з першоджерел, цього аж ніяк не можна сказати про розділ з книги Т. Ніколаєвої «Історія українського костюма» [48, с. 37–53]. Жіночі плахти, літники і андараки XVI–XVII ст. описано виключно за етнографічними матеріалами XIX ст. [48, с. 39], щодо взуття XIV–XVII ст. використано термін «чорнобривці» [48, с. 42], хоча ці квітки (рід Tagétes) походять з Мексики і їх завезли до Європи конкістадорами тільки в XVI ст., а при описі тканин і фурнітури авторка посилається не на українські дослідження, в яких обговорювалася ця тема [15; 23; 28], а на книгу Г. Громова «Очерки русской культуры XVI века» [48, с. 43].

Власне, доволі прискіпливо костюмну термінологію в українських документах XVI–XVIII ст. проаналізувала філологиня Ганна Войтів у дисертації «Назви одягу в пам'ятках української мови XIV–XVIII ст.» [15]. В окремих розділах було розглянуто назви одягу та головних уборів, вказано хронологічні рамки появи того чи іншого терміна. І, якщо одягові лексеми обговорювалася раніше у статтях Л. Батюка [6] та В. Горобця [23], то тут дослідниця додатково зробила аналіз назв прикрас [15, с. 98–125]. Єдине, чого не вистачає в цій ґрунтовній праці, це аналізу назв поясів та взуття.

Того ж року виходить ще одна цікава дисертація Лілії Шпирало «Міський костюм Галичини кінця XVIII–XIX ст.» [71]. Незважаючи на назву, яка, здавалося б, виходить за хронологічні межі нашої статті, в 1 розділі дослідниця доволі виважено проаналізувала зміни в міській жіночій моді XVI–XVIII ст., з посиланнями на польських та інших європейських авторів. Мабуть, це перше дослідження в історіографії, в якому було задіяно всі три типи джерел, важливих саме для історика, – писемні згадки з документів ЦДІАЛ України, ікони та картини з львівських музеїв та церков, та, що особливо цінно, оригінальні речі XVIII ст. з колекції МЕХП ІН НАН України. Також цікаві порівняння українських елементів костюма з загальноєвропейськими [71, с. 44].

Першу критику застарілих радянських підходів до вивчення історичного костюму знаходимо

в статті Ірини Ворончук «Спільні риси і шляхи розвитку одягу українських і польських селян XVI–XVII ст.» [17]. Саме тут було висунуто тезу, що ранньомодерний костюм шляхти, містян та селян не так уже й сильно відрізнявся між собою [17, с. 403], що український одяг розвивався не в ізоляції від європейського [17, с. 406] і, врешті-решт, що «необхідно переглянути застарілі класові підходи і стереотипи при вивченні історії селянства взагалі і проявів його матеріальної і духовної культури зокрема» [17, с. 407].

Дуже багато інформації по львівських цехах і торгівлі модними тканинами й галантереєю в XVI–XVIII ст. наведено в книзі «Нариси з історії львівської моди кінця XIII – початку XX століть» [34]. Завдяки посиланням на різноманітні архівні документи маємо багато відомостей про виробництво тканин та ткацькі цехи у Львові, про цехи кравців, капелюшників, галантерейників і гаптярів. Львівську моду XIV–XVII ст. автори пояснюють впливами торгівлі та безпосереднім виробництвом у Львові [34, с. 16], також здійснено спробу порівняти європейську моду доби Відродження зі львівською того ж часу [34, с. 20].

Як і попередні дослідники, на чинники, що впливали на моду, звертає увагу Юрій Шевага у статті «Вплив східної і західної моди на одяг шляхти і міщан в Україні XVII ст.» [69, с. 27–29]. Крім того, вперше в історіографії було висловлено думку, що одна й та сама назва одягу в один проміжок часу могла означати геть різні речі в різних країнах [69, с. 26]. Інша стаття дослідника [70, с. 309–315] присвячена аналізу інвентарів рухомого майна української шляхти першої половини XVII ст. по документах з відділу давніх актів ЦДІАЛ України. У ній багато назв та характеристик для предметів жіночого гардеробу, але автор не зробив жодного посилання на документи (томи, аркуші тощо), з якими він працював.

У статті Г. Стельмащук «Український стрій XIV – середини XVII століть у контексті загальноєвропейської моди та стилів» [61] також є інформація про ремісничі цехи, торговельні шляхи та умови цієї торгівлі в ранньомодерних містах. Але в інших аспектах авторка висловлює ідеї етнографічного напряму, наприклад, про те що «вбрання селян XVI – середини XVII ст. залишалось, як звичайно, традиційним. На нього не мала істотного впливу мода XVI ст.» [61, с. 191]. В описі одягу українок XVII ст. використано слово «корсетка», хоча ще Ф. Вовк писав, що цей термін не трапляється навіть у кінці XVIII ст. [16, с. 546], для XVII ст. у вишивці сорочок «з'являються елементи національного колориту: пишні виноградні грона, гілки калини, розкішні квіти» [61, с. 191], що не підтверджується жодним речовим чи зображальним джерелом, а корзно, згадане в праці М. Костомарова [40, с. 121], за Г. Стельмащук «існувало до середини XVII ст. під назвою "керея, делія"» [61, с. 196].

До теми етимології та характеристики окремих елементів костюма за писемними джерелами звертається також етнолог Оксана Косміна у розвідці «Іноязичні запозичення та їх вплив на формування одягу українських міщан (за матеріалами XIV–XVI століть)» [35]. Дослідниця робить слушне зауваження про те, що «відомості про українське міщанське вбрання, які містять історичні джерела XIV–XVI ст., свідчать про високий статус культури українських міст, яка довго була штучно вилучена з контексту української національної культури» [35, с. 87]. На нашу думку, для більш різнобічного порівняльного аналізу цій праці не вистачає глосаріїв Л. Голембйовського [77; 78] або І. Турнау [84]. Проте в подальших термінологічних розвідках [36; 37; 38; 39] авторка звертається і до польських джерел, суттєво доповнюючи філологічні студії Г. Войтів [15] та більш обережно проводячи паралелі між етнографічними реаліями та історичними, на відміну від Г. Стельмащук [60; 61].

2006 р. художниця Зінаїда Васіна видає другий том праці «Український літопис вбрання». Суттєву частину цієї багато ілюстрованої книги присвячено саме костюму XVI–XVIII ст. [14, с. 65–194]. Проте в цій праці є порушення принципів історизму, об'єктивності. У тексті майже відсутні посилання на джерела, а всі твердження авторка наводить як абсолютно достовірні. Іноді З. Васіна надає посилання на авторів без указання їх праць, і тільки, звернувшись до списку літератури наприкінці книги та порівнявши текст з оригіналом, можна зрозуміти, що це, наприклад, украй застарілі Н. Тумасов [65] або М. Костомаров [40], після яких вийшло вже багато досліджень, котрі чомусь не помітила авторка. Кунтуші та «козакини» без доказів згадано у XV ст. [14, с. 68], парчеві та атлабасні фартухи Гетьманщини, байбарак, капота, кибалка та багато інших речей другої половини XVII та всього XVIII ст. раптово розглядаються в XVI ст. [14, с. 83, 86]. В «литовсько-польському» періоді бачимо жінок козацької старшини та «сорочку Мотрі Кочубеївни» [14, с. 82], описану в О. Воропая [18, с. 216]. Також доводиться констатувати факт свідомого викривлення тексту і змісту цитованого джерела: в переказі промови Мелешка з'являється те, чого в ній ніколи не було – «подо-

лок – сорочка, яку рукою чіпляють» [14, с. 70], а О. Рігельман, за словами художниці, «вважав такий одяг (описаний у його творі, – *Н.С.*) старовинним (XVI–XVII ст.)» [14, с. 101], хоча в оригіналі таке датування точно відсутнє [52, с. 86–87]. Це тільки кілька прикладів, а загалом вони потребують окремого дослідження.

В той самий рік, коли З. Васіна створила свої історичні містифікації, польська археологиня та реставраторка Анна Дронжковська опублікувала статтю, присвячену одягу XVII–XVIII ст., знайденому в українському місті Дубно [74]. Серед жіночих речей – шовковий чепець з денцем [74, s. 240]. Через рік виходить ще одна стаття науковиці [75] про конструкцію дуже цікавого ажурного чепця XVII ст., знайденого також у Дубні. В тому самому збірнику українська археологиня Віра Гупало [26] провела аналіз дубенських чепців, порівняла цю знахідку з іконографією та залучила згадки в писемних джерелах. Крім чепця в статті дослідниці подано опис шовкової жіночої сукні з того ж поховання. Втім, у подальших костюмологічних студіях ці унікальні знахідки майже не було задіяно.

Цікаву спробу зіставити зображальні та писемні джерела зробила Ірина Погоржельська у статті «Ікони Полісся як джерело до вивчення костюму кінця XVI–XVII століття» [51]. Дослідниця ввела в науковий обіг кілька нових зображальних джерел, приділила увагу виникненню деяких модних трендів на наших теренах [51, с. 133], висунула тезу про «синхронність змін в моді на всіх територіях Речі Посполитої» [51, с. 135]. Але цьому дослідженню все ж бракує системності (ікони обговорюються не по порядку датування) та залучення архівних документів, – з писемних джерел було використано тільки згадки сучасників, на кшталт Вацлава Потоцького або Ульріха Вердума [51, с. 133, 134].

Якісно новими і важливими результатами в дослідженні українського костюма XVI ст. відзначився Владислав Безпалько [7; 8; 9; 10]. Майже через всі його статті, присвячені костюму, лейтмотивом проходить теза, яку закцентувала ще І. Ворончук [17]: українські селяни у XVI ст. не були злиденною верствою населення, як традиційно вважається в історіографії. У статті «Селянський і міщанський жіночий одяг на Волині ост. чверті XVI ст.: із практики повсякденного вжитку» [8] наведено наочні приклади згадок про одяг, який селянки носили щодня, – під час роботи та в різних побутових ситуаціях. Уперше в історіографії задіяно статистичний метод, завдяки якому виявлено, що найпопулярнішим поясним одягом сільських жінок була плахта, у наведеній автором таблиці [8, с. 104–105] також можна простежити розмах по цінах на цей елемент гардеробу. Для кожної з розвідок науковець задіяв великий фактологічний матеріал з документів ЦДІАК України. На нашу думку, саме з публікації статей В. Безпалька 2013 р. історичний підхід до вивчення костюма почав конкурувати з етнографічним.

2014 р. виходить іще одна стаття з аналізом назв одягу за архівними джерелами, «Повсякденність як невід'ємна частина українознавчих досліджень (на прикладі вбрання волинської шляхти XVI – першої половини XVII ст.)» [72]. З жіночого вбрання авторка обговорює сукні, кошулі, літники, шуби, жупиці та наводить численні цитати з документів ЦДІАК України.

Стаття Петра Саса «Українське взуття другої половини XVI – першої половини XVII ст. в наукових дослідженнях останніх десятиліть» [55] – це перша праця, присвячена виключно історіографії, але тільки однієї складової костюма – взуття. Провідний науковий співробітник Інституту історії НАН України вперше звернув увагу наукової спільноти на «доволі категоричні твердження» та «вельми широкий хронологічний діапазон» наприсів К. Стамерова та його пояснювальну схему, не підкріплену «будь якою дослідницькою процедурою обґрунтування, в тому числі посиланнями на джерела» [55, с. 351]. Не обійшов уваги і переказ Н. Калашніковою праці К. Стамерова [55, с. 353]. Спостереження та висновки Т. Ніколаєвої П. Сас визнав «надто загальними і такими, що зроблені на основі праць інших дослідників, а не на підставі джерел» [55, с. 354]. Також критично розглянув книги З. Васіної [55, с. 355], Г. Стельмащук [55, с. 354] та інших.

З 2015 р. в кваліфікаційних наукових роботах різного спрямування починають з'являються розділи, присвячені українському костюму XVI–XVIII ст. Значну увагу вбранню львівських міщан кінця XVI – початку XVII ст. приділено в 4-му розділі дисертації І. Замостяник [29, с. 141–162], одягу і моди XV–XVIII ст. крізь призму ікон Страшного Суду – в дисертації А. Григорак [25, с. 186–198], ціни на одяг і тканини, їх виробництво та продаж у Львові XVI–XVIII ст. – в дисертації Н. Паславської [49, с. 110–123], одягу волинян кінця XVI–XVII ст., – в докторській дисертації Н. Білоус [13, с. 337–350], вбранню львівських міщан XVII ст. – в бакалаврській роботі С. Тригуб [64, с. 31–32], одягу містян Волині литовської доби – в дисертації доктора філософії М. Тарасюк [63, с. 108–145].

Також наостанок хочеться відзначити ще дві праці. 2020 р. вийшла стаття Сергія Шаменкова «Образи козаків та мешканців Гетьманщини 1780-х років – історія циклу малюнків із рукопису Шафонського» [67], в якій дослідник навів оригінали малюнків О. Шафонського та дійшов до висновків, що це і є першоджерело для зображень з книги О. Рігельмана, яку ми згадували протягом усієї цієї розвідки. А 2022 р. побачила світ багатолітня праця археологині В. Гупало «Бернардинський монастир у Дубні та фунеральна культура волинської шляхти у XVII – першій половині XIX століття», в якій нарешті було представлено численні кольорові фото та детальний опис дубенських знахідок [26].

Висновки. Отже, досліджуючи історіографію питання ми виокремили два напрями у вивченні історії українського костюма. Умовно їх можна назвати «історичний» та «етнографічний».

Дослідники, що застосовували історичний підхід (А. Єфименко, Н. Мірза-Авакянц, Я. Ісаєвич, П. Сас, В. Безпалько та ін.), розглядали костюм як частину загальної побутової обстановки, як частину соціальних відносин або історичних подій у невеликий проміжок часу, з чітко визначеними територіальними межами дослідження.

Дослідники, що писали в етнографічній традиції (Я. Головацький, Ф. Вовк, Г. Маслова, О. Воропай, К. Матейко, Г. Стельмащук, Т. Ніколаєва та ін.), використовували наявні дані про історичний костюм радше як доповнення до студій з костюму етнографічного. Всі монографії, присвячені історії українського вбрання, видали саме дослідники-етнографи.

Загалом, зважаючи на зростання інтересу до теми українського костюма XVI–XVIII ст. загалом та жіночого зокрема, зважаючи на наявність уже такого корпусу праць, на сьогодні можливо комплексно дослідити тему з залученням не тільки писемних джерел, але й речових та зображальних.

Список літератури:

1. Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582–1588 рр.). Київ, 1965.
2. Арандаренко Н. *Записки о Полтавской губернии*. Ч. 2. Полтава, 1849.
3. Бажан М. та ін. *Історія українського мистецтва. Т. 2. Мистецтво XIV – першої половини XVII століття*. Київ, 1967.
4. Бажан М. та ін. *Історія українського мистецтва. Т. 3. Мистецтво другої половини XVII–XVIII століття*. Київ, 1968.
5. Бантыш-Каменский Д. *История Малой России*. Москва, 1833.
6. Батюк Л. Назви одягу в «Актовій книзі житомирського міського уряду кінця XVI ст.». *Питання історії української мови.* 1970. С. 19–26.
7. Безпалько В. Аксесуари одягу для носіння грошей у населення Волині в останній чверті XVI ст. (за актовими джерелами). *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики.* 2013. С. 566–577.
8. Безпалько В. Селянський і міщанський жіночий одяг на Волині ост. чверті XVI ст.: із практики повсякденного вжитку. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні.* 2013. С. 103–109.
9. Безпалько В. Матеріали виготовлення верхнього одягу українських селян другої половини XVI ст. (за актовими джерелами Волині). *Ukraina Lithuanica.* 2017. № 4. С. 232–247.
10. Безпалько В. Одяг челяді і найманих робітників шляхетського дворогосподарства на Волині у другій половині XVI ст. *Українознавство.* 2017. № 1–2. С. 63–74.
11. Білецька В. Українські сорочки, їх типи, еволюція й орнаментація. *Матеріяли до етнології й антропології.* 1929. Т. 21–22, ч. 1. С. 43–109.
12. Білецький П. *Український портретний живопис XVII–XVIII століть*. Київ, 1969.
13. Білоус Н. *Тестаменторні практики в міському соціумі Волині кінця XVI–XVII ст.: правові, соціокультурні та майнові аспекти:* дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2022.
14. Васіна З. *Український літопис вбрання: науково-художні реконструкції.* Т. 2. Київ, 2006.
15. Войтів Г. Назви одягу в пам'ятках української мови XIV–XVIII ст. : дис. канд. філол. наук. Львів, 1995.
16. Волков Ф. [Вовк, Хв.]. Этнографические особенности украинского народа. *Украинский народ в его прошлом и настоящем*. 1916. Т. 2. С. 455–647.
17. Ворончук І. Спільні риси і шляхи розвитку одягу українських і польських селян XVI–XVII ст. (методологічні та методичні засади і підходи) *Acta Polono-Ruthenia*. 1996. Т. 1. С. 401–407.
18. Воропай О. *Звичаї нашого народу.* Мюнхен, 1958.
19. Георги И. *Описание всех обитающих в Российском государстве народов: их житейских обрядов, обыкновений, одежд, жилищ, упражнений, забав, вероисповеданий и других достопамятностей.* Т. 4. Санкт-Петербург, 1799.

20. Головацкий Я. *О костюмах или народном убранстве русинов или русских в Галичине и северо-восточной Венгрии.* Петроград, 1868.

21. Головацкий Я. *О народной одежде и убранстве русинов, или русских, в Галичине и северо-восточной Венгрии*. Санкт-Петербург, 1877.

22. Головацкий Я. *Черты домашнего быта русских дворян на Подляшье.* Вильно, 1888.

23. Горобець В. Назви тканин та одягу в українських джерелах (за матеріалами XVIII ст.). *Народна творчість та етнографія*. 1972. № 4. С. 53–59.

24. Гошко, Ю. 1976. *Населення українських Карпат XV–XVIII ст.* Київ.

25. Григорак А. *Світоглядні орієнтири українського соціуму у світлі іконографії Страшного суду XV–XVIII ст.*: дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2020.

26. Гупало В. *Дослідження крипти № 3 під бернардинським костелом у Дубні.* 2007. Вип. 11. С. 315–336.

27. Гупало В. *Бернардинський монастир у Дубні та фунеральна культура волинської шляхти у XVII – першій половині XIX століття*. Львів, 2022.

28. Ефименко А. Старинная одежда и принадлежности домашнего быта слобожан. *Харьковский сборник*. 1887. Вып. I. С. 171–181.

29. Замостяник І. В. Побутова культура львівського міщанства кінця XVI – початку XVII ст. : дис. ... канд. іст. наук. Львів, 2015.

30. Зеленин Д. Женские головные уборы восточных (русских) славян. *Slavia*. 1926. P. V, s. 2. С. 303–338.

31. Ісаєвич Я. Культура й побут міського населення Галичини XVII–XVIII ст. *Народна творчість та етнографія*. 1963. № 4. С. 91–94.

32. Калашникова Н. Одежда украинцев XVI–XVIII вв. *Древняя одежда народов восточной Европы*. 1986. С. 112–132.

33. Квитка-Основьяненко Г. Ф. Украинцы. *Современник*. Т. XXI. Кн. 1. С. 75–85.

34. Кодлубай І., Нога О. *Нариси з історії львівської моди кінця XIII –початку XX століть.* Львів, 1999.

35. Косміна О. Іноязичні запозичення та їх вплив на формування одягу українських міщан (за матеріалами XIV–XVI століть). *Народна творчість та етнографія.* 2005. № 5. С. 80–88.

36. Косміна О. Вбрання української еліти XVII–XVIII ст. *Соціум. Альманах соціальної історії.* 2015. Вип. 11–12. С. 330–364.

37. Косміна О. Назви верхнього хутряного одягу X–XVIII століть (матеріали до термінологічного словника). *Народознавчі зошити.* 2016. № 4. С. 860–872.

38. Косміна О. Назви прикрас XI–XVIII століть (матеріали до термінологічного словника). *Народознавчі зошити.* 2018. № 1. С. 254–268.

39. Косміна О. Назви стегнового одягу за письмовими джерелами XVI–XVIII століть. *Народознавчі зошити.* 2020. № 2. С. 395–409.

40. Костомаров Н. Южная Русь в конце XVI века. *Исторические монографии и исследования*. 1867. т. 3. С. 175–237.

41. Костомаров Н. Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI и XVII столетиях. Санкт-Петербург, 1860.

42. Крип'якевич І. Жіноче вбрання в XVIII ст. *Життя і знання.* 1933. Вип. 2 (65). С. 38.

43. Крип'якевич, І. Побут. *Історія української культури.* Львів, 1937.

44. Крип'якевич І. *Про давній одяг галицьких міщанок Життя і знання.* 1938. Вип. 7–8 (130–131). С. 227–228.

45. Маслова Г. Народная одежда русских, украинцев и белорусов в XIX – начале XX в. *Восточнославянский этнографический сборник*. 1956. С. 542–757.

46. Матейко К. *Український народний одяг*. Київ, 1977.

47. Мірза-Авакянц Н. З побуту української старшини кінця XVII століття. *Записки Українського наукового товариства на Полтавщині*. 1919. Вип. 1. [репринт в: 1994. Козацькі старожитності Полтавщини, Вип. 2. 33–78].

48. Ніколаєва Т. Історія українського костюма. Київ, 1996.

49. Паславська Н. Вплив міжнародної торгівлі на модні тенденції в ранньомодерному Львові (XVI–XVII ст.): дис. ... канд. іст. наук. Львів, 2022.

50. Підкова І., Шуст Р. *Довідник з історії України.* Київ, 1993.

51. Погоржельська І. Ікони Полісся як джерело до вивчення костюму кінця XVI–XVII століття. *Археологія і давня історія України.* 2013. Вип. 11. С. 133–138.

52. Ригельман А. Летописное повествование о Малой России и ея народе и козаках вообще. Москва, 1847.

53. Савваитов, П. И. 1865. Описание старинных царских утварей, одежд, ратных доспехов и конского прибора, извлеченное из рукописей архива Московской Оружейной палаты. Санкт-Петербург.
54. Сас П. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. Киев, 1989.
55. Сас П. Українське взуття другої половини XVI – першої половини XVII ст. в наукових дослідженнях останніх десятиліть. *Україна в Центрально-Східній Європі.* 2015. Вип. 15. С. 349–362.
56. Свєнціцкий І. *Іко*нопись Галицької України XV–XVI віків. Львів, 1928.
57. Січинський В. *Чужинці про Україну.* Львів, 1938.
58. Стамеров К. Українські костюми XV–XVII ст. *Нариси з історії костюмів.* 1978. С. 159–179.
59. Стельмах Г. Одяг. Українці. Історико-етнографічна монографія. Київ : Видавництво Академії наук Української РСР, 1960. С. 347–422.
60. Стельмащук Г. *Традиційні головні убори українців*. Київ, 1993.
61. Стельмащук Г. Український стрій XIV – середини XVII століть у контексті загальноєвропейської моди та стилів. *Записки НТШ*. 2001. Т. 242. С. 189–202.
62. Сумцов Н. Речь Ивана Мелешка как литературный памятник. *Киевская старина.* 1894. Т. XLV. С. 195–213.
63. Тарасюк М. Ю. Міське суспільство Волині литовської доби: матеріальний вимір повсякдення : дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2024.
64. Тригуб С. Світ речей львівських міщан (за тестаментами XVII століття) : бакалаврська робота. Львів, 2023.
65. Тумасов Н. Дворянство Западной России в XVI веке. Киев, 1869.
66. Франко І. *Етнографічна експедиція на Бойківщину.* Жовтень. 1972. № 9.
67. Шаменков С. Образи козаків та мешканців Гетьманщини 1780-х років – історія циклу малюнків із рукопису Шафонського. *Стрій*. 2020. № 2 (Ч. 1). С. 3–106.
68. Шафонський О. Черниговского наместничества топографическое описание. *Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (НБУВ).* Ф. VIII. Спр. 185. 1786.
69. Шевага Ю. Вплив східної і західної моди на одяг шляхти і міщан в Україні XVII ст. *Берегиня*. 2001. № 1. С. 26–29.
70. Шевага Ю. Одяг української шляхти першої половини XVII століття у світлі інвентарів рухомості з документів ЦДІА у Львові. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології.* 2013. № 2. С. 309–315.
71. Шпирало Л. Міський костюм Галичини кінця XVIII–XIX ст. (Стильові ознаки) : дис. ... канд. мистецтвознавства. Львів, 1995.
72. Чубик Ю. Повсякденність як невід'ємна частина українознавчих досліджень (на прикладі вбрання волинської шляхти XVI – першої половини XVII ст.). *Збірник наукових праць ННДІУВІ*. 2014. Т. XXVIII. С. 267–273.
73. Bartkiewicz M. Polski ubiór do 1864 roku. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, 1979.
74. Drążkowska A. Jedwabna odzież grobowa z XVII i XVIII wieku wydobyta w kościele p.w Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Marii Panny w Dubnie (Ukraina). *Матеріали і дослідження з історії Прикарпаття і Волині*. 2006. Вип. 10. С. 239–246.
75. Drążkowska A. XVII-wieczny czepek ze złotej nici wydobyty w kościele P. W. Niepokalanego poczęcia najświętszej Marii Panny w Dubnie. Analiza kostiumologiczna. Problemy konserwatorskie. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2007. Вип. 11. С. 131–135.
76. Gołębiowski Ł. Ubiory w Polsce od najdawniejszych czasów aż do chwil obecnych, sposobem dykcjonarza ułożone i opisane. Warszawa, 1830.
77. Gołębiowski Ł. Ubiory w Polsce od najdawniejszych czasów aż do chwil obecnych, sposobem dykcjonarza ułożone i opisane. Warszawa, 1861.
78. Gutkowska-Rychlewska M. *Historie ubiorów*. Wrocław, 1968.
79. Liske X. Cudzoziemcy w Polsce. Lwow, 1876.
80. Łoziński W. Patryzyat i mieszczaństwo lwowski. Lwów, 1890.
81. Łoziński W. Sztuka lwowska w XVI i XVII wieku. Lwów, 1898.
82. Turnau I. Ubiór narodowy w dawnej Rzeczypospolitej. Warszawa, 1991.
83. Turnau I. History of Dress in Central and Eastern Europe from the Sixteenth to the Eighteenth Century. Warsaw, 1991.
84. Turnau I. *S*łownik ubiorów: tkaniny, wyroby pozatkackie, skóry, broń i klejnoty oraz barwy znane w Polsce od średniowiecza do początku XIX w. Warszawa, 1999.

Skornyakova N.A. UKRAINIAN WOMEN'S COSTUME IN THE 16TH – 18TH CENTURIES: THE STATE OF RESEARCH ON THE THEME

The article analyzes the main approaches, stages, and features of the historiography of Ukrainian costumes of the 16th – 18th centuries. Focus is placed on women's costumes, so some studies were not included in the list. It is emphasized that the study of the historiography of Ukrainian women's costumes of the 16th – 18th centuries is of particular relevance, as the topic not only reflects the cultural heritage of Ukraine but is also an important source for understanding the social, economic, and to some extent, gender aspects of the society of that time. An attempt is made to create a comprehensive historiography on this topic, considering all directions and trends. This has become particularly relevant in the last 10 years, with the emergence of a number of new studies which, unlike the works of the 19th century or the Soviet era, have not yet been presented in a single list. It is noted that systematization of historiography will allow for a critical rethinking of common approaches, identifying gaps in research, and outlining new promising directions for scientific exploration.

The article identifies two directions in the study of the history of Ukrainian costume. They can be conditionally called «historical» and «ethnographic». It was noted that researchers who applied the historical approach (A. Yefimenko, N. Mirza-Avakiants, Y. Isaievych, P. Sas, V. Bezpalko, and others) considered costume as part of the general domestic environment, as part of social relations or historical events in a short period, with clearly defined territorial boundaries of research, and researchers who wrote in the ethnographic tradition (Y. Holovatsky, F. Vovk, H. Maslova, O. Voropai, K. Mateiko, H. Stelmashchuk, T. Nikolaieva, and others) used available data on historical costume rather as a supplement to studies on ethnographic costume. It was emphasized that all monographs devoted to the history of Ukrainian clothing were published by ethnographic researchers. It was stated that given the growing interest in the topic of Ukrainian costumes of the 16th – 18th centuries in general and women's in particular, and given the existence of such a body of work, today it is possible to comprehensively study the topic with the involvement of not only written sources but also material and pictorial ones.

Key words: *Ukrainian women's costume, 16th – 18th centuries, historiography, historical approach, ethnographic approach, cultural heritage.*

УДК 303.446.4=111=112.2=133.1=162.3«18»:94(36)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/3.28

Трубчанінов С.В.
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ДОСЛІДЖЕННЯ ЕТНОГЕОГРАФІЇ ГЕРОДОТОВОЇ СКИТІЇ В ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ «ДОВГОГО» XIX СТОЛІТТЯ

У статті наголошується, що питання етнічної приналежності та розміщення племен Скитії за часів Геродота розглядалося у багатьох працях західноєвропейських учених протягом «довгого» XIX ст. Однак дана проблема ще не стала предметом спеціального історіографічного дослідження для українських науковців, або ж учених із країн Західної Європи чи США. Метою цього повідомлення є характеристика основних теорій щодо походження і розселення племен скитів та їхніх сусідів, які набули поширення у західноєвропейській історичній думці XIX ст.

Існує лише декілька історіографічних розвідок, дотичних темі даного дослідження. Серед них – праці Арістіда Доватура та Дмітрія Каллістова, а також Олександра Домбровського, які з'явилися друком у 1980-х рр., та недавні публікації Сергія Трубчанінова.

Більшість німецьких, британських чи французьких дослідників XIX ст. вважало інформацію Геродота про Скитію достатньою, щоб можна було б реконструювати етнічну мапу Скитії. Свої сили в розв'язанні даної проблеми пробували як відомі географи та історики – професори університетів, так і дослідники-початківці та викладачі середніх навчальних закладів. Якщо в першій половині та в середині XIX ст. найбільш активними у вивченні етногеографії Скитії були німецькі учені, то згодом дедалі вагомішу позицію займають британські науковці.

Протягом XIX ст. були розроблені та набули поширення всі основні наукові теорії про етнічну приналежність племен Скитії: «монгольська» (Бартольд Георг Нібур, Август Хансен, Карл Нойманн та ін.), «іранська» (Каспар Цойсс, Карл Мюлленгоф та ін.), «слов'янська» (слід мати на увазі дві різні теорії: одні автори (Фрідріх Людвіг Лінднер, Йоганн Куно та ін.) вважали слов'янами більшість племен Скитії, у т.ч. «царських скитів»; інші (Любор Нідерле) відносили до слов'ян лише племена, що мешкали в північній частині Скитії, а також її сусідів – скитів-орачів, будинів, гелонів, неврів), «німецька» (Фредерік Гійом Бергманн, Йоганнес Фресль та ін.).

Ключові слова: *скити, Геродот, етногеографія Скитії, західноєвропейська історична думка XIX століття.*

Постановка проблеми. В давній історії України важко знайти більш дискусійне питання, яке було предметом широкого обговорення декілька століть аж до нашого часу, ніж походження та етнічна приналежність народів, які описані Геродотом під назвою скитів. Не випадково, з приводу цього питання протягом «довгого» XIX ст. висловлювалося чимало науковців, з якими пов'язують становлення історичної науки як академічної дисципліни, а також антикознавства. Незважаючи на окремі огріхи, приклади яких наводяться в одній із наших розвідок [52, с. 163], достатньо повно успіхи та проблеми західноєвропейської історіографії Геродотової Скитії в «довгому» XIX ст. окреслено в історіографічному нарисі Арістіда Доватура та Дмітрія Каллістова в книзі «Народи нашої країни в «Історії» Геродота» (1982) [45, с. 41–79]. Близько трьох десятків праць західноєвропейських авторів XIX – початку XX ст., які торкалися Геродотової Скитії, згадано в студії відомого дослідника стародавньої історії України Олександра Домбровського (1987–1988). Щоправда, лише деякі з них були спеціально присвячені етногеографії Скитії [46]. Слід наголосити, що вивчення етногеографії Геродотової Скитії у західноєвропейській історіографії XIX ст. ще не стало предметом спеціального дослідження сучасних зарубіжних чи українських істориків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В сучасних історіографічних оглядах зарубіжних праць, які присвячені Скитії, переважно аналізується англомовна література, що з'явилася

в останні кілька десятиліть. Так, у статті британського дослідника Каспара Мейера «Від етнографії скитів до аріанського християнства: геродотознавчі революції напередодні російської революції» (2020) згадується всього кілька праць, які побачили світ у XIX – на початку XX ст. [29]. Присвячені Скитії основні праці західноєвропейських авторів, які побачили світ у XIX – на початку XX ст., проаналізовані у низці недавніх публікацій Сергія Трубчанінова [50–53]. Зокрема, у статті «Історична географія Скитії у висвітленні німецької історіографії XIX століття» робиться акцент на окресленні лідируючої позиції німецького «класичного антикознавства» та аналізі різних теорій німецьких науковців і найбільш знакових їхніх праць, у яких йшлося про походження, розселення та історію скитів [52]. Предмет дослідження останньої статті обрано цілком закономірно, адже в укладеному Михайлом Грушевським переліку найважливішої літератури про Геродотову Скитію німецькою мовою було 15 праць, російською – 12, а от українською, чеською, англійською та французькою – лише по одній [44, с. 542–543]. На жаль, в останній роботі видатного українського скитознавця Бориса Мозолевського (1936–1993), спеціально присвяченій етнічній географії Скитії [48], незакінчений рукопис якої було опубліковано через деякий час після смерті автора, із зарубіжних праць «довгого» XIX ст. використано лише одну – Любора Нідерле, в російському перекладі (1956).

Постановка завдання. Мета даної розвідки полягає в дослідженні уявлень про етногеографію Геродотової Скитії у західноєвропейській історичній думці «довгого» XIX ст. У центрі уваги – праці німецьких, британських, французьких та чеських авторів, в яких піднімалися питання про походження і розселення племен скитів та їхніх сусідів.

Виклад основного матеріалу. Наприкінці XVIII – на початку XX ст. у Західній Європі спостерігався стійкий інтерес до вивчення історії античності, свідченням чого було видання численних творів грецьких і римських авторів відповідними мовами та в перекладах, з науковими коментарями і примітками. Одне із перших місць при цьому належало «Історіям» Геродота. Зокрема, аналіз інформації «батька історії» привів до багатьох спроб відтворення карти Скитії [25; 27, p. 32; 28; 36; 42, p. 139]. Однією із кращих, на наш погляд, слід визнати роботу британського археолога та історика-античника Джона Майерса (англ.: sir John Linton Myres; 1869–1954) [33].

Більшість західноєвропейських дослідників цілком довіряло інформації Геродота про Скитію та народи, які її населяли. Так, професор історії з Геттінгену Арнольд Геєрен (нім.: Arnold Hermann Ludwig Heeren; 1760–1842) у своїй надзвичайно популярній у перші десятиліття XIX ст. праці «Уявлення про політику, зв'язки і торгівлю найвидатніших народів Стародавнього світу» наголошував, що Геродот був дуже скрупульозним у своєму дослідженні Скитії. Він достовірно передавав все, що чув і бачив, був точний у визначенні місця розташування різних племен, розрізняв серед них «справжніх» скитів та тих, які були іншого походження, але мешкали поряд із ними на теренах між Дунаєм та Доном [21, s. 266–268].

У іншій популярній праці першої третини XIX ст. «Географія греків і римлян» її автор Конрад Маннерт (нім.: Konrad Mannert; 1756–1834), на момент виходу першого видання – учитель гімназії в Нюрнберзі, пізніше – професор різних університетів, вказував, що джерелами інформації Геродота про Скитію були як його власні спостереження під час подорожей, повідомлення, отримані ним від скитів та інших варварів, а також розповіді грецьких колоністів та праці давньогрецьких авторів. К. Маннерт допускав, що Геродот подорожував як купець, найбільший інтерес для якого представляло золото, що видобували агатирси. Але йому також були добре відомі береги Тіраса й Гіпаніса, до того ж він здійснив подорож вздовж узбережжя Кримського півострова [28, s. 96–98].

А. Геєрен зазначав, що ім'я скитів є недостатньо чітко визначеним етнонімом у «давній» географії, на кшталт імен монголів і татар у «сучасній» географії. Ім'я цього народу часто використовували для назви усіх кочівників, які проживали на північ від Чорного і Каспійського морів та у Східній Азії [21, s. 264]. Словацький і чеський слов'янознавець Павел Йосеф Шафарик (чес.: Pavel Josef Šafařík; 1795–1861) із сарказмом писав: «хоча нація скитів вимерла в Європі, проте назва їхнього племені стала улюбленим жартом грецьких і римських письменників, які через свою недолугість, недбалість, викривлений смак і погану освіту, на величезну шкоду давній історії називали [скитами] чужі та невідомі народи на північ від них аж до 12 ст. після Р. Хр.» [39, s. 232–233]. Всесвітньовідомий німецький мандрівник, етнограф, антрополог Адольф Бастіан (нім.: Philipp Wilhelm Adolf Bastian; 1826–1905) вказував, що після Геродота під іменем скитів розуміли різні народи, які мігрували з Азії, так само як пізніше татарами могли називати і тюрків і монголів [2, s. 435].

Схожої думки про невизначеність імені скитів дотримувалося багато дослідників протягом

всього досліджуваного періоду. Для українського читача представляє інтерес розвідка Пантелеймона Клима, професора 2-ї державної гімназії в Чернівцях за австрійської доби, що присвячена колоніям Мілету в Скитії (1914). Характеризуючи різні погляди на походження скитів, автор, зокрема, згадав про чернівецького історика Р. Кайндля, який «знаходить навіть їхніх нащадків у наших гуцулах». На думку П. Клима, греки використовували загальну назву «скити» для позначення багатьох різних народів [24, s. XVII].

Стосовно етнічної приналежності описаних Геродотом скитів віддавна існувала точка зору, згідно якої скити та особливо їхні наступники сармати вважалися предками слов'ян. Не в останню чергу це було пов'язано з тим, що візантійські автори використовували ці класичні назви щодо останніх [30, p. 98]. Ще більшої плутанини додали зі свого боку деякі перекладачі античної літератури. Так, французький антикознавець Хасе, перекладаючи твір Лева Диякона, назви «скити» і «тавроскити» переклав словами «Russis» і «Russos». Але в той час, який описував візантійський історик, не йшлося про русів, а тим більше про росіян у Тавриді. Цей «цікавий для історії приклад» навів у своїй книзі французький еллініст Жан-Батист Гейл (фр.: Jean-Baptiste Gail; 1755–1829) [13, p. 37].

Наприкінці XVIII ст. напівофіційно була оприлюднена імперська точка зору на етнічну приналежність скитів. Єкатєріна II у своїх «Записках» вказувала: «Греки називали Скитами народи, що жили на великих просторах Африки, Азії та Європи, і в назву цю включали багато народів, як це і Слов'ян, і Сарматів і Татар» [47, с. 19].

До речі, К. Маннерт називав скитів татарським народом, при чому ще й зазначав їхній зв'язок із донськими козаками, яких вважав сумішшю татар і росіян, у той час як останніх безпосередньо пов'язував із савроматами [28, s. 127–128].

Наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст. в монархії Романових також була поширена гіпотеза про належність основної маси скитських племен до фінських (уральських) народів. Учений-енциклопедист німецького походження Едуард Ейхвальд (нім.: Johann Karl Eduard Eichwald; 1795–1876) пояснював появу етноніму «скити» особливостями передачі греками звуків, яких не було в їхній мові. Саме так, на його думку, замість слова «чудь» і з'явилася назва «скити». Греки й римляни називали скитами всіх варварів у Надчорномор'ї, серед яких були фінські, слов'янські та тюркські племена [10, s. 248–249].

Незважаючи на свою архаїчність, теорія про фінську приналежність скитів мала деяке поширення і в Західній Європі. Так, лютеранський пастор і педагог з Вюртембергу Людвіг Георгій (нім.: Johann Christian Ludwig Georgii; 1810–1896) стверджував: «обидві назви Scolotä та Scythä, здається, лише еллінізовані від Scud, як вимовлялася Tschud, назви, яка також стосується всіх споріднених скандинавських народів, таких як фіни, монголи тощо. Але безсумнівно, що скити належать до того великого фінського чи хінтеруральського народу» [14, s. 26]. Особливо активно підтримували цю теорію угорські автори. Відомий археолог, член-кореспондент Угорської академії наук Геза Надь (угор.: Géza Nagy; 1855–1915) доводив, що представники урало-алтайської мовної сім'ї завжди панували в Степу, за винятком порівняно короткого періоду, коли арійська гілка індоєвропейців прокладала собі шлях зі своєї Європейської батьківщини до Ірану та Індії. Щоб підкреслити древність первісної урало-алтайської мови, учений намагався довести її зв'язок із шумеро-аккадською мовою. Серед кочівників, носіїв урало-алтайських мов, він розрізняв фіно-угорську та тюрко-татарську групи. Зокрема, Г. Надь відносив до алтайських племен (тобто тюрків) кіммерійців та скитів-землеробів. У той же час, він не заперечував існування серед кочівників незначних груп іранців, які залишилися в Степу після великого арійського переселення [див.: 11, s. 15–20; 30, p. 99–100].

У 1917 р. в Берліні побачила світ двотомна праця Антона Карла Фішера «Пояснення скито-сарматських імен та слів з угорської мови». Віддавши належне своїм попередникам, головним чином Г. Надю, автор спробував довести свою гіпотезу про поділ як скитів, так і інших наступних кочівників, закінчуючи мадярами, на дві гілки – «білих» і «чорних» [11, s. 20–42].

У XIX ст. з'явилися нові теорії щодо етнічної приналежності народів Скитії, опертi на наукові знання того часу. Першим, хто отримав широке схвалення своєї теорії, був знаний німецький дослідник античності Бартольд Георг Нібур (нім.: Barthold Georg Niebuhr; 1776–1831). Проаналізувавши свідчення Геродота та Гіппократа про скитів (будова тіла, спосіб життя, звичаї, поклоніння богу війни, доїння кобил, повстяні намети, сп'яніння від парів конопляного насіння на розжарених каміннях тощо), він дійшов висновку щодо їхнього монгольського походження [37, s. 361–362].

Реконструюючи розташування племен скитів за даними античних джерел, учений розміщував скитів-кочівників на Лівобережжі Дніпра; царських скитів – біля Сіверського Дінця, на узбережжі Меотиди і в Криму; скитів-землеробів – у Подніпров'ї та на Поділлі – [37, s. 359–361]. На думку Б. Г. Нібура, скити-землероби ймовірно були переможеним народом і могли вважатися скитами лише з огляду на те, що їхні завойовники жили серед них як привілейований орден [35, p. 44–45]. На підставі аналізу тексту ольвійського декрету на честь Протогена (III ст. до н. е.) німецький дослідник також допускав, що з еллінами-ольвіополітами могло сусідити германське плем'я скірів, яке з'явилося в Надчорномор'ї [37, s. 385–387].

Теорія Б. Г. Нібура про приналежність скитів до монгольських народів здобула чимало прихильників серед науковців у першій половині – середині XIX ст. Так, відомий німецький антикознавець Август Бьок (нім.: August Boeckh; 1785–1867) в коментарях до одного із томів монументального «Корпусу грецьких написів» наголосив на блискучій аргументації Б. Г. Нібура щодо монгольського походження скитів. У той же час савроматів він вважав «безсумнівними батьками слов'ян» [6, p. 81, 83].

Одним із активних пропагандистів «монгольської теорії» був Август Хансен (нім.: August Heinrich Hansen; 1813–1849) – уродженець Ганноверського королівства, який навчався у Боннському університеті та отримав докторську ступінь в Єні (1839). Він працював учителем в гімназії та приват-доцентом університету в Дерпті. Саме там побачили світ його дослідження про етнічний склад населення Скитії [19; 20]. Дослідник із Дерпта вважав свідчення Гіппократа про кочових скитів головним аргументом щодо їхнього монгольського походження [19, s. 150]. Аналізуючи географічні назви, спосіб життя і звичаї інших племен, які або мешкали в межах Скитії, або ж були її сусідами, А. Хансен дійшов висновку про їхню спорідненість зі слов'янами, литовцями, тюрками та фінами [19, s. 168–179].

У 1846 р. в Парижі вийшов французькою невеликий історико-географічний нарис німецького публіциста, Курда фон Шльоцера (нім.: Conrad Nestor von Schlözer; 1822–1894), онука відомого історика. Автор стверджував, що достовірні відомості про скитів можна знайти лише в працях Геродота та Гіппократа, які єдині серед усіх античних істориків і географів мали про них чітке уявлення. Як докази належності скитів до «великої монгольської раси» він навів ті ж самі приклади, що й Б. Г. Нібур [40, p. 29–30].

Визначним адептом «монгольської теорії» був Карл Нойманн (нім.: Karl Johann Heinrich Neumann; 1823–1880). У своїй праці «Елліни в Скитській країні. Внесок до давньої географії, етнографії і торгівельної історії» (1855) він доводив, що природні умови та рух племен у внутрішніх районах Азії підштовхнули предків скитів до переселення із межиріччя Онону та Керулену на сході Монголії на далекий захід – до берегів Понту Евксинського [34, s. 199–200].

На думку Павела Шафарика, первісні скити були народом, який прийшов до Європи з Азії, а отже, чужим європейським племенам «індійської раси». Чеський учений відносив кочових скитів до племен «монгольської родини», подібних до пізніших гунів, аварів, хазарів, печенігів, та передусім монголів чи татар [39, s. 233–234].

Аргументацію Б. Г. Нібура вважав беззаперечною історик та держслужбовець британського правління в Індії Джеймс Телбойс Вілер (англ.: James Talboys Wheeler; 1824–1897). У своїй праці про географію Геродота (1854) він детально проаналізував Скитію, включаючи розташування її племен [42, p. 137–170]. На думку британського історика, описані Геродотом і Гіппократом зовнішність і побут скитів не мали нічого схожого зі слов'янами чи германцями, натомість чітко вказували на їхнє монгольське/сибірське походження. Д. Т. Вілер поділяв висновок Б. Г. Нібура про те, що в жодному чудському діалекті немає нічого схожого, що могло б підтвердити гіпотезу про належність скитів до «фінської раси» [42, p. 154–155].

Незважаючи на доволі значне поширення, «монгольська теорія» з часом викликала все далі більшу критику з боку етнографів та істориків, географів і мовознавців. Так, всесвітньовідомий німецький географ Александр Гумбольдт (нім.: Alexander von Humboldt; 1769–1859) вказував, що пізнє прибуття турецьких (тюркських) і монгольських племен на Окс (Амудар'я) так в киргизький (казахський) степ суперечить припущенню Нібура про те, що скити Геродота і Гіппократа були монголами. На його думку, буде вірним віднести скитів/сколотів до індоєвропейських масагетів/аланів. А. Гумбольдт підкреслив, що подібність звичаїв, коли сама природа країни диктує головний їхній характер, є дуже непевним доказом племінної спорідненості. Життя в степу породжувало у тюрків, башкир, киргизів (казахів) чи джунгарців (монголів) ті ж самі традиції кочового життя, – наприклад, використання повстяних

наметів, які всі вони возили на возах і розкладали біля стада худоби [23, s. 337]. Також А. Гумбольдт вважав, що описана Геродотом зовнішність різних племен аж ніяк не є фізіономічною характеристикою монголів [22, s. 290].

Подібне зауваження щодо схожості побуту скитів та інших кочових народів висловлював також британський правник і політик, автор історії античної географії сер Едвард Банбері (англ.: sir Edward Herbert Bunbury, 9th Baronet; 1811–1895) [5, p. 215–216].

Відомий німецький мовознавець Якоб Грімм (нім.: Jacob Ludwig Karl Grimm; 1785–1863) вимагав всіляко відкидати ідею Нібура про те, що Скитія була опанована монгольськими ордами. На його думку, переселення скитів на береги Понту було «нерозривно пов'язано з великою повільною міграцією прабатьківських народів з Азії до Європи». Притримуючись пануючих серед тогочасних німецьких інтелектуалів поглядів про переселення предків багатьох європейських народів із азійської прабатьківщини, Я. Грімм допускав існування в Скитії, поряд з переважаючим «південноазіатським елементом», германських і сарматських компонентів, а також народів невстановленого походження [15, s. 219].

Каспар Цойсс (нім.: Johann Kaspar Zeuβ; 1806–1856), німецький історик і філолог, який став всесвітньовідомим як засновник кельтознавства, вже у першій своїй великій праці «Німці і сусідні з ними племена» (1837) відкинув гіпотези про фінське чи монгольське походження скитів. Він доводив приналежність скитсько-сарматських племен до іранців, аргументуючи це подібністю їхніх релігійних вірувань, побуту та мови [43, s. 285–298]. На думку К. Цойсса, прямими нащадками скитсько-сарматських племен є алани (осетини) на Кавказі та бухарські таджики [43, s. 298–302].

Великий внесок в доведення іранської приналежності племен скитів внесли також інші німецькі мовознавці. Так, відомому германісту, професорові німецької мови і старожитностей Карлові Мюлленгофу (нім.: Karl Viktor Müllenhoff; 1818–1884) належить ґрунтовне дослідження ономастики Надчорномор'я. Її вивчення дало можливість вченому стверджувати, що імена богів скитів і слова, які Геродот чітко називав скитськими, виявилися арійськими та іранськими [31, s. 123; 32, s. 575]. Арійську приналежність племен скитів також відстоював інший відомий німецький мовознавець, професор університету в Єні Отто Шрадер (нім.: Otto Schrader; 1855–1919) [41, s. 485].

Французький історик, археолог, знавець кельтських мов Анрі д'Арбуа де Жюбенвіль (фр.: Marie Henri d'Arbois de Jubainville; 1827–1910) у своєму дослідженні «Перші жителі Європи за свідченнями античних авторів і працями лінгвістів» наголошував, що «скитський рід» мешкав у Європі від зорі історії. Хоча скити й не були європейцями за походженням, проте їхнє місце в індоєвропейській сім'ї він вважав остаточно доведеним: скити належали до іранської або мідійсько-перської гілки арійської сім'ї [1, p. 223–224].

Своєю ґрунтовністю виділяється головна праця ірландського ученого-антикознавця Реджинальда Волтера Мейкана (англ.: Reginald Walter Macan; 1848–1941) – коментоване видання 4–6 книг Геродота (1895). Дослідник розглянув теорії про монгольське та арійське (іранське) походження скитських племен, які мали поширення в тогочасній німецькій та англійській історіографії. Учений зазначив, що головних аргументів на користь монгольської теорії, яку пропагували німці Б. Нібур і К. Нойманн та британці Дж. Грот і К. Тірлуолл, було всього два, а саме: фізична подібність та схожість звичаїв між скитами Геродота та монгольськими племенами, які описані сучасними етнологами. Р. Мейкан навів контраргументи британського історика і християнського богослова Джорджа Роулінсона: статура скитів, як її описав Гіппократ, насправді не збігається з монгольським типом у основних рисах; звичаї, описані Геродотом, могли бути запозичені або передавалися від одного племені до іншого, особливо якщо вони були сусідами [27, p. 2].

Р. Мейкан підкреслював, що у прихильників арійського чи індоєвропейського походження скитів було більше аргументів. Так, К. Цойсс на перший план висунув схожість релігійних вірувань скитів та іранців. Дж. Роулінсон та К. Мюлленгофф надавали перевагу методам лінгвістики. Найсильнішим аргументом щодо арійського походження скитів А. фон Гутшмід вважав їхню спорідненість із савроматами [27, p. 4].

Як вже зазначалося, на початку XIX ст. доволі популярною серед слов'янських учених була теорія про зв'язок слов'ян зі скитами і сарматами. Так, у 1825 р. з'явилася невелика розвідка професора грецької мови Королівської академії в Пресбурзі (Братислава) Грегора Даньковського (нім.: Gregor Alojz Dankovszky), присвячена праісторії слов'ян за грецькими джерелами. Пропонуючи власну, переважно фантастичну, етимологію різних імен і термінів, згаданих Геродотом, автор спробував довести слов'янську приналежність скитів [8, s. 8, 11–12].

Великий резонанс отримав вихід у Штутгарті книги «Скитія і скити Геродота та його пояснення, разом з описом сучасного стану тих країн» (1841) доктора Фрідріха Людвіга Лінднера (нім.: Friedrich Ludwig Lindner; 1772–1845), уродженця Курляндії, випускника Єнського університету, який займався письменством і політичною журналістикою. Ця праця була надзвичайно схвально оцінена в Російській імперії, адже поглинання Надчорномор'я монархією Романових трактувалося автором як повернення слов'ян на древню прабатьківщину. У той же час дана книга отримала переважно нищівні відгуки в Німеччині, можливо, через завищену самооцінку автора, його різку критику авторитетних учених, а також через явну політичну заангажованість [52, с. 177–179]. Чого варті тільки його кпини на адресу авторитетів: Маннерт вважає себе вчителем Геродота; Геєрен – навпаки, приписує тому занадто багато, думає, що Геродот розповідає про предків литовців, фінів, турків, германців і калмиків; Нібур – або не розуміє, або не хоче розуміти Геродота, виводити Геродотових скитів від монголів, турків чи татар – означає заплутатися у протиріччях, які неможливо розв'язати тощо [25, s. 20–21, 28–31].

Ф. Л. Лінднер розділив усі племена, про які згадував Геродот в описі Скитії, на скитські (сколоти (власне скити), савромати, будини, агатирси, саки) та нескитські (таври, алазони, неври та ін.). Автор відкинув гіпотези про зв'язок скитів із тюрками, монголами, гунами чи фінами, по-перше, наголосивши на їхньому місці серед індогерманських народів, по-друге, зазначивши, що їхніми нащадками є сучасні слов'яни [25, s. 222–239].

Пропагована Ф. Л. Лінднером теорія походження слов'ян від скитів і сарматів на думку більшості західноєвропейських дослідників середини – другої половини XIX ст. була науково неспроможною. Проте у 1871 р. викладач реальної школи у Ґрауденці Йоганн Куно (нім.: Johann Gustav Cuno; 1820–1891) зазначав у передмові до своєї праці наступну мету своєї роботи «Дослідження в галузі давньої етнології. Ч. 1: Скити»: доведення ідентичності понтійських скитів із летто-слов'янською сім'єю [7, s. VI]. Зокрема, цю теорію Й. Куно намагався підкріпити власною етимологією назв річок Скитії [7, s. 231–237].

Вже того ж року із різкою критикою книги Й. Куно виступив відомий німецький історик і сходознавець Альфред Гутшмід (нім.: Hermann Alfred Freiherr von Gutschmid; 1831–1887), який охарактеризував її як «найогиднішу, яку рецензент мав нещастя прочитати протягом п'ятнадцяти років» [16]. Пізніше, готуючи статтю про Скитію для німецького видання «Британської енциклопедії» (1886), наприкінці нарису А. Гутшмід зазначив, що доволі поширеною, особливо у Східній Німеччині, є культивована дилетантами література, в якій із скитів виводять слов'ян [17, s. 445].

Як не парадоксально, компанію «дилетантам» склав Джон Вільям Дональдсон (англ.: John William Donaldson; 1811–1861) – відомий британський філолог-класик і біблійний критик. На його думку, предками слов'ян були пеласги – первісне індо-германське населення Італії та Греції, яке звідти спершу вирушило в Надчорномор'я, а потім – в Малу Азію та Північний Іран. Д. Дональдсон вважав, шо на величезній території, яку стародавні автори назвали Скитією, мешкали різні за етнічним походженням племена: сармати/савромати – в основному або значною мірою слов'яни, скити/аса-готи – переважно або значною мірою нижньогерманці, саки/сакси – суто нижньогерманці, ідентичні дакам/данам, сколоти/аса-галати, також звані кіммерійцями, – переважно кельти. До того ж, на його думку, на окраїнах Скитії могли мешкати монголи чи турано-скити [9, p. 43, 48, 51].

На іншому ґрунті виникла ще одна «слов'янська» теорія. Дослідники, які застосовували різні методи для вивчення Скитії, не могли не звернути увагу на неоднорідність розвитку її теренів. Матеріальна культура та топонімічний матеріал засвідчували одночасне існування різних етносів на її просторах. Чеський слов'янознавець Любор Нідерле (чес.: Lubor Niederle; 1865–1944), зокрема вказував, що можливо вважати слов'янами будинів Геродота, які мешкали на Десні та на найближчих до неї теренах над Доном. А от скити-землероби, які жили між Бугом і Дніпром над порогами, спосіб життя яких відчутно відрізнявся від скитів-кочівників, не могли бути ніким іншим, як предками східних слов'ян [38, s. 125–131].

Одна із книг, про яку А. Гутшмід згадав у своїй рецензії на роботу Й. Куно, котру він «мовчки поклав в куток», – праця молодого вченого із Берліна Карла Халлінга (нім.: Karl Halling; 1806–1837) «Історія Скитів» (1835). Дослідник планував цією книгою розпочати цілу серію робіт під назвою «Історія скитів і німців до наших днів, опрацьована за джерелами». У передмові він особливо наголошував, що історія німецького народу тісно пов'язана з історією скитів, «не менш русявих і блакитнооких людей» [18, s. X–XI].

Кілька праць, що торкалися етногенезу скитів, опублікував французькою у середині XIX ст. професор зарубіжної літератури Страсбурзького уні-

верситету Фрідріх Бергманн (нім.: Friedrich Wilhelm Bergmann; фр.: Frédéric-Guillaume Bergmann; 1812–1887). Вже у назві однієї з книг, яка в 1858 р. вперше побачила світ у Кольмарі, стверджувалося, що скити були предками германських і слов'янських народів. Найбільше значення у визначенні етнічної приналежності населення автор надавав дослідженню мови, а також особливостей соціального, духовного, інтелектуального та релігійного розвитку. Він вказав на подібність окремих збережених слів скитської мови до архаїчних германських і слов'янських морфем. Ф. Бергманн вважав, що слов'яни належать до сарматської гілки «європейської скитської раси» [4, p. 17]. В іншій своїй праці він доводив, що крім сарматської гілки від скитів походила також гетська гілка, до якої належали предки німців і скандинавів [3, p. 302–303].

Сумнівну з наукового погляду теорію про етногенетичний зв'язок між скитами і німцями поділяв також дійсний член багатьох німецьких наукових товариств Йоганнес Фресль (нім.: Johannes (Johann Baptist) Fressl (Freβl, Fröstl); 1841–1930). Свою книгу з цього питання він назвав безапеляційно: «Скити-саки – предки германців» (1886). Її метою було «проникнення в передісторію у пошуках первісної германської мужності» [12, s. VII].

Гідним завершенням всієї західноєвропейської історіографії «довгого» XIX ст. присвяченій Геродотовій Скитії стала капітальна праця викладача славістики Пемброк-коледжу Кембриджського університету Елліса Міннса (англ.: Ellis Hovell Minns; 1874–1953) «Скити і греки. Дослідження стародавньої історії та археології північного узбережжя Евксину від Дунаю до Кавказу» [30]. Підсумовуючи огляд історіографії, Е. Міннс вдався до такого метафоричного вислову: «жоден етимологічний ключ не відкриє всіх замків, які загороджують шлях до повного розуміння скитської проблеми». Учений серед іншого окреслив перспективні напрямки продовження наукового пошуку в цій царині. Зокрема, він високо оцінив дослідження старожитностей на північному заході Китаю, про що він дізнався від керівника німецької наукової експедиції доктора Альберта фон Ле Кока [30, p. 97–100].

Серед схвальних рецензій на книгу Е. Міннса одна належала уродженцеві Житомира, професорові класичної філології Петербурзького університету Михайлу Ростовцеву [49]. Для останнього ця рецензія стала першою роботою з історії Скитії. Як відомо, знаменитий український археолог Борис Мозолевський, якому належить відкриття всесвітньовідомої пекторалі з кургану Товста Могила, стверджував, що саме в працях М. Ростовцева підведено підсумки дореволюційним дослідженням скитської історії та археології [48, с. 25].

Висновки. Отже, різними західноєвропейськими авторами, як академічними вченими, університетською професурою, так і викладачами гімназій чи незалежними дослідниками у «довгому» XIX ст. було неодноразово проаналізовано свідчення Геродота й інших античних авторів про Скитію та племена скитів і їхніх сусідів. За кількісними показниками німецька історіографія превалювала протягом всього XIX ст. Але найбільш вагомими здобутки німецької історіографії були у першій половині XIX ст., коли були сформульовані всі нові теорії про етнічну приналежність племен скитів, які в своїй більшості були оперті на наукові досягнення того часу.

Вивчаючи етногеографію Геродотової Скитії, західноєвропейські дослідники давали характеристику різним племенам, аналізували їхній побут і звичаї, релігійні вірування та соціальні відносини. В намаганні розплутати клубок етногенетичних зв'язків, вони вибудовували нові теорії щодо походження тих чи інших народів. Свої корективи у другій половині XIX – на початку XX ст. вносили нові відкриття археологів на просторах євразійського Степу та нові гіпотези мовознавців.

Список літератури:

1. Arbois de Jubainville H. d'. Les premiers habitants de l'Europe, d'après les écrivains de l'antiquité et les travaux des linguistes. Second édition. T. 1. Paris : E. Thorin, 1889. XXIV, 400 p.

2. Bastian A. Ethnologische Forschungen und Sammlung von Material für Dieselben. Jena : Hermann Costenoble. Bd. 2. 1871. XXIV, 375 s.

3. Bergmann F. G. Les Gètes ou la filiation généalogique des Scythes aux Gètes et des Gètes aux Germains et aux Scandinaves démontrée sur l'histoire des migrations de ces Peuples et sur la continuité organique des phénjmènes de leur état social, moral, intellectuel et religieux. Strasbourg : Treuttel et Würtz, Paris : F. Jung-Treuttel, 1859. XV, 306 p.

4. Bergmann F. G. Les Scythes. Les ancètres des peuples germaniques et slaves; leur état social, moral, intellectuel et religieux; esquisse ethno-généalogique et historique. Halle : H. W. Schmidt, 1858. XVI, 80 p.

5. Bunbury E. H. A history of ancient geography among the Greeks and Romans, from the earliest ages till the fall of the Roman Empire. In two volumes. Vol. I. London : J. Murray, 1879. XXX, 666 p.

6. Corpus inscriptionum graecarum. Auctoritate et impensis Academiae Litterarum Regiae Borussicae edidit Augustus Boeckhius. Vol. II. Berolini : ex Officina academica, vendit G. Reimeri libraria, 1843. [6], 1136 p.

7. Cuno J. G. Forschungen im Gebiete der alten Völkerkunde. Teil 1 : Die Skythen. Berlin : Gebrüder Borntraeger, 1871. XVI, 408 s.

8. Dankowszky G. Fragmente zur Geschichte der Völker ungarischer und slawischer Zunge, nach den griechischen Quellen. Zugleich ein Beytrag zum besseren Verstehen Herodot's, Strabo's, Diodor's von Sicilien, der Byzantiner, und der alten Geographie insbesondere. Erstes Heft : Urgeschichte der Völker slawischer Zunge. Pressburg : Belnnay Erben, 1825. 52 s.

9. Donaldson J. W. Varronianus: A Critical and Historical Introduction to the Ethnography of Ancient Italy and to the Philological Study of the Latin Language. Third edition. London : Joh W. Parker and Son; Cambridge : Deighton, Bell, and Co, 1860. XXII, 564 p.

10. Eichwald E. Alte Geographie des Kaspischen Meeres, des Kaukasus und des südlichen Russlands. Nach Griechischen, Römischen und anderen Quellen. Berlin : Friedrich Heinrich Morin, 1838. 593 s.

11. Fischer A. C. Erklärung der skythisch-sarmatischen Namen und Wörter aus der ungarischen Sprache. Bd. I. Berlin : Süsserott, 1917. [6], 130 s.

12. Fressl J. Die Skythen-Saken die Urväter der Germanen. München : J. Lindauer'sche Buchhandlung, 1886. XVI, 340 s.

13. Gail J. B. Géographie d'Hérodote, prise dans les textes grecs de l'auteur, et appuyée sur un examen grammatical et critique ; avec atlas. Contenant la Géographie des trois grands Historiens de l'antiquité, et les Plans de batailles qu'ils ont décrites. Tome II. Paris : Treuttel et Würtz, Delalain, Dúfart, &c, 1823. [4], 372 p.

14. Georgii L. Das europäische Rußland in seinen ältesten Zuständen aus den Quellen dargestellt. Stuttgart : Schweizerbart'she Verlagshandlung, 1845. [4], 148 s.

15. Grimm J. Geschichte der deutschen Sprache. Bd. I. Leipzig : Weidmannsche Buchhandlung, 1848. XVIII, 564 s.

16. Gutschmid A. Ueber Cunos "Skythen" [Rez.: Cuno, Joh. Gust. Forschungen im Gebiete der alten Völkerkunde. 1. Teil. Die Skythen. Berlin, 1871. Gebr. Bornträger (XVI, 408 S. Lex.-8.) 3 Thlr. 10 Sgr.]. Kleine Schriften von Alfred von Gutschmid. hg. Franz Rühl. Leipzig : B. G. Teubner, 1892. Bd. III: Schriften zur Geschichte und Literatur der Nichtsemitischen Völker von Asien. S. 446–452.

17. Gutschmid A. Die Skythen [Deutsches Original des Artikels «Scythae» in der Encyclopaedia Britannica, 9 ed., vol. XXI (1886), p. 575–578] // Kleine Schriften von Alfred von Gutschmid. Bd. III. S. 421–445.

18. Halling K. Geschichte der Skythen. Bd. I: Asien. Berlin : Commission der Nauck'schen Buchhandlung, 1835. (Geschichte der Skythen und Deutschen bis zur Gegenwart. Aus den Quellen bearbeitet). 421 s.

19. Hansen A. Ost-Europa nach Herodot mit Ergänzungen aus Hippokrates. Dorpat : Otto Model, 1844. [5], 179 s.

20. Hansen A. Ueber die Nationalität der Skythen und ihrer Nachbarn, wie Herodot und Hippokrates sie schildern. Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat. Band 1. Heft 3. Dorpat : E. Karow, Leipzig : C. Köhler, 1844. S. 73-84.

21. Heeren A. H. L. Ideen über die Politik, den Verkehr und den Handel der vornehmsten Völker der alten Welt. Theil 1: Asiatische Völker. Abt. 2: Phönicier. Babylonier. Scythe. 4 Aufgabe. Göttingen : Vandenhoeck und Ruprecht, 1824. VIII, 422 s.

22. Humboldt A. von. Geschichte der physischen Weltanschauung . Gesammelte Werke von Alexander von Humboldt. 1–4 Bd. Kosmos : Entwurf einer physischen Weltbeschreibung. Bd. II. Stuttgart : Verlag der J. G. Cotta'schen Buchhandlung. Nachfolger, [1889]. S. 93–353.

23. Humboldt A. von. Spezielle Zergliederung des Naturgemäldes, mit Beziehung auf den Inhalt der Anmerkungen. Gesammelte Werke von Alexander von Humboldt. 1–4 Bd. Kosmos : Entwurf einer physischen Weltbeschreibung. Bd. I. Stuttgart : Verlag der J. G. Cotta'schen Buchhandlung, [1889]. S. 60–338.

24. Klym P. Die milesischen Kolonien im Skythenlandc bis zum III. vorchristlichen Jahrhundert. Ein Beitrag zur Geschichte der griechischen Kolonisation am Nordgestade des Schwarzen Meeres. XVII. Jahresbericht des k. k. zweiten Staatsgymnasiums in Czernowitz : Veröffentlicht am Schlusse des Schuljahres 1913/1914 von Regierungsrat Kornel Kozak, k.k. Gymnasialdirektor. Czernowitz : Selbstverlage der Lehranstalt, 1914. S. III–IXC.

25. Lindner F. L. Skythien und die Skythen des Herodot, und seine Ausleger, nebst Beschreibung des heutigen Zustandes jener Länder. Mit vier Karten. Stuttgart : E. Schweizerbart'sche Verlagshandlung, 1841. X, 240 p. + 4 k.

26. Macan R. W. Herodotus: the fourth, fifth, and sixth books. With Introduction, Notes, Appendices, Indices, Maps. Vol. I: Introduction, Text with Notes. London : Macmillan & Co, 1895. CXX, 396 p.

27. Macan R. W. Herodotus: the fourth, fifth, and sixth books. With Introduction, Notes, Appendices, Indices, Maps. Vol. II: Appendices, Indices, Maps. London : Macmillan & Co, 1895. XII, 341 p.

28. Mannert K. Geographie der Griechen und Römer. Viertel Theil : Der Norden der Erde von der Weichsel bis nach China. 2-e ganz umgearb. Auflage. Nürnberg : Ernst Christoph Grattenauer; Leipzig : Hahn'schen Verlags-Buchhandlung, 1820. VIII, 542 s.

29. Meyer C. From Scythian Ethnography to Aryan Christianity : Herodotean Revolutions on the Eve of the Russian Revolution. Herodotus in the Long Nineteenth Century. Ed. Thomas Harrison, Joseph Skinner. Cambridge : Cambridge University Press, 2020. P. 200–223.

30. Minns E. H. Scythians and Greeks. A survey of ancient history and archaeology on the north coast of the Euxine from the Danube to the Caucasus. Cambridge: Cambridge University Press, 1913. XL, 720 p.

31. Müllenhoff K. Deutsche Altertumskunde. Bd. 3. Berlin : Weidmannsche Buchhandlung, 1892. XVI, 352 s.

32. Müllenhoff K. Über die Herkunft und spräche der pontischen Scythen und Sarmaten. Monatsberichte der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Aus dem Jahre 1866. Berlin : Königl. Akademie der Wissenschaften, 1867. S. 549–576.

33. Myres J. L. An Attempt to Reconstruct the Maps Used by Herodotus // The Geographical Journal. 1896. Vol. 8, No. 6. P. 605–629.

34. Neumann K. Die Hellenen im Skythenlande. Ein Beitrag zur Alten Geographie, Ethnographie und Handelsgeschichte. Bd. I. Berlin : Georg Reimer, 1855. XII, 578 s.

35. Niebuhr B. G. A Dissertation on the Geography of Herodotus, with a Map. Researches into the History of the Scythians, Getae, and Sarmatians / transl. from the German. Oxford : D. A. Talboys, 1830. II, 86 p.

36. Niebuhr B. G. Ueber die Geographie Herodots (mit einer Charte). 1812. Niebuhr B. G. Kleine historische und philologische Schriften. 1-e Sammlung. Bonn : E. Weber, 1828. S. 132–158.

37. Niebuhr B. G. Untersuchungen über die Geschichte der Scythen, Geten, und Sarmaten (nach einem 1811 vorgelesenen Aufsatz neu gearbeitet 1828). Niebuhr B. G. Kleine historische und philologische Schriften. 1-e Sammlung. Bonn : E. Weber, 1828. S. 352–398.

38. Niederle L. Slovanské starožitnosti. Praha : Nákl. Bursíka &Kohouta, 1902. XV, VIII, 528 s. + 2 m.

39. Šafařík P. J. Slovanské Starožitnosti. Oddjl děgepisný. Praha : Pomocí Českého museum, tisk. Jan Spurný, 1837. IX, 1005 s.

40. Schloezer K. de. Les premiers habitants de la Russie: Finnois, Slaves, Scythes et Grecs: Essai historique et géographique. Paris : F. Klincksieck, 1846. 45 p.

41. Schrader O. Sprachvergleichung und Urgeschichte. Linguistisch-historische Beiträge zur Erforschung des indogermanischen Altertums. 3-e neubearb. Aufg.. Jena : Hermann Costenoble, 1907. XII, 559 s.

42. Wheeler J. T. The Geography of Herodotus: developed, explained, and illustrated from modern researches and discoveries. London : Longman, Brown, Green, and Longmans, 1854. LXXII, 607 p.

43. Zeuss K. Die Deutschen und ihre Nachbarstämme. München : I. J. Lentner, 1837. VIII, 778 s.

44. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Том І : До початку XI ст. Київ : Наук. думка, 1991. 736 с.

45. Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Народы нашей страны в «Истории» Геродота / отв. ред. В. Т. Пашуто. Москва : Наука, 1982. 457 с.

46. Домбровський О. Геродотова Скитія. Український історик. 1987. № 1–4 (93–96). С. 54–66; 1988. № 1–4 (97–100). С. 106–118.

47. [Екатерина II]. Записки касательно Российской истории. Часть I. Санкт-Петербург : Печ. в Имп. тип., 1787. [4], 416 с.

48. Мозолевський Б. М. Етнічна географія Скіфії. Київ : Корвін пресс. 2005. 102 с.

49. Ростовцев М. И. Рец.: Minns E. H. Scythians and Greek. Cambridge. 1913. Журнал Министерства народного просвещения. 1913. Новая серия. № 48. Ноябрь. С. 173–194.

50. Трубчанінов С. В. Німецька історіографія першої половини XIX ст. про Скіфію та етнічну приналежність скіфських племен. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: зб. за підсумками звіт. наук. конф. викл., докторантів і асп.: у 3-х т. Кам'янець-Подільський : Кам.-Под. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2021. Вип. 20. Т. 1. С. 69–70.

51. Трубчанінов С. В. Початок наукового дослідження історичної географії півдня України (2-га третина XIX століття). Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Сер. : Історичні науки. 2018. Т. 29, № 1. С. 45–51.

52. Трубчанінов С. В. Історична географія Скитії у висвітленні німецької історіографії XIX століття. Історико-географічні дослідження в Україні: зб. наук. пр. Нац. акад. наук України, Ін-т історії України НАН України. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2023. Вип. 17. С. 160–192.

53. Трубчанінов С. В. Теорія про слов'янську приналежність племен скитів в історіографії XIX ст. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів. Кам'янець-Подільський : Кам.-Под. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2024. Вип. 23. С. 145–148.

Trubchaninov S.V. EXPLORING SCYTHIAN ETHNOGEOGRAPHY ACCORDING TO HERODOTUS IN WESTERN EUROPEAN "LONG" 19TH CENTURY HISTORIOGRAPHY

This article emphasizes that the question of ethnic background of the Scythian tribes during Herodotus' lifetime was considered in many scientific works of Western European scientists during the "long" 19th century. However, this problem still hasn't become a subject of a certain historical research either by Ukrainian, either by the Western European and the US scientists. The aim of our report is characteristics of main theories about the origin and expansion of Scythian tribes and their neighbors, which were common for Western European scientific community of 19th century.

There are only few historiographic examinations related to the topic of this research. Among them we can highlight the works of Oleksandr Dombrovskyi, Aristid Dovatur and Dmitry Kallistov, which were published in the 1980s, and some recent works of Sergiy Trubchaninov.

Most German, British or French researchers of the 19th century considered Herodotus' data about Scythia to be complete enough to use it as a source in the ethnogeographic studies. Famous geographers and historians tried to resolve this problem, including professors of universities, some beginning researchers, or even school teachers. German researchers were leaders in these studies until the mid-19th century and later they gave way to British scientists.

All major theories about Scythian tribes' ethnic origin were initiated during this period. Such theories are "Mongolian" (Barthold Georg Niebuhr, August Heinrich Hansen, Karl Johann Heinrich Neumann and others), "Iranian" (Johann Kaspar Zeuβ, Karl Viktor Müllenhoff and others), "Slavic" (ultimately, there were two different theories: some authors (Friedrich Ludwig Lindner, Johann Gustav Cuno and others) assumed that most of the Scythian tribes were Slavs, including the Royal Scythians; while others (Lubor Niederle) believed that only northern tribes could be Slavs along with their neighbors – "The ploughmen Scythians", Budini, Geloni, Neuri) and "German" (Frédéric-Guillaume Bergmann, Johann Baptist Fressl and others).

Key words: *Scythians, Herodotus, ethnogeography of Scythia, Western European historical studies of the 19th century.*

ІСТОРІЯ НАУКИ Й ТЕХНІКИ

УДК 621.31(477.8)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/3.29

Барановська Н.М.
Національний університет «Львівська політехніка»

РОЗВИТОК ЕЛЕКТРОЕНЕРГЕТИКИ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ МІСТ В АВСТРО-УГОРСЬКИЙ ПЕРІОД

У статті розглядаються основні аспекти історичного розвитку електроенергетики західноукраїнських міст у період перебування Галичини, Буковини та Закарпаття у складі Австро-Угорської дуалістичної монархії. Увагу закцентовано на науково-технічних здобутках в електроенергетичній галузі, їх впливі на модернізаційні процеси соціально-економічних перетворень у тих містах Західного регіону України, у розвитку яких була особливо зацікавлена Австро-Угорська імперія.

Відзначається, що в XIX ст. у світовій науці відбувалися фундаментальні наукові дослідження в галузі фізики та хімії, які ознаменувалися винайденням головного виду енергії – електричної, відкривши шлях до її виробництва та використання у промислових масштабах. Це інтенсифікувало виробничі процеси, зумовило стрімкий розвиток технологій і мало прогресивний вплив на розвиток економіки. Наприкінці XIX – на початку XX ст. розвивається електроенергетика та відбувається впровадження її здобутків на території європейського регіону, зокрема, Австро-Угорщини – великої, економічно розвиненої держави Центральної Європи, під впливом якої перебували західноукраїнські міста, які так само відчули на собі позитивний вплив науково-технічного прогресу. Автор підкреслює, що у найбільш важливих для імперії містах Західного регіону України запроваджувалися новинки техніки та технологій, пов'язаних із виробленням, використанням і розподілом електричної енергії. Будувалися локальні та загальноміські електростанції, створювалися міські електромережі, запускалися електричні трамваї як нові види пасажирського громадського транспорту, з'явилося централізоване електропостачання комунальних служб, адміністративних і громадських будівель, забезпечення електроенергією міських споживачів. При цьому для виробництва електроенергії широко залучалися різноманітні енергоресурси західноукраїнського регіону та зросла інтенсифікація їх видобування.

Робиться висновок, що завдяки розвитку електроенергетики, використання її можливостей і технологій у західноукраїнських містах за Австро-Угорщини, були запущені модернізаційні процеси соціально-економічних перетворень, які поступово підвищували якість життя міського населення.

Ключові слова: *Австро-Угорська імперія, західноукраїнські міста, науково-технічний прогрес, електроенергетика, соціально-економічні перетворення.*

Постановка проблеми. З часу виникнення і до сьогодні електроенергетика була і залишається важливим чинником науково-технічного прогресу та провідною галуззю економіки України. Доведена її висока ефективність і технологічні переваги у розвитку промислового виробництва, удосконаленні транспортної мережі, створенні комфортного громадського простору та побуту. Саме розвиток електроенергетики у переважно аграрному Західному регіоні України, який наприкінці XIX – на початку XX століть перебував у складі Австро-Угорської імперії, запустив модернізаційні процеси соціально-економічного розвитку краю, виявив різноманіття енергоресурсів регіону, сприяв інтенсифікації їх добування та масштабного використання для виробництва електроенергії, яка динамічно входила у життя людей та істотно покращувала його рівень. Особливо це торкнулося великих західноукраїнських міст, де існували промислові підприємства, фінансові та торговельні компанії, функціонували комунальні

служби й заклади культури, успішний розвиток яких безпосередньо залежав від впровадження досягнень едектроенергетичної галузі. У цьому контексті постає необхідність наукового вивчення особливостей становлення та розвитку електроенергетики західноукраїнських міст австро-угорського періоду та її впливу на модернізацію соціально-економічних процесів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняній історіографії досить мало наукових праць, присвячених дослідженню процесів зародження та розвитку електроенергетики у західноукраїнських містах в умовах їх перебування у складі Австро-Угорської імперії. Значний внесок у розробку заявленої проблеми зробили у своєму науково-пізнавальному виданні дослідники С. Плачкова та І. Плачков [12]. Питанням, пов'язаним з історією електрифікації Львова, науковими дослідженнями в області електроенергетики та впровадженням електротехнічних винаходів у життя історичної столиці Галичини присвячені праці А. Крижанівського [10], А. Лягушкіна [5], А. Лозинського [6], П. Радковця [8], О. Заречнюк [2]. Перебіг електрифікації у містах Буковини і Закарпаття розглядають О. Максим'юк [18], Ю. Туряниця [22], О. Супруненко [23]. Водночас опубліковані праці не вичерпують усіх аспектів досліджуваної проблематики, що й зумовило вибір теми статті.

Постановка завдання. Дослідити основні аспекти історичного розвитку електроенергетики західноукраїнських міст у період перебування Галичини, Буковини та Закарпаття у складі Австро-Угорської імперії. Показати як науково-технічні здобутки в електроенергетичній галузі вплинули на соціально-економічні перетворення, розвиток індустріалізації та міської інфраструктури і покращення якості життя людей.

Виклад основного матеріалу. У XIX ст. світова наука характеризувалася фундаментальними науковими дослідженнями в галузі фізики та хімії, які ознаменувалися винайденням головного виду енергії – електричної. У 1878 р. американцем Томасом Едісоном було створено лампу розжарювання з вугільною ниткою, розпочалося просування ідеї електричного освітлення та будівництво за його проєктом першої у світі електростанції в Лондоні. Розвиватися теорії постійного та змінного струму, закладалися основи передавання електроенергії, створювалися перші генератори та двигуни. Так розвинулася електроенергетика, здатна забезпечувати виробництво, транспортування і постачання електроенергії та тепла, і яка інтенсифікувала виробничі процеси, зумовила стрімкий розвиток технологій і мала прогресивний вплив на розвиток економіки.

Електроенергетику ще називають інженерією енергетичних систем, адже вона забезпечувала вкрай необхідне освітлення міст, розвиток електротранспорту, введення електротехнічних процесів у більшості галузей промисловості, застосування її можливостей вважалося важливим технічним удосконаленням.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. впровадження здобутків електроенергетики відбувається на території Австро-Угорщини – великої, економічно розвиненої держави Центральної Європи. У найбільш важливих для неї західноукраїнських містах запроваджувалися новинки техніки та технологій, пов'язаних із виробленням, використанням і розподілом електричної енергії.

Процеси розгорталися насамперед у Львові – столиці коронної провінції Королівства Галичини і Лодомерії та четвертому за величиною місті в Австро-Угорській імперії, де розпочався процес введення електричного освітлення замість газового. Посильну участь в електрифікації Львова брали представники «Товариства техніків-випускників Технічної академії», яке діяло у місті з 1876 р., а в 1878 р., після перейменування 8 жовтня 1877 р. Технічної академії у «Політехнічну вищу школу», змінило свою назву на «Товариство політехнічне» ("Technische Hochschule") [1]. Багато членів «Товариства політехнічного» були чинними викладачами Політехніки [2].

Влітку 1881 р. за підтримки галицького громадсько-політичного діяча, першого крайового маршалока Леона Людвіка Сапеги у Львові було завершено спорудження будинку Галицького сейму, який став першою спорудою у місті з електричним освітленням, спроєктованим інженером-механіком польського походження, членом «Товариства політехнічного» Францішеком Рихновським. Для освітлення основних приміщень Галицького сейму і простору перед будівлею винахідник використав 10 дугових ламп, чотири з яких були встановлені в холі, ще 4 – у вестибюлі та дві – перед самою спорудою. У залі засідань вмонтували велику металеву люстру із електричними лампами, висотою 4,5 і діаметром 4 метри. У підвалі будівлі сейму було встановлено три динамомашини, конструкцію яких розробив так само Ф. Рихновський. Ця електрична система освітлення Галицького сейму була запущена у 1882 р., а в 1894 р. – замінена на сучаснішу із використанням більш економних ламп [3].

Наприкінці XIX ст. потреби Львова у вуличному освітленні забезпечували кілька малих локальних електростанцій. У 1890 р. у Львові розпочала роботу теплова електростанція [4].

Поступальний розвиток енергетики у Львові підсилився завдяки започаткуванню фундаментальних науково-теоретичних досліджень у цій галузі на академічному рівні та проведенню робіт прикладного характеру. У 1889 р. у Вищій політехнічній школі розпочалося викладання електротехніки [5]. А в 1891 р. у цьому вищому навчальному закладі технічного профілю було створено кафедру загальної електротехніки, працівники якої надалі надавали значну допомогу з електрифікації Львова. Це, зокрема, завідувач кафедри загальної електротехніки Вищої політехнічної школи, її надзвичайний, а з 1895 р. – звичайний професор, засновник першої навчальної електротехнічної лабораторії, член Політехнічного товариства та основоположник його електротехнічної секції Роман Дзеслевський, який написав перший академічний польський підручник з електротехніки – «Encyklopedia elektrotechniki». [6]. Упродовж 1891–1892 рр. Роман Дзеслевський долучався до ініціатив, пов'язаних із будівництвом у Львові електричного трамвая та готував технічне обґрунтування [7].

Для живлення електричної трамвайної лінії у 1894 р. на розі теперішніх вулиць Сахарова і Вітовського була збудована електростанція постійного струму потужністю 400 к.с. (близько 300 кВт) [8]. Роботи з її будівництва проводилися австрійською акціонерною фірмою «Сіменс – Гальське» на основі договору з магістратом Львова. Згодом ця перша центральна загальноміська електростанція сприяла розвитку електричного освітлення міста.

31 травня 1894 р. почав курсувати Львівський електричний трамвай, який замінив на той момент вже неефективний трамвай на кінській тязі, і був, здебільшого, призначений для перевезення відвідувачів Крайової виставки, яка проходила з 5 червня до 10 жовтня 1894 р. у верхній частині Стрийського парку Львова. Виставка презентувала досягнення промисловості та новинки тогочасної науки і техніки, у тому числі й електротехніки. Зокрема, серед представлених на ній експонатів були освітлювальні прилади, а також прилади, які використовували постійний струм [9].

Основи для подальшого ефективного функціонування електроенергетичної галузі у Львові було закладено завдяки діяльності інженера-винахідника родом з Київщини Юзефа Томіцького. У процесі підготовки до заживлення міської електромережі він подав ініціативу щодо розширення трамвайної електростанції, встановлення там додаткового пароелектричного блоку та багатоступеневої реактивної турбіни системи англійського інженера Чарльза Алджернона Парсенса. 20 жовтня 1897 р. Ю. Томіцький став директором Львівського електричного трамвая, згодом реорганізованого під його керівництвом у «Міські заклади електричні» – підприємство електричного трамвая та енергокомпанії. На початку 1900-х рр. МЗЕ викупила усі локальні електростанції, які використовувалися для освітлення окремих будинків Львова [10]. Завдяки Томіцькому Вкликий міський театр (нині – це Львівський національний академічний театр опери та балету імені Соломії Крушельницької) було заживлено від трамвайної електростанції з тим, щоб можна було овітлювати і прилеглу територію. У підвалі театру було облаштовано розподільчий пункт з акумуляторною батареєю, від якого розпочалася електрифікація будівель центральної частини Львова. Згодом до львівських будинків почали прокладати електричні кабелі та встановлювали електрообладнання, проводячи таким чином електричне освітлення. У 1901 р. подали електроенергію до Вищої політехнічної школи, у наступних роках – до міського шпиталю, кафедрального собору, поліції та інших [10].

У 1909 р. у Львові під контролем Юзефа Томіцького на теперішній вулиці Козельницькій у місцевості Персенківка було збудовано нову електростанцію (тепер ЛТЕЦ-1) та електромережу змінного струму, яка існує й донині. Її будували за найновішими європейськими стандартами. Електростанція використовувала рідке паливо – мазут. І лише в 1914 р. була переведена на вугілля. Підстанції ж постійного струму у Львові повністю демонтували до 1911 р. [9]. Наявність електростанції змінного струму дозволила значно розширити трамвайні маршрути в місті, довести електромережі до найвіддаленіших ділянок Львова, а також розпочати інсталяцію вуличного освітлення [11].

На австро-угорський період припадає будівництво фірмою «Сіменс– Гальське» упродовж 1896–1897 рр. першої невеликої електростанції у столиці Прикарпаття – м. Станіславові (Івано-Франківську). Вона призначалася для освітлення залізничної станції, вокзалу, майстерні та станційних будинків. Ця електростанція мала три динамомашини: дві робочі та одну резервну. Машини приводились у дію трьома двигунами системи Вольфа потужністю 75 к. с. (55 кВт) кожен [8]. 13 січня 1897 р. розпочалася електрифікація Ста-

ніславовського залізничного вокзалу і замість газових ліхтарів там засвітилися електричні вогні. На території станції було встановлено 50 дугових ламп на високих щоглах, а ще 60 ламп розташували у приміщенні вокзалу [12].

На початку XX ст. у Станіславові будувалися невеликі електростанції, які приводилися в рух нафтовими двигунами, і забезпечували електроенергією приватні будинки. У 1912 р. на теперішній вулиці Незалежності фірмою «Йорк» за проєктом архітектора Фридерика Януша у місті була збудована перша п'ятиповерхівка із використанням залізобетону. Це була кам'яниця багатого містянина Станіслава Хованця, чотири верхні поверхи якої орендував львівський підприємець Ян Грайнер**,** який відкрив там готель і ресторан «Уніон». Цей готель був оснащений найвищим на той час комфортом: електричним освітленням і першим у Станіславові електрифікованим пасажирським ліфтом [13]. Тепер у цій історичній будівлі розміщений бізнес-центр «Київ».

Історія розвитку енергетики західноукраїнських міст в австро-угорський період тісно пов'язана з розвитком регіонального паливно-енергетичного комплексу. На території сучасних Львівської та Івано-Франківської областей розташований Бориславсько-Дрогобицький промисловий вузол, де були значні поклади нафти та газів. На початку XX ст. тут виникла потреба у забезпеченні електричною енергією нафтовидобувної та нафтопереробної промислової галузі міста Борислава. Електростанція для постачання електроенергії нафтопромислам міста існувала у Бориславі вже у 1906 р. на вулиці Гірній. Проєкт цієї електростанції, яку всі називали електровнею, на початку XX ст. замовила польська фірма «Towarzystwo Akcyjne Zachodnio-Galicyjskich Okręgowe» відомому польському архітектору, професору Мар'яну Осінському, який у 1901–1906 рр. навчався на відділі архітектури Вищої технічної школи у Львові, а у 1907–1910 рр. був його асистентом. Особливістю електровні було те, що вона працювала на побічному продукті нафтовидобутку – супутньому газі, тому електроенергія була дешевою й доступною для населення [14].

Наприкінці XIX ст. розпочався розвиток електроенергетики Буковини, яка як і Галичина, за конституцією 1867 р. була у складі Австро-Угорщини окремою автономною областю зі своїм органом місцевого законодавства і самоврядування (сеймом). У1885–1886 рр. у нижній частині історичної столиці Буковинського краю – місті Чернівцях на паровому млині була обладнана невелика електростанція з паровою машиною потужністю 20 кінських сил [15]. Згодом у Чернівцях постало питання про доцільність переходу з нафтового на електричне освітлення, запровадження електричного трамвая, як ефективного виду міського вуличного громадського транспорту, і будівництво загальноміської електростанції, яка б забезпечила їх електроживлення.

У березні 1895 р. між нюрнберзькою фірмою «Шуккерт і К˚», яка виграла конкурс на найкращий проєкт освітлення Чернівців, і Чернівецьким магістратом в особі Антона Кохановського та міських радників А. Бекка і Б. Балтінестера було підписано угоду про будівництво електростанції та трамвайної лінії [16]. В угоді зазначалося, що електростанція повинна була забезпечити струмом 7 вагонів трамвая та 3,2 тисячі електроламп у місті [17].

Загальне керівництво роботами зі спорудження Чернівецької загальноміської електростанції на Альтгассе (нині вулиця Лесі Українки) здійснював австрійський архітектор і будівничий Соломон Зальтер, який залучив інженерів і монтерів, привезених фірмою-підрядником з Німеччини. Будівництво було завершено на початку 1896 р., 12 лютого ц. р. відбулася перша спроба освітити міський театр, а 28 лютого 1896 р. електростанцію було прийнято в експлуатацію. Тоді до Чернівців доставили 3360 лампочок, з яких 527 передали для освітлення театру, 512 – міста, а 2315 – для освітлення приватних будинків [18].

31 серпня 1898 р. у Чернівцях було створене «Акціонерне товариство електростанції і трамваю», яке очолив службовець із нюрнберзької компанії Франц Решем. Завдяки міській електростанції поступово здійснювалося освітлення не тільки центральної частини Чернівців, а й прилеглих вулиць, околиць, державних і комунальних закладів. Згодом вироблену нею електроенергію почали використовувати і для виробничих цілей. Тому працювала Чернівецька електростанція прибутково: у 1907 р. мала 47 тис. доходу. Напередодні Першої світової війни вироблена нею електроенергія досягла 33 млн. кВт у рік, а кількість споживачів зросла до 4164 [17]. Як зазначив дослідник О. Малярчук, «лише три електростанції мали потужність понад 10 тис. кВт.: Львівська, збудована з метою забезпечення електроенергією трамвайного і комунального господарства, Бориславська – для задоволення потреб нафтового району і Чернівецька [19, с. 80].

У кінці XIX – на початку XX ст. розпочався розвиток електроенергетики Закарпаття, яке в межах Австро-Угорщини безпосередньо вхо-

дило до складу Угорського королівства. У 1890 р. на території мукачівської пивоварні представника аристократичного німецько-австрійського роду графа Шенборна у селі Фрідешево (Кольчино) Мукачівського району почала працювати невелика гідроелектростанція. Згодом з'явилася гідроелектростанція на території Ужгородського млина. У 1902 р. в Ужгороді була збудована електростанція для потреб найбільшого у місті промислового підприємства – фабрики гнутих меблів «Мундус». Того ж року там запустили дві парові машини потужністю 60 та 80 к. с., створивши мережу постійного струму напругою 220 В, завдяки чому електроенергія була подана до будинків двох сусідніх вулиць. Міська урядова рада Ужгорода ухвалила рішення надати «Мундусу» на 40 років дозвіл освітлювати вулиці та площі міста, адміністративні будинки, великі магазини, приватні будинки та квартири. У 1908 р. електростанцію обладнали ще одним дизельним агрегатом потужністю 300 к. с. [20]. Так, власне, було започатковано міську електрифікацію в Ужгороді.

Поступово були електрифіковані й інші великі закарпатські міста, зокрема, Мукачево та Берегово. Берегівську дизельну електростанцію потужністю 330 кВт у 1908 р. побудувала німецька електротехнічна фірма «Сіменс–Шукерт» [21]. У 1913 р. були електрифіковані Севлюш (Виноградово) та Королево [22].

Висновки. Отже, у західноукраїнських містах, які наприкінці XIX – на початку XX ст. перебували у складі Австро-Угорщини, розпочалися процеси розвитку електроенергетики, характерні для європейського регіону цього періоду. Запроваджувалися новинки техніки та технологій, пов'язаних із виробленням, використанням і розподілом електричної енергії. Будувалися локальні та загальноміські електростанції постійного та змінного струму, впроваджувалися електричні трамваї як нові прогресивні види пасажирського громадського транспорту, з'явилося централізоване електропостачання комунальних служб і побуту, відбувалося застосування електрики для облаштування електричного освітлення міських вулиць, електрифікації адміністративних споруд, закладів культури, магазинів і приватних помешкань. Для виробництва електроенергії широко залучалися різноманітні місцеві енергоресурси: вугілля, нафта, газ, гідравлічна енергія, при цьому зросла інтенсифікація їх видобування. Електроенергетика стала рушієм прогресу у діяльності міських промислових підприємств, позитивно вплинула на розвиток міської інфраструктури, запустила процеси соціально-економічних перетворень, які покращували якість життя міського населення.

Список літератури:

1. Перейменування Технічної академії. *Науково-технічна бібліотека Національного університету «Львівська політехніка»*. 2021. URL: http://surl.li/daexrp (дата звернення: 24.09.2024).

2. Заречнюк О. Товариство Політехнічне. *Інтерактивний Львів.* URL: https://lia.lvivcenter.org/uk/organizations/technical-society/ (дата звернення: 24.09.2024).

3. Світло і темрява на вулицях Львова або трохи історії вуличного освітлення нашого міста. *Фотографії старого Львова.* URL: https://photo-lviv.in.ua/svitlo-i-temriava-na-vulytsiakh-lvova-abo-trokhy-istorii-vulychnoho-osvitlennia-nashoho-mista/ (дата звернення: 24.09.2024).

4. ЕКС. Історія кафедри. *Національний університет «Львівська політехніка».* URL: https://lpnu.ua/eks/istoriia-kafedry (дата звернення: 24.09.2024).

5. Літопис. *НТСЕУ*. URL: https://ntseu.net.ua/history/ (дата звернення: 25.09.2024).

6. Лозинський А. О. Дзєслевський Роман. *Енциклопедія сучасної України.* Редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2007. URL: https://esu.com.ua/article-24105 (дата звернення: 25.09.2024).

7. Народився Роман Дзеслевський. *Науково-технічна бібліотека Національного університету «Львівська політехніка»*. 2021. URL: http://surl.li/jcgvsj (дата звернення: 24.09.2024).

8. Енергетика: історія, сучасність, майбутнє : в 5-ти кн. / Автор ідеї С.Г. Плачкова; Вступ. сл. І. В. Плачков. К. : Б. в. 2013. Книга 2. Пізнання й досвід – шлях до сучасної енергетики. URL: http://energetika.in.ua/ua/books/book-2/part-3/section-15/15-3 (дата звернення: 24.09.2024).

9. Радковець П. Як Львів жив без світла та що стало початком електрифікації. *Твоє місто.* URL:https://tvoemisto.tv/blogs/osvitlennya_lvova_y_elektryka_yak_fenomen_zalezhnosti_vid_blag_tsyvilizatsii_140576.html (дата звернення: 24.09.2024).

10. Лягушкін А. Світло та темрява. Історія електрики у Львові.). *Історична правда.* URL: https://www.istpravda.com.ua/articles/2022/12/9/162151/ (дата звернення: 24.09.2024).

10. Крижанівський А. Львівські міські заклади електричні (МЗЕ). *Інтерактивний Львів*. ia.lvivcenter.org/uk/organizations/mze/ (дата звернення: 24.09.2024).

11. Юзеф Томіцький. *Інтерактивний Львів.* URL: https://lia.lvivcenter.org/uk/persons/tomicki-jozef/ (дата звернення: 24.09.2024).

12. Вуличне освітлення і перший ліфт. Кілька фактів про електрифікацію Станиславова. *Репортер*. URL: https://report.if.ua/istoriya/vulychne-osvitlennya-i-pershyj-lift-kilka-faktiv-pro-elektryfikaciyu-stanyslavova/ (дата звернення: 29.09.2024).

13. Слідами старого Станіславова. Готель «Уніон». *Репортер*. URL: https://report.if.ua/istoriya/slidamy-starogo-stanyslavova-gotel-union/ (дата звернення: 29.09.2024).

14. Легенди Борислава. Бориславська електровня. *Бориславська міська рада.* URL: *https://boryslavrada.gov.ua/post/2020/44810* (дата звернення: 25.09.2024).

15. Невідома Буковина: яким було вуличне освітлення понад 200 років тому. *Молодий буковинець».* URL: https://molbuk.ua/chernovtsy_news/187262-nevidoma-bukovyna-yakym-bulo-vulychne-osvitlennya-ponad-200-rokiv-tomu.html (дата звернення: 29.09.2024).

16. Історична та етнографічна спадщина – частина сталого розвитку туризму на Буковині. *HERITAGE MIS-ETC Code: 829.* URL: http://heritage-ua-ro.org/objects_view.php?id=CV30 (дата звернення: 29.09.2024).

17. Максим'юк О. Нафтові лампи та перша електростанція: як освітлювали Чернівці за австрійського періоду. *Шпальта.* URL: https://shpalta.media/2023/01/09/naftovi-lampi-ta-persha-elektrostanciya-yak-osvitlyuvali-chernivci-za-avstrijskogo-periodu/ (дата звернення: 29.09.2024).

18. Невідома Буковина: яким було вуличне освітлення 200 років тому. *Молодий буковинець».* URL: https://molbuk.ua/chernovtsy_news/187262-nevidoma-bukovyna-yakym-bulo-vulychne-osvitlennya-ponad-200-rokiv-tomu.html (дата звернення: 29.09.2024).

19. Малярчук О. Розвиток енергетичної системи – основи промислового комплексу західних областей Української РСР. *Україна. Світ. Європа.* Міжнародний збірник наукових праць. *Серія: історія, міжнародні відносини.* 2015. Вип 15. С. 79–88.

20. Тоді людей доводилося вмовляти: перша паротурбінна електростанція або столітня історія електрифікації Закарпаття. *Голос Карпат.* URL: *https://goloskarpat.info/culture/6681c551485c5/* (дата звернення: 29.09.2024).

21. Туряниця Ю. Навіть у 1960-х на Закарпатті ще залишалися села без світла. *Новини Закарпаття*. URL: https://novzak.uz.ua/navit-u-1960-h-na-zakarpatti-shhe-zalishalisya-sela-bez-svitla/ (дата звернення: 29.09.2024).

22. Супруненко О. Найстаріша пам'ятка епохи електрифікації Закарпаття збереглася в Берегові. *Закарпаття онлайн.* URL: *https://zakarpattya.net.ua/Zmi/101295-Naistarisha-pamiatka-epokhy-elektryfikatsii-Zakarpattia-zberehlasia-v-Berehovi* (дата звернення: 29.09.2024).

Baranovska N.M. DEVELOPMENT OF THE ELECTRICAL POWER INDUSTRY IN WESTERN UKRAINIAN CITIES DURING THE AUSTRIAN-HUNGARIAN PERIOD

The article analyses the main aspects of the historical development of electric power industry of Western Ukrainian cities when Galicia, Bukovyna and Transcarpathia were as part of the Austro-Hungarian dualistic monarchy. Attention is focused on scientific and technical achievements in electric power industry, their impact on the modernization processes of socio-economic transformations in those cities of the Western Ukrainian region, in the development of which the Austro-Hungarian Empire was especially interested.

It is noted that in XIXth century in world science, fundamental scientific research in the field of physics and chemistry took place, which were marked by the invention of the main type of energy – electric, opening the way for its production and use on an industrial scale. This intensified production processes, led to the rapid development of technologies and had a progressive impact on the development of the economy. At the end of the XIXth – early XXth century, the electric power industry is developing and its achievements are being implemented on the territory of the European region, in particular, Austria-Hungary – a large, economically developed state of Central Europe, under influence oh which, were Western Ukrainian cities, which also felt the positive impact of scientific and technological progress. Author emphasizes that in the most important for the empire cities of the Western Ukrainian region, new equipment and technologies related to the production, use and distribution of electric energy were introduced. Local and city-wide power plants were built, city power grids were created, electric trams were launched as new types of passenger public transport, centralized power supply of communal services, administrative and public buildings, and provision of electricity to city consumers, appeared. At the same time, various energy resources of the Western Ukrainian region were widely used for the production of electricity, and the intensification of their extraction increased.

The conclusion is that thanks to the development of the electric power industry, the use of its capabilities and technologies in Western Ukrainian cities under Austria-Hungary, the modernization processes of socio-economic transformations were launched, gradually increasing the quality of life of city residents.

Key words: *Austro-Hungarian Empire, Western Ukrainian cities, scientific and technical progress, electric power industry, socio-economic transformations.*

УДК (093) 004.738.5 [004.451.52+004.14]
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/3.30

Мина Ж.В.
Національний університет «Львівська політехніка»

FACEBOOK-БЛОГИ ЯК ПЛАТФОРМА ДЛЯ ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ТА ЇЇ ВИЗНАЧНИХ ПОСТАТЕЙ

У статті досліджено роль соціальних мереж, зокрема Facebook, у просуванні знань про історію України та її видатних особистостей. У сучасному інформаційному суспільстві платформи соціальних медіа стають важливими інструментами для поширення історичних знань серед широкої аудиторії, зокрема молоді. Підкреслено важливість дослідження явища блогерства в соціальних мережах з точки зору його багатофункціональності, оскільки це є актуальним і відповідає потребам сучасної гуманітарної науки. Мета статті полягає у дослідженні потенціалу Facebook як ефективного інструменту для популяризації історії України та її видатних діячів серед широкої аудиторії, виявленні основних підходів, методів та форматів контенту, які сприяють підвищенню інтересу до історичних тем і збереженню національної пам'яті, аналізі впливу фейсбук-блогів на формування суспільної думки щодо історії України та розробленні рекомендації для блогерів і освітян з метою покращення комунікації історичних знань у соціальних мережах. Facebook-блоги дозволяють історикам, ентузіастам і громадським діячам не лише популяризувати маловідомі факти про історичні події та героїв, а й створювати активні дискусії, залучаючи до них широкі верстви населення. Використання візуальних матеріалів, інтерактивного контенту та особистих історій сприяє глибшому розумінню історії та зміцнює національну ідентичність. Аналіз феномену Facebook-блогів як інструменту популяризації історії України демонструє їхній значний вплив на формування громадської думки та національної свідомості, а також окреслює перспективи їх подальшого розвитку в контексті цифрової трансформації суспільства. Показано причини зменшення підписників у Facebook та Instagram в Україні» та статистику за результатами дослідження від комунікаційної агенції Plusone social impact. Доведено, що у сучасному цифровому світі соціальні мережі стали не лише платформою для особистих комунікацій, але й потужним інструментом для просування різноманітних ідей та проєктів.

Ключові слова: *історія, історія України, культура, соціальні мережі, патріотизм, блогерство, Facebook-блоги, популяризація.*

Постановка проблеми. На сьогодні Україна стикається з низкою викликів, включаючи російсько-українську війну, системну кризу та пандемію COVID-19, що часто призводить до соціальної напруги та посилення недовіри до ключових державних інституцій. Формування почуття патріотизму, національної свідомості та відповідальності за долю своєї держави серед населення є пріоритетним завданням для України.

В епоху цифрових технологій та соціальних медіа, Facebook став одним із провідних засобів комунікації та поширення інформації. Українські блогери попри зростання популярності інших соціальних мереж продовжують використовувати платформу Facebook для популяризації історії України та її визначних постатей та ставлять собі завдання забезпечити якісний контент, також цілі полягають у спростуванні неправдивих фактів, боротьбі з дезінформацією та маніпуляціями. Алгоритми платформи можуть обмежувати охоплення освітнього контенту, надаючи перевагу розважальним чи більш емоційно зарядженим постам. Це ускладнює популяризацію історичного контенту, який може бути менш «вірусним». Багато інформації про історичні пості на Facebook не містять посилань на джерела або авторитетних авторів, що знижує довіру до поданої інформації. На жаль, досить часто молодь вважає історичний контент нецікавим або застарілим, тому для блогерів виклик полягають у тому, як зробити його привабливим та доступним для молодих користувачів. Спостерігається ще така неприємна тенденція, як політизація історії, коли висвітлення історичних подій та постатей використовується для політичних цілей, що ускладнює об'єктивне висвітлення фактів та спричиняє суперечки. Багато ініціатив з популяризації історії ведуться ентузіастами без належної фінансової підтримки чи ресурсів, що обмежує їхній вплив та охоплення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз останніх досліджень і публікацій підтверджує, що Facebook-блоги залишаються потужним інструментом для популяризації історії України та її визначних постатей поряд з іншими соціальними мережами. Семантика слова «блогінг» досить невизначена. Довгий час вживалось як «веб-блог», «особиста інтернет-сторінка» та «онлайн-щоденник». Сьогодні більше вживається просто як «блог» і цей термін легко прижився у сучасному лексиконі. Однак, його значення продовжує змінюватися. Сучасним блогерам доступні десятки платформ і форматів ведення блогу, тому зараз не існує стандарту того, як блог повинен виглядати [1; 9].

Впродовж тривалого часу фактично лише бібліотеки та архіви формували традиції «збирання, систематизації, опрацювання та представлення інформації, створення високоінтелектуальних інформаційних продуктів − каталогів і путівників, у книжкових та рукописних фондах і колекціях; тематичних картотек, бібліографій та біобібліографій, баз даних, науково-методичних і рекомендаційних матеріалів, які укладалися спочатку в рукописній та друкованій формах, а нині успішно входять до електронного інформаційного простору [19]. В. Попик наголошує, що саме бібліотеки здатні задовольняти складніші інформаційні запити» [19]. Дослідження С. Коваля, Л. Костенка, М. Сороки та інших розглядають вивчення специфіки використання Інтернету у бібліотечній сфері України, аналіз представлення ресурсів бібліотек у глобальній мережі, роль та значення бібліотеки в інформаційному суспільстві [8,10]. Р. Мірошник, Ж. Мина досліджують інтернет-ресурси історії України в глобальній комп'ютерній мережі, їх особливості формування, інформаційне наповнення та проблематику [13–14; 17].

М. Орлов, В. Торбіч, О. Поліщук, А. Сільченко, А. Ушинська подають поради, як створити газету, Інтернет-радіо і телебачення силами громади та як стати відповідальним дописувачем у соціальних медіа та блогосфері [2].

Про блогерство як елемент сучасної інформаційної індустрії, один із найсучасніших видів інтернет-маркетингу та інструмент соціокультурних трансформацій у сучасній Україні пишуть Н. Опар, К. Гуляк, С. Кафлевська, А. Мандро та О. Михайлова [7; 15; 18].

Останні дослідження показують, що Facebook-блоги активно використовуються для популяризації історії України та її визначних постатей. Зокрема, громадська організація «Історична платформа» працює над проєктами, які використовують соціальні мережі для верифікованого представлення історичних фактів та постатей, наприклад, за допомогою «стріткодів» в міському просторі, які ведуть до інформаційних сторінок на платформі [4]. Зареєстрована організація здійснює свою діяльність з 28 вересня 2022 року. Чітко визначена місія − згуртувати українців навколо пізнання власної історії; мета − верифікована історія, доступна для кожного українця та візія − політична нація українців, свідома власної історії, відповідальна за власне майбутнє. Такі ініціативи сприяють розвитку критичного мислення та посилення української ідентичності серед користувачів соціальних мереж.

Крім «Історичної платформи», є інші медіа платформи, присвячені історії України. Український інститут національної пам'яті надає вільний доступ до всіх своїх проєктів [23]. Для зручності аудиторії усі матеріали викладаються в електронних форматах на офіційному сайті https://uinp.gov.ua/.

Популярною є мультимедійна онлайн-платформа про минуле та сучасне України «Локальна історія» [12] − платформа, що зосереджується на регіональних історіях та видатних місцевих постатях.

«Україна Incognita» – проєкт, що досліджує маловідомі сторінки історії України та її культурну спадщину. Окремою рубрикою на сайті є «Блог». Facebook-сторінка на сьогодні не популяризується [22].

«Жива історія» − блог з акцентом на інтерактивні формати та мультимедійні матеріали для популяризації історії [3]. У Фейсбук представлені просвітницько-пізнавальні сторінки і з невеликою кількістю підписників (до 1 тис. підписників): «Історія для всіх» [5], «Література, мистецтво, історія, інформація, цікавинки» [11] до сторінок з великою кількістю підписників від 100 тис. і більше. Так, сторінка «Історія УПА» має на момент написання статті 116, 2 тис. підписників [6].

Постановка завдання. Мета статті полягає у дослідженні потенціалу Facebook як ефективного інструменту для популяризації історії України та її видатних діячів серед широкої аудиторії, виявленні основних підходів, методів та форматів контенту, які сприяють підвищенню інтересу до історичних тем і збереженню національної пам'яті, аналізі впливу фейсбук-блогів на формування суспільної думки щодо історії України та розробленні рекомендації для блогерів і освітян з метою покращення комунікації історичних знань у соціальних мережах.

Постановка завдання полягає у дослідженні існуючих Facebook-блогів, що спеціалізуються на історії України та її видатних особистостях, визначенні їх сильних та слабких сторін; дослідженні різних типів контенту (пости, відео, інфографіка тощо), які найкраще сприймаються аудиторією; аналізі форматів, які залучають найбільше уваги та сприяють поширенню історичних знань; виявленні, як фейсбук-блоги впливають на сприйняття та зацікавленість аудиторії історією України, а також на формування національної ідентичності та формуванні рекомендацій для авторів фейсбук-блогів щодо створення контенту, який ефективно популяризує історію України та видатні постаті, зокрема акцентуючи увагу на інноваційних підходах та інтерактивності.

Виклад основного матеріалу. Соціальні мережі стали невід'ємною частиною сучасного життя, надаючи нові можливості для комунікації, обміну інформацією та самовираження. Facebook залишається популярною платформою та відіграє важливу роль у поширенні знань і популяризації культурної спадщини різних народів. Зокрема, Facebook-блоги набули великої популярності як інструмент для поширення історії України та ознайомлення широкої аудиторії з її визначними постатями.

Facebook пропонує безліч переваг для блогерів, які прагнуть популяризувати історію України. Ця соціальна мережа має досить широку аудиторію, однак в Україні через російсько-українську війну, особливо з лютого 2022 року відбувається скорочення аудиторії. У щорічному дослідженні «Facebook та Instagram в Україні» від Plusone social impact представлені такі дані: українська аудиторія Facebook зменшилась на 2 млн, а Instagram на 4 млн користувачів. На початок 2023 року українська аудиторія Facebook склала 13,7 млн користувачів, а кількість користувачів Instagram – 11,6 млн (дані не включають користувачів Донецької та Луганської областей, яких у Meta не можливо таргетувати (рис. 1) [25]. В першу чергу спад аудиторії соціальних платформ зафіксованов тих регіонах, які постійно обстрілюються.

Найбільша втрата аудиторії зафіксована у віковій групі 18–35 років. У віковій групі користувачів, старших за 36 років, втрати є меншими. У дослідженні спостерігаємо ще такі тенденції: у Facebook збільшилось користувачів, віком старших 65 років, а в Instagram зафіксовано зростання аудиторії в сегменті 46+ [25]. Instagram користуються активніше користувачі віком молодші 31 рік [25].

Попри труднощі Facebook має свою широку аудиторію і конкретні запити. Платформа дозволяє користувачам активно брати участь в обговореннях, задавати питання, ділитися власними думками та досвідом, що сприяє створенню активних спільнот навколо блогів, присвячених, зокрема історії. Користувачі хочуть пізнавати історію, відкривати її нові сторінки та постаті. Важливо в даному контексті підкреслити, що Facebook підтримує різноманітні формати контенту – тексти, фото, відео та інфографіки, що дозволяє робити історичні матеріали більш доступними та цікавими для сприйняття. Завдяки алгоритмам та налаштуванням таргетингу, блогери можуть спрямовувати свої пости на конкретні групи користувачів, які найбільш зацікавлені у вивченні історії України. Facebook-блоги на сьогодні можуть стати ефективним інструментом для популяризації історії України завдяки можливості пода-

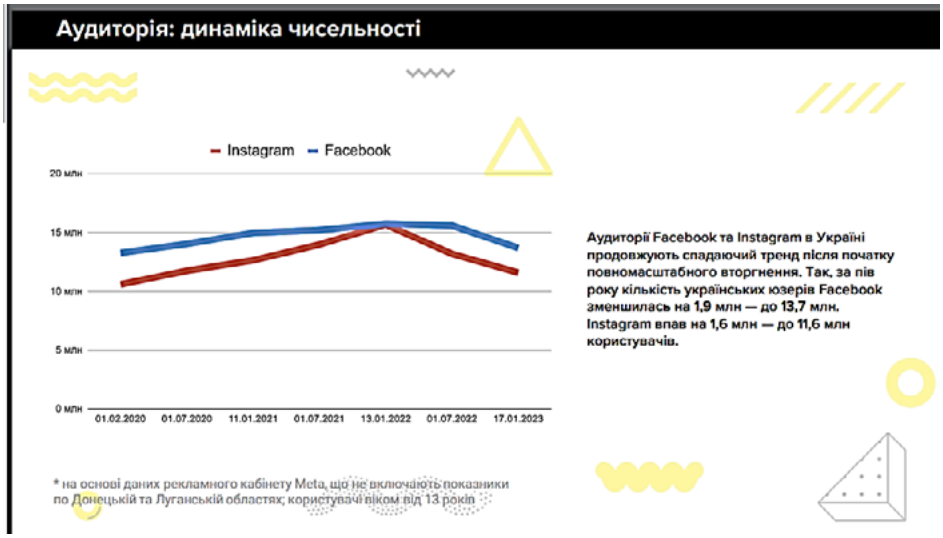

Рис. 1. Динаміка чисельності користувачів Facebook та Instagram в Україні

вати інформацію в цікавій та зрозумілій формі. Блоги на цій платформі часто зосереджуються на таких темах, як видатні особистості, історичні події, культурна спадщина, історичні міфи та їх спростування, викриття поширених історичних міфів, спростування фальсифікацій та донесення правдивої інформації. На Facebook вже існують успішні приклади блогів, які активно працюють над популяризацією історії України. Деякі з них ми згадали в аналізі джельної бази. Михашко О. на сайті Ґвара-медіа охарактеризувала 40 українських блогів про культуру [16]. Популяризують культуру та історію також такі блоги як Ukraïner − мультимедійний проєкт, майданчик правдивої історії про Україну [24] з відео, статтями та фотоматеріали про різні регіони України, культуру, традиції та людей. Блог (загальнодоступна група) про мистецтво «Яскравий і тендітний світ мистецтва» актуальний сьогодні, адже, як зазначено в інформації про групу «Сучасній людині – у час гібридних воєн, кліматичних змін та інших глобальних загроз – мистецтво потрібне для гармонізації себе самої» [26]. Спадщина UA/Heritage. UA − сторінка, яка фокусується на історичних та культурних пам'ятках України, їхньому збереженні та популяризації [20]. UA: Ukraine Analytica [21] англомовна сторінка, яка зосереджується на історичних і культурних аналітичних матеріалах, дослідженнях та статтях про Україну.

Висновки. Facebook-блоги є потужним інструментом для популяризації історії України та її визначних постатей завдяки своїй доступності, інтерфейсу, який заохочує до взаємодії, та можливостям поширення контенту серед широкої аудиторії. Використання цієї платформи для популяризації історії допомагає не тільки підвищувати обізнаність про українське минуле, але й формувати національну ідентичність, зберігати культурну спадщину та протидіяти дезінформації. Із розвитком технологій та зростанням популярності соціальних мереж роль Facebook-блогів у цьому процесі буде лише зростати, відкриваючи нові можливості для освітніх та культурних ініціатив. У перспективі для підвищення ефективності популяризації історії через Facebook, блогерам варто використовувати мультиформатний підхід, активно залучати аудиторію через питання і обговорення та активно використовувати всі доступні можливості платформи.

Список літератури:

1. Блог. Матеріал з Вікіпедії. URL: https://uk.m.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%BB %D0%BE%D0%B3 (дата звернення: 16.07.2024).

2. Громадська журналістика та відповідальні соціальні медіа: посібник для активістів НГО, суспільних журналістів / [Микола Орлов, Володимир Торбіч, Олександр Поліщук, Андрій Сільченко, Анастасія Ушинська]. Рівне : Овід, 2012. С. 36–52. URL: http://kerivnyk.org.ua/wpcontent/uploads/2014/06/posibnuk.pdf (дата звернення: 16.07.2024).

3. Жива історія. Сторінка: історія та філософія. URL: https://www.facebook.com/profile.php?id=100095061190352 (дата звернення: 16.07.2024).

4. Історична платформа. Громадська організація. URL: https://www.historyplatform.org.ua/ (дата звернення: 16.07.2024).

5. Історія для всіх. URL: https://www.facebook.com/groups/1498489707088761 (дата звернення: 17.07.2024).

6. Історія УПА. URL: https://www.facebook.com/groups/historyUPA/about (дата звернення: 16.07.2024).

7. Кафлевська С. Г., Мандро А. І. Блогерство як один з найсучасніших видів Інтернет-маркетингу. Науково-виробничий журнал *«Бізнес-навігатор»*. 2018. Випуск 2-2 (45). С. 140–144.
URL: http://businessnavigator.ks.ua/journals/2018/45_2_2018/32.pdf (дата звернення: 20.06.2024).

8. Коваль С. Використання мережі Інтернет у бібліотечній справі. *Наукові праці НБУВ.* 2002. Вип. 8. С. 288–298.

9. Коротка історія розвитку блогінгу. Slaidik. URL: http://slaidik.com.ua/korotkaistoriya-rozvitku-blogingu/ (дата звернення: 10.06.2024).

10.Костенко Л. Й. , Сорока М. Бібліотека інформаційного суспільства. *Бібліотечний вісник*. 2002. № 3. С. 33–38;

11. Література, мистецтво, історія, інформація, цікавинки. URL: https://www.facebook.com/groups/877690419595138 (дата звернення: 16.07.2024).

12. Локальна історія. URL: http://surl.li/sqlwef (дата звернення: 16.07.2024).

13. Мина Ж., Пелещишин А. В. Інтернет-ресурси історії України в глобальній комп'ютерній мережі: інформаційне наповнення. *Вісник НУ«Львівська політехніка» «Держава та армія».* № 809. Львів, 2014. С. 104–110.

14. Мина Ж. Соціальні мережі як засіб інформаційної підтримки учнівської та студентської молоді у навчально-виховному процесі та професійному виборі. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика.* Том 32 (71) № 1 Ч. 3. 2021. С. 278–282. doi https://doi.org/10.32838/2710-4656/2021.1-3/45 (дата звернення: 16.07.2024).

15. Михайлова О. Блогосфера як інструмент соціокультурних трансформацій у сучасній Україні. *Наукові записки*. Випуск 4-5 (72–73). С. 130–141. URL: https://ipiend.gov.ua/wpcontent/uploads/2018/07/mychailova_blogosfera.pdf (дата звернення: 15.05.2024)

16. Михашко О. 40 українських блогів про культуру. URL: https://gwaramedia.com/40-ukrayinskyh-blogiv-pro-kulturu/ (дата звернення: 16.07.2024).

17. Мірошник Р.В. Інтернет-ресурси історії України в глобальній комп'ютерній мережі: особливості формування, інформаційне наповнення, проблематика (1991–2010): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». URL: http:// www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi.../cgiirbis_64.exe?...2... (дата звернення: 18.07.2024).

18. Опар, Н., Гуляк, К. Блогерство як елемент сучасної інформаційної індустрії. Науковий збірник *«InterConf»*. Випуск 177. 2023. С. 49–51. URL: https://archive.interconf.center/index.php/conference-proceeding/article/view/4619 (дата звернення: 16.07.2024).

19. Попик В. І. Тенденції розвитку діяльності бібліотек у репрезентації пам'яті про видатних співвітчизників. Тенденції розвитку діяльності бібліотек. *Національна та історична пам'ять*. URL: http:// file:///C:/Users/home/Downloads/Ntip_2013_8_10%20(1).pdf (дата звернення: 16.07.2024).

20. Спадщина.UA / Heritage.UA. URL: http://surl.li/thmxfp (дата звернення: 17.07.2024).

21.UA: Ukraine Analytica. URL: https://www.facebook.com/ukraineanalytica (дата звернення: 18.07.2024).

22. «Україна Incognita» URL: https://www.facebook.com/uaincognita (дата звернення: 18.07.2024).

23. Український інститут національної пам'яті. URL: https://uinp.gov.ua/ (дата звернення: 16.08.2024).

24. Ukraïner. URL: https://www.facebook.com/ukrainernet/about (дата звернення: 19.08.2024).

25. Facebook та Instagram в Україні. URL: https://netfreedom.org.ua/article/ukrayinska-auditoriya-facebook-zmenshilas-na-2-mln-instagram-na-4-mln-koristuvachiv (дата звернення: 16.07.2024).

26. Яскравий і тендітний світ мистецтва. URL: https://www.facebook.com/groups/919385634907612/about (дата звернення: 20.08.2024).

Myna Zh.V. FACEBOOK BLOGS AS A PLATFORM FOR PROMOTING THE HISTORY OF UKRAINE AND ITS PROMINENT FIGURES

The article examines the role of social networks, particularly Facebook, in promoting knowledge about the history of Ukraine and its outstanding personalities. In today's information society, social media platforms are becoming important tools for disseminating historical knowledge to a wide audience, particularly young people. The importance of studying the phenomenon of blogging in social networks from the point of view of its multifunctionality is emphasized, as it is relevant and meets the needs of modern humanitarian science. The purpose of the article is to study the potential of Facebook as an effective tool for popularizing the history of Ukraine and its outstanding figures among a wide audience, identifying the main approaches, methods and content formats that contribute to increasing interest in historical topics and preserving national memory, analyzing the impact of Facebook blogs on the formation of public opinion on the history of Ukraine and the development of recommendations for bloggers and educators in order to improve the communication of historical knowledge in social networks. Facebook blogs allow historians, enthusiasts and public figures not only to popularize little-known facts about historical events and heroes, but also to create active discussions, involving wide sections of the population. The use of visual materials, interactive content and personal stories promotes a deeper understanding of history and strengthens national identity. The analysis of the phenomenon of Facebook blogs as a tool for popularizing the history of Ukraine demonstrates their significant influence on the formation of public opinion and national consciousness, as well as outlines the prospects for their further development in the context of the digital transformation of society. The reasons for the decrease in followers on Facebook and Instagram in Ukraine are shown" and statistics based on the results of research from the communication agency Plusone social impact. It has been proven that in today's digital world, social networks have become not only a platform for personal communications, but also a powerful tool for promoting various ideas and projects.

Key words: *history, history of Ukraine, culture, social networks, patriotism, blogging, Facebook blogs, popularization.*

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 069.5:[739.5+746.3+769.1](477.75)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/3.31

Ковальков О.Л.
Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка

СПАДЩИНА. MIRAS. THE HERITAGE / АВТОРИ-УПОРЯДНИКИ: ОЛЕКСІЙ САВЧЕНКО, ТЕТЯНА САВЧЕНКО. КИЇВ: ФЕНІКС, 2024. 256 С.

Цьогоріч минула десята річниця анексії Криму Росією. Брутальне нехтування Кремлем усіма нормами міжнародного права, окрім порушення суверенітету і територіальної цілісності України, завдало особливо відчутного удару по корінному народу півострова – киримли. Частина їх залишила свої домівки й осіла на материковій частині України, права і свободи ж решти систематично порушуються. Росія свідомо та цілеспрямовано позбавляє кримських татар власної історії і культури, грабуючи музейні колекції, закриваючи мечеті, руйнуючи давні кладовища і культурні пам'ятки. Російські вчені-пропагандисти насаджують наратив про «російську» історію Криму й киримли, спотворюючи факти та навішуючи ярлики, доводячи «історичність» власних претензій на півострів і «законність» та «доленосність» першої його анексії в 1783 році. За таких підходів годі шукати адекватного висвітлення історії кримських татар, Кримського ханства та кримськотатарської культури.

Інтелектуальною й ідеологічною відповіддю на новий етап духовної колонізації Криму став справжній сплеск студій з історії та культури півострова й кримських татар в Україні на різних рівнях: від сотень наукових статей і розвідок[1], одноосібних і колективних монографій і збірників наукових праць[2] до учнівських розвідок у рамках діяльності створеної в 2017 році секції «Кримськотатарська гуманітаристика» Малої Академії Наук України. Новий український наратив щодо історії Криму та киримли важливий не лише як відповідь російському і спростування чи заперечення його, але і як перегляд усталених і сформованих (часто під впливом російської та радянської візій) в українській науці оцінок і штампів. Насамперед, це відмова від конфронтаційної версії українсько-кримських відносин й історії, а також від тези про «конфлікт цивілізацій» – української осілої землеробської та кримськотатарської кочової і майже «дикої». У створенні нової, історично адекватної, деколонізованої і деміфологізованої версії історії Криму та кримських татар як водночас самобутнього ісламсько-тюркського культурного явища й невід'ємної частини історії України активну участь беруть кримськотатарські науковці та громадські діячі й організації. Це накладає додаткову

[1] Див. напр.: Азарцева Л. С. Семіотичний аналіз українського та кримськотатарського декоративного орнаменту: спільне та відмінне. Культура України. 2014. Вип. 46. С. 98–111; Михалюк О. І. Культурні відносини Кримського ханства першої половини XIII–XVIII ст. у контексті дипломатії та етикету. *Культура України*. 2014. Вип. 46. С. 67–74; Халілова Л. С. Етнокультурні традиції у сучасному кримськотатарському весіллі. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2014. № 3. С. 135–140; Петруньок Б. Проблема інтерпретації історії кримських татар у контексті самоідентифікації кримськотатарського народу. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Українознавство. 2014. Вип. 1. С. 75–77; Пасічник Л. Кримськотатарське ювелірне мистецтво: традиції та сучасний стан. Народознавчі зошити. Серія мистецтвознавча. 2014. № 5. С. 921–928; Туранли Ф. Ґ. Стосунки української козацької держави з Кримським ханством і Портою за османотурецькими літописами. Східний світ. 2014. № 2. С. 82–90; Вирський Д. Кримськотатарське військо в поході 1575 р. (За Б. Папроцького «Історією жалісною…»). *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи*. 2015. Вип. 5. С. 65–92 та ін.

[2] Див. напр.: Крим від античності до сьогодення: Історичні студії. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014; Історія Криму в запитаннях та відповідях / [О. Галенко та ін.; відп. ред. В. Смолій; упоряд. Г. Боряк]. Київ: Наукова думка, 2015; Вирський Д. Війни українні: хронічки татарського прикордоння України (XVI – сер. XVII ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2016; Наш Крим: неросійські історії українського півострова / Упоряд. та вступ С. Громенко. Київ: К.І.С., 2016; Якубович М. Філософська думка Кримського ханства. Київ: Комора, 2016; Чухліб Т. Козаки і татари. Українсько-Кримські союзи 1500–1700-х років. Київ: Києво-Могилянська академія, 2017 та ін.

відповідальність на кожного українського автора, який береться за кримськотатарську тематику.

Створена співробітниками філії Скарбниця Національного музеї історії України тематична виставка «Miras. Спадщина» за кілька років стала помітним явищем у науковому та культурному житті України і була високо оцінена науковим середовищем і громадськістю. Важливу роль у цьому відіграли не лише якісні експозиції та майстерні екскурсії. О. Савченка, але й активна та фахова популяризація проєкту в друкованих і електронних медіа, гостьові лекції для різних закладів вищої освіти, публікації в науковій періодиці тощо. Рецензований каталог є результатом багаторічної роботи, своєрідним підбиттям проміжних висновків діяльності виставки і водночас спробою виведення проєкту «Miras. Спадщина» на якісно вищий теоретичний, методологічний і, що важливо, публічний рівні. Останньому, безперечно, сприятимуть паралельні тексти кримськотатарською й англійською, що акцентує на адресному спрямуванні видання: він має бути спільним українським і кримськотатарським поглядом на історію та культуру Криму і водночас засобом донесення його читачеві в будь-якій частині світу.

Насамперед висловимо думку, що каталог «Спадщина. Miras. The Heritage» є більше ніж просто каталог музейної виставки. Його текстова складова заслуговує не меншої уваги, аніж якісно виконані світлини експонатів з їх детальним описом і науковим атрибутуванням. Шість тематичних розділів «Іслам у традиційній культурі кримських татар», «Фонтани й шанобливе ставлення до води», «Вишивка і ткацтво», «Ювелірні прикраси й національний костюм», «Кавова культура й етикет», «Гастрономічні традиції» не просто знайомлять читача з різними сторонами культури киримли, але й розглядають їх як елементи єдиної, складної і живої системи. Важливо, що тексти не просто супроводжують і описують експонати на світлинах, а й доповнюють їх; вони об'єднані спільною концепцією і несуть потужне інформаційне й теоретично-методологічне навантаження.

Чи не головною особливістю концепції виставки «Miras. Спадщина» стало те, що вона репрезентує «живу історію» кримськотатарської культури, а самі експонати не є просто традиційно музейними «німими» артефактами, які мають мистецьку цінність і якусь «цікаву» історію. Кожен елемент колекції «промовляє» до глядача, є містком між минулим і сьогоденням. Це виразно контрастує з панівним з часів Просвітництва у західному музейництві базованим на орієнталізмі способом представлення східного мистецтва як застиглої в часі позаісторичної «екзотичної дивини», яка має лише естетичну та мистецьку цінність. Тематичні ж статті каталогу не лише відходять від орієнталістського дискурсу: вони виразно тяжіють до постколоніального, з його прагненням не тільки до культурної й ідеологічної деколонізації, але й поверненням права колись колонізованій (і тому «мовчазній»!) культурі промовляти від свого імені. Іншими словами, і виставка, і рецензований каталог пропонують схвальну відповідь на сформульоване свого часу американсько-індійською вченою й класиком постколоніального дискурсу Г. Ч. Співак провокативне запитання: «Чи може підпорядковане промовляти?»[3]. Виставка чи не вперше надала можливість культурі й історії киримли на повний голос звернутися до усіх зацікавлених.

Автори-упорядники каталогу логічно та послідовно розкривають окремі складові релігійної, духовної й матеріальної культури киримли, акцентуючи на їх збереженості і ступені включеності до загальноукраїнської культури. Важливим є пояснення ґенези культурних явищ, їх зв'язків із загальноісламською, тюркською чи місцевою, базованою на кримськотатарському адаті, традиціями. При цьому через усі тексти проходить думка, що кримськотатарська культура не є уламком ані ісламської, ані тюркської чи османської, ані східноєвропейської культур, а є явищем, яке увібрало в себе риси їх усіх, проте є цілком самобутнім і самодостатнім. Такий підхід, який можна визначити як «кримськотатарськоцентричний», цілком відповідає сучасному українському наративу, про який ішлося вище. Окрім незаперечної наукової важливості вивчення кримськотатарської культури в різних її проявах (свідченням чого стало внесення деяких її складових, представлених у каталозі, до Національного переліку елементів нематеріальної культурної спадщини України), такий методологічний підхід є виразно антропоцентричним, адже сприяє «олюдненню» історії та культури, акцентує на їх сприйнятті носіями культури в минулому й сьогоденні. На нашу думку, текстова частина каталогу сама по собі є вагомим внеском до кримськотатарської гуманітаристики і здатна стати підставою для подальшого вивчення історії Криму та культури киримли.

[3] Співак Г. Ч. Чи може підпорядковане промовляти? *Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки XX ст.* / За ред. В. Зубрицької. Львів: Літопис, 1996. С. 540–543.

Останній тематичний розділ «Крим і його корінні жителі в літографіях Фрідріха Гросса» лише на перший погляд «випадає» із загальної ідеї видання та повертає читача в «тенета орієнталізму». Утім, німець, який народився і виріс у Криму, сприймав його не просто як колонізований Росією простір чи уламок екзотичного Сходу, а як свою другу батьківщину. Тобто якщо це і не був «погляд колонізованого» в чистому вигляді, то й точно – не панівний у російському кримознавстві XIX ст. «погляд колонізатора». До того ж майже фотографічні літографії Ф. Гросса, більшість оригіналів яких втрачені, як і об'єкти, які вони зображають, є безцінним візуальним джерелом з вивчення й осмислення тих «живих» культури і побуту кримських татар, на що спрямовані виставка й каталог.

Окремо слід зупинитися на стилі написання текстів. Науково обґрунтовані і змістовно насичені статті водночас вирізняються літературно образною і невимушено доступною для читачів різних категорій (в тому числі вікових) мовою. Не в праві оцінювати якість перекладів, сподіваємося, що кримськотатарська й англійська «колонки» вийшли такими ж стилістично якісними, як і українська.

Зміст, структура, стилістика, ілюстративне супроводження й технічне оформлення каталогу справляють загалом позитивне враження, хоча, які і будь-який інтелектуальний чи мистецький продукт, відчиняють «вікно можливостей» для критики чи суб'єктивного тлумачення. Можливо, авторам-упорядникам можна закинути свідоме нехтування військово-політичними й мілітарними елементами кримськотатарської культури, адже, напевне, зразки озброєння й обладунків були б цікавими для багатьох відвідувачів виставки чи читачів. Так само поціновувачі кримськотатарської кухні, можливо, хотіли б отримати таку ж вичерпну інформацію про інші, окрім чіберека, страви. Утім, це є додатковим свідченням того, що будь-яка культура є живим багатогранним явищем, яку не здатні охопити чи висвітлити жодна виставка, каталог або монографія.

Підсумовуючи висловимо думку, що каталог «Спадщина. Miras. The Heritage», підготовлений Національним музеєм історії України (автори-упорядники: Олексій Савченко, Тетяна Савченко), є якісним, цілісним й оригінальним інтелектуальним продуктом, який має міждисциплінарний характер. Він однаково причетний до історії Криму й України, етнічної історії кримських татар і їхньої матеріальної та духовної культури, релігієзнавства й ісламознавства, культурології й мистецтвознавства, музейництва тощо. Окрім незаперечної наукової й теоретично-методологічної значущості, рецензоване видання несе потужний ідеологічний і виховний посил. Воно пропонує погляд на кримськотатарську культуру, максимально наближений до її носіїв. Як уже йшлося, каталог чітко вписується у створюваний сьогодні новий український наратив, який має спростувати російсько-радянсько-імперський погляд на історію і культуру Криму та його мешканців. Рецензоване видання має зацікавити українську й кримськотатарську (сподіваємося, не лише) наукову спільноту та громадськість. Воно має бути затребуваним музейними працівниками, науковцями, дослідниками кримськотатарської історії і культури, студентами вищих навчальних закладів, вчителями й учнями загальноосвітніх шкіл і загалом усіма, хто вивчає або просто цікавиться питаннями, які піднімають автори-упорядники на сторінках каталогу. Каталог «Спадщина. Miras. The Heritage», переконані, здатний не лише сприяти збереженню і відродженню кримськотатарської культурної спадщини, подальшому вивченню історії і культури Криму, популяризації кримськотатарської гуманітаристики, але й зробити свій внесок у справу деокупації півострова та відновлення суверенітету й територіальної цілісності України.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Барановська Н.М. – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, музеєзнавства і культурної спадщини Національного університету «Львівська політехніка»

Басенко О.Е. – аспірантка кафедри історії та етнології України Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

Басенко О.Е. – аспірантка кафедри історії та етнології України Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

Біляєва С.О. – доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології Національної академії наук України

Бухта Г.О. – аспірантка Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук, викладачка Іллінецького аграрного фахового коледжу

Вітюк О.О. – кандидат історичних наук, заступник начальника, начальник відділу інформаційно-аналітичного забезпечення та взаємодії з територіальними органами Управління інформаційно-аналітичного забезпечення та взаємодії з територіальними органами Департаменту організаційного забезпечення Державної міграційної служби України

Глушенок Н.М. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права Національного транспортного університету

Данилюк І.В. – доктор філософії, кандидат історичних наук Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Дешко П.П. – менеджер з реклами Приватного вищого навчального закладу «Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука»

Дрогобицька О.Я. – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології і археології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

Євсєєв І.Г. – старший науковий співробітник Науково-дослідного центру гуманітарних проблем Збройних Сил України

Жовта І.І. – доктор філософії з історії, викладач кафедри історії факультету соціології і права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Звонко І.М. – ад'юнкт штатний науково-організаційного відділу Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного

Іванцова Є.О. – аспірантка кафедри державно-правових і гуманітарних наук Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Кмін А.О. – доктор філософії, викладач кафедри воєнної історії Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного

Ковальков О.Л. – доктора історичних наук, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та всесвітньої історії Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка

Космина В.Г. – доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри державно-правових і гуманітарних наук Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Кравчук Б.В. – здобувач вищої освіти третього освітньо-кваліфікаційного рівня спеціальності 032 «Історія та археологія» Херсонського державного університету

Мак Т.Ф. – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Криворізького державного педагогічного університету

Мелеганич Г.І. – кандидат політичних наук, доцент, доцентка кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій, директорка Центру сталого розвитку ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Мельничук О.А. – доктор історичних наук, професор, декан факультету історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

Мина Ж.В. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри соціальних комунікацій та інформаційної діяльності Національного університету «Львівська політехніка»

Мілютін С.Ю. – вчитель історії Комунального закладу «Ліцей «Науковий» Кропивницької міської ради»

Ніколаюк Т.А. – кандидат історичних наук, доцент, завідувачка кафедри культури та соціально-гуманітарних дисциплін Національної Академіїї образотворчого мистецтва та архітектури

Пристайко В.В. – кандидат наук з державного управління, головний консультант Національного інституту стратегічних досліджень

Проданюк Ф.М. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії та культурології Київського національного університету технологій та дизайну

Романюк І.М. – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

Савченко І.В. – кандидатка історичних наук, доцентка, доцентка кафедри давньої і нової історії України та методики навчання історії Запорізького національного університету

Севрук І.І – кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Національної академії Національної гвардії України

Скорнякова Н.А – аспірантка кафедри історії, факультету соціології і права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Скочиляс Я.О. – магістр міжнародних відносин

Соколовська Ю.В. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Національної академії Національної гвардії України

Стьопочкін М.М. – аспірант 2 року навчання кафедри давньої і нової історії України та методики навчання історії факультету історії та міжнародних відносин Запорізького національного університету

Тоноян А.А. – аспірант, викладач кафедри історії факультету соціології і права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Тоцька С.І. – аспірантка 3 року навчання кафедри давньої і нової історії України та методики навчання історії факультету історії та міжнародних відносин Запорізького національного університету

Трубчанінов С.В. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Турченко Г.Ф. – доктор історичних наук, професор, завідувачка кафедри давньої і нової історії України та методики навчання історії факультету історії та міжнародних відносин Запорізького національного університету

Тучинський В.А. – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

Халіманенко К.В. – заступник начальника відділу Науково-дослідного центру гуманітарних проблем Збройних Сил України

Чупрінова Н.Ю. – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Національної академії Національної гвардії України

Науковий журнал

ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО

Серія: Історичні науки

Том 35 (74) № 3 2024

Коректура • *Н. Славогородська*

Комп'ютерна верстка • *С. Калабухова*

Адреса редакції:
Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського
м. Київ, вул. Джона Маккейна, 33
Електронна пошта: editor@hist.vernadskyjournals.in.ua
Сторінка журналу: www.hist.vernadskyjournals.in.ua

Формат 60×84/8. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсетний. Цифровий друк. Обл.-вид. арк. 24,53. Ум. друк. арк. 25,57. Зам. № 1124/745
Підписано до друку 08.11.2024. Наклад 150 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефони: +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.